

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskernes Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjydske Psalmesang
1717-1740

H. HEJSELBJERG PAULSEN

Sønderjydske Psalmesang 1717-1740

FRA ÆGIDIUS TIL PONTOPPIDAN

EN KIRKEHISTORISK UNDERSØGELSE

Mit einer Zusammenfassung
in deutscher Sprache

Skrifter, udgivne af
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
Nr. 27 . 1962

I kommission hos Danske Boghandleres
Kommissionsanstalt

Denne afhandling er af det teologiske fakultet
ved Københavns universitet
antaget til offentlig at forsvares for den teologiske doktorgrad.

København, den 15. september 1961.

Eduard Nielsen.
h. a. dec.

Fr. Martin's Bogtrykkeri
Christiansfeld

*Mindet om
mine Forældre og deres Slægt
tilegnet*

Fortegnelse over anvendte Forkortelser

- Brederek:** Emil Brederek, Geschichte der s. h. Gesangbücher I—II (1919—1923).
- Br. Helw:** Carl J. Brandt og Ludvig Helweg, Den danske Psalmedigtning I—II. (1846—47).
- BSS:** L. J. Koch, Hans Adolph Brorsons samlede Skrifter I—III. (1951—56).
- DBL:** C. F. Bricka, Dansk biografisk Lexikon, 1887 ff.
- DBL²:** 2. Udgave ved P. Engelstoft. Kbhvn. 1933 ff.
- Feddersen:** Ernst Feddersen, Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins 1517—1721. (1938).
- Gott. 1712:** Hoch-Fürstl. Schleswig-Hollsteinisches Gesang-Buch. Slesvig 1712.
- KS:** Kirkehistoriske Samlinger, 1849 ff.
- N:** Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Nordslesvig, 1889.
- Pont:** Den nye Psalme Bog, Kbhvn. 1740.
- SA:** Sønderjydske Aarbøger, Aabenraa 1889 ff.
- Schriften:** Schriften des Vereins für s. h. Kirchengeschichte, Kiel 1897 ff.
- SdB:** Slesvigs delte Bispedømme, København 1949.
- ZG:** Zeitschrift der Gesellschaft für s. h. Geschichte, Kiel 1870 ff.
- ÆB:** En nye Psalme Bog, Flensborg 1717.
- LA:** Landsarkivet, Aabenraa.
- L.A.S:** Landesarchiv, Slesvig.
- R:** Rigsarkivet, København.
- TK:** Tyske Kancelli.
- Gestrup:** Haandskrevet Ps.samling, afleveret til Det kgl. Bibl.
- K:** Generalkirkeinspektionskollegiets Papirer, diverse Sager, Pakke 18. Rigsarkivet.
- Thott:** Thottske Haandskriftsamling 202,8° (Det kgl. B.).
- Z:** Nogle Stemmer fra Zion, Gl. kgl. Saml. 1563. 4°.

FORORD

De første Tilskyndelser til at arbejde med Sønderjyllands Kirkehistorie fik jeg under Professor, Dr. theol. J. Oskar Andersens Kateder og ikke mindst gennem hans Laboratorieøvelser. Jeg skylder denne fremragende akademiske Lærer Tak for det principielle, jeg lærte. Det blev os indskærpet, at Analysen skal foretages med Grundighed, Undersøgelsen maa være fordomsfri, og Resultatet maa ikke føjes ind under en forudfattet Mening.

Universitetets Undervisning gav rige Impulser, frem for alt Glæden ved Arbejdet og Muligheden for fremdeles at læse og lære. Som Kandidat og ung Præst udgav jeg mit Speciale i Kirkehistorie (Oplysningstiden i Hertugdømmerne 1773—1817) i udvidet Form i Sønderjydske Aarbøger 1933—37. Men i Stedet for at fortsætte dette Arbejde foretrak jeg det langt rigere at følge den Strøm af religiøs Følelse, som løber gennem Kirkens (ogsaa den hjemlige Kirkes) Historie. Understrømmen, hvorfra alt andet Menneskeværk af blivende Værdi har sit Udspring.

Til Statens almindelige Videnskabsfond maa jeg her rette en ærbødig Tak for de Midler, der har muliggjort mine Studier i København, Kiel og Slesvig. En hjertelig Tak retter jeg ogsaa til Det kgl. Bibliotek. Naar man bor afsides fra Kilderne, er man dobbelt taknemlig for hver en Bog, man faar tilsendt. Under det mangeaarige Arbejde er jeg ogsaa kommet i Gæld til Enkeltpersoner, baade afdøde og endnu levende. Blandt de sidste maa jeg særlig nævne min tidligere Nabo, Sognepræst Th. Aaholm, Vojens-Jegerup, nu Pastor emer. i Roskilde. Hvor ofte har jeg ikke igennem en Menneskealder nydt godt af denne uselviske Mands store Viden og Hjælpsomhed.

Sidst men ikke mindst retter jeg en hjertelig Tak til Institut for dansk Kirkehistorie. Her er skabt og skænket — ogsaa

gamle Studenter, hvis Tid i København er knap — den helt ideelle Arbejdsplads med Ro, Bøger, Specialsamlinger af Rang (det gælder i høj Grad Psalmesamlingen). Hvad kan man ønske sig mere? Til Instituttets Skaber og Forstander, Professor, Dr. theol. Hal Koch, maa derfor ogsaa her rettes en ganske særlig Tak.

Historisk Samfund for Sønderjylland har venligst paataget sig Udgivelsen af Bogen. Teksten prætenderer derfor at kunne læses af de interesserede, mens Noterne maa være forbeholdt Fagmanden, som forhaabentlig her finder den fornødne Dokumentation.

Fjelstrup Præstegaard i Januar 1962.

H. Hejselbjerg Paulsen.

INDHOLD

I. Baggrunden	16 ff.
1. Alterbogen	18
2. Katekismen	25
3. Kirkesproget	31
4. Psalmebogen	36
5. Dansk og tysk Psalmesang og Gudstjenestesprog ..	38
Oversigt over de Psalmer som brugtes	46
6. Den tyske Ps.sang i Nord- og Mellemslesvig mere et Rudiment end et Novum	49
7. Oversigt over Kirkesproget i Overgangsbæltet	53
8. Den nye Psalmesangs Vugge	56
II. Sangens Tid oprinder	58 ff.
1. Den teologiske Baggrund	58
2. Tilbageblik over Kirkesangen i 17. Aarh.	64
3. Flensborg-Psalmesamlingen 1716	69
4. Psalmebog form. trykt i Flensborg 1717	71
III. Varnæs-Psalmebogen	74 ff.
1. Bertel Christian Ægidius, Slægt, Uddannelse og Embede	77
2. Udgiverens Motiv og Maal	82
3. Hjælpere	89
4. Sproglige Vanskeligheder	96
<i>Havde Varnæs-Psalmebogen et politisk Motiv?</i>	
5. Forlæg og Materiale	103
<i>Sproget</i>	
6. Varnæs-Psalmebogens teologiske Stade og For- kyndelse	132
7. Modstand og senere Skæbne	147
8. Dens Betydning for Kirkesangen i Danmark-Norge .	163
Oversigt	

IV. Den nye Sang	175 ff.
1. Enewald Ewald	175
2. Konventikler, Storm og Strid	188
<i>Bedsted — Rinkenæs — Bordelum</i>	
3. Halle-Sangbogen paa Dansk	213
<i>Oversatte Psalmer fra Freylinghausens Psb.</i>	
<i>Problemer vedr. Haandskrift Thott 202</i>	
4. Enewald Ewalds senere Oversættelser	239
5. Forarbejder til en ny Psalmebog, København og	
Tønder	256
<i>Fortegnelser over Psalmer: Birgitte Kaas — Brorson</i>	
<i>— Andreas Hojer — Nogle Stemmer af Zion —</i>	
<i>Mose och Lamsens wisor — Fr. Rostgaard — Erik</i>	
<i>Pontoppidan</i>	
V. Brorsons Psalmer	283 ff.
1. Problemer og Kilder. Dateringsspørgsmaal	283
2. Skillingsviser og Markedstryk	297
<i>Gestrup-Samlingen</i>	
3. »Tønder-Trykkene«	310
<i>Bogbindere og Bogførere af Slægten Kiesby</i>	
<i>Vajsenhustrykkene</i>	
<i>Samlingsbindet</i>	
4. Udkom Troens rare Klenodie 1730?	337
<i>Klenodieudgaven 1739</i>	
5. Thomas Hansen	349
VI. Pontoppidans Psalmebog	355 ff.
Hvorfra har Pontoppidan hentet Brorsons Psalmer? ..	359
VII. Tillæg til Ægidius (1743)	368
Brødreresocietetets Sangbog	373
VIII. Jes Jørgen Jessen	376
Afslutning	399
Bilag I	401
Bilag II	405
Zusammenfassung in deutscher Sprache	409
Personregister	419

INDLEDNING

Det Afsnit af Sønderjyllands Historie, som her er behandlet, Aartierne mellem 1717 og 1740, nærmere betegnet Tiden mellem Udgivelsen af den første sønderjydske Psalmebog og den senere Pontoppidanske, den Bog, som frem for nogen anden blev Slesvigs Psalmebog, er ret stedmoderligt behandlet i den foreliggende Litteratur.

Begivenhederne, som havde fundet Sted i 1721, Incorporationen af det gottorpske Slesvig og den derpaa følgende Arvehyldning, har skabt en omfattende historisk Litteratur, ofte ud af en lidenskabelig Drøftelse mellem danske og slesvig-holstenske Forfattere og Lærde. Dens Postulater og Resultater forbi-gaaes i denne Forbindelse, kun den meget vigtige Kendsgerning — som ofte overses — maa understreges, at hvad der end skete i 1721, og hvilke statsretslige Konsekvenser Incorporationen end fik, *kulturelt indlemmet i det danske Rige blev Slesvig ikke*. Kulturelt maatte Landsdelen derfor gaa sine egne Veje og gik dem.

Vort Tidsrum og dets Begivenheder har saaledes, set fra een Side, været Genstand for talrige Undersøgelser fra baade dansk og tysk Side, men ikke desto mindre har Historieskrivningen været ensidig og meget stærkt begrænset. I Virkeligheden har de kulturelle Forhold i Perioden ikke fundet sin Gransker endnu, hvilket igen har medført, at ogsaa den trykte Kirkehistorie paa mange Punkter enten er uklar eller trænger til en Revision, det gælder f. Eks. saa centralt et Omraade som det gudstjenstlige Liv.

Selv kyndige Forfattere har ofte været i Vildrede med, hvorledes dette eller hint forholdt sig. Man fristes stundom til at tro, at det skyldes Ulyst til at sætte sig ind i disse ofte meget indviklede Forhold, hvor Traadene undertiden ligefrem er gaaet i Haardknude. Det er saa meget mere mærkeligt, siden

netop dette Afsnit frem for noget andet i vor Historie er *Sønderjydernes Tidsrum* og bærer varigt Vidnesbyrd om *Sønderjyllands Indsats i dansk Aandshistorie*. Det er derfor næppe upaakrævet, at disse Aartier og deres aandelige Forhold og særlige kulturelle Problemer bliver gjort til Genstand for en dybere gaaende og mere speciel Undersøgelse.

Paa en Række Punkter er Kirkehistorie og almindelig Historie flettet saaledes sammen, at en Forfatter maa være nogenlunde velbevandret i begge Discipliner for at kunne udrede de indviklede Forhold, f. Eks. en Redegørelse for Kirkesproget (Prædike- og Psalmesprog). Et acceptabelt Svar paa, hvorfor det tyske Kirkesprog beholdt sin førende Stilling saa længe og saa ubeskaaret, er faktisk ikke givet. Det er nemlig ikke givet ved at henvise til, at de tyskfødte Generalsuperintendenter stod hindrende i Vejen for Indførelse af Dansk som Kirke- og Skolesprog i Mellem- og Sydslesvig. De samme Mænd har nemlig lige saa ofte søgt at ændre ved denne unaturlige Tilstand. Men disse Forsøg strandede i 18. og 19. Aarh. i første Række paa Befolkningens Modstand. Et virkeligt Svar paa dette Spørgsmaal kan rimeligvis kun gives, naar det *ses i religionshistorisk Belysning* og besvares herudfra.

De nævnte Aartier maa betegnes som en udpræget *Brydnings-tid* i Slesvigs nyere Historie, og som saadan er den næppe fyldestgørende belyst fra alle Sider, ej heller er Lys og Skygge fordelt nogenlunde ligeligt i den foreliggende Litteratur. Af og til fornemmes endnu Skyggen fra *Gottfried Arnolds Kirkesyn* i den skaanselløse Fordømmelse af Personer og Tilstande i Tiden og op under Perioden. Man behøver blot at nævne den Skæbne og Omtale en Mand som Provst Dr. C. G. Koch og hans Kamp mod de pietistiske Arbejdsmetoder har faaet. Samtidig og nærmeste Eftertid formaar ikke altid at skrive sine ira et studio og fortegner derfor Billedet. Men naar disse sværte Billeder bliver til Clicheer i Litteraturen, er en Korrektur og en Nyorientering paakrævet. Paa den anden Side har Tidens Mænd — f. Eks. Schrader — faaet tillagt Prærogativer og faaet tildelt Fortjenester, som de retfærdigvis maa dele med andre.

Selve Emnet har adskillige fremragende Forskere behandlet, men Interessen har næsten udelukkende samlet sig om Hans Adolph Brorsons Psalmer, hvilket er naturligt, eftersom dette Navn overskygger alt andet i Samtiden, og hans Psalmer stadig maa regnes til vor Litteraturs største Skatte. Brorsons Navn *overskygger* — med Rette — alt andet i Tiden. Men her skal nævnes, at der ogsaa var en Psalmedigtning i Sønderjylland ved Siden af hans, eller som Forløber for hans. Den bevæger sig ganske vist paa det jævne, ofte paa det meget jævne og blev hurtigt glemt, da Brorson stemte sin Harpe. *Men den var der og har haft sin store Betydning*, hvilket ikke bør overses. En mærkelig Skæbne hviler over denne Sang. Den blussede op her og der, løb som en Ild hen over de slesvigske Agre — og brændte op. Ikke saa meget som eet trykt Eksemplar af de forskellige Udgaver og Samlinger, som udkom i 1720erne, synes bevaret. De haandskrevne Samlinger, som i hvert Fald indeholder Dele af denne Litteratur, fjæler sig under fremmed Navn i Det kgl. Bibliotek eller i privat Eje, og Dele af den er aldrig blevet draget frem i Dagslyset. At beskæftige sig med dette Emne er derfor som at arbejde i et Mørkekammer. Intuition og Formodning maa stundom erstatte Øjets klare Skuen. Det beror naturligvis paa Kildernes Utilstrækkelighed, hvorpaa der nu næppe mere kan raades Bod. Det nye (oversete) Stof, som her foreligger og de nye Synspunkter, som Arbejdet har skabt, er imidlertid i Forvejen kastet over et forsvarligt Sold, kun hvad der blev liggende, og som formodentlig kan staa for en kritisk Prøve, er medtaget.

Men dette være ikke kun sagt om de ukendte og glemte Navne, som her er hentet tilbage fra Glemselens fjerne Land. Heller ikke Navnet H. A. B. ligger i klar Belysning, lige saa lidt som det er endelig besvaret, *hvor* og *naar* Brorson skrev sine Psalmer. Vi skal se, at alt peger bort fra Tønder og ud mod Randerup, maaske helt ud til Bedsted og Løgumkloster. Af samtidig Memoirelitteratur er der, som bekendt, intet af Betydning; men havde Mænd som H. A. Brorson og Enewald Ewald skænket Eftertiden blot et Rids om deres Liv og Virke

og Strid i de bevægede Aar, som blev bevæget ved dem, kunde man i Dag have sparet sig mangt et Spørgsmaalstegn. Ganske vist har Brorson skrevet sit Vita, men han er mærkelig tillukket netop der, hvor vi ønskede at vide meget mere. Inden for Brorson-Forskningen har man derfor ladet sig lede af Formodninger og Antagelser, som i og for sig lyder plausible, men som alligevel ikke verificeres af de Stumper Kildemateriale, som staar til vor Raadighed. Naar en hel Del Vildfarelser indtil den nyeste Tid har hersket paa dette Omraade, skyldes det vel først og fremmest, at man har haget sig fast til Aarstallet 1732 (det første kendte »Tønder-Hæfte« bærer dette Trykkeaar), som om dette Aarstal var en *terminus ante quem non*. Men dette i vor Litteratur saa navnkundige lille Tryk er hverken trykt i Tønder eller udgivet af Brorson, men er sandsynligvis et simpelt Markedshefte, et Pirattryk, bekostet af en foretagsom Bogfører og trykt i Flensborg eller Hamborg. 1732 er derfor kun et tilfældigt Tal uden videre Betydning for Psalmernes Kronologi. Dette rejser nye Problemer og peger tilbage mod 1720erne som Psalmernes Tilblivelsestid, en Formodning, som A. D. Jørgensen fremsatte i 1887, og som Ernst Frandsen sluttede sig i 1932 ud fra rent litterære Synspunkter.

Skuepladsen er det gamle *Slesvig Stift*, fortrinsvis dets nordlige Del. Derved er betegnet, at Ordene Sønderjylland og sønderjydske egentlig er for omfattende og altsaa ikke identisk med det Omraade, hvis aandelige Historie, in casu Psalmesang, her er skildret. Enklaverne i Vestslesvig var, som bekendt, et rent kongerigsk Omraade, Tørninglen og Als-Ærø laa under henholdsvis Ribe og Odense Bispestole, de nævnte Landsdele havde dansk Kirkeret,¹⁾ og dermed var ogsaa Kirkeritualet — Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685 — og de kongerigske Psalmebøger — Kingos, og senere Evangelisk-christelig Psalmebog — i Brug her. Det øvrige, dvs. Slesvig Stift, var derimod et kulturelt fuldkommen *autonomt Omraade*, skarpt af-

¹⁾ Endnu længe efter 1864 gjaldt i disse Sogne dansk Kirkerets Bestemmelser angaaende Naadensaar og Konfirmation. H. F. Chalybaeus, Sammlung der Vorschriften u. Entscheidungen betr. das schlesw.-holst. Kirchenrecht (1883) p. 4 f., 103, 319 og 325.

grænset fra det øvrige Sønderjylland og fra Kongerigerne. Det er næppe for meget sagt, at Slesvig derved kulturelt blev udskilt fra det nordiske Omraade. Stiftsgrænsen Syd for Kolding og videre mod Vest langs Kongeaaen var tillige Grænsen mellem Kongerigerne og »Hans Majestæts tyske Provintser«. Hertil og ikke videre naaede Christian Vs Danske Lov, Kirkeritualet, Alterbogen, Kingos Psalmebog, Katekisme og Lærebog. Derfor maatte Stiftets kirkelige Liv i sin danske Form gaa sine egne Veje og selv skabe sig sin egen Sang og sin egen Psalmebog. Afhandlingen vil fortælle om, hvorledes Slesvig løste denne Opgave og derved gav sit betydningsfulde Bidrag til den dansk-norske Kirkesang.

I. BAGGRUNDEN

Sønderjylland¹⁾ har indtaget en Særstilling i den danske Kulturkreds. Overladt til sig selv og sin egen Skæbne maatte Landsdelen gaa sine egne Veje — og gik dem. Igennem lange Tider havde Slesvig *ikke* fulgt det øvrige Danmark i Udvikling, dvs. i sidste Halvdel af 16. og hele det 17. Aarh. og navnlig *ikke* i den Tid, da Danmark under Christian V. fik en hel ny Rets-Grundvold saavel i statsborgerlig som i statskirkelig Henseende.

Jydske Lov var oprindelig Lovbog for Jylland — Schleswig hat sein älteres Recht mit Dänemark gemein und so auch seine ältere Rechtsquelle²⁾ — men ved Indførelsen af *Christian V.s Danske Lov* (1683) ophørte dens Retsgyldighed i Kongeriget, hvorimod den stadig var gældende i Sønderjylland.

Paa lignende Maade kom Kirkeritualet for Danmark-Norge (1685) ikke til at gælde Syd for Kongeaaen (selvfølgelig bortset fra de under Ribe og Odense Bispestole hørende Omraader), hvor den slesvigske og holstenske Kirkeordnings Bestemmelser stadig var det retslige Grundlag.³⁾

Dette Forhold maa man stadig have i Erindring, naar Talen er om Sønderjyllands aandelige Historie i ældre Tid. Stiftsgrænsen mellem Ribe og Slesvig betød, hvad Kirke- og Skolesager angaar, det samme som Kongeaaen inden for den verds-

1) Ved Sønderjylland forstaaes i det følgende først og fremmest *det gamle Slesvig Stift*, dvs. Landsdelen uden Als og Ærø og uden Provstierne i Vestslesvig, som hørte under Ribe Stift.

Kun undtagelsesvis vil disse Egne blive inddraget i Undersøgelsen. Da Afhandlingen beskæftiger sig med sønderjydsk (dvs. dansk) Psalmesang, er det selvfølgelig Slesvig Stifts nordlige Del, som fortrinsvis vil blive omtalt.

2) N. Falck, Handbuch des schleswig-holsteinischen Privatrechts ! (1825) p. 9.

3) Kirke-Ordningen 1542 er optrykt i Cronhelms Corpus Stat. Prov. Hols. (1750) p. 305 ff. Den er udgivet af Pastor Dr. Ernst Michelsen i 1920. Den historiske Indledning af samme Forfatter i 1909.

lige Administration. Den var mere end en »Grænse«, den var en Afgrund, dybere og bredere end Skagerrak, thi sidstnævnte forbandt dog Danmark-Norge, men Kongeaen skilte Slesvig fra Danmark-Norge.⁴⁾

Idet Slesvig saaledes udskiltes fra Kongerigerne, maatte Landsdelen ogsaa i sit kirkelige Liv gaa sin egen Vej, dvs. det sacrale Liv maatte selv søge at finde sine Former, selv skabe sig sine »hellige Bøger«, *Alterbog*, *Katekisme* og *Psalmebog*, ja i en vis Forstand endog sin egen Bibeloversættelse.⁵⁾

4) Ved Incorporationen i 1721 havde Kongens Standpunkt været, at Slesvig – som Kongeloven krævede og hans Fader ved Testamente havde paalagt ham – skulde incorporeres som en Del af Kronen, men at den almindelige Incorporation i Kongeriget, hvorved der vilde være mange Vanskeligheder at overvinde, skulde ske peu apré peu. Det sidste skete ikke.

5) *Bibeloversættelsen*. Man kan tale om en særlig slesvigsk Bibeloversættelse, for saa vidt man – i hvert Fald i de fyrstelig-gottorpske Egne – kun brugte og holdt fast ved Christian III.s Bibel, »den danske Luther-Bibel«. Man afviste den Resenske Oversættelse fra Grundteksterne (1607), som blev benyttet i Kongerigerne. Da ogsaa de slesvigske Katekismer fulgte den gamle Udgave, var Befolkningen fra gammel Tid vant til at høre og læse Bibelens Ord efter Luther-Bibelens Tekst. I Begyndelsen af 18. Aarhundrede var denne Udgave imidlertid vanskelig at fremskaffe, og paa Synoden i Rendsborg vedtog de slesvigske Provster derfor (October 1723) »Ihro Königliche Mayestet allerunterthänigst zu ersuchen, dem Missions-Collegio an zu befehlen die dänische Bibel, so Christianus IV glorwürdigsten Andenckens, drucken zu lassen, in einem bequemen format wieder auf zulegen, damit bei Gemeinen in denen Ämtern Hadersleben, Apenrade und Tondern damit können versehen werden, massen sonst zu besorgen, da die Prediger die gedachte Edition brauchen von dero Missions-Collegio aber des Resenii alhie divulgiret ist, das die Verschiedenheit der Übersetzungen allerhand confusion und Misverstand nach sich ziehen werden.« (Extract af den vedtagne Resolution findes i TK. I. A., D. 24. D. Synodalsager 1723–38, R.). Da denne Henvendelse ikke førte til noget Resultat, rejstes Sagen paa Provsti-Synoder – som i hvert Fald afholdtes i Aabenraa Amt i Provst Dr. C. G. Kochs Tid (død 1736) – hvor nu Præsterne meget indtrængende fremsatte de samme Ønsker. Paa en Synode i *Aabenraa 1729* foreslog Pastor Volckhardt i Bjolderup, at Præsterne endnu engang skulde bede Kongen om Tilladelse til at oplægge »Luthers Bibel« i ny Udgave. Provstiets Præster forestillede hos Provsten, hvor nødvendigt det var, da »Missionsbibelen« ofte afveg meget fra den gamle og derved skabte Forvirring. (P. Kier, Øster Lygum Menigheds Annaler (III, p. 294, 287. Haandskrift, ejes af Gdr. Nis Callesen, Leerskov.) Foruden Volckhardt nævnes Præsterne Tode, Østerløgum, E. Fabricius, Aabenraa, og

1. Alterbogen

Den officielle Kirke-Ordning af 1542 var ingen Agende og indeholdt ingen normgivende Alterbog, hvilket nødvendigjorde en stadig Udgivelse af Enkeltformularer til Brug ved gudstjenstlige Handlinger. Først i 1665 fik Hertugdømmerne en egen Agende, nemlig: *Das Schleswigische und Holsteinische Kirchen-Buch*, udgivet af Adam Olearius.⁶⁾ Bogen var

K. Hübschmann, Løjt, som særlig virksomme for denne Opgaves Løsning. Det er maaske disse Mænd, som stod bag Udgivelsen af en ny Udgave af »Huus- og Reyse-Bibel« i 1738. Den er trykt »paa gode Venners Bekostning«. (Biblia, det er den gandske Hell-Skriftes Bøger efter den 1699 udgangne Huus- og Reyse- Bibel, trykt udi det kongelige Waysen-Huuses Bogtrykkerie, paa gode Venners Bekostning, Aar 1738).

I Forordet hedder det: Denne uskatteerlige Lyksalighed (d. e. at Guds Ord bliver dagligen mere og mere almindelig, endog blandt de allerringeste af Almuen) som Gud har ladet alle, baade Danske og Tyske Menigheder, indog i vores kiere Fæderneland, vederfares, har en Deel af Guds Ords Tienere i Hertugdømmet Slesvigs nørre og østre Deel, hvor Menighederne af Tydske og Danske ere mere eller mindre melerede, og altsaa begge Sprog i Kircken, Skolerne, eller dog ved Sielenes Behandling i Eenrum ere fornødne, ey uden Bedrøvelse seet i deres Menigheder Kundskaben til Guds Ord derved formindskes, at de brugelige og fangelige danske Bibel-Versiones ey komme saa just overeens med den sal. Guds Mands D. M. Luthers tyske Bibel, og de deraf tagne Texter og Sententser, som allene i alle tydske Menigheder bruges. Thi denne Forskiel hindrer, . . . at det Guds Ord, som i Skolen, Catechisationen eller Prædiken er forklaret og Menigheden eller Ungdommen med Fliid enten paa Tydsk eller Dansk indprentet, af Tilhørerne, som bruge det andet Sprog, ikke saa vel hiemme i deres Huse med behørlig Nytte kand igientages, siden Sproget ofte anderledes findes oversat.« Derfor har Præsterne i de Egne af Slesvig paa egen Regning ladet den gamle Oversættelse optrykke »som den Version, der blandt danske Bibler nærmest kommer overeens med Lutheri tydske Version og tillige er i deres Menigheder fra gammel Tiid af bekiendt og brugelig«. Denne Bibeludgave (1738) findes endnu jævnlig i Nordslesvig. Præsterne foretrak hele Aarhundredet igennem denne Udgave — es fällt viel leichter die Sprüche der H. Schrift aus Christiani Vti Haus u. Reise Bibel, welche nach Lutheri Version ist übersetzt, in den Predigten anzubringen, als aus der Weysen - Haus - Bibel. (Vis. Hadersl. 1768. Abt. 18. Nr. 39 b, L.A.S.). Endnu i Pastor P. Prahls Forsøg til en bibelsk Haandbog (1803) citeres denne Bibeludgave.

⁶⁾ Gottorpsk Hofmatematiker og Bibliotekar, en kendt Polyhistor i Datiden. Litt. Jensen-Michelsen, Schl.Holst. Kirchengeschichte III (1877) p. 305 f.

Fedderson, p. 445. J. H. Höck, Der Ritual- und Agendenschatz der luth. Kirche in Schleswig-Holstein (Kropp 1888) p. 49–71.

ikke et originalt Arbejde, men snarere en Oversættelse af *Manuale ecclesiasticum* Edder Kercken Handbökeschen, udgivet i 1635 af *Paul Walther*, Præst i Flensborg, et Privatarbejde tænkt som en Haandsrækning til Embedsbrødre. At Olearius' Kirkeritual maa betragtes som *gældende Ritual i Hertugdømmerne*, fremgaar tydeligt af Juristen Cronhelms Ord i 1750, naar han siger, at »dieses in hochteutscher Sprache verfasste Ritual, ob es gleich mit einer landesherrlichen Autorität nicht ausdrücklich versehen, dennoch in allen Königlichen und Fürstlichen, Gemeinschaftlichen und einseitigen Kirchen in Ritualibus und Kirchen-Ceremonien zur steten Richtschnur dienet, wenn man dasjenige ausnimmt, was etwa durch Königliche und Fürstliche Verordnungen darin geändert worden.«⁷⁾

Ogsaa de nordslesvigske Kirker har maatte anskaffe sig denne Kirkebog, og som Ritual har den været benyttet i Købstæderne ved de tyske Gudstjenester, men det ses ikke, at den nogensinde er blevet oversat til dansk til Brug ved de danske Gudstjenester i Landsdelen. Dele af Bogen har man derimod benyttet i Oversættelse i en Del Sogne,⁸⁾ ogsaa mere eller mindre officielt. Omkring ved Aar 1675 paalagde f. Eks. Provsten de lyksborgske Præster paa Sundeved,⁹⁾ at de skulde benytte den almindelige Kirkebøn paa dansk (Weil dänisch in allen Kirchen geprediget wird), og for at den allevegne kunde lyde ens, fik Præsterne Oversættelsen ¹⁰⁾ tilsendt: En Bön at lese ude (dvs. udi) wege (dvs. uge) eller Manedes Predicken: Herr Gudt, redferdig oc barmhertzig . . .

I de fleste danske Sogne synes man i 1. Halvdel af 18. Aarh. at have benyttet *Palladius' Alterbog*. En fælles Liturgi var saaledes ikke indført i Slesvig og eksisterede ikke. Forholdene var

⁷⁾ Sml. H. F. Chalybaeus, a. S., p. 535.

Endvidere Instruktion für den General-Superintendenten af 14. Dec. 1739. § 20, optrykt hos Chalybaeus p. 162.

⁸⁾ F. Eks.: *Abild* 1711. Wir haben das ordinaire Kirchen Gebeth aus dem Kirchen-Buch ins dänische übersetzt. A XX. 2531. Nu Gott. Arkiv B-3. Sager vedr. Kirken m. m. III. Læg Abild-Hjordkær. R.).

⁹⁾ Præsterne i Ullerup, Nybøl, Sottrup og Broager.

¹⁰⁾ C. F. Allen, *Det danske Sprogs Historie i Sønderjylland* I, p. 190 f.

paa det liturgiske Omraade tværtimod saa brogede, som de kunde være, idet mange Præster ogsaa »forbedrede« paa Liturgien paa egen Haand.¹¹⁾

De liturgisk-kirkelige og politisk-statslige Interesser mødes paa Pietismens Tid. Paa den sidste Synode, som afholdtes (Rendsborg 1737), besluttede man at arbejde hen paa at faa udgivet et fælles Kirkeritual for begge Hertugdømmer. Ogsaa i den foregaaende Samling havde Synoden udtalt sig om det ønskelige i at faa »eine gleichförmige Ceremonie«,¹²⁾ men — hedder det videre — »bey Ermangelung eines autoritate publica eingeführten Rituals, nicht hat mögen zu stande gebracht werden, und dann die einseibigen Beschwerden aller Pastorum dieser Herzogthümer, beedes bey den Teutschen und dänischen Gemeinen dahin gehen, dass nicht allein in nahegelegenen, sondern gar in denen Kirchen, wo zween oder mehr Prediger stehen, solche Ceremonien entweder eigens Gefallens, oder nach der Vorschrift eines fremden Rituals geändert und auf verschiedene Art verrichtet würden.« Et nyt Ritual bør derfor udarbejdes for begge Hertugdømmer og oversættes til Dansk til Brug i Nordslesvig.

¹¹⁾ I Extract af den vedtagne Resolution paa Provstemødet i Rendsborg i 1723 hedder det i § 30, »dass kein Prediger für seinen Kopf etwas in Ceremonien solle ändern, oder Chor-Hembder und Mess-Gewand, wo es bihero bräuchlich gewesen, abthun, die aber, solches für ihren Kopf gethan, wiederrumb dem alten Gebrauch nachzuleben angehalten werden. — TK. I. A., D. 24. Kirkesager 1705—64. R.

¹²⁾ ib. Synodal-Schlüsse, 1736, jan. 7.
At *Christian VI.* har tænkt at imødekomme dette Ønske fra Hertugdømmerne, viser en Skrivelse fra J. S. Schulin til Conradi (udateret Kladder, rimeligvis fra 1736, Schulin kaldes endnu Ober Secretair).
Ihro Königl. Mayest. haben allergnädigst für gut befunden, dass das Kirchen-Ritual in den Herzogthümern mit demjenigen, welches in den beyden Königreichen eingeführt werden soll, in allen Stücken, so weit die besondern Umstände der Herzogthümer nicht etwa ein anderes erfordert, übereinkommen und harmoniren soll. ... Dass die Einrichtung bemeldten Ritualis für die Herzogthümer so lange Anstand nehmen müsse, bis das neue Rituale in Hiesigen Kirchen eingeführt worden, um bey der Übereinstimmung als denn desto besser bewerkstelligen zu können, so gebe mir die Ehre Ew. Hohwürden davon mittelst dieses zu avertiren. (TK. I. A., D. 26. Sager vedr. Gudstjenesten 1713—75. R.).

Ogsaa fra Kancelliets Side stilledes et nyt Ritual i Udsigt, idet man derved ønskede at standse den liturgiske Devastations videre Udbredelse. I den kgl. Instruks¹³⁾ til Generalsuperintendenten (af 14. Dec. 1739) hedder det: Was die Kirchenceremonien betrifft, soll Unser General Superintendent bis Wir etwa ein ordentliches Rituale publiciren selbige auf jetzigen Fusse lassen und nicht gestatten, dass darinnen von jemanden eigen beliebige Aenderungen gemacht werden.

Med Rette kunde en slesvigsk Præst derfor sige (1734), at »en af Hovedskavankerne i vor Kirke er, at vi ikke har et ordentligt Ritual. Der findes næppe i det lutherske Omraade et Land, som er saa slet forsynet i saa Henseende som Hertugdømmerne Slesvig og Holsten.«¹⁴⁾

Fra Aarene omkring 1740 findes en Del Udtalelser af Gen. Sup. Conradi, som viser os de liturgiske Forhold i Slesvig.¹⁵⁾

¹³⁾ Samtidig med, at Spørgsmaalet paany rejstes i Hertugdømmerne, kom det ogsaa paa Bane i Generalkirkeinspektionskollegiet. Men da Kongen ønskede Ro og ikke mere Splittelse, blev Spørgsmaalet lagt til Side.

Ogsaa siden rejstes Spørgsmaalet gentagne Gange, og baade Gen. Sup. Conradi og Struensee fik Paalæg om at udarbejde et nyt Udkast. Resultatet af disse endeløse Forhandlinger blev, at Struensees Efterfølger J. G. C. Adler i 1796 fik sit Forslag til en ny Agende autoriseret.

At Spørgsmaalet ikke blot optog Kirkeledelsen, men ogsaa Kancelliet, ses af Bernstorffs Henvendelse til Provst Lundius i Flensborg, hvori det hedder: Es ist bereits von dem seel. Gen. Sup. Conradi ein Project zu einem neuen Kirchen-Ritual für die Herzogthümer eingesandt worden. Es ist aber solches aus gewissen Ursachen bishero ausgesetzt worden. Weil es sich aber immer mehr und mehr äussert, dass es an einer ordentlichen Kirchen-Agende in den Hertzogthümern sehr fehle, und viele Prediger sich mit zusammengeschriebenen oder auch ausländischen Ritualen behelfen, so ist es nöthig, dass zu Abhelfung solcher Unordnung an ein neues Ritual mit Ernst gedacht werde. Ew. habe dahero das Projekt des seel. G. S. Conradi hiebey zusenden und zugleich ersuchen wollen, mir dero Gedanken zu eröffnen, ob dieselben etwas dabey zu erinnern und zu verbessern finden?

Ich beharre . . .

København 18. Marts 1758. (TK. I. A., D. 26. Kirkesager G. 1713–75.) R.

¹⁴⁾ J. H. Höck, Der Ritual- und Agendenschatz der lutherischen Kirche in Schleswig-Holstein. Kropp 1888 p. 70.

¹⁵⁾ Abt. 18. LA.S. Haderslev Provsti 39 b. Aabenraa 42 c. Tønder 41 a.

»Das Verlangen nach einem authorisierten rituale ist in meiner ganzen Dioecese sehr gross. In den dänischen Gemeinen haben die Prediger *kein gewisses Rituale*, weil sie an kein gewisses gewiesen sind, auch keines vorhanden ist, daher brauchen etliche das dänische *Christiani Quinti*, oder *Palladii Rituale*. Bey den Teutschen Gemeinen wird das alte Schleswigische Holsteinische oder *Olearii Kirchen-Buch gebraucht*, wie wohl auch selbiges nicht mehr zu haben ist, so gar, dass ich selbst es für kein Geld bekommen kan, sondern allemahl bey der ordination eines leihen muss, wannen hero das Verlangen nach einem authorisirten rituale sehr gross ist«.

Haderslev Provsti. Paa Spørgsmaal om Ritual svarer følgende Sogne: *Keins*: Vedsted, Hammelev,¹⁶⁾ Maugstrup, Sommersted, Stepping-Frørup, Oxenvad-Jels, Skodborg, Ødis, Vonsild-Dalby, Fjelstrup, Starup-Grarup, Halk, Vilstrup og Hoptrup. *Das dänische*: Biert, Heils-Vejstrup, Vonsbæk, Aastrup, Øsby, Moltrup-Bjærning, Gml. Haderslev. *Die alte Ordinantz*: Aller-Taps. *Christiani IIItii*: Tyrstrup-Hjerndrup. I Flertallet af Sognene var altsaa intet Ritual i Brug. Men ogsaa, hvor det danske benyttedes, skiftede Skik og Brug fra Sogn til Sogn. Om Heils hedder det f. Eks. 1762: Das dänische Ritual wird gebraucht in so weit die Usance nichts widerläuffe.

I *Aabenraa* Provsti brugte man i 1740 *Olearius' Kirkebog* i Aabenraa, Ris, Løjt og Bedsted. Om Østerløgum hedder det: Man har givet os *Olearius* til Ritual, men vi bruger *Palladii Alterbog*. I Hjordkær »bindet sich der Pastor an kein gewisses« (1740), men Sognepræsten skriver i 1750: Det var at ønske, at vi havde den Rituale her, som de have under Kronen. Jeg har kun een paa plattysk, som er trykt MDCI¹⁷⁾ og een trykt 1665.¹⁸⁾

¹⁰⁾ At man i disse Sogne har brugt *Palladius Alterbog* i ældre Tid, synes at fremgaa af en Bemærkning fra Hammelev (1762): Das *Petri Palladii* noch-gerade fast unbrauchbares Altar Buch ist das einzige Rituale.

¹⁷⁾ Kirke-Ordningen 1542, trykt i Slesvig 1601.

¹⁸⁾ Das Schleswigische und Holsteinische Kirchen-Buch, trykt i Slesvig 1665.

Tønder Provsti: 1741 Das alte Kirchenbuch (eller *Das alte schleswig holsteinische Kirchenbuch*): Holbøl, Rinckenæs, Abild, Tønder, Ubjerg, Brede, Løgumkloster og hele Sydtønder Provsti. *Palladii Kirchenbuch*: Felsted, Ensted, Uge, Tinglev, Rabsted, Bylderup, Burkal, Højer, Hjørpsted, Skads, Nr. Løgum. *Das dänische Altarbuch*: Hostrup. Om Højst hedder det i 1752: Wir sind zwar an das Schlesw.Holsteinische gewiesen, weil aber die Gemeine allhie dänisch sind, brauchen wir das von Hans Bagger edirte. Om Ensted 1752: Wir haben kein rituaem, ausser die usance, dabey ein jeglicher thun kann, was ihm recht dünket. Om Braderup: Mir ist kein Rituale bekannt. Man richtet sich nach den eingeführten und gewöhnlichen Gebräuchen.

I Højer forefandt Pastor Petræus ved sin Embedstiltrædelse i 1733 et tomt Alterbord og maatte derfor nøjes med skriftlige Notater. »Das allhie gewesene (sc. Altar-Buch) ist ohne Zweifel, da meines seel. Antecessoris Bücher unter dessen Erben getheilet worden, allsdann weggekommen. Wenn nun das alte Kirchenbuch sich bey uns verlohren, müssen wir, da mir desselben Einhalt nicht bekannt, mit den Notatis . . . es anstehen lassen. Das dänische Kirchen Ritual habe ich durchgelesen und darinnen unter andern das III Cap. von der Hebammen . . . gefunden, welches sehr wohl und ordentlich eingerichtet. Was aber auch solchen Ritual zu supplirung des Kirchen-Buch mögte zu extrahiren seyn, werden Eure Hoch Ehrwürden als wohl dasselbe haben, in die Teutsche Sprache, wie mir gesagt worden, translätiret, am besten verstehen.«¹⁹⁾

Sammenfattende siger Generalsuperintendenten i 1753 om Forholdene i Provstiet: »An denen meisten Orten wird annoch das Palladii, oder auch das Olearii Kirchen Buch, an wenigen das dänische Altar-Buch gebrauchet. Zu Enstedt und Uck ist gar keines vorhanden und richtet man sich nach hergebrachten Gewohnheiten sowohl des Ohrts selbst, als derer benachbarten Gemeinen, welches nicht ohne Verwirrung abgehen kann, wie

¹⁹⁾ Pastor Petræus i Højer 8. Juni 1724. Tønder Provstearkiv, Sager vedr. Højer I. LA.

denn auch der Pastor zu Enstedt bezeuget: dass bey solchem Mangel ein jeder thun könne, was ihm recht dünket. Weshalben zu wünschen wäre, dass nach dem an mehreren Orten bezeugte Verlangen, ein neues und allgemeines Rituale introducirt werden mögte.«

Ogsaa i de *sydslesvigske* Menigheder med tysk Kirkesprog maatte man undertiden ty til »udenlandske Ritualer«, da det hjemlige slesvigske ikke kunde faas for Penge. »*Das Stadische Kirchenbuch*« var saaledes indført i Ravnkær ved Visitatsen i 1743, det samme var iøvrigt Tilfældet i Tønder. Om Provstiet Hütten²⁰⁾ hedder det i 1743: Das Ritual ist allenthalben das alte Schleswigisch Holsteinische Kirchen-Buch, weil aber selbiges für kein Geld mehr zu haben ist, weswegen auch der P. zu Rabenkirchen sich des Stadischen Kirchen-Buchs bedienen muss, es ist das Verlangen nach einem neuen Ritual nicht nur in diesem district, sondern auch in beyden Hertzogthümern ungemein gross.

Under saa brogede Forhold maatte baade Kirkeledelsen og Præsterne ønske en ny almindelig Alterbog indført i Stiftet.

Hovedaarsagen til den liturgiske Forvirring i Nordslesvig laa i, at ingen havde tænkt paa at forsyne de danske Menigheder med en dansk Alterbog og Psalmebog. Stiftsgrænsen lukkede kulturelt Slesvig ude fra Moderlandet.²¹⁾

²⁰⁾ Overkonsistoriet for Hertugdømmet Slesvig, Visitatsberetninger og Sager vedrørende Visitatser 1722–53. R.

²¹⁾ Derimod paalagde man de samme nordslesvigske Sogne at anskaffe sig allehaande tyske Bøger, de saakaldte libri parochiales, som skulle danne en fast Bogbestand ved hver Kirke. Kirke Ordning 1542 nævner (p. 93 i Afsnit Van den Böken der Kerckhern vp den Dörpern/ der se nicht entberen können) Luthers Oversættelse af Bibelen, Luthers Postille, 1591 forordnes ogsaa Anskaffelse af Paul v. Eitzens Postille, ligeledes Apologia Philippi (cfr. E. Michelsen, Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542 mit einer ausführlichen historischen Einleitung (Kiel 1909) p. 113 ff.) og Loci communes (rerum theologiarum). I de forskellige Kirkers Inventarier nævnes desuden Paul v. Eitzens Ethica (1572), Dedecenii Thesaurus (Østerløgum, købt 1666). Kun undtagelsesvis nævnes en dansk Bog (f. Eks. 1621 N. Hemmingsens Postilla danica, købt for 2 Rigsdlr. Østerløgum). Derimod havde man ikke altid en dansk Bibel i de nordslesvigske Kirker. Ved Visitatsen i Klipleø i 1639 bad Sognepræsten om at

2. Katekismen²²⁾

Det samme skarpe kulturelle Skel (Kongeaen) viser sig endnu mere grelt, naar Talen er om Katekismen. Ogsaa m. H. t. den maatte den danske Del af Slesvig Stift klare sig selv. De danske Katekismer, som har været i Brug her, er saa godt som alle Oversættelser af de i Brug værende tyske.

Gen.Sup. *Chr. v. Stöckens*²³⁾ Die vernünftige lautere Milch des heiligen Catechismi (Ratzeburg 1672) udkom i dansk Oversættelse (Slesvig 1693) besørget af Diaconus *P. Sass*²⁴⁾ i Haderslev: *Den hellige Catechismi Fornufftige Reene Melck* — — til tienniste opsatt først i dett Tydsche Spraag/ Aff C. von St(öcken) D. — Nu dem, som icke ere kiøndige i samme spraag och Tungemaal, til tienniste och gode i dett dansche offversat aff P. S. (ass).

Af Forordet anføres følgende, som belyser de slesvigske Tilstande: Huad hielper den gemeene mand eller den eenfoldige/ At du megit i Aanden d.e. effter Aandsens gaffve i ett u-bekient tungemaal lærer/ eller for ham taler/ eller for ham beder/ effterdi hand iche forstaar den tale eller huad du beder och siger/ och saaledis kand iche sige Amen dertil/ och giøre din bön kräfttig ved hans önsche och Amen/ effterdi han iche forstaar den tale eller önsche. Saa er dett de Unge och Leye-folch lidet nyttige deris Catechismum dem att foredrage och ville lære i et saadan tungemaal/ som de iche rettelig eller grun-

faa en dansk Bibel til Kirken, »weil auch dänisch allhie geprediget wird«. (Schriften XI (1952) p. 47). I *Kværs* oplevede Generalsuperintendenten samme Aar det Særsyn, at Præsten »adhibiret in seinem Amte Bücher, so in Dania gedrucket.« Hans Navn findes ikke i Sognets Series pastorum (og derfor heller ikke i O. F. Arends, Gejstligheden i Slesvig og Holsten), men Biskoppen kalder ham Ripensis Danus og tilløjer: er redet und prediget nur dänisch. Ogsaa han »begehrete auch wol, bey dieser Kirchen eine grosse dänische Bibel zu haben«. Ib. p. 50.

²²⁾ F. M. Rendtorff, Die schl.holst. Schulordnungen vom 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts (Kiel 1902) p. 296.

²³⁾ Sognepræst i Trittau 1656, Provst og Vice-Generalsuperintendent i Rendsborg 1677, Gen.Sup. 1678–84. Johs. Moller, Cimbria literata I. p. 659.

²⁴⁾ Archidiaconus i Haderslev 1667–1700. Rendtorff, a. S. 297.

delig forstaar. Aff den Aarsag er Jeg som Jesu Christi u-værdige Tienere i min Meenighed beveget til voris forrige vel merite-rede nu sal. i Herren hensoffvede General-Superintendentes Herr Christian v. Stöcken S. S. Theol. Doct. etc., tydsche Catechismum . . . i dett dansche tunge-maal att transferere, til ingen anden Ende, end att min meenighed/ som mig aff Gud och den höye Øffrighed er betroit . . . kunde opbyggis och forbedris i sin Christendom/ effterdi den største Deel af meenigheden er ickun dansch/ til med deris Børn och Tiynde Laici och Eenfoldige/ och saaledis den tydsche Catechismum iche grundelig forstaar/ saa haffver jeg ey vildet unddrage mig saadan Ar-beyde/ men dett villigt forferdige til ingen anden Ende end til Guds meenigheds/ och især min egen meenigheds opbyggelse och forbedring. Och der som nogle aff de dansche tilhörere och deris børn monne vere/ som haffver lyst til att læse och be-holde den tydsche Catechismum da dennem til tienniste och gaffn er paa den enne side saat den tydsche Catechismi ord/ och paa den anden siide min dansche translation och version, paa dett naar de dett eene maal och spraage confererer med dett andet/ de dis bedre och dem til nytte kand lære och for-staae. Præsten ønsker ey att martere de unge börn med megit at lære uden ad/ men forestille dem dett tydelig och dett dan-sche/ paa dett de iche lærer dett/ som Nonnen Psalteren/ och Pappegoyen Naffnene.

Denne Katekisme har været i Brug i Nordslesvig indtil be-gyndelsen af vor Periode (1717—40). Den nye Tid — Pietis-mens Æra — skabte ogsaa sin egen Katekisme. Haderslevprov-sten *Johs. Tychsens*²⁵⁾ Kurtze und einfältige, aber auch hin-längliche Abbildung der christlichen Glaubens- und Sitten-lehre,²⁶⁾ blev ogsaa oversat til Dansk og indført i Haderslev

²⁵⁾ Johannes Tychsen, Sognepræst i Humtrup 1716, Sognepræst og Provst i Haderslev 1737—50. Jfr. Rendtorff, a. S. p. 303 (Katekis-men nævnes uden Forfatterangivelse).

²⁶⁾ Maa være udkommet c. 1720. I et Brev, dateret Humtrup 19/12 1721 til Provst Reimarus i Tønder, omtaler Tychsen sin Katekis-me og foreslår, at hver Sognepræst faar Tilladelse til at indføre den Lærebog, som passer ham bedst« . . . eines jeden Predigers Gewissen die Einrichtung der Catechisation zu überlassen, so als

Provsti. I Tønder Provsti var *Johann Porsts*²⁷⁾ *Einige Fragen so zum Christenthum nöthig* (Berlin 1716) den almindelige Katekisme. Da det var Provst Schrader i Tønder, som indførte den og omarbejdede den med de slesvigske Forhold for Øje, kaldes den i Regelen *Schraders Catechisme*.²⁸⁾ Ogsaa den udkom i en dansk Udgave.

Erik Pontoppidans Katekisme Sandhed til Gudfrygtighed, autoriseret for Danmark-Norge 1738, udkom i tysk Oversættelse 1741 ved Pastor Esmarch²⁹⁾ og Rektor Hoier³⁰⁾ og autoriseredes til Brug i Hertugdømmerne 1741 under Titelen: *Anweisung zur Erkenntniss der Wahrheit und Gottseligkeit* in einer deutlichen, kurtzen doch zulänglichen Erklärung über des seligen D. Martin Lutheri kleinen Catechismus, auf Königl. allergnädigsten Befehl zum allgemeinen Gebrauch in den Kirchen und Schulen des Hertzogthums Schleswig.

Men hvad saa *Nordslesvig*? Det er yderst betegnende for de daværende Forhold, at da Pontoppidans Katekisme skulde indføres her (hvor Kirke- og Skolesproget var dansk), tog man ikke uden videre den danske Originaludgave i Brug — hvilket dog havde været naturligt —, men man lod udarbejde en Oversættelse til Dansk af den tyske Udgave. Pontoppidans »Sandhed til Gudfrygtighed« naaede saaledes ogsaa kun til

er befindet, dass es seiner Capacité, Gabe und seiner Gemeinde, die niemand besser als er selbst kennen kann, am gemässesten sey, wenn nur alles zur Erhaltung der Reinigkeit in Lehre und Leben collinire (Tønder Provstearkiv, Korrespondancesager, LA.). Jfr. Rendtorff a.S. p. 303. Den danske Udgave nævnes hos Rhode, Haderslev Amts Beskr. (1775) p. 196.

²⁷⁾ Præst i Berlin, Talsmand for den hallensiske Pietisme. Udgiver af en vidt udbredt Psalmebog: *Geistliche und Liebliche Lieder* (1713). Jfr. P. G. Lindhardt, P. Hersleb (1939) p. 105 f.

²⁸⁾ Ludw. Andresen, *Zweihundert Jahre Waisenhaus in Tondern* (1935) p. 40. I 1741 var den danske Udgave i almindelig Brug i Tønder Amts nordlige Del (Undtagen i Ensted og Abild, hvor v. Stöckens Katekisme endnu benyttedes, i Humtrup (Tychsens) og i Løgumkloster (Pontoppidans tyske Udgave). Abt. 18, Nr. 41 a. LA.S.

²⁹⁾ Formodentlig August Esmarch, Sognepræst i Ulsnæs 1721–65. Jfr. Møller, a.S. I. p. 161 f.

³⁰⁾ Andreas Hoier, Rektor ved Domskolens i Slesvig 1725–52. DBL VII. p. 516 (A. Jantzen).

Kongeaen,³¹⁾ Syd for denne hed den: *Anviisning til Sandheds Kundskab til Gudelighed* (udi en tydelig, kort, dog tilstrækkelig Forklaring over salig D. Martin Luthers Liden Catechismo, paa Kongelig allernaadigste Befalning til almindelig Brug for alle Kirker og Skoler udi det Förstendom Slesvig, hvor det Danske Sprog bruges. Tønder 1743.³²⁾

Oversætteren af denne Udgave, Pastor Erik Fabricius i Aabenraa, begik den Fejl, at han ved Bibelciterterne fulgte Vajsenhusets Bibeludgave (dvs. Resens Oversættelse), og da man i Slesvig havde valgt at beholde den ældre Oversættelse (jfr. p. 17), maatte denne Udgave, trykt hos Holwein i Slesvig, kaseres. En ny Udgave, som fulgte »Luthers edition«, blev samme Aar trykt hos Claus Kiesby i Tønder.³³⁾ En senere Udgave, trykt i Flensborg 1762, har dog Tilføjelsen: Med Skriftens Sprog efter Kong Friderichs den Femtes Oversætning.

Den Pontoppidanske Katekismes Historie i Nordslesvig viser bedre end meget andet, at ogsaa i 18. Aarhundrede var Nordslesvigs Befolkning lukket ude fra Moderlandet. Selv en Lærebog slap ikke over Kongeaen, uden at den først maatte iføres en fremmed Dragt. En senere Tid ser med Hovedrysten paa slige Vilkaar, Samtiden saa ikke en anden Udvej. Det ses f. Eks. tydeligt af et Brev fra Provst Cretschmer i Haderslev til Gen.Sup. Struensee (1781), som den sidste citerer i en Henven-

³¹⁾ Det er således ikke rigtigt, naar det i Sønderjyllands Historie (III. p. 369) hedder: I Nordslesvig brugtes selvfølgelig den danske Udgave. Saa enkelt og ligetil laa Sagen ikke.

³²⁾ De gamle, hidtil brugte Katekismer, fik man foreløbig Lov til at beholde, saaledes i Haderslev Amt Provst Tychsens, i Dele af Tønder og Flensborg Amter den Porstiske (eller Schraderske) Katekisme i dansk eller tysk Udgave (Tønder Byarkiv, Sager vedr. Vajsenhuset 1741–1800, LA.). Endnu i 1752 hedder det: Saalænge de gamle Udgaver ikke er udsolgt, bør »Landescatechismen« (Pontoppidans) ikke indføres. I Aabenraa Amt benyttede man Provst Arniels Katekisme. Delvis endnu i 1743 (Abt. 18. Nr. 42 c. LA. S.).

³³⁾ »der mit dem Teutschen den Worten nach, so viel möglich aufs genaueste übereinstimmt, und worin vornehmlich die dicta Biblica nicht wie im Copenhagenschen Catechismo aus der Missions-Bibel, sondern aus der alten dänischen Bibel, so mit Lutheri Version übereinkommet. 12/3. 1752. Tønder Byarkiv, Fattigvæsen. Forskellige Sager vedr. Vajsenhusets Bogforlag. LA.

delse til Overkonsistoriet i Slesvig:³⁴⁾ Der Herr Probst *Cretschmer* in Hadersleben meldet mir: Es ist hier ein grosser Mangel an dänischen Catechismus. Die Buchbinder können weder in Flensburg noch in Tondern, wo *pia* (*corpora*) das Privilegium haben den Catechismus zu drucken, einige Exemplaria mehr kriegen. Ich bin dabey in Verlegenheit, da die Bauer fast täglich von mir verlangen, dass ich ihren Kindern den Catechismus verschaffen soll. *Ich weiss aber keinen Rath zu schaffen.* Saadan taler en dansk Provst, født i København og Kandidat fra Københavns Universitet. Saa bredt et Svælg skilte Slesvig ud fra Danmark-Norge, at den nærliggende Tanke at slaa Bro over ikke kom op i nogen.

Heller ikke *Balles* Lærebog blev indført i Nordslesvig, da »Oplysningens« Tid var inde; men derimod en Oversættelse af den tilsvarende tyske, dvs. Professor *J. A. Cramers*³⁶⁾ *Kurzer Unterricht im Christenthum, zum richtigen Verstande des kleinen Catechismus Lutheri, Slesvig 1785.* Den danske Udgave udkom samme Aar (Kort Undervisning i Christendommen, efter allerhoieste Befaling til almindelig Brug i de danske Skoler i Hertugdømmet Slesvig for at lære rigtig at forstaae Luthers liden Catechismus.) og allerede dens første Spørgsmaal og Svar slog straks den nye Tone an: Ønsker vi ikke alle, at være fornoiede og glade? Svar: Vi Mennesker ønsker alle, at være fornoiede og glade.

Heller ingen tænkte paa at give Nordslesvig danske *Læse- og Regnebøger*, eller at indføre dem i Nordslesvig. Ogsaa for Skolens Vedkommende var Stiftsgrænsen et uoverstigeligt Kultur-

³⁴⁾ Tønder Byarkiv, Fattigvæsen, Sager vedr. Vajsenhusets Bogforlag 1741–1800. LA.

³⁵⁾ Joachim Cretschmer, født i Kbhvn. 1721, cand. Kbhvn. 1750. Sognepræst i Maugstrup-Jegerup (Haderslev Provsti) 1750, Sognepræst og Provst i Haderslev 1763–97.

³⁶⁾ Johann Andreas Cramer. Paa Klopstocks Anbefaling blev C. i 1754 kaldet til Hofpræst i København. 1774 udnævntes han til første theologiske Professor i Kiel og Prokansler ved Universitetet. Jfr. DBL IV. p. 100–04 (A. Jantzen) og SA 1933 p. 57–68, 1934 p. 5–12, 1935 166–70 og 173–76 (H. Hejselbjerg Paulsen).

skel. Da der i 1804 udkom en dansk Regnebog³⁷⁾ i Slesvig, kaldte Rescensenten den »eine merkwürdige (bemærkelsesværdig) Erscheinung«, hvilket for saa vidt ogsaa er rigtigt, da det er den første danske Regnebog, som har været i Brug i Nord-slesvig. Forfatteren, Pastor P. Kier³⁸⁾ i Østerløgum, siger i Forordet, hvorfor han har udgivet den, og hans Ord er gode at faa Forstand af. »Regnebogen er bleven udarbejdet for at afbøde en Mangel, over hvilken alle i de danske Egne i dette Hertugdømme længe have klaget, nemlig Manglen af en dansk Regnebog, som var passende for vort Land. Jeg erfarede det ogsaa især i min Barndom, hvor skadeligt Savnet af en saadan Bog var, og jeg har ofte hørt andre, som havde gjort samme Erfaring, klage derover. Jeg sad i Skolen med en gammel tysk Regnebog for mig, hvoraf jeg næppe forstod et eneste Ord; deraf skulde jeg lære at regne. Hverken kunde jeg lære det af den uforstaaelige Bog, ej heller fik jeg Oplysning dertil af mine Lærere. Thi de fleste af dem forstod heller ikke noget af de tyske Regnebøger, hvorfor de heller ikke kunde forklare mig det.«

Det var allerede paa det Tidspunkt en gammel Historie, Klager er der nok af gennem hele 18. Aarhundrede, men mærkeligt nok kommer de *aldrig fra Befolkningen, altid fra Præster og Lærere*, Forældrene³⁹⁾ holdt derimod stædigt paa de tyske Bøger, helt op til Kongeaen. Pastor Gotthard Johann Zwerg⁴⁰⁾ i Moltrup-Bjærning, Nord for Haderslev, klager f. Eks. i et Brev til Rektor Olaus Moller i Flensborg (1742) over Forholdene i Sognets Skoler: Die Kinder sind dänisch (dansk-talende) und lesen in der Schule in teutschen Büchern, die sie nicht verstehen. Auch sind ihre Eltern nicht dahin zu bringen, dass sie

³⁷⁾ Regnebog til Brug for Skolelærere og i Skolerne paa Landet i Hertugdømmet Slesvig, hvor det danske Sprog tales. Slesvig 1804.

³⁸⁾ Peter Kier, Sognepræst i Østerløgum 1802–34.

³⁹⁾ Emnet er behandlet mere udførligt i SA 1934, p. 41 ff. (H. Hejlsbjerg Paulsen) og i SdB p. 220 ff. Jfr. Recensionen i Skriften X. 2. Hefte p. 149 ff. (T. O. Achelis).

⁴⁰⁾ Sognepræst i Moltrup-Bjærning 1742–51. Jfr. Zwergs Brevveksling med Rektor Moller i Flensborg, Skriften X. Hefte 2. p. 41–64 (Th. Matthiesen).

ihren Kindern andere und bessere Bücher anschaffen wollen. Daher habe ich mich resolviret einige Exemplaria von N. T. von Copenhagen zu verschreiben und übersenden zu lassen.⁴¹⁾ Men de tyske Bøger fik han alligevel ikke afskaffet. Endnu i 1798 klager en Indsender i det tyskskrevne Ugeblad »Lyna«⁴²⁾ i Haderslev over det samme: I intet Land paa hele Jorden kender man til en saa taabelig Maade at undervise Børnene paa, som Tilfældet er her hos os, hvor man paa Trods af al Fornuft lader Børnene lære at læse efter tyske Læsebøger, som de ikke forstaar et Ord af. Det hører til Oplysningstidens — og Generalsuperintendent Adlers — Fortjenester,⁴³⁾ at det omsider lykkedes den at faa nye, danske (selvfølgelig rationalistiske) Skolebøger indført i Nordslesvig.

3. Kirkesproget

En Afhandling om sønderjydsk Psalmesang kan ikke gaa et Problem forbi, som har optaget adskillige danske Forskere i det sidste Aarhundrede, uden at man dog er kommet selve Løsningen stort nærmere. Spørgsmaalet er dette: Hvorfor *beholdt Syd- og Mellemslesvig tysk Kirkesprog*, skønt Befolkningen vitterligt forstod lidet eller intet Tysk.

I sit betydningsfulde Værk *Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland*⁴⁴⁾ har C. F. Allen rettet mange bitre Bebrejdelser mod Konger, Generalsuperintendenter, Provster og Præster for at have forsømt deres Pligt mod det danske Sprog, eller endog for at have modarbejdet en Konges gode Vilje, naar en saadan en sjælden Gang ønskede en Ændring i de slesvigske Sprogforhold. I en Del Tilfælde kan alt dette have sin Rigtighed, men ofte er disse Angreb uretfærdige. De ledende i Kirken har meget vel indset — og beklaget —, at dette unaturlige Skel tværs igennem et dansk-talende

⁴¹⁾ ib. p. 51.

⁴²⁾ Lyna 1790 p. 375

⁴³⁾ SA 1934, p. 41 f.

⁴⁴⁾ I-II. 1857-58.

Land i Slægt efter Slægt hindrede eller i hvert Fald vanskeliggjorde Evangeliets Forkyndelse. Baade Pietismens og senere Rationalismens ledende Mænd har — ud fra vidt forskellige Motiver — søgt at ændre Forholdene til det bedre.

Adam Struensees Hensigt var *ikke* at fortyske Kirken, langt snarere var det hans Ønske at hjælpe Befolkningen til en virkelig Tilegnelse af og Fordybelse i Kristentroen.⁴⁵⁾ Hans Efterfølger, *J. G. C. Adler*, var først og fremmest Oplysningstidens Mand. Det tyske Kirke- og Skolesprog stillede sig Gang paa Gang hindrende i Vejen for hans Bestræbelser. Ingen i Samtiden har derfor mere end han søgt at bane Vej for danske Skolebøger i Skolerne⁴⁶⁾ og for dansk Psalmesang i de nord-slesvigske Købstæder.⁴⁷⁾ Ogsaa Præsterne,⁴⁸⁾ selv tysktalende i Angel, har udtalt sig i skarpe Vendinger mod den bestaaende Ordning. Men i 18. Aarhundrede strandede disse Bestræbelser oftest paa *Befolkningens stædige Fastholden ved det tyske Kirkesprog (eller Psalmesprog.)* Senere sandsynligvis ogsaa paa Kancelliembedsmændenes Nølen og Uvilje mod en Forandring.⁴⁹⁾

Naar Gejstlighedens og andre Embedsmænds Kredit- og Debetside i dette Spørgsmaal er gjort op, bliver det Indtryk dog tilbage, at den virkelige Modstand, en sejt og stum og uforklarlig Modstand, var at finde *hos selve Befolkningen*. Dens Uvilje mod dansk Kirkesprog — der er saa meget mere mærkeligt, da den daarligt nok forstod andet end Dansk — kan næppe forstaas endsige forklares paa anden Maade end ved at se *dens sjælelige Motiver i religionshistorisk Lys*. Det er ikke nok at gennemgaa Arkivmaterialet og derudfra søge at bedømme Hovedpersonernes Motiver og Handlinger. Den Vej fører kun ind i en Blindgyde. Thi om nationale Motiver kan der ikke være Tale i dette Tidsrum. Hverken hos navnkundige eller navnløse.

⁴⁵⁾ SdB, p. 232.

⁴⁶⁾ SA 1933, p. 99 f., 1934, p. 41 ff. SdB p. 232.

⁴⁷⁾ Jfr. p. 39, Tønder gennem Tiderne I (1943) p. 208, SA 1935, p. 178.

⁴⁸⁾ SA 1934, 50–55. SdB p. 218 ff. 232.

⁴⁹⁾ SdB, p. 232.

Vi betragter en Tid, hvor Samfundet endnu var udifferentieret, og hvor alle er fælles om *Kulten*. Religionen har endnu i Befolkningen bevaret sin kultiske og dermed sin praktiske Karakter. Kulten er det menneskelige Forsøg paa at sikre sig Gud. Gudstjenesten er først og fremmest Kultus, thi den fornyer Livet og lader det lykkes for Mennesket. Dette *kultiske Syn paa Gudstjenesten* er endnu en haandgribelig Virkelighed. Gudstjenestens Karakter er ikke reduceret til noget »aandeligt«, hvad enten dette nu er følelsesmæssigt eller intellektuelt. Gudstjenesten bliver først og fremmest opfattet og brugt kultisk. Man skelner endnu reelt mellem hellig og søgn, man forbereder sig paa Mødet med det hellige, faster osv. Sognekirken er den selvfølkelige Helligdom, dens Kult er hellig, og denne Følelse kan i sin følelsesmæssige Dybde formodes at have sine Rødder hinsides Religionsskiftet. Den er i hvert Fald ældgammel. Ligeledes er dens hellige Handlinger og Symboler (ikke i en senere Tids afblegede Betydning af Ordet) hellige. *Det hellige faar Mæle i bestemte Ord og Formler*, som ogsaa i Tidens Løb er blevet hellige og urørlige, thi man møder det hellige i disse sacrale Ord, som »seit uralter Zeit« (Aabenraa 1784) havde været, endnu var og fremdeles skulde være tyske. I disse bestemte, uforanderlige Ord mødte man ikke blot hele Religionens Højhed og Hellighed, men de *var tillige verbale Udtryk for kultiske Erfaringer*. Synet paa de Ting, som er Bestanddele af Kulten, er altid uhyre konservativt. Man har ogsaa i Slesvig haft en bevidst Uvilje mod at røkke ved disse verbale Udtryk.

Et særligt Kirkesprog — som adskiller sig fra Landets eget Sprog, eller bestaar af en arkaisk Form af samme — er ikke et ukendt Fænomen. Velkendt er ogsaa, at Lægfolk ønsker at beholde disse særlige Sprog, fordi de evner at hæve Gudstjenesten og Mødet med det hellige *op i den sacrale Sfære for derved netop at fremhæve det kultiske og det numinøse*, det som her er det egentlige. Den rituelle Formel og det liturgiske Sprog er derfor i Besiddelse af en uhyre Stabilitet selv der, hvor det ikke bliver forstaaet.

Dette religionshistoriske Træk gaar igen fra de antikke Religioner,⁵⁰⁾ over den katolske Kirkes og de østerlandske Kirkers Brug af hellige, men døde Sprog (Latin, Kirkeslavisk, Gammelætiopisk, Koptisk) helt til vor Tid. Ordlyden har til alle Tider været urørlig og sacrosanct. Ingen bør derfor driste sig til at ændre ved det, selv om man forstaar lidet eller intet af det gennem Sædvane og kultiske Erfaringer helligede Sprog.⁵¹⁾

Ud fra en saadan Betragtning lader den syd- og mellemslesvigske Befolknings Modstand mod en Forandring i Kultens hævdvundne Sprog — i Liturgi og Psalmesang — sig forklare. »Som de Daarer, de er — siger en rationalistisk Provst⁵²⁾ i Tønder i 1811 om Befolkningen i de dansktalende Sogne med tysk Kirkesprog — anser de en tysk Gudstjeneste for bedre og mere hellig end en dansk.« H. F. Feilberg, som bedre end nogen anden har kendt den jyske Almue i Syd og Nord, saa dybere og sandere paa det samme Forhold, naar han senere tænkte

⁵⁰⁾ Quintilian: *Saliorum carmina vix sacerdotibus satis sunt intellecta.*

⁵¹⁾ Friedr. Heiler, *Das Gebet* (1922) p. 151 og 437. P. Althaus, *Zur Charakteristik der evangelischen Gebetsliteratur im Reformationsjahrhundert* (1914) p. 1.

Antropos IV. p. 579 (Fassmann): *Beboerne i Kilimandscharoomraadet beder deres Bønner i Massaisproget. Manche mögen den Sinn der Worte gar nicht verstanden haben, aber das stört ihre Andacht nicht.*

Dolderer, *Die Volkssprache in der Liturgie* (Theologische Quartalsschrift, 1947): *Das Alte und Hergebrachte ist grade im Religiösen von einer besonderen Ehrwürdigkeit umgeben und lässt sich nicht leicht verdrängen. Nihil innovetur. Das Alte sucht sich zu behaupten, und wo es schliesslich durch etwas Neuere beseitigt wird, geschieht es nicht ohne Kampf.* p. 101.

Wir teilen nicht die Ansicht der Aufklärungszeit, die vermeinte, der Hauptzweck der Liturgie sei die Belehrung und Erbauung des Volkes, der erste und höchste Zweck der Liturgie ist vielmehr der Dienst Gottes, das ist die Anbetung und Verherrlichung des Vaters durch Christus im Heiligen Geist. Mit andern Worten: Der latreutische Sinn des Kultus hat durchaus den Vorrang vor dem didaktischen. Das ermöglicht die sinnvolle Feier etwa der Messe auch in einer fremden Sprache. p. 127.

⁵²⁾ SA 1934, p. 54.

paa disse Menigheder og Gudstjenesten i Valsbøl og Store Vi og saa siger »Tysk var det hellige Sprog«. ⁵³⁾)

Ikke dersto mindre kunde det personlige Fromhedsliv uden for selve Helligdommen, i Hus og Hjem, eventuelt i Ecclesiolae, meget vel leve og leves i det danske Sprog. Ægidius' Psalmebog er blevet brugt helt nede i Fjorde Sogn, Folk fra Humtrup ⁵⁴⁾) kom til Bylderup for at hente den, men de samme Mennesker har næppe tænkt sig, at den skulde bruges i deres Kirke. En Daab, en Altergang, Kirkens Psalmer, alt maatte nødvendigvis udføres eller synges *paa Tysk i selve Kirken*.

Med dette in mente forstaar man, at f. Eks. Tøndringerne vedblev at synges den ene tyske Psalme ved den danske Froprædiken, ⁵⁵⁾) selv om de maaske sang Brorsons og andre Psalmer hjemme. De hørte ikke til i Kirken.

Konklusion

Skønt de her behandlede Forhold ikke direkte angaar vort Emne: Sønderjydske Psalmesang 1717—40, giver de dog indi-

⁵³⁾ SA 1895, p. 38. I *Fjorde Sogn* ansaa den danske Sognepræst (1852—64) det fornødent, »at selve Nadverhandlingen udførtes i det tyske Sprog» ogsaa ved Hjemmeberetelse af Folk »som var ude af Stand til at forstaa det højtytiske Sprog; »det tyske Sprog havde en hellig Klang i Vedkommendes Øre«; »det gik i saa Henseende aldeles som i Catholicismens Tider, da Latin tyktes selv Lægmand det eneste rette Sprog ved de hellige Handlinger«. SA 1891, p. 258 og 259 (C. Mule).

Endnu efter 1900 holdtes der enkelte Steder i Mellemslesvig en dansk Prædiken, mens Psalmesangen og Menighedens liturgiske Svar lød på Tysk. Den sidste Sognepræst, som har talt dansk i en mellemslesvigsk Kirke (Braderup) er Carsten Petersen, den kyn-dige sønderjydske Kirkehistoriker. Han fortæller herom: Sproget i Sognet var i næsten alle Hjem det slesvigske Folkemaal, iblandet en Del tyske Ord. Ikke saa faa gamle danske Udtryk, som nu er forældede og glemte nordpaa, var endnu i Folkets Mund i disse mellemslesvigske Egne. . . . I Folkeskolen læstes ikke en Stavelse Dansk, skønt de fleste Børn ikke forstod ét tysk Ord, naar de mødte for første Gang. Den eneste danske Tale lød i Kirken i en Gudstjeneste en Gang om Maanedén. Men selv i denne var det kun Præsten, der talte Dansk, *mens Menigheden sang tyske Psalmer og svarede paa Tysk, naar Præsten fra Alteret hilste den på Dansk*. (1911). Haderslev Stifts Aarvog 1947, p. 9 ff.

⁵⁴⁾ Jfr. Bilag.

⁵⁵⁾ Jfr. p. 40.

rekte et Fingerpeg om, at den kulturelle Barriere mellem Danmark og Sønderjylland, som var mere effektiv, end man har antaget, ogsaa maa have lagt den danske Psalmesang de samme Hindringer i Vejen. Naar ikke saa meget som een dansk Katekisme (eller Skolebog) *officielt* slap ind i en sønderjyds Kirkelig Kirke eller Skolestue, maa man paa Forhaand formode, at det samme kan siges om danske Psalmebøger. Hele Aandslivet, og det vil i de Tider siges Kirke og Undervisningsvæsen, var tysk fra Ende til anden — selv om Røsten til Tider omskiftedes til en Slags Dansk. Dette maa man holde sig for Øje til Forstaaelse af Emnet. Den folkelige Kirkesang, som dog vitterlig har lydt engang, f. Eks. i Haderslev⁵⁶⁾ paa Reformationstiden, maa mærkelig hurtigt være forstummet.

4. Psalmebogen

Hele Forholdet vedrørende den dansksprogede Psalmesang i Sønderjylland er kun sparsomt oplyst.

Man har anset det for givet, at baade *Hans Thomissøns* Psalmebog af 1569 og *Kingos* (1699) har været i almindelig Brug i Nordslesvig. Grundlæggende for dette Syn har en Afhandling i Sønderjydske Aarbøger 1909: Om Sønderjyllands Kirkepsalmebøger⁵⁷⁾ været. Den citeres jævnlige i den historiske Litteratur, og selv om dens Forfatter satte et »vistnok« ind, eller et Spørgsmaalstegn, hvor Forholdet var ham uklart, saa stryges i Regelen alle Forbehold i de nyere Behandlinger af Emnet, og det anses nu for selvfølgerigt, at — for at citere en nyere Forfatter — »Sønderjylland i flere Tilfælde har benyttet den samme Psalmebog som det øvrige Danmark, saaledes Hans Thomissøns fra 1569, Kingos fra 1699 og Pontoppidans, der dog først fra 1780 fandt Indgang i Nordslesvig.«⁵⁸⁾ Det lyder

⁵⁶⁾ Niels Møller, Salmebog og Salmetyper (1923) p. 58.

⁵⁷⁾ SA 1909 (P. Moos). Det hedder heri (p. 159): Hans Thomissøns Salmebog var i Brug (ogsaa i Sønderjylland) i 130 Aar. Endvidere (p. 163): Kingos Salmebog indførtes vistnok i hele den danske Del af Sønderjylland, dog mindst i Aabenraa og Tønder Amter, hvor den nye pietistiske Retning var i Fremgang.

⁵⁸⁾ KS 6. R., Bd. I (1934) p. 450 (Johs. Pedersen).

saa sandsynligt, ja selvfølgeligt, og dog er hver Sætning forkert. Det maa betragtes som givet, at *som Kirkepsalmebog* er Hans Thomissøns Bog⁵⁹⁾ aldrig naaet over Stiftsgrænsen; Kingos Psalmebog har været i Brug i enkelte nordslesvigske Sogne, vistnok for det meste i Forbindelse med en anden, og hvad Pontoppidans Psalmebog angaar — den maa iøvrigt betegnes som en sønderjydske Psalmebog —, da er Forholdet det, at den blev eneraadende i store Dele af Nordslesvig i Aarene efter 1740. *Før 1740 synes man kun undtagelsesvis at have benyttet en dansk Psalmebog ved Gudstjenesten i de nordslesvigske Kirker* (Ægidius-Psalmebogen), man kendte ikke til Brug af en Psalmebog i Kirken, *man sang Psalmerne udenad*. Den danske Psalmebogs Omraade gik fra Nordkap til Kongeaaen, ogsaa paa det Omraade overlod man Sønderjylland til sin egen Skæbne. »Wieder und wieder wurde für deutsche Minderheiten gesorgt (dvs. Kirkerne paa Sundeved, Sogne som Klipleve, Kværs, Løgumkloster osv.) während in dieser Hinsicht für rein dänische Gemeinden nichts geschah.«⁶⁰⁾ Saaledes udtrykker en tysk Historiker sit — fuldkommen korrekte — Syn paa Kirkestyrelsens »Omsorg« for Psalmesangen (og meget andet) i Nordslesvig endnu i 18. Aarhundrede.

Da man i indflydelsesrige Kredse i 1790erne overvejede Muligheden af at faa indført en ny Psalmebog i Slesvig Stift til Afløsning af den Pontoppidanske, gjorde Generalsuperintendent *Adler* opmærksom paa, at den nye danske Psalmebog (Evangelisk-christelig Psalmebog 1798) næppe uden videre kunde indføres Syd for Kongeaaen, men at man snarere maatte tænke paa at udarbejde en helt selvstændig Psalmebog til Brug for Nordslesvig. Den kyndige Generalsuperintendent begrundede dette med, at »die bisherigen, für die Königreiche (dvs.

⁵⁹⁾ Br. Helw. II p. XVIII kommer nok Virkeligheden nærmest ved at sige: H. Thomissøns Psb., der oprindelig er et privat Arbejde, er vel næppe nogensinde blevet anordnet til Brug ved Gudstjenesterne« (i Kongeriget). Heroverfor hævder Anders Malling, at Bogen er »autoriseret til Brug i hele det dansk-norske Rige«. (Beretning om det sønderj. Salmebogsudvalgs Arbejde, Det sønderj. Salmebogsforlag II 1943 p. 4.

⁶⁰⁾ Schriften Bd. X (1949) p. 95 (T. O. Achelis.)

Danmark-Norge) verordnete Gesangbücher, *sind niemals auf das Herzogthum extendiret worden.*⁶¹⁾ En dansk Kirkehistoriker siger hertil: Adler maa vel mene, at de for Kongeriget gældende Psalmebøger først senere og ved særlige Forordninger er indført i Hertugdømmerne.⁶²⁾ Nej, Adler mener, det han siger, og hvad han siger er historisk korrekt. Ingen senere eller særlige Bestemmelser har forordnet eller blot tilraadet Indførelse af danske, for Kongerigerne bestemte Psalmebøger. Vilde Nord-slesvig have en dansk Psalmebog, maatte man gaa sin egen Vej, eller — i modsat Fald — tie eller benytte tyske Psalmebøger. Man gik imidlertid sin egen Vej og skabte sin egen slesvigske Sang, som ogsaa kom til at lyde i Danmark og Norge.

5. Dansk og tysk Psalmesang og Gudstjenestesprog i Nord- og Mellemslesvig før og i Perioden 1717—40

Kercken-Ordninge 1542 — hvori der ogsaa gives Regler for Gudstjenesten og Psalmesangen — forudsætter overalt tysk Psalmesang.⁶³⁾ Den gjaldt ogsaa for Slesvig, og dermed var der givet et lovformeligt Grundlag for, at det tyske Sprog ved Gudstjenesten kunde arbejde sig nordpaa, naar der da var tyske Præster og Tilsynsmænd, som vilde arbejde i den Retning.

I *Købstæderne* kunde man ikke saa godt synge danske Psalmer, det var for ringe. Saa sang man da tyske Psalmer ogsaa ved den danske Prædiken. Men det medførte ikke, at der blev indført tyske Psalmebøger. Man klarede sig her i 16. og 17. Aarhundrede *uden Bog* som de tyske Menigheder i Slesvig.⁶⁴⁾

⁶¹⁾ KS 6 R Bd. I p. 456.

⁶²⁾ ib. (Johs. Pedersen).

⁶³⁾ Haderslev Artiklerne (1528). Arthickel vor de Kerckheren up den dorpern, nævnte ellers udtrykkeligt, at »wen die predicke uth ist, (scholen sie) alle Sondage mit den gantzen volk de Letanie singen up *densch.* S.A. 1889, p. 233 (A. D. Jørgensen).

⁶⁴⁾ De tyske Psalmebøger, som udkom i hurtig Rækkefølge i Slutningen af 17. og Begyndelsen af 18. Aarhundrede, var ikke autoriserede Bøger, men snarere private Samlinger. De vigtigste er følgende: Walthers Kercken Handbökeschen (1635), Olearius' Kirchenbuch (1665), Plönisches Gesangbuch (1674), Rendsburgisches Gesangbuch (1680), Glückstädter Sing-Andacht (1691), Arnkiels

»Dass unsere Kirche Jahrhunderte lang ohne Gesangbücher, d. h. ohne offiziell von der Kirchenleitung angeordnete und allgemein von der Gemeinde gebrauchte geistliche Liedersammlung ausgekommen ist, erscheint uns Heutigen erstaunlich, ist aber bei den Stand der allgemeinen Volksbildung begreiflich.« (Ernst Feddersen).⁶⁵⁾

Vidnesbyrdene om tysk Psalmesang ved de danske Gudstjenester i *Nordslesvigs Købstæder* er baade gamle og talrige. I *Aabenraa* var det allerede en gammel ærværdig Skik i 1741.⁶⁶⁾ Gen. Sup. Adler søgte omkring Aarhundredskiftet at faa den tyske Sang afskaffet — bl. a. for at faa sin egen Psalmebog⁶⁷⁾ (Christelig Psalmebog, 1792) indført, men forgæves. I 1782 værgede baade Magistrat og Raad sig med Hænder og Fødder mod at faa saa meget som en Tøddel forandret i de — for os at se — aldeles uforsvarlige Forhold.

I *Tønder*, hvor H. A. Brorson blev Diaconus i 1729 og dermed Prædikant ved den danske Froprædiken, »wird deutsch gesungen und dänisch gepredigt« ved Froprædikenen (1741).⁶⁸⁾ Den almindelige Antagelse er, at Brorson fik dansk Psalmesang indført i Tønder Kirke; i den nyeste Byhistorie hedder det f. Eks. »ved den danske Gudstjeneste i Tønder var Salmesangen forøvrigt tysk indtil Julen 1732, da Hans Adolf Brorson

Schleswig-Holsteinisches Gesangbuch (1712), Evangelisches Gesang Buch (Altona 1717), Nützlich und Erbaulich Gesang-Büchlein (Schleswig 1721), Geistreiches Gesangbuch (Schleswig 1725), Kielisches Gesang-Buch (Kiel 1727), Flensburgisches Gesang-Buch (Flensburg 1729). Jfr. Brederek I (Kiel 1919).

⁶⁵⁾ p. 465 ff.

⁶⁶⁾ A. Sach, Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung, III (Halle 1907) p. 377.

⁶⁷⁾ Denne Psalmebogs Historie er skrevet af Johs. Pedersen i KS, 6. R. Bd. I, p. 450–82. Forfatterens Formodning om, at den tyske Psalmesang blev afskaffet i Aabenraa af Adler maa bero paa en Fejltagelse. Af Visitetsberetningerne ses, at den fortsattes indtil Trearskrigen. Fr. Fischer søgte flere Gange i 1840erne at faa den tyske Psalmesang afskaffet ved dansk Gudstjeneste, men forgæves. Jfr. hans Brev til Prof. Flor 1843 22/6., udgivet af P. Lauridsen, Da Sønderjylland vaagnede II (1911) p. 231.

⁶⁸⁾ Visitatorialia, Abt. 18, Nr. 41 a. LA.S.

udgav sit første Salmehæfte.«⁶⁹⁾ Det er imidlertid ganske usandsynligt, at Brorson har ladet sine Psalmer synge i Tønder Kirke. Det vilde have været et Brud mod den hidtidige Psalmesangspraksis og iøvrigt ogsaa ganske ulovligt og direkte imod den kgl. Instruks for Generalsuperintendenten.⁷⁰⁾ Forholdene var ikke anderledes i 1799. »In der Stadt Tondern — skriver Adler⁷¹⁾ ved Visitatsen det Aar — herrscht noch der Übelstand, das bey den dänischen Frühpredigten deutsch gesungen wird und zwar, weil die Zuhörer zum Theil nicht deutsch verstehen, auch keine deutsche Gesangbücher haben, *das ganze Jahr hindurch dasselbe Lied.*« — Har Brorson da øvet sin Præstegerning i Tønder under disse fattige Kaar? Ja, alle tilgængelige Oplysninger peger i den Retning. Søndag efter Søndag, Aar efter Aar, maaske Aarhundrede efter Aarhundrede, sang den danske Menighed denne ene tyske Psalme.⁷²⁾ Med denne kirkelige Fattigdom som Baggrund skrev Hans Adolph Brorson sine Psalmer »for hver Mands Hus og Bo.«

I *Haderslev* blev man omsider træt af at synge denne ene tyske Psalme, og ved Gen.-Sup. Struensees Hjælp fik man den afskaffet i 1766 og sang nu »dänische Lieder«, naar Morgenmenigheden — meist Dienstboten — mødte til Gudstjeneste.⁷³⁾

⁶⁹⁾ Tønder gennem Tiderne, Bd. II (1944) p. 449. Den kyndige P. Severinsens Ord herom manede ellers til Forsigtighed: »Angaaende Formaalet med Udgivelsen af disse Julesange har man tænkt sig, at det er Savnet af danske Psalmer ved Gudstjenesten i Tønder, han har villet bøde paa med dette Hefte, og med dem, han i de næste Aar lod følge efter. Der er dog vist næppe saa direkte tænkt paa Kirkebrug. I saa Fald havde han ikke udelukkende udgivet nye Psalmer. Nej, den første af Psalmerne giver Samlingens Program, og Formaalet er: at Psalmerne kan klinge i hver Mands Hus og Bo.« (Nogle Jule-Psalmer af H. A. Brorson, Kbhvn. 1932, p. 5.)

⁷⁰⁾ Jfr. SdB (1949) p. 228 Anmærkning.

⁷¹⁾ Visitatorialia, Tønder Provsti 1799, Abt. 18, Nr. 41 a. L.A.S.

⁷²⁾ Auf Allerhöchstem Befehl ist seit vorigem Jahre die kleine dänische Liedersammlung (d.v.s. Adlers Psalmebog) bei dem dänischen Gottesdienst in der Stadt Tondern eingeführt worden. Adler ved Visitatsen i 1802.

⁷³⁾ A. Struensee paataler i 1765 (ved Visitatsen), at der i Haderslev synges en tysk Psalme ved den danske Froprædiken; ved kgl. Rescript af 18/4. 1766 bestemmes, at for Fremtiden skal der synges danske Psalmer. Overkonsistoriet i Hertugdømmet Slesvig, Kirchen-Visitationen, II 1759–1811, R.

Foruden Froprædiken holdtes der ogsaa en dansk Gudstjeneste i Haderslev hveranden Søndag Eftermiddag, — Højmesen var selvfølgelig altid tysk — og her sang man stadig tyske Psalmer (altsaa flere); i 1790 paatalte Struensee ogsaa dette Forhold: Es verursacht bey einigen Einwohnern eine Befremdung. Generalsuperintendenten havde i den Anledning en alvorlig Samtale med Provsten, den førnævnte Joachim Cretschmer, og skønt han gav Struensee Ret, mente han dog, at Vanskelighederne ved at udskifte de tyske Psalmer med danske var saa mange og saa alvorlige, at der i Haderslev ikke kunde tænkes paa en saadan Forandring. Kantoren kunde ikke Dansk,⁷⁴⁾ langt de fleste Borgere ejede ikke en dansk Psalmebog og vilde næppe godvilligt anskaffe sig en saadan.⁷⁵⁾ Det var Kaarene for dansk Psalmesang i Sønderjyllands nordligste Købstad.

Excurs

Den danske Gudstjeneste i de nordslesvigske Købstæder

Købstæderne havde hver sin Sognepræst (Hauptpastor, i Regelen ogsaa Provst) og Andenpræst (Diaconus). Man har tidligere ment, at Andenpræsten holdt dansk Gudstjeneste og forrettede sine Embedshandlinger paa dansk, at han var dansk Præst for Byens danske Menighed. I 19. Aarhundrede udviklede Forholdene sig derhen, at Gudstjenesten blev tvesproget, og at hver Menighed havde sin egen Præst. Saaledes var det ogsaa i Perioden 1864—1920, og anderledes er det heller ikke i Dag. Men i 18. Aarhundrede — og længere tilbage — var Gudstjenestesproget — herunder ogsaa Psalmesangen — i Virkeligheden Tysk. Heller ikke Andenpræsten var dansk Præst, ogsaa han holdt tysk Gudstjeneste (om Eftermiddagen) og forrettede alle

⁷⁴⁾ Der hiesige Cantor versteht garnichts von der dänischen Sprache. Ib.

⁷⁵⁾ Da die allermeisten Bürger keine dänischen Gesangbücher haben und nicht zufrieden seyn würden, wenn sie solche anschaffen solten. Vanskelighederne var saa store og saa mange, at det var umuligt at indføre den foreslaaede Ordning. Men i 1797 bekendtgjorde Byens Præster (i Lyna, p. 856), at da Adlers nye Agende nu skal indføres i Byen (Den kgl. Befaling gør os det til Pligt at foretage nogle hensigtsmæssige Forandringer i Gudstjenesten), vil man ogsaa indføre Adlers Christelig Psalmebog (en yderligere Udvanding af Ev.-chr. Psb.) til Brug ved de danske Gudstjenester. Herefter skal der nu ogsaa synges danske Ps. ved Eftermiddagsgudstjenesten.

Ministerialia paa Tysk. Ganske vist holdt han en dansk Prædiken i den tidlige Morgenstund, særlig beregnet for Byens Tjenestefolk, men ogsaa her var baade Liturgi og Psalmesang tysk, *kun selve Prædiken* blev holdt paa Dansk. Det er forbavsende, hvor lidt man har lagt Mærke til disse Forhold.

Da man i 1792 skulde holde Præstevalg i Aabenraa,⁷⁰⁾ androg nogle Boelsmænd i Kolstrup (en Slags Landsogn til Byen) om, at Kirkevisitorerne vilde paalægge den nye Diaconus at holde en dansk Prædiken (om Eftermiddagen) hver 3. eller 4. Søndag, da de selv og mange andre ikke forstod Tysk. De fandt adskillige Meningsfæller, samlede en Del Underskrifter og indsendte deres Bønsskrivelse til Visitoriet. Amtmand og Provst fandt deres Ønske baade rimeligt og beskedent og tilføjede, *at ogsaa Valgprædikenen burde holdes paa Dansk*. Magistraten, som fik Sagen oversendt til Udtalelse, indhentede først de deputerede Borgeres (dvs. Byraadets) Erklæring, og den blev et pure Afslag. Dette Svar er interessant paa flere Maader og viser klart, hvordan Borgerskabet saa paa Sprogsagen i 18. Aarhundrede. Man ser heraf, hvilken uendelig fattig Askepotstilling Mordersmaalet »seit uralter Zeit« indtog ved Gudstjenesten. At Sognepræsten kun talte paa Tysk i Kirken, kunde være hvad det var, men at ogsaa Andenpræsten, den »danske« Præst, skulle holde sin Gudstjeneste (om Eftermiddagen) paa Tysk, kun benytte det tyske Sprog ved alle sine Embedshandlinger, inclusive Konfirmandforberedelsen, og kun holdt en dansk Prædiken — ikke en dansk Gudstjeneste — om Morgenen Kl. 5 for Byens Tjenestefolk, maa forekomme en senere Tid hartad utroligt. Det var *ikke Kirkevisitorerne, men Borgerne selv*, som afviste, at det danske Sprog fik en beskedent Plads i Kirkens Forkyndelse.

»Wir müssen gehorsamst und ergebenst anzeigen, dass wir abseiten der Bürgerschaft in die vorhabende Veränderung des öffentlichen Gottesdienstes, nach welcher derselbe jeden dritten oder vierten Sonntag in dänischer Sprache solle gehalten werden, keinesweges einwilligen können, und diesem Vorhaben widersprechen müssen, und zwar nicht aus Eigensinn oder aus Liebe zum Herkommen, sondern wie wir glauben, aus ganz überwiegenden Gründen, die wir Ew. Wohlgebohrnen und Hoch-Edlen zur näheren Beurteilung nachstehender Massen vorzulegen nicht umhin können.

Wir bitten zu dem Ende in Erwegung zu ziehen, dass

1. Der Gottesdienst seinem ganzen Umfang nach von jeher so wohl in der Haupt- als Nachmittags-Predigt deutsch ist gehalten worden und dass also unstreitig die deutsche Sprache unsere Kirchensprache sey.

⁷⁰⁾ KS 7. R. II. Bd. (1956) 519 f., 527–32.

2. Unsere Schulen sind deutsche Schulen und in allen so wohl Haupt- als Nebenschulen wird so wohl in Religion als sonstigen Kenntnissen deutsch unterrichtet und gelehret.
3. Alle actus ministeriales werden in deutscher Sprache gehalten, die confirmandi in dieser Sprache vorbereitet öffentlich geprüft, so dass auch alle zum Unterricht und Erlernung authorisirte Bücher deutsch sind.
4. Wenn nun die hiesige Bürgerschaft und die gesammte vorhandene Jugend allen Unterricht in deutscher Sprache genossen hat, so leidet es wohl keinen Widerspruch, dass ihnen der Vortrag in geistlichen Dingen und der öffentliche Gottesdienst allein in dieser Sprache verständlich und erbaulich seyn muss.

Und welches wären nun die Folgen, wenn nach dem Vorschlage der Gottesdienst in dänischer Sprache jeden 3ten oder 4ten Sonntag sollte gehalten werden. Unstreitig diese, dass

1. Der Gottesdienst an diesem Tage für uns und die übrige deutsch unterrichtete hiesige Bürgerschaft unverständlich seyn und also auf immer verloren seyn würde.
2. Hiernächst wäre es eine Selbstfolge, dass die Gemeine sich dänische Gesangbücher, eine nicht geringe Ausschreibung über die Stadt, anschaffen, und dass der Cantor in dieser Sprache, den Gesang zu führen gleichfalls geschickt seyn müsste, wofür aber derselbe sich schwerlich ausgeben wird.
3. Würde die dänische Sprache zugleich mit der deutschen in unserm öffentlichen Gottesdienst eingeführt, so hätte dieses auch die Wirkung, dass in unsere Schulen in beyden müsste unterrichtet, und der Jugend darin eine gleiche Fertigkeit beygebracht werden. Keiner der jetzigen Schulmeister hat hiezu die gehörige Geschicklichkeit, und sie deswegen abzusetzen, würde wohl eine offenbare Ungerechtigkeit seyn.
4. Man erwege ferner, dass bey einer jedesmaligen künftigen Besetzung des hiesigen Haupt-Pastorats ein Subject, das in beyden Sprachen gleiche Fertigkeit besitzt, erfordert würde, und wie selten sind wohl diese . . .

Auch alle künftig hie zu bestellende Cantores und übrige Lehrer in den hiesigen Schulen beyden Sprachen gleich stark seyn und sind denn diese immer mit der gehörigen Geschicklichkeit zu finden?

Welche Verwirrung würde durch Einführung zweyer verschiedenen Sprachen in Kirche und Schulen entstehen, und wie sehr würde die jetzige Bürgerschaft und ihre Jugend, die in ihrem Christenthum, und

in andern Kenntnissen deutsch unterrichtet sind, in der wichtigsten Sache, der Beförderung ihres ewigen Heils, Noth leiden.

Und es fragt sich denn, welche wichtigen Umstände und Bewegungsgründe haben sich hervorgethan, die eine Abänderung unsers von Jahrhunderten her bestehenden deutschen Gottesdienstes nothwendig machen, oder nur als nützlich anrathen? Unsers Wissens keine andere als die, dass abseiten der Eingesessenen zu Collstrup, Aubek, Strogaard und Jürgensgaard bey den Herren Kirchen-Visitatoren darauf aus dem Grunde soll angetragen worden seyn, dass sie von der deutschen Sprache allgar nichts verstehen sollen. Eine gewiss ganz besondere Erscheinung, dass man hat glauben können im Namen dieser, die höchstens aus 20 Eingepfarrten bestehen mögen, und nicht den 20ten Theil der ganzen Gemeinde ausmachen, eine Abänderung des Gottesdienstes zu bewirken, und billig müssen wir uns wundern, dass ein darauf abzielendes Gesuch Eingang gefunden hat.

... Es wäre die grösste Ungerechtigkeit, wenn ihrentwegen die ganze Gemeinde leiden, und in ihrem Gottesdienst sollte gestört werden. Zumalen dieser wenigen Dänen Kinder ebenfalls die hiesigen Schulen besuchen müssen, und also eben so wohl, wie alle übrige deutsch lernen und unterrichtet werden, sie selbst aber und ihre dänische Domestiquen, da sie so gut als in der Stadt wohnen, ganz gemächlich die Früh-Predigten, wenn es sonst ihr Ernst ist, besuchen können, woselbst sie jeden Sonntag Gelegenheit haben eine dänische Predigt zu hören.

Wir als Repräsentanten der Bürgerschaft können in Rücksicht auf selbige und aus den vorangeführten Gründen keineswegs darinn einwilligen, dass eine zwiefache Sprache in unsern öffentlichen Gottesdienst eingeführt werde, protestiren vielmehr hiedurch aufs feierlichste dawider, und ersuchen zugleich einen Hoch Edlen Magistrat gehorsamst *für die Aufrechthaltung der bisherigen und ubralten Verfassung des hiesigen Gottesdienstes mit möglichster Sorgfalt zu wachen, und alle schädliche Neuerungen abzuwenden, sich aus allen Kräften angelegen seyn zu lassen.*

Ogsaa Visitorernes Forslag om, at Valgkandidaterne til Diaconatet skal holde deres Valgprædiken paa Dansk, afvises pure. »Wir müssen dieses als einen Zusatz der Herren Visitatoren ansehen, welchen wir aber aus den vorhergehenden Gründen ebenso wenig beypflichten können. Es sind überdem die Wahl-Predigten zum Diaconat immer deutsch gehalten worden. Die deutsche Sprache ist, wie wir schon vorhin angeführet, unsere Kirchensprache, die die Bürgerschaft in geistlichen und Religions-Sachen alleine verstehet. Der Diaconus muss die Nachmittagspredigten und Kinder-Examine in deutscher Sprache halten, alle Actus ministeriales, Beicht-Reden p. p. darinn

verrichten, und die Jugend in deutscher Sprache zur Confirmation vorbereiten und öffentlich confirmiren, so dass die deutsche Sprache für ihn die Haupt- und für die wählende Eingepfarrte diejenige Sprache ist, die sie verstehen. Der Umstand, dass er zugleich eine dänische Predigt in der Früh-Predigt hält, verändert hierin eben so wenig, wie vorhin etwa, denn diese ist eigentlich und allein für die dänischen Dienstboten eingerichtet, welches aber bey der Wahl-Predigt nicht in Betracht kommt, und man ohnehin annehmen muss, dass diejenigen, denen von Ihro Königl. Mayst., das Praesentationsrecht anvertraut ist, keine andere candidaten aufstellen werden, als solche, die zugleich dänisch zu predigen einige Fähigkeit haben, die hiesige Verfassung hinlänglich bekannt ist!

Fra Købstæderne vender vi os til *Landsognene*, hvor Forholdene laa noget anderledes, men selv her — i rent dansktalende Egne — havde den tyske Psalmesang vundet Indgang og var blevet hævdvunden Skik. Saaledes i de dansktalende Sogne i Mellemslesvig, ogsaa der, hvor Prædiken holdtes paa Dansk. Om Medelby og Sdr. Lygum (Tønder Provsti) hedder det i 1741: Es wird deutsch gesungen, dänisch gepredigt. Ladelund: Allezeit deutsch gesungen, jedoch ein Sonntag mit dem anderen deutsch und dänisch gepredigt.

Ogsaa Nord for den nuværende Grænse møder man nogle Steder den samme Skik, saaledes i Ubjerg,⁷⁷⁾ Nr. Løgum,⁷⁸⁾ Løgumkloster,⁷⁹⁾ Rinkenæs,⁸⁰⁾ Holbøl,⁸¹⁾ Burkal,⁸¹⁾ og Højer.⁸²⁾ Hvor udbredt den tyske Psalmesang har været i Nord-slesvig, lader sig nu vanskeligt fastslaa, men *den er uden Tvivl naaet videre end almindelig antaget*. Selv saa langt mod Nord som i Haderslev Amt⁸³⁾ møder man tydelige Spor.

⁷⁷⁾ Visitationalia Tønder Provsti 1741, Abt. 18, 41 a. L.A.S.

⁷⁸⁾ C. F. Allen, *Det danske Sprogs Historie i S. I.*, p. 239 f.

⁷⁹⁾ Provst Reimarus 1721, *Skriften Bd. V (1910)*, p. 454 f.

⁸⁰⁾ ib.

⁸¹⁾ ib. »dann und wann«.

⁸²⁾ 1739: In vorigen Zeiten *eines umbs ander Teutsch und Dänisch gepredigt und gesungen*, davon noch zur Zeiten die Rudera das Teutsche Singen in so weit beybehalten worden. Hinführo beständig dänisch gesungen und das Teutsche gantz abgeschafft werden soll. (Tønder Provstearkiv, Sager vedr. Højer. LA.)

⁸³⁾ f. Eks. i *Hammelev* 1746: Der Gottesdienst wird jederzeit mit

Men i det store og hele sang man dog sikkert danske Psalmer i de nordslesvigske Kirker, d.v.s. *et meget begrænset Antal, først og fremmest de Psalmer, som indgik som faste Led i Højmesse* eller blev sunget ved Ministerialia. Disse »faste Psalmer« har Menigheden i Slægt efter Slægt *sunget udenad* og har saaledes kun haft et meget begrænset og tilmed stillestaaende Psalmeforraad. Præsterne taler derfor undertiden om »den trættende og sløvende Psalmesang«. De to Aarhundreder efter Reformationen har næppe været en Sangens Tid, og først da Vækkelsen i Begyndelsen af 18. Aarh. skabte Liv og Røre i adskillige Sogne, brød en ny Sang frem. I de Sogne, som forblev uberørt af det nye Røre, har man derimod holdt fast ved den gamle Kirkesangsskik, og først paa et langt senere Tidspunkt, nogle Steder maaske først ved Aarhundredets Slutning, er man gaaet over til at bruge en Kirke-Psalmebog og dermed en mere afvekslende Sang ved Gudstjenesten.⁸⁴⁾

Excurs

Oversigt over de Psalmer, som brugtes ved Søndagsgudstjenesten

Fra det gottorpske Omraade (Østerløgum, 1660)⁸⁵⁾ er bevaret en Oversigt over de Psalmer, som brugtes ved Søndagsgudstjenesten, samt ved Vielse og Begravelse i Forbindelse med Søndagens Gudstjeneste. I dette Tilfælde har man altsaa en samlet Oversigt over de Psalmer, som var i Brug Søndag efter Søndag Aaret igennem.

Der nævnes følgende:

- 1) Allene til dig Herre Jesu Christ.
- 2) Aff Dybsens Nød raaber jeg til dig. Begge synges Lørdag Eftermiddag, »naar de ere forsamlede, som da acte at gaae til Bict«.

dem deutschen Gesang Komm Heilger Geist angefangen. At der er Tale om en *tysk* Psalmesang fremgaar af Tilføjelsen: Sonst ist alles übrige dänisch. (Visitatorialia Haderslev Provsti 1746. Abt. 18. Nr. 39 b. L.A.S.)

⁸⁴⁾ F. Eks. i *Fjelstrup*, Haderslev Provsti, hvor Sognepræsten i 1799 i Anledning af Visitatsen skriver (i Indberetning til Gen.Sup. Adler): Bey dem öffentlichen Gottesdienst ist etwas verbessertes eingeführet, indem der gar zu weitleufige und die Andacht ermüdende Gesang abgekürzt, und zugleich statt der vormals üblichen beständigen Wiederholung der nemlichen Lieder jetzt mit Liedern von verschiedenen Inhalt zweckmässig abgewechselt wird. Visitatorialia Haderslev Provsti 1799, Landsarkivet.

⁸⁵⁾ En liden Ordning huoreffter mand udi *Öster-Lügum-Sogn* sig

- 3) Kom O Herre H. Aand. (Ved Gudstjenestens Begyndelse).
- 4) Kyrie Gud Fader. (Synges af Degnen).
- 5) Præsten istemmer Gloria in excelsis Deo, Degnen gaar ned »paa Gulffuen, vender sig til Menigheden og farer frem at sjuje: Alleniste Gud i Himmerig vere Loff oc Priss for alle sin Naade.«
- 6) Lakune i Manuskriptet, som fortsætter med Ordene: Naar denne Psalme er siungen til Ende, (formodentlig Trospsalmen).
- 7) Fra Ont bewar oss sammelund⁸⁶⁾ (efter Prædiken)
- 8) eller: Forlene oss met Fred naadelig
- 9) eller: Beholt oss Herre ved dit Ord.
- 10) Er der Liig siunges:⁸⁷⁾ Herre Jesu Christ sand Menniske oc Gud.
- 11) Er der Brudfolk:⁸⁸⁾ Aff Hoyheden oprunden er
- 12) eller: Uden Herren opholder vor Huss oc Gaard.
- 13) Ved aabenbar Bict: Beklage aff alle mine sinde
- 14) eller: Aff Dybsens Nød raaber jeg til dig.
- 15) Efter Velsignelsen: Vor Herres Jesu Christi Fred
- 16) eller: Forlene oss met Fred.
- 17) Fader vor etc. (Fader vor udi Himmerig, — Katekismus-Overhøring og Prædiken om *Onsdagen*).
- 18) Gud Fader udi Himmerig (de ti Bud).
- 19) Nu bede wi den H.Aand (før Prædiken).
- 20) Vor Herres Jesu Christi Fred (efter Prædiken).

stedse haffuer at rette. Anno Christi 1660. Skrevet af Sognepræst Canutus Brun (Sp. i Østerløgum 1641–82, død 1688). Østerløgum Præstearkiv, LA. Af liturgiske Uregelmæssigheder kan nævnes, at efter Præstens *Salutatio* følger Menighedens Svar: Oc met *sin* Aand. At det ikke er en Skrivefejl, viser en Optegnelse fra 1808 med det samme liturgiske Svar. (Afskrift af Ligprædiken over fhv. Sognepræst Thue Ole Ravn. I Forfatterens Eje). Ved Begravelser (1660: Er der Liig tilstede) sang Præsten — efter *Salutatio* —: De Retfærdiges Siele ere Etc. R(esponsum)? Degnen: Oc ingen Pine rører sig Etc. I 1808: Præsten: De retfærdiges Sjele ere i Herrens Haand. Degnen: Hvor Piinen ikke skal røre dem.

Ordene synes at stamme fra den apokryfe Visdommens Bog Kap. 3 V. 1. Det ældste danske Begravelsesritual (i Malmømessebogen) har Antiphonen: De retfærdiges siæle ere i Guds Haand. Oc ondscafs pine skal dennem icke røre.

At (samme?) Antiphon endnu var i Brug som et Led i Liturgien i 19. Aarh. viser, at den sønderj. Kirke har bevaret Dele af Reformationstidens Liturgi, uanset hvilke Alterbøger Kirkeregimentet anviste.

Har vi her et Spor af en Forbindelse mellem Haderslev og Malmø (1528)?

Antiphonen, jfr. Danske Messebøger fra Reformationstiden (1959) p. 105. (S. H. Poulsen).

⁸⁶⁾ Det 8. Vers af Fader vor udi Himmerig

⁸⁷⁾ Jordefærd fandt altid Sted i Forbindelse med Gudstjenesten.

⁸⁸⁾ Ligesaa Vielser.

Det er ialt 16 Psalmer (7, 14, 16 og 20 er nævnt to Gange). Med Undtagelse af to findes de alle i de ældre danske Psalmebøger (1553 og 1569) og hører til blandt de almindelige Psalmer i Tiden. Aff Hoyheden oprunden er er formentlig identisk med Sthens Oversættelse af *Wie schön leuchtet der Morgenstern* (I Walthers Manuale ecclesiasticum: *Wo schön lüchtet de Morgenstern*). Verset *Vor Herres Jesu Christi Fred* er i hvert Fald af Sthen.⁸⁹⁾

At Psalmerne blev *sunget udenad*, uden Bog, nævnes ikke udtrykkeligt i det omtalte Haandskrift, men synes at fremgaa af en Bemærkning om, at »alle Psalmer skulle Sognefolcket *staaendis siunge*, oc det saaledis, at it Vers om det andet, oc at de derhos *retter dem i Sangen effter Degnen*.«

Endvidere paamindes Husfædre om, at paa Kirkevejen bør de ikke føre unyttig Snak, men hellere love og prise Gud og sørge for, at de unge »tilbringer Veyen og Tiden« med at »op-sige« deres Katekisme med Forklaringer og en Del Kirkepsalmer.⁹⁰⁾

Ogsaa her synes de »faste Psalmer« at have været i Brug indtil ca. 1780. Om en ny Præst, som da tiltraadte Embedet, hedder det i Sognekroniken: Det danske Ritual, som tilforn ej brugtes, indførte han i al dets gamle Vidtløftighed, hvorved Sangen blev kjedende.⁹¹⁾

I mange Sogne i Sønderjylland beholdt man saaledes de »faste Psalmer«, som man kunde udenad. Dette Standpunkt var ogsaa Orthodoxiens og fremførtes af Gen.Sup. *Schwartz* paa den første af Synoderne i Rendsborg (1691). I den første Sam-

⁸⁹⁾ I sin Oversættelse af *Singen wir ausz hertzens grund tilføjede Sthen et 7. Vers: Vor Herres Jesu Christi Fred, Være hos oss i eighed.* (Jfr. J. N. Skaar, *Norsk Salmehistorie II* (1880) p. 492 ff.)

⁹⁰⁾ »Paa Veyen till Kiercken skal ingen kiffues eller haffue nogen unyttig Samtale, desformedelst Gud kunde bliffue fortørnet, oc Ungdom giffuit icke ringe Forargelse. Men heller loffue oc priise Gud, som haffuer frelst oss aff det fremmede Folcks Hinder (Svenskekrigen 1657–59 – i de Aar døde ifølge Kirkebogen 197 Personer i Sognet, dvs. omkring en Trediedel af Befolkningen) Disligeste fra ald anden Jammer oc Nød, som vi vare udi. Oc skulle de Unge, som haffuer lærd deris Catechismum met Forklaringer, opsigde den for huerandre, og dermed saavelsom oc met it par Kiercke Psalmer tilbringe Veyen oc Tiden.«

⁹¹⁾ P. Kier, *Øster Lygum Menigheds Annaler*, Manuskript (c. 1812) p. 443. (Ejes af Gdr. Nis Callesen, Leerskov, Østerløgum Sogn).

ling fik han vedtaget og indført følgende Paragraf i Synodalakten: De hymnis ecclesiasticis. Ne quis posthac novas cantiones ecclesiae ignotas, et a Synodo non probatas in ecclesia decantari permittat.⁹²⁾ En Genklang heraf læses i den kgl. Instruks for Generalsuperintendenten i den kgl. Del (af 30/1 1692), hvori det paalægges denne at drage Omsorg for, at der ikke sker Forandringer m. H. t. Liturgi, ejheller synges ukendte Psalmer ved Gudstjenesten, »es sey denn, dass solche Lieder erst in der Synode examiniret und approbiret und Ihrer Königlichen Mayestät als summi episcopi Autorität und Bewilligung zur Einführung erhalten.« Endnu i Instruction des Generalsuperintendenten — af 3. August 1723 — hedder det:⁹³⁾ »Es soll Unser G. S. die Anstalt verfügen, dass keine unbekannte oder neue Gesänge in den Kirchen eingeführet werden, gleich es denn auch am besten ist, dass die in einer jeden Kirche gebräuchlichen Gesänge *ohne einzige neue Veränderung*, als welche nur den gemeinen Mann verwirren, daselbst gesungen werden.«

Kirkeledelsen vaagede saaledes nøje over, at de kendte, gamle Psalmer beholdt deres nedarvede Eneret ved Gudstjenesten, og at ingen nye slap ind i Kirken. Dette kan ogsaa have sin Forklaring deri, at Højmesse endnu ikke var blevet en Psalme-Messe, men at Psalmerne endnu havde deres oprindelige, liturgiske Funktion, dvs. var versificerede Led af Messens Liturgi.

6. *Den tyske Psalmesang i Nord- og Mellemslesvig mere et Rudiment end et Novum — Det danske Sprog vinder frem i Perioden*

Den tyske Psalmesang ved de danske Gudstjenester i Nord-slesvig — det brudstykkeagtige Materiale viser *nu* kun spredte Spor — maa mere betragtes som et Rudiment end et Novum. Stort set forsvinder de sidste Rester da ogsaa i vor Periode. Helt anderledes forholder det sig derimod med den »danske«

⁹²⁾ Jfr. Buchardi, Ueber Synoden (1837) p. 37.

⁹³⁾ Nic. Johannsen, Ein Versuch das Canonische Recht mit den eigenen Worten der Kirchengesetze für Schleswig und Holstein zu belegen. II. (1804) p. 16.

Gudstjeneste i Overgangsbæltet mellem dansk og tysk Kirkesprog i Mellemslesvig. Danske var disse Gudstjenester ikke, idet Liturgi og Psalmesang var — som nævnt — tysk fra Ende til anden, og kun selve Prædikenen blev holdt i det danske Sprog. (Sml. Aabenraa.)⁹⁴⁾ Biskopper, Kirkevisitatorer (Amtmand og Provst) og Præster har søgt at indføre Ændringer her, men det lykkedes ikke.

Alligevel har Modersmaalet — for første Gang i vor Kulturs Historie — gjort Landvindinger i Landdistrikternes Kirker (og Skoler) i 1720erne og de følgende Decennier. At det netop sker paa Pietismens Tid er ikke mærkeligt, thi Pietisterne er de første, som har følt det tyske Kirkesprog i de dansktalende Egne og den tyske Psalmesang ved den danske Prædiken som en Hindring, der hemmede Ordets Sæd og Vækst i Menighederne. Af den Grund søgte de at give det danske Sprog noget af sin naturlige Ret tilbage, i hvert Fald der, hvor Dansk endnu havde en beskeden Rettighed i det gudstjenstlige Liv. Naar Bestræbelserne for at give Dansk mere Frihed og Fremgang alligevel i det store og hele strandede, skyldes det ikke en bevidst Modstand fra Embedsmændenes Side (saaledes C. F. Allen), men snarere selve Befolkningens Uvilje herimod. Det viser sig, at hvert lille Skridt fremad kun kunde trædes under en vrangvillig Almues Knurren eller aabenlyse Protest.⁹⁵⁾

Ved Kabinetsordre af 31/5 1737 paalagde Christian VI de slesvigske Provster at indsende Beretning med Oplysninger om Kirke- og Skolevæsenet, herunder ogsaa om Kirkesproget, i alle Provstier. »Uns ist verschiedentlich in Allerunterthänigkeit zu Landesväterlicher Erwegung geführet worden, wie dass in unserm Herzogthum Schleswig an gar vielen orten Teutsche Predigten gebräuchlich wären, ungeachtet der mehrste Theil deres Eingepfarthen kein Teutsch, hingegen fast alle, nur einige wenige ausgenommen, dänisch verstünden, gleichermassen auch

⁹⁴⁾ Jfr. pag. 41 ff.

⁹⁵⁾ Hvor vanskeligt det var at faa den tyske Psalmesang afskaffet — selv i Nordslesvig — viser et Eksempel fra *Kliplev*. Her sang man endnu i 1840 »baade tysk og dansk paa een Gang«. — Fr. Fischer til Flor 2/6 1840. Da Sønderjylland vaagnede II (1911) p. 151.

die Information derer Kinder in den Schulen nebst denen Catechismus-Examinibus in den Kirchen vielfältig in der Teutschen Sprache geschähe, es möchte die Schuljugend derselben satt-
sahm kundig seyn oder nicht...« Kongen ønsker derfor en nærmere Undersøgelse af de uheldige Forhold og Oplysninger om, hvilke »an Hand zu nehmende Remedia« vil være nød-
vendige for at afhjælpe »das Unheil, welches die Unkunde der Sprache, in welcher gepredigt und catechisiret wird bey Alten und Jungen unausbleiblich nach sich ziehen muss.«⁹⁶⁾

Blandt disse Indberetninger har *Tønder-Visitorernes*⁹⁷⁾ Svar⁹⁸⁾ (af 6/10 1739) særlig Interesse i denne Forbindelse.

M. H. t. Kirkesproget kan Amtet deles i tre Dele. 1) Til de rent tyske Sogne (hvor Kirkesproget helt er tysk) henregnes de frisktalende Sogne og de til dem stødende dansktalende Sogne (Aventoft, Klægsbøl, Læk, Nykirke og Rødenæs). 2) De rent danske Sogne (hvor Kirkesproget helt er dansk), hertil medregnes nu ogsaa *Højer*, hvor man ellers hidtil har sunget tyske Psalmer, men hvor nu, »nach diesem allezeit dänisch zu singen die Anstalt gemacht werden soll.« 3) Sogne, hvor der prædiktes og katekiseres i begge Sprog. Hertil regnes nu ogsaa *Ubjerg*, hvor Tysk ellers hidtil har været eneraadende (wo selbst erst neulich nach der Introduction eines neuen Predigers⁹⁹⁾ auch zu dänischen Predigten und Examinibus anstalt gemacht). Dernæst 6 Sogne i *Kær Herred*: Sdr. Lygum, Humptrup, Braderup, Karlum, Ladelund og Medelby, »in welchen 6 Gemeinen vorhin Teutsch mehr als Dänisch geprediget, und in den Kirchen und Schulen fast immer Teutsch catechisiret worden, aber eine zeithero ist an etlichen Orten, das dänische was mehr getrieben, weil Prediger dahin gekommen, die der dänischen Sprache auch mächtig, und also solchen Gemeinen, in beiden Sprachen dienen können, und obgleich die Eingefarrten besser dänisch als teutsch verstehen, so wollen sie doch die

⁹⁶⁾ TK I. A., D. Kirkesager E–F 1723–95. R.

⁹⁷⁾ Amtmand W. v. Holstein og Provst Arends.

⁹⁸⁾ som ⁹⁶⁾.

⁹⁹⁾ Christian Ambders, født i Burkal 1707. Sp. Ubjerg 1739–79. Svoger til Andreas Hojer.

Anführung der Jugend und auch die Predigten in teutscher Sprache nicht gern völlig abkommen lassen, *Wie sie den auch deutsch singen*, und die itzigen Prediger daselbst in beeden Sprache(n) geübt sind.

Es sind aber in diesen 8 gemischten Gemeinen (den 8. maa være Tønder) nicht allein beede Sprachen nöhtig, sondern auch in allen andern gemeinen, weil *in den pur dänischen*¹⁰⁰⁾ sich allenthalben gründliche Erbauung der Gemeynen, und eines jeden Individui ein grosses beytragen würde, wann alle im Ambte in Zukunft zu setzende Prediger die gehörige Fertigkeit, in beyden Sprachen sich zu expliciren besässen, umb insonderheit wegen der in denen Gemeynen sich befindenden geringen Leuten und Dienstbothen, nach eines jeden inwendigen Beschaffenheit und Umständen in der Ihm geläufigsten Sprache sich Ihnen vernehmlich zu machen.«

Heraf ses, at den tyske Psalmesang i *Rinkenæs, Burkal* og flere Steder (jfr. p. 45) nu er faldet bort. I *Rinkenæs*¹⁰¹⁾ holdt Beboerne ellers strengt paa de sidste tyske Sprogrester i Kirken. I *Højer*¹⁰²⁾ havde der ogsaa lydt Protester mod Afskaffelsen af den tyske Psalmesang. I de blandede Sogne har Dansk vundet yderligere frem som Prædikensprog, men Befolkningen modsatte sig, at det tyske Sprog ganske forsvandt. Man ser

¹⁰⁰⁾ dvs. der, hvor Befolkningen taler dansk.

¹⁰¹⁾ Gen.Sup. Conradi var i 1738 betænkelig ved *helt* at afskaffe Tysk i *Rinkenæs Kirke*, thi »ungeachtet ihrer der mehreste Theil kein Teutsch, hingegen fast alle, nur einige wenige ausgenommen dänisch verstünden, *dennoch auf die Teutsche Sprache, unwissend aus welcher irrigen Einbildung, sehr verpicht und begierig seyn sollen*; welcherhalb ich Bedencken trage eine gänzliche Abschaffung der Teutschen Sprache in Vorschlag zu bringen. Schriften V. p. 454.

¹⁰²⁾ I 1739 ansøger 33 Husfædre i *Højer* om, at den tyske Psalmesang atter indføres i Kirken. Det er »altes Herkommen und Gewohnheit.« Nu har man faaet dansk Psalmesang, »die Gemeinde vorhero nicht einmahl darumb befraget und folglich manche betrübtete Seele darüber betrübet worden.«

Det anføres, at »in vorigen Zeiten eins umbs ander Teutsch und Dänisch geprediget und dabey allezeit Teutsch gesungen«. (Hoyer 1739 Abt. 18. 41 a. L.A.S.)

I 1742 androg en Del Beboere igen om Indførelse af delvis tysk Gudstjeneste og begrunder det med, »da wir doch Einwohner einer Teutschen Province genannt werden.« SdB p. 238.

heraf, at Pietisterne — og mange af Præsterne i disse Sogne, med Provsten i Spidsen, tilhørte denne Aandsretning — lagde Vægt paa Modersmaalet, ogsaa som den nødvendige Forudsætning for den specielle Sjælesorg; de opsøger den enkelte, ogsaa de »ringe Folk«, og derfor maa der drages Omsorg for, at alle Præster behersker begge Sprog.

Endvidere: Der synges stadig tyske Psalmer ved Gudstjenesten, stundom *samtidig* i begge Sprog,¹⁰³⁾ og denne Sang vil Almuen ikke slippe. Der er selvfølgelig Tale om de almindelige »faste« tyske Psalmer, som man kan synge udenad. Men desuagtet maa der ogsaa i disse Egne og formodentlig langt længere mod Syd have lydt megen dansk Sang *uden for* Gudstjenesten, »i hver Mands Hus og Bo«. Allerede i 1717, da Ægidius Psalmebogen udkom, opsøgte Folk fra disse Egne (f. Eks. Humptrup, jfr. Bilag) Bylderup Præstegaard for at lære Bogen at kende og bestille Eksemplarer af den. Helt ned til Fjolde synes den at være naaet.¹⁰⁴⁾

7. Oversigt over dansk og tysk Kirkesprog i Overgangsbæltet i Perioden 1717—40

I Tønder Amts 3 nordslesvigske Sogne, *Rinkenæs, Holbøl* og *Burkal*, hvor Prædikeresproget var dansk i 1721,¹⁰⁵⁾ men hvor Psalmesangen delvis var tysk (i Rinkenæs udelukkende), er Dansk eneraadende i 1740erne.

Højer: »in vorigen Zeiten«¹⁰⁶⁾ (dvs. i 17. Aarh.) skiftevis dansk og tysk Prædiken, altid tysk Psalmesang. 1721: dansk Pr., tysk Ps., 1741:¹⁰⁷⁾ alt paa Dansk.

Ubjerg: Tysk eneraadende i ældre Tid, Provst Arends 1739: Nun auch zu dänischen Predigten Anstalt gemacht. 1741: Skiftevis dansk og tysk Pr., tyske Psalmer.

Sdr. Lygum, Humptrup, Braderup, Karlum, Ladelund og *Medelby*: Overalt tysk Ps. 1721 nævnes kun dansk Prædikeresprog i Sdr. Ly-

¹⁰³⁾ Bylderup.

¹⁰⁴⁾ SA 1895, p. 254.

¹⁰⁵⁾ Provst Reimarus i Tønder, *Schriften* V. p. 453—56.

¹⁰⁶⁾ Jfr. Note 103.

¹⁰⁷⁾ *Visitationalia* 1741, Abt. 18. Nr. 41 a. L.A.S.

gum, i de øvrige Sogne form. tysk. Gen.Sup. Conradi foreslaar i 1738¹⁰⁸) skiftevis dansk og tysk Prædiken i disse Sogne. Provst Arends 1739: Das dänische wird was mehr getrieben.

Sdr. Lygum 1741: Dansk Prædiken, tysk Ps.

Humstrup 1741: »dann und wann« dansk Prædiken, tysk Ps.

Braderup 1741: »dann und wann« dansk Prædiken, tysk Ps.

Karlum 1741: »dann und wann« dansk Prædiken, tysk Ps., 1752:¹⁰⁹) skiftevis dansk og tysk Prædiken.

Ladelund 1741: skiftevis dansk og tysk Pr.

Medelby 1741:¹¹⁰) dansk Prædiken, tysk Ps. 1751: ... seit ich hier gestanden ordinair immer in dänischer Sprache gehalten.

*Braderup*¹¹¹) 1752: Die Predigt wird in deutscher, und jeden 3.ten Sonntag in dän. Sprache gehalten. In den Catechisationen aber pflege immer die dänische Sprache zu gebrauchen.

*Karlum*¹¹²) 1752: Mit der Sprache wird jetzo alternieret, denn da die Passionspredigten und Catechisationen hier allezeit¹¹³) dänisch gewesen, und nicht über 3—4 Personen recht deutsch reden können, folglich keinen rechten Begriff von den deutschen Predigten haben können.

*Ladelund*¹¹⁴) 1752: Oftt predige ich auch in der dänischen Sprache, auf Verlangen vieler, die wenig oder nichts von der teutschen Sprache verstehen. Anfänglich da ich ins Amt kam, fing ich an beständig teutsch zu predigen, womit ich glaubte das rituale solches erforderte, ich auch die dänische Sprache nicht so verstand, dass ich in derselben predigen könnte. Es bathen mich aber unterschiedliche, dass ich mich doch auch auf die dänische Sprache legen möchte damit ich auch in derselben bisweilen predigen könnte, weil sie von der teutschen nichts verstanden.« Præsten spurgte sig saa for i Sognet. Man havde ikke noget imod en dansk Prædiken, men ønskede dog ikke dansk Gudstjeneste helt indført.

¹⁰⁸) Conrads Forslag 1738, Skriften V. p. 454 c.

¹⁰⁹) 1752. Visitatorialia Tønder Provsti. Abt. 18. Nr. 41. L.A.S.

¹¹⁰) Sognepræst i Medelby var Lorens Fabricius (1714—64) f. i Brede.

¹¹¹) Braderup, Sognepræst J. O. Bagge (1738—85) f. i Højrup Sogn.

¹¹²) Karlums Sognepræst C. H. Clausen (1748—69) f. i Stenderup Sogn (Fader til Stiftsprovst H. G. Clausen).

¹¹³) Allezeit maa dog form. forstaas cum grano salis, i bogstavelig Forstand kan det ikke passe.

¹¹⁴) Ladelund, Sognepræst Ph. E. Lundius (1739—71) f. i Flensborg. L. var ivrig Pietist, og de Henvendelser han har faaet stammer rimeligvis fra Tilhængerkredsen. Den øvrige Befolkning har maa-ske været mere tilbageholdende paa det Punkt, hvilket ogsaa synes at fremgaa af hans Ord.

*Humptrup*¹¹⁵⁾ 1752: Unter den Mängeln und Fehlern mögte auch dieser mitgerechnet werden, dass die deutsche Sprache hieselbst eingeführet, da doch die Eingepfarrten durchgehends dänisch reden; Ich habe im Anfang meines Ambtss desfalls Vorstellung gethan, aber zur Antwort erhalten, dass ich in ritualibus eigenmächtig nichts ändern könnte.

At Dansk som Kirkesprog altid har været den vigende Part over for det tyske Sprog holder altsaa ikke Stik. Meget tyder endog paa, at det i 17. og 18. Aarh. sejgt men støt *har vundet frem og har kunnet notere ikke ubetydelige Landvindinger i Overgangsbaltet mellem de to Kirkesprog*. Som Kirkesprog — særlig som Psalmesprog — har Tysk utvivlsomt haft større Udbredelse i Nordslesvig end antaget. De Spor, vi møder af det i vor Periode, tyder paa stor Ælde, bl. a. fordi Befolkningen ønsker at beholde de tyske Psalmer.

Den nye Sang, som genlød i 1720erne i Nordslesvig, maa være naaet langt Syd for Kirkesprogsgrænsen. Derom kan der ikke være Tvivl. En Kendsgerning er ogsaa, at danske Psalme- og Bønnesamlinger er blevet benyttet — ogsaa formidlet af Sognepræsterne — i Sogne med tysk Kirkesprog.¹¹⁶⁾

Bag den tyske Kirkesprogsfacade levede det religiøse Liv — i hvert Fald mange Steder — *i hjemlige danske Former, i danske Ord og Sange. Men man har skelnet mellem Helligdom og Hjem*, der tysk og helligt, her dansk og hjemligt-hverdagsagtigt.

¹¹⁵⁾ Humptrup, Sognepræst C. F. Bruhn (1737–56) f. i Løgumkloster. Ogsaa han var glødende Pietist og levede i stadig Kamp med Myndigheder og Menighed, tidligere i Rinkenæs, jfr. p. 204 ff.

¹¹⁶⁾ I 1723 takker Pastor Arends i Risum (den senere Provst i Tønder) Provst Reimarus i Tønder for de tilsendte danske Bønne- og Psalmehefter («Schulgebet-Büchlein»). Præsten vil gerne have flere tilsendt, »um mich derselben bey information dänischer Knechte deren viele hier im Mohr auch unter meinen itzigen confirmandis ... um sie ihnen in die Hände zu bringen. Es wäre gut, dass alle Prediger einen kleinen Vorrath davon hätten, auch an den Ohren wo kein dänisch gepredigt wird ... Sie hätten an diesen kleinen Handbüchlein genug, es müsste ihnen aber bekannt und in die Hände gebracht werden. Gott segne auch dies Werck und lasse es bey vielen Seelen fruchtbar seyn«. Tønder Provstearkiv, Korrespondancesager, LA.

8. Tønder og Aabenraa Amt, den nye Psalmesangs Vugge

At det just blev Tønder og Aabenraa Amt, som blev den nye Psalmesangs Vugge, er næppe tilfældigt. Det skyldes først og fremmest den statslige — og dermed administrative — Deling af Landet. Mellem den kgl. Del af Slesvig (Haderslev Amt i Nord og Flensborg og Husum Amter i Syd) laa *det fyrsteligt gottorpske Omraade i Nord- og Mellemslesvig*, Aabenraa og Tønder Amter.

Dette lille Omraade har haft sin egen Historie, ogsaa sin egen Kirkehistorie, helt forskellig fra de andre Egne, og det præger i nogen Grad Egnen endnu i Dag.

Et kort Tilbageblik over vort Tidsrum vil vise, at mangt og meget var anderledes her ogsaa i kirkelig Henseende.

Orthodoxiens Mænd holdt strengt paa Enhed og Renhed i Lære og Forkyndelse, dvs. Katekisation og Prædiken. Luthers Katekisme var fra første Færd i hele Slesvig »das Normalbuch der Religion«. ¹¹⁷⁾ Næst efter Prædikenen har Katekismusundervisningen været det vigtigste Led i Kirkens Gudstjeneste i 17. Aarhundrede. I Hertug Adolfs Kirkeordning for Aabenraa Amt ¹¹⁸⁾ (1598) indskræpes det derfor straks i Indledningen, at Prædikenen er Hovedsagen, men Præsterne skal ogsaa »in sonderheit auf die Predigte des heiligen Catechismi mit vleis sehen, diesselben von Jahren zu Jahren unaufhörlich treiben.« Menighedens Psalmesang stilledes derimod ganske i Skyggen ved Siden af denne ene Røst, som talte stundom trættende og søvndyssende — forklarede, spurgte om og om igen. Den hellige Skrift og den »hellige« Katekisme var Sol og Maane, andet og mere behøvedes ikke til den sande Oplysning, til Liv og Salighed. Psalmerne derimod var egentlig kun Led i Liturgien, de ældre Generalsuperintendenten spurgte derfor ved Visitationerne altid om Katekismen, aldrig om Psalmebogen, ¹¹⁹⁾

¹¹⁷⁾ Feddersen, p. 253.

¹¹⁸⁾ *Schriften* V. p. 36—48.

¹¹⁹⁾ 1741 fik hver Sognepræst forelagt et Spørgeskema, hvor hele 287 Spørgsmaal maatte besvares, f. Eks. hvilket Ritual man benyttede, hvilken Katekisme osv., men Psalmebogen nævnes ikke. *Visitationalia Tønder 1741*, Abt. 18. L.A.S.

og kun sjældent om Psalmesangen. Dog blev det indskærpet, at ingen nye eller ukendte Psalmer maatte synges i Kirken.

Dette Synspunkt blev fastholdt i den kgl. Del af Slesvig; anderledes derimod i den hertugelige Del, hvor man iøvrigt havde større Frihed¹²⁰⁾ og Selvstyre i kirkelige Anliggender. Her havde kgl. Superintendenten, de strengt orthodoxe Stridsmænd, J. Schwartz¹²¹⁾ (1684—1709) og Th. Dassow¹²²⁾ (1710—13 og 1713—21 for hele Slesvig) ikke noget at skulle have sagt.

De hertugelige Superintendenten hældede derimod til Pietismen, ja stod denne Aandsretning meget nær og var derfor i uafsladelig Strid¹²³⁾ med deres kgl. Kolleger. Casper Herm. Sandhagen¹²⁴⁾ (1689—97) var A. H. Franckes Ven og sluttede sig helt til Speners Reformtanker. Ogsaa hans Efterfølger Hinrich Muhlius¹²⁵⁾ gik i samme Spor (1698—(1713)—1733). Som Udgiver af de første officielle gottorpske Psalmebøger¹²⁶⁾ — hvori han ogsaa fik optaget nogle pietistiske Psalmer — har han banet Vej for den nye Sang. Her betraadte man altsaa helt andre Stier, idet man søgte at oplive Psalmesangen og ikke veg tilbage for at indføre nye Psalmer og udgive Psalmebøger til Kirkebrug i begge Sprog.

¹²⁰⁾ SdB, p. 229.

¹²¹⁾ Feddersen, p. 208—13.

¹²²⁾ ib. p. 223.

¹²³⁾ ib. p. 356—75, 387—89.

¹²⁴⁾ ib. p. 212 ff.

¹²⁵⁾ ib. p. 220 ff.

¹²⁶⁾ Schleswig Holsteinisches Buss- und Glaubens- und Danck-Opfer ... auf hohen Befehl dargestellt und zum Gebrauch der Schleswig-Holsteinischen Kirchen in denen gnädigst angeordneten Beth Stunden. Schleswig 1712. Jfr. Brederik I p. 47—49. Hoch-Fürstliches Schleswig Holsteinisches Gesang-Buch, 1712, trykt hos Holwein i Slesvig. Jfr. Brederik, p. 49—60.

II. SANGENS TID OPRINDER

1. *Den teologiske Baggrund*

Selv om Kirkeledelsen (Gen.Sup.) i de to Landsdele gik hver sin Vej, betød det dog ingenlunde, at det aandelige Liv i de samme Landsdele fik et vidt forskelligt Præg.

En »død« og »forbenet« Orthodoxy har ikke eksisteret i Slesvig. Vel har Efterslægten¹⁾ udtalt haarde Domme over Tiden og dens Mænd²⁾ og fraskrevet dem al Evne og Vilje til at skabe Liv i Menighederne, — men netop Efterslægten er sjældent en kompetent Dommer. I hvert Fald er denne Dom en historisk Uret, som i Sandhedens Interesse bør underkastes en Korrektur. For Slesvigs Vedkommende maa det siges, at Kirkens Virke i sin Tjeneste med Evangeliet ikke i nogen Periode, hverken før eller siden, er naaet videre ud i Folket end just i Orthodoxyens Tidsrum. Belæring og Formaning i Prædiken og Katekisation, i Skriftestol og Sjælesorg, gjaldt baade den enkelte saa vel som hele Sognet. Denne cura animarum blev taget meget alvorligt.

¹⁾ Das geschichtliche Bild der lutherischen Kirche des 17. Jahrhunderts, wie es noch in unseren Tagen herrscht, ist von den Vertretern der beiden grossen geistigen Bewegungen, des Pietismus und der Aufklärung, welche die lutherische Orthodoxy abgelöst haben, gezeichnet worden. Das Urteil konnte nur in eine vernichtende Kritik auslaufen, da der Pietist und der Aufklärer am wenigsten unter den Vertretern ihrer geistigen Richtung geeignet erscheinen unparteiische Geschichte zu schreiben. (H. Leube, Die Reformideen in der deutschen lutherischen Kirche zur Zeit der Orthodoxy, 1924, p. 4.)

²⁾ f. Eks. Stephan Klotz. I nyere Fremstillinger er man dog naaet til en mere retfærdig Vurdering af denne meget betydelige orthodoxe Teolog. Det gælder f. Eks. Flensborg Bys Historie I. (1953), p. 250 f. (H. F. Petersen) og særlig Feddersen, a. S. p. 179 ff. »Das lutherische Bekenntnis var bei ihm in höchstem Masse Geist und Leben. Seine Predigten zeugen nicht bloss von einer bewundernswerten rhetorischen Fähigkeit, sondern auch von tiefstem religiösen Verständnis der grossen Grundtatsachen Tod und Leben, Sünde und Gnade...«

Pia desideria er fremsat før Speners Skrift udkom, selve Sagen var velkendt. Men i Praxis, m. H. t. Ecclesiolae, hverken vilde eller kunde man følge Spener. Dertil var de orthodoxe for klartskuede, for realistiske i deres Syn paa Mennesket, for historisk befæstede til uden videre at give sig de berusende Følelser i Vold. Heller ikke var de blinde og stumme, de baade saa og paatalte Fejl og Mangler, som skæmmede Kirken og Kirkelivet, og mange af dem har derfor tegnet et mørkt Billede af Tiden i Ord, som Fr. Breckling — og Gottfried Arnold — greb med Begærlighed for at generalisere og popularisere. Ikke faa slesvigske Præster³⁾ stod i Brevveksling med Breckling — ofte hans Slægtninge — og har som ærlige Mænd udøst deres Hjerters Tanker for ham — for saa at blive indlemmet i Brecklings Liste over Zeugen der Wahrheit.

Naar Johann Conrad Dannhauer i sin meget læste *Theologia conscientaria* spørger: *Suntne in nostris ecclesiis quaedam reformabilia ?* og svarer: *Plura prefecto quam dici et numerari potest,*⁴⁾ har mangan Præst i Hertugdømmerne tænkt det samme. Es ist eine Lauterung durch Feuer höchst nötig, o Christe, klager den af Arnd stærkt paavirkede *Paul Egardus*⁵⁾ i Nortorf. Og i Aastrup skriver Sognepræst *Johan Monrad*⁶⁾ i 1705 til sine Sønner, der da laa i Rostock, » . . . anjetzo ist mitten im Lutheranismo ein Antichristianismus oder doch Epicuræismus nicht verborgen, unter den gemeinen Layen eine atheistische Gottlosigkeit, unter viele Geistliche eine epic. gottlose Sicherheit, mehr will ich nicht sagen . . . conferiret die heutige Welt, die heutige Kirche mit ihren Lehrern und Zuhörern, so werdet

³⁾ f. Eks. Broderen i Lindholm, *Johs. Breckling*, (Sognepræst 1655–1705), *Andreas Hojer* i Karlum, *Johs. Ocksen* — den senere Biskop i Aarhus — og *Th. Lund* i Flensborg, Diaconus *Fr. Petersen* i Fjorde og flere andre, som i Breve til Breckling klagede over de kirkelige Forhold. Jfr. Gottfried Arnold, *Unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historie*, IV (1729) p. 1090–1103 f. En Del Breve er offentliggjort af Th. Wottschke i *Schriften IX* (1935) p. 466–499.

¹⁾ Leube a. S. p. 37.

⁵⁾ Egardus, Feddersen p. 294 ff.

⁶⁾ Joh. Monrad, Sognepræst i Aastrup 1675–1725. Brevet offentliggjort af P. Rhode i *Haderslev-Amts Beskrivelse* (1775) p. 279 ff. Jfr. ogsaa SdB, p. 183–85.

ihr erschrecken, und euch desto besser in Acht nehmen. Darum sehet zu, nicht auf Gewinn, sondern Gottes Ehre«. Denne klare Erkendelse af Tidens Brøst og Bøn om Hjælp, denne Villighed til at gaa i Kamp skyldes uden Tvivl Præsternes stærke Tilknytning til Universitetet i Rostock,⁷⁾ hvor den orthodoxe Reformbevægelse først og fremmest havde sit Hjemsted.⁸⁾ Her havde de ikke kun tilegnet sig den rette orthodoxe Lære, men tillige det Synspunkt, som atter og atter betones, at den rette Tro ogsaa maa vise sig i »Frugterne«. At *Arnd* har haft overordentlig stor Betydning for Slesvig⁹⁾ som for hele det øvrige Norden,¹⁰⁾ er hævet over enhver Tvivl, ligeledes Rostockeren Heinrich Müller.¹¹⁾ Under sin Omtale af slesvigske Præster nævner Fr. Breckling deres aandelige Paavirkning fra *Arnd*, bl. a. for at vise, at mange i Hjemstavnene forstod ham (Breckling) og hans Kamp. Om sin Fader, Magister *Fr. Breckling* i Hanved¹²⁾ ved Flensborg, siger han: Mein seliger Vater hat dem seligen Johann Arndt beygestimmt und was er in dem tractat von der vereinigung mit Christo entworffen, das hat mein Vater in seinem tractat de paradiso reserato¹³⁾ vollkömmlich aus Gottes wort erklæret und ausgeführet. Om Bedstefaderen, Magister Provst *Fr. Dame*¹⁴⁾ i Flensborg (død 1635): Er ist aus dem schönen

⁷⁾ Feddersen, p. 292, 294.

⁸⁾ H. Leube, a. S. p. 63 ff.

⁹⁾ Endnu i 1851 fandt danske Præster, som kom til Slesvig, *Arnds* Skrifter og Heinrich Müllers Hjerter-Speyl (i Regelen Udgaven 1770) i Brug i Hjemmene. Dansk Kirketidende 1851, 886.

¹⁰⁾ Jfr. J. Oskar Andersen, Dansk Syn paa Fromhed og »Gudfrygtigheds Øvelse« i ældre luthersk Tid. (1931) p. XXXVII. Den danske Kirkes Historie V. (1951) p. 15 (Johs. Pedersen). Plejel, Joh. Arndt och svenskt Fromhetsliv (1938) p. 3.

¹¹⁾ H. Leube, p. 57 ff.

¹²⁾ Sognepræst i Hanved 1623–64.

¹³⁾ Paradisus resoratus, das eröffnede Paradeis Gottes. Erklärung der überaus grossen Geheimnisses und der Vereinigung Gottes mit der Seelen. Rostock 1641.

¹⁴⁾ Fr. Breckling henviser ogsaa til (G. Arnold, a. S. p. IV. 1103), at Th. Dame sammen med Flensborg Præsterne *Joh. Moth* og *Paul Walther* »in der Wahrheit einig gewesen und denen Rottengeistern (dvs. Teting og Lohmann; Ordet Rottengeistern lyder mærkeligt i den Mund) ernstlichen Widerstand gethan, dass sie nicht einwurzeln konnten bey ihnen.« I Anledning af Striden med dem udgav Dame »Abgedrungene Relation des Colloquii, und was sonsten mit

Buch vom alten und neuen Menschen¹⁵⁾) und andern Schriften bekannt, darinn er den seligen Johann Arndt succediret und secundiret hat. I Dames Slægt og By (Flensborg) fandt das wahre Christenthum en god Jordbund Aarhundredet igennem.

Den orthodoxe Reformbevægelse har utvivlsomt haft sine Repræsentanter blandt slesvigske Præster, som med megen Betænkelighed saa paa Menighedernes udvortes Kirkelighed og ikke var blinde for, at denne kompakte Tilslutning til Guds-tjenesten langt fra altid var et Udtryk for Hjertets Hengivelse i Kirkens Lære, men tværtimod skæmmedes ved grove Forsyndelser. En saadan »Mundchristendom« maatte derfor angribes og føres til »Pønitentse«. Denne »Bodsfromhed« forstod, at Afsnittet i den orthodoxe Dogmatik om Frelsens Modtagelse og Virkeliggørelse i den enkelte maatte revideres. Den ensidige »alt af Naade«-Forkyndelse, hvor det mindste Gran af Fortjenstlighed hos Mennesket blev afvist, havde ført Kristenlivet ud i en Ørken af Sløvhed, hvor Hjertemulden kun kunne frugtbargøres ved en væsentlig Tilføjelse: Guds Naade er ubegribelig stor, *men den er betinget*, Menneskesjælens Tilegnelse af Guds Naade sker under en sjælelig *Aktivitet*. *Praxis pietatis* blev derfor det forløsende Ord. Übung der Gottseligkeit, Fromhedsøvelser skulde berede Vej for den sande, »praktiske« Tro. Allerede Stephan Klotz, den mest orthodoxe af alle, havde samlet sine Prædikener under Titlen *Praxis pietatis* oder *Uebung der wahren Gottseligkeit*.¹⁶⁾ Ogsaa *den engelske Opbyggelseslitteratur* og »Prædikemaade« fandt Vej til Slesvig i tysk Oversættelse og Bearbejdelse. Her samlede Interessen sig netop om

denen von Flenssburg entwichenen Enthusiasten, Nicolao Knutzen und Hartwig Lohmann gehandelt; auch gründliche Refutation ihrer greulichen Schwermerei«, Rostock 1625. I Fortalen betoner Dame, at en »historisk Tro« ikke er identisk med den praktiske Religion, og selv om han betoner den rette Læres Betydning, sætter han dog Livet over Læren.

¹⁵⁾ Vier Büchlein vom Alten und Neuen Menschen, woher dieser Unterscheid entstanden. Lübeck 1632.

¹⁶⁾ Udgivet af hans Arvinger 1670. Jfr. Flensborg Bys Historie I. p. 254: »Ikke de, som ved Besked, er salige; men de, som gør det, de ved. Troen uden Gerninger er i sig selv død, ligesom Legemet uden Sjæl.«

Praxis pietatis, om Menneskets Pligt og Skyldighed mod Gud, mens det rent opbyggelige saa afgjort traadte i Baggrunden. Og selv om mange ikke følte en Modsætning her mellem Lutherdom og »engelsk Christendom« (Datidens Anglikanisme), fandt den aarvaagne orthodoxe Teolog og Antipietist Erdmann Neumeister i Hamborg dog bona mixta malis i disse Skrifter og kaldte England »das Africa in der Religion, ubi semper aliquid novi et monstri.« Han savnede her — særlig hos Bayley og Dyke — det væsentlige i Læren, Talen om Synd og Naade, og sammenlignede dem derfor med »die aegyptische Kuhe in Pharaohs Traume«, »sie sind mir vorgekommen als ausgehauene Brunnen, welche löcherich sind und kein solch Wasser geben, dass die Seele erquickten könnte.¹⁷⁾ At han alligevel lod sig bevæge til at skrive et anbefalende Forord til disse Skrifter beviser, at han selv lod sig rive med af Begejstringen for denne nye Litteratur. Ogsaa i Nordslesvig vandt den engelske Opbyggelseslitteratur Indpas og kom omkring Aarhundredskiftet til at præge Forkyndelsen. En af de Psalmebøger, vi i det følgende skal beskæftige os med, bærer tydelige Vidnesbyrd herom. Ogsaa det før nævnte Brev fra Monrad i Aastrup til sine Sønner ved Universitetet i Rostock — et vigtigt kirkehistorisk Dokument til Belysning af de kirkelige Forhold i Tiden — viser, hvor højt en nordslesvigsk Præst satte denne Litteratur. Blandt de mange kærlige Formaninger og livskloge Raad nævner Faderen ogsaa, hvilke Bøger de unge vordende Præster særlig skal læse og studere. Gebrauchet (foruden selve Bibelen) e. g. *Joh. Arnds Gebeth* oder *Paradis Gärtlein*, sein vierfaches Buch vom wahren Christenthum, und die praxin hierüber, praxis arndiana genannt, von C. Hoburg geschrieben, und dieses postillams Scholam pietatis *Gerhardi*, praxin *Basili*, nosce te ipsum, *Dan. Duike* etc. die ihr alle nach mir finden werdet. Af egentlige Postiller nævner han *Müllers* og *Geyers*.¹⁸⁾ Spener nævnes ikke, heller

¹⁷⁾ Forord til Thomas Brooks Appelles of gold (1657), oversat til Tysk: *Güldene Aepfel*, Hamborg 1717.

¹⁸⁾ Professor i Leipzig, siden Oberhofprediger i Dresden. Har udgivet et stort Antal Opbyggelsesskrifter, som viser stærk Paavirkning af Arnd. H. Leube, a. S. p. 62 f.

ingen danske Forfattere, et tydeligt Fingerpeg om, hvordan Landet laa teologisk og kulturelt.

Først og fremmest nævnes *Arnd*. Meget paafaldende er det, at Monrad ogsaa henviser til *Chr. Hohburgs Praxis arndiana* oder Hertzensseuffzer über Arnds wahres Christenthum. Hohburg var Spiritualist og Sværmer og endte som afsat Præst i Hamborg, hvor han sluttede sig til Mennonitterne. Sandsynligvis har Aastruppræsten forstaaet, at hos Arnd var »det gode blandet med ondt«, og hans Bøger maatte læses med Agtsomhed, thi i samme Aandedræt henviser han ogsaa til Johann Gerhards Schola pietatis. Denne Bogs Korrektur var nødvendig for Studenterne. Af stor Interesse er det at se den engelske Opbyggelseslitteratur nævnt i Brevet.¹⁹⁾ Thi naar han anbefaler Sønnerne at læse »praxin Basili«, kan der herved kun tænkes paa *Lewis Bayleys* berømte Andagtsbog *The Praxis of Piety directing a Christian how to walk, that he may please God*, som udkom paa Tysk (*Praxis pietatis, Übung der Gottseligkeit*) 1632 og fik en uhyre Udbredelse. Formodentlig har *Justus Gesenius*, den bekendte Psalmebearbejder oversat og bearbejdet den puritanske Tekst i orthodoxluthersk Retning.²⁰⁾ Ogsaa *Daniel Dykes* *Nosce te ipsum* (oder *Selbstbetrug samt der wahren Busse*, paa Tysk 1652) maa regnes til de mest udbredte Andagtsbøger i Tiden, hvis store Udbredelse vidner om en voksende Trang til en Litteratur, der tog praktisk paa de religiøs-etiske

¹⁹⁾ Det drejer sig utvivlsomt om tyske Udgaver. *Daniel Dykes Nosce te ipsum, The mystery of Selv Deceiving* udkom først paa dansk 1706 (J. Oskar Andersen, a. Sk. p. LVIII.) Den tyske Udgave af Bayleys *Praxis*, som blev udgivet for 30. Gang i Lüneburg 1670, kalder Forfatteren *Baili*; saaledes har Monrad vel ogsaa skrevet, men Rhode har læst *Basili*.

²⁰⁾ Superintendent (Generallissimus) i Hannover. Ved en storstilet Udgivelse af Andagtsbøger, Katekismer og Psalmebøger gav han Menighederne de Bøger, som den orthodoxe Reformbevægelses Teoretikere ønskede som Hjælp til en kirkelig Fornyelse. At han ogsaa er Bearbejder og Oversætter af en Del af den engelske Opbyggelseslitteratur formodes med god Grund at Leube (p. 167 f.). I *Kæmpeoplæg* — efter Datidens Forhold — udkom alle hans Arbejder paa Brødrene Hans og Heinrichs Sterns Bogtrykkeri og Forlag i Lüneburg (»bey den Sternen«). Lüneburg Psalmebogen vil senere blive omtalt som Hovedforlæg for Gottorp-Psalmebogen 1712 og for Ægidius-Psalmebogen 1717.

Spørgsmaal og appellerede til den enkeltes Ansvar og Virksomhed.

Bayley ser Guds Krav om Bod og Bedring i alle Tidens Tegn; men Menneskene lever alligevel et hoffærdigt og epikuræisk Liv. Staar en Kristens indre Liv ikke Maal med hans ydre Kirkelighed, da er det hele kun tomme Ord. Den h. Bernhards Ord gælder ogsaa idag: *Minime bonus est, qui non in dies vult esse melior.* Dyke stiller store Krav til Gejstligheden og minder Præsterne om Elias Skæbne for at opflamme til Pligtopfyldelse i deres hellige Embede. Et stort Ansvar er lagt paa dem. Bag Monrads Ord til sine Sønner fornemmer man Toner fra den engelske Opbyggelseslitteratur.²¹⁾ Ogsaa i adskillige af Ægidius Psalmer lyder et saadant Ekko.

2. Tilbageblik over Kirkesangen i 17. Aarhundrede

Kun faa og spinkle Vidnesbyrd er tilbage om Menigheds-sangen i det første Aarhundrede efter Reformationen, og disse faa Vink skal ikke forlede nogen til at gøre sig store Tanker om Menighedssangen. Vi tør ikke slaa Følge med *F. Rønning*, naar han i Bogen *Dansk Salmesang gennem Tiderne* gaar ud fra som en Selvfølge, at »saa var da Menighedssangen atter vaagnet (dvs. efter Reformationen), og der blev sunget ud af et fuldt Hjerter og med stærk Røst.«²²⁾ Rønning henviser til, at Peder Palladius i sin Visitatsbog opfordrede Menighederne til at synge med. »Sct. Poul paalagde de Kristne at love og takke Gud med Salmer, Hymner og aandelig Sang. Og hvorfor skulde vi ikke gøre det. . . . Derfor skulle I jo siunge udi eders Sognekirke.« Men heller ikke Palladius var tilfreds med de sjællandske Bønders Sang, og derfor tiltaler han dem bredt og djærvt: »Min kiere quinde lille och mand med, kan du siunge udi din

²¹⁾ Dersom I kommer i Præsteembedet, da vide I, hvor tungt et Embede det er, hvilke Sorger det paalægger, og hvilket Ansvar, der lægges paa den, som er efterladende i sit Kald. Midt i Lutherdommen er nu den antichristelige, eller i hvert Fald epicuræiske Aand ikke forborgent, SdB p. 185.

²²⁾ *F. Rønning, Dansk Salmesang gennem Tiderne (1928) p. 21.*

gildehuss, gæstebud och barsell, oc du forsmaar att siunge udi din sognkirche, vaar det iche værd at ynske aff gud, at din mund kom ved din øre at sidde, at mand kunde see, at gud haffde vell heffnet sig offuer dig, det var jo tusindfold bedre at din tunge vaar rundet op i din hals, oc du loest nu lenge siden her nær i denne kiærkegaard, end du skulle lenger staa her inde och bespotte gud som sviin och køer der iche kunde siunge, de gaae med deris næsse och tryne ned til iorden, du och jeg vi gaar med vor ansict op til himmelen, at vi skulle altid loffue och tache gud, oc vere fuld glade vi kunne det giøre.«²³⁾ Baggrunden for disse Ord har slesvigske Superintendententer sikkert ogsaa kendt. En af dem (Jacob Fabricius) fortæller fra en Visitatsrejse gennem de gottorpske Sogne i 1639²⁴⁾ ogsaa lidt om Sangen i nogle af Kirkerne. I *Norby* (Riseby) sang hverken Mænd eller Kvinder med paa Psalmerne under Gudstjenesten, »kommt daher, dass sie nicht in die Schule gegangen, auch dass sie in so vielen Jahren, da sie zur Kirchen gegangen, niemals auf die Psalmen ihre Gedanken gerichtet haben. Ist ja unverantwortlich.« Ogsaa han formanede Præst og Menighed til at tage Vare paa denne Del af Gudstjenesten, dass doch die Leute des Mitsingens Gott zum Ehren und ihnen selbst zum Besten gewohnt werden. Andre Steder saa Superintendenten, at Drengene stod imellem de voksne rundt omkring i Kirken, han saa dem hellere samlet i Choret, »dass sie hülften den Gesang mit stercken.« Dette var f. Eks. Tilfældet i *Borne*. Her kunde han da høre, at Folk sang med, men Sognepræsten fremsagde ogsaa de sædvanlige Psalmer, for at Menigheden kunde lære dem udenad. Drengekør nævnes nogle Gange, f. Eks. i *Siseby*, hvor de ogsaa gik flittigt i Skole og ogsaa »fein mit zum Chor« og kunde synges Litaniet. Fabricius kom ogsaa i Kirker, hvor man sang, »Jung und Alt, Mann und Weib.«

Sammenfattende maa man sige, at ogsaa for Nordslesvigs Vedkommende gælder Ernst Feddersens Ord, naar han som Resultat af sine Undersøgelser af Psalmesangen i Sydslesvig og

²³⁾ Peder Palladius Visitatsbog, udgivet af Lis Jacobsen (1925) p. 71.

²⁴⁾ Skriften Bd. XII (1954) p. 8.

Holsten concluderer: Auf dem Lande war von einem Singen »moderner« Lieder überhaupt keine Rede, sondern ein gewisser fester »eiserner« Bestand von alten bewährten Kirchenliedern, welcher der Gemeinde zum grössten Teil durch mündliche Tradition bekannt war, wurde immer und immer wiederholt.²⁵⁾

Denne primitive Kirkesang kunde skifte i Styrke fra Sogn til Sogn, der var Steder, hvor Degnen sang alene (eller sammen med et Drengekor), men der fandtes ogsaa Kirker, hvor Menigheden tog Del i Sangen. Det er ikke sikkert, at Forholdene i Slesvig i saa Henseende adskilte sig synderligt fra Kongeriget. Rønnings noget højstemte Ord: »Man oplevede de underlig højtidsfulde Øjeblikke, naar Sjælen paa det vingede Ord for af By over alle Stjerner,«²⁶⁾ — gælder i hvert Fald næppe for Slesvigs Vedkommende i 16. og 17. Aarhundrede.²⁷⁾

Derimod synes den danske Psalmesang i Slesvig at have vundet i Styrke og at have udvidet sit Omraade i Aarene før og efter 1700. Ganske vist sker et større Fremstød først senere, under Indflydelse af Pietismen. Men ogsaa om disse Aar maa man sige, at hvor fattig den danske Psalmesang end har været, den har dog vundet frem. Af det ringe Arkivmateriale, som staar til vor Raadighed, ses, at *Sthens* Psalmer har været kendte og ogsaa er blevet optaget i den faste Bestand af Kirkepsalmer (Østerløgum 1660).²⁸⁾ Nogle af hans Psalmer er ogsaa optaget i Ægidius' Psalmebog, og om den kan siges, at den — paa nogle faa Undtagelser nær — *kun medtager de danske Psalmer, som*

²⁵⁾ Feddersen, p. 469.

²⁶⁾ F. Rønning, a. S. p. 22.

²⁷⁾ Hvor ringe det kunde staa til med Psalmesangen under Gudstjenesten og hvor ligegyldig Menigheden forholdt sig til den, fremgaar f. Eks. af en Klage fra Præsten i Bjolderup (Aabenraa Provsti). Den gaar ud paa, at mange »sich ausserhalb der Kirche so lange aufhalten, bis die Predigt angehen soll, da sie dann erst in die Kirche kommen. Nach der Predigt gehen ihrer viele sofort aus der Kirche, halten draussen auf dem Kirchhof oder in denen daran liegenden 2 Häuser unter Verhandlung der Heil. Sacramenten, ihr Gespräch, und kommen theils in dem momente, da der gewöhnliche Schlusssegen soll gesprochen werden, offft mit Getümmel wieder in die Kirche hinein«.

Udateret (ca. 1710) A. XX. Nr. 1478. L.A.S.

²⁸⁾ Jfr. p. 46 ff.

var kendt og i levende Brug i Forvejen. Herved kan man ret nøje angive, hvad man har kendt og sunget i Kirkerne før 1717. I de samme Aar forsvinder de sidste Rester af tysk Psalmesang paa Landet mere og mere, og der spores en større Sangglæde i disse Egne. Naar f. Eks. en Bogtrykker i Flensborg og en Bogfører i Tønder i 1716 og 1717 udsender danske Psalmebøger — noget hidtil ganske ukendt —, tyder det paa, at der har været et Behov for trykte danske Psalmer, som de søger at drage Fordel af.²⁰⁾ Naar Psalmerne først blev sunget i Hjemmene og derved blev taget ind i Hjerterne, mødte de ogsaa en skønne Dag op foran Kirkedøren og vilde lukkes ind. Ogsaa det skete i disse Aar. En Kreds af Præster nede i den sydlige Del af det danske Kirkesprogsomraade arbejdede just da paa at faa udgivet en dansk Psalmebog *til Kirkebrug* (1717). Ikke blot de

²⁰⁾ At Menigheden har haft Brug for danske Psalmebøger (muligvis trykt i Slesvig) er hævet over enhver Tvivl, men man maa ikke derved forledes til at tro, at disse Psalmebøger eller -samlinger var *Kirkepsalmebøger*. Af en Række Besvarelser, som en Del Sognepræster i Tønder Amt afgav i 1710/11, fremgaar det tydeligt. Niels Ewald i Bylderup svarer paa Spørgsmaalet om, hvilke Psalmebøger, der bruges i Sognet: Lutheri übersetztes dänisches Gesangbuch (hvilken??). I Brevet til Provst Reimarus (jfr. Bilag) siger han udtrykkeligt, at Indførelsen af Ægidius' nye Psalmebog til Kirkebrug betyder noget nyt og hidtil ukendt. Præsternes Svar viser tydeligt, at der ikke kan være Tale om en Kirkepsalmebog. Ikke alle Svar er bevaret.

Rinkenæs (Chr. Lund, 17. Okt. 1710): Hier wird denisch gesungen u. gebrauchen wir *kein gewisses*. Allens Arkiv (Kpt. 3) 55. (Kgl. Bibl.). »Ein jeder kauft nach seinem Belieben« (Abild). Wir gebrauchten allerhand dänische Gesang Bücher, worinnen D. Lutheri und andere geistliche Gesänge enthalten. Es verstehen meine Zuhörer fast gar kein deutsch (Skadst). Allhie hat die Gemeine allerhand dänische Gesang-Bücher (Tinglev). Gleichwie hier dänisch gepredigt wird, so brauchen wir auch dänische Gesangbücher, und zwar kein gewisses (Hostrup). Es werden allerlei dänische Gesangbücher gebraucht (Uge). Mange forskellige Psalmebøger har altsaa været i Brug (allerhand, allerlei, kein, kein gewisses). Kun fra *Rabsted* hedder det »weil hier dänische gepredigt wird, gebraucht man auch hier ein dänisches zu Copenhagen gedrucktes Gesangbuch«; disse Ord kunde jo fortolkes saaledes, at Præsten taler om en Kirkepsalmebog, men hans Broder, Ewald Ægidius, siger om hele Slogs Herred — hvortil Rabsted hører — at Indførelsen af Ægidius som Kirkepsalmebog er »ein Novum« (1718).

(Præsternes Svar i Gott. Ark. B. 3. Sager vedr. Kirke-, Skole- og Fattigvæsen I-IV) R.

hidtil brugte danske Psalmer blev nu samlet i en Bog, men ogsaa en Mængde nye (f. Eks. Paul Gerhardt, Johann Rist, Scheffler osv.) blev oversat til Dansk for første Gang. Det var en Bedrift, disse Præster udførte, og da deres Forehavende var noget nyt og uprøvet og betød en fuldkommen Forandring af den hidtidige Psalmesangspraksis, maatte man først gennem mange Genvordigheder og overvinde mange Vanskeligheder.

Modersmaalets Historie i Slesvig er — bortset fra den nyeste Tid — Beretningen om en sproglig Tragedie, men den første Halvdel af 18. Aarhundrede viser ogsaa mange Eksempler paa, at det danske Sprog nu ikke mere viger, men snarere skubber det fremmede Maal, som havde sat sig fast langt uden for sit naturlige Omraade, noget tilbage.

At der opstod et Behov for danske Psalmesamlinger skyldes vel ogsaa, at der i Aarhundredets første Aar blev gjort et betydeligt Arbejde i de gottorpske Amter (Aabenraa og Tønder) til Folkeoplysningens Fremme. Almuens Børn, ikke blot Bøndernes,³⁰⁾ skulde nu undervises under ordnede Forhold i Sognekoler.

Den almindelige Læsevne og Læselyst er steget i Slesvig i 18. Aarhundredes Begyndelse, og det har vel ogsaa været medvirkende til, at der blev Brug for danske Psalmesamlinger og anden opbyggelig Litteratur. Det levende Psalmeforraad indskrænkede sig nu ikke mere kun til det fra Fædrene nedarvede Hukommelsesstof.

Af de tre Psalmebøger, som skal omtales i det følgende, maa de to første betragtes som Bogtrykkerprodukter. Det er jo en kendt Sag, at Datidens Bogtrykkere og Bogførere enten forøgede de gængse med Tillæg eller ogsaa ligefrem udgav Psalmesamlinger paa egen Haand. Men i Sønderjylland er dette noget ene-

³⁰⁾ Den slesvigske Bonde stod baade kulturelt og økonomisk over den kongerigske. Hvad enten han sad på egen Jord (Bundenerde) eller paa Arvefæste (Vesteerde), var han en fri Mand, de førende Slægter i hvert Sogn var Bærere af et ret udstrakt Selvstyre. Man maa gaa ud fra, at de — og maaske en større Del af Landbefolkningen — har kunnet baade læse og skrive Dansk og Tysk. Jfr. SA 1955, p. 153 ff. (H. V. Gregersen) og H. Hejselbjerg Paulsen, Sønderjydske Slægter (1941) p. 32—42.

staaende paa det Tidspunkt. Senere har f. Eks. Medlemmer af den foretagsomme Bogførerslægt *Kiesbuy* i Tønder ladet trykke nye Udgaver af allerede eksisterende Psalmebøger eller ligefrem selv udgivet Psalmesamlinger og -hefter. Dette sidste vil senere blive nærmere omtalt.

Den tredie Samling er derimod en virkelig Kirkepsalmebog, som er samlet og udgivet af en Kreds af Præster med Sognepræst *Ægidius* i Varnæs i Spidsen ud fra det Synspunkt, at en Fornyelse af Psalmesangen var tiltrængt og vilde befrugte og fremme det kirkelige Liv i Landsdelen. To Bestræbelser krydser saaledes hinanden i 1717, den ene søger at drage økonomisk Fordel af et voksende Behov for Psalmer, den anden derimod er bestemt ud fra en kirkelig Intention. Havde den kulturelle Barriere ved Kongeaen ikke lukket Slesvig ude fra Kongeriget, vilde disse slesvigske Psalmebøger have været overflødige og var i saa Fald næppe udkommet.

3. *Flensborg-Psalmesamlingen, trykt 1716*

Aandelige Psalmer/ som syngis udi den Christen Meenheds Forsamling og ellers hiemme i Huusene. / Flensborg/ Tryckt Aar 1716.

Format: 5 × 7,5 cm. Eksemplar i Det kgl. Bibliotek, p. 1–211, Register kun delvis bevaret. Indbundet sammen med: Udkaarne Bønner, som har egen Paginering 5–166, Titelblad og eventuel Fortale mangler.

Samlingen omfatter 69 Psalmer, af hvilke den har 62 fælles med Kingos Psalmebog. Den indeholder ingen Oplysning om, hvem der staar bag Udgivelsen. Det kan være en eller flere Præster, eller en entreprenant Bogtrykker, eller skyldes dens Udgivelse et politisk Ønske? Mod den første Antagelse taler, at en Kreds af Præster (*Ægidius* og hans Kreds) just i 1716 havde afsluttet deres Arbejde med Udgivelsen af en Psalmebog for Øje. Det kan næppe tænkes, at to Redaktionsudvalg har arbejdet uafhængig og i Modstrid med hinanden. Derimod kunde et og andet ved første Øjekast tyde paa, at Udgivelsen af disse Psalmer havde et politisk Sigte. Den udkom efter Besættelsen af

de gottorpske Landsdele og kunde være Udtryk for et dansk Ønske om at faa indført dansk Gudstjenesteskik og danske Psalmer i de tidligere fyrstelig-gottorpske Egne.³¹⁾ En saadan mindre Udgave af den i Kongerigerne autoriserede Psalmebog lod sig maaske lettere indføre her end selve Kingos Psalmebog. Men i saa Fald maatte den forventes at være et Udtog af Kingo. Dette er imidlertid ikke Tilfældet. Naar den har saa mange Psalmer tilfælles med Kingo, skyldes det simpelthen, at den indeholder de mest almindelige og mest benyttede danske Psalmer. Langt de fleste — 57 — findes ogsaa i Hans Thommissøns Psalmebog (1569).

Følgende Psalmer i Flensborg-Samlingen findes ikke i Kingos Psalmebog:

- p. 49 Den signede Dag, som vi nu see
- p. 58 O Gud din Godhed tacke vi
- p. 62 Dig tacker ieg kiere Herre
- p. 80 Benaade os Herre Gud/ Med Fred i vore Dage
(Da pacem)
- p. 108 Alleene paa Gud sæt Haab oc Lid
- p. 125 Mens vi leve paa Jorden her (Media in vita)
- p. 208 Nu hviler Marck og Enge.

Da disse Psalmer er hentet fra Cassubens En Ny oc fuldkommen Dansk Psalme-Bog (1681), kan man med lige saa stor Ret kalde Flensborg Samlingen for et Udtog af den. Hertil kommer, at en Del af de øvrige Psalmer heller ikke har Kingos, men derimod Cassubens Psalmebog til Forlæg.

F. Eks.:

- p. 116 Hielp Gud, at jeg nu kunde.
Vers 8,1 Høyt op paa Kaarset ophængdis. Kingo: hand hængdes.

³¹⁾ Man maa paa Forhand betragte en saadan Antagelse for en meget tvivlsom Hypotese. Hverken før eller efter 1713 blev der gjort noget som helst for at styrke det danske Kirkesprog i den kgl. Del af Slesvig (Flensborg og Haderslev Amter), efter 1721 lige saa lidt i den tidligere hertugelige Del. Sligt laa udenfor Datidens Synskreds.

- p. 121 Herre Jesu Christ Min Levnets Lys/ Kingo har udeladt
8. Vers.
Vers 5,3 Dit Haan og Spot. Kingo: Din Spæ og Spot.
Vers 6,4 Min siæl bevar fra Helvedis *Glød* / Kingo:
Nød.
- p. 180 Siunge vi af Hiertens Grund.
Vers 5,4 Deraf bliver Unger smaa / Kingo: Der til med
de Unger smaa.
- p. 183 Jeg vil din Priis udsiunge.
Vers 3,5 Vaade og Hafs-Nød. / Kingo: Vands Nød.
- p. 188 Jeg beder dig min Herre og Gud.
Vers 5,5 Ved dig skal jeg med Skind og Been. / Kingo:
skal jeg foruden Meen.

Flensborg Samlingen 1716 maa derfor snarere betragtes som et Udtog af Cassubens Psalmebog 1681 og kan altsaa ikke være en Slags Miniatureudgave af den for Kongerigerne forordnede Kirke-Psalme-Bog, men vel en Privatudgave, antagelig udgivet af en Flensborgsk Bogtrykker eller Bogfører. Ikke een af dens Psalmer har særlig Tilknytning til Nordslesvig, men maa alle regnes med blandt de mest benyttede Psalmer i Danmark-Norge og Nordslesvig. Udgaven er et Vidnesbyrd om, at Kirkefolket i det danske Kirkesprogsomraade i Slesvig har savnet en trykt Samling af de mest benyttede danske Psalmer.

4. *Psalmebog formodentlig trykt i Flensborg 1717*

»findes til Kiøbs hos Hans Kiesbuy.«³²⁾

Defekt Eksemplar i Det kgl. Bibliotek, formodentlig det eneste eksisterende. Psalmebogen er en Del af *Siælens Himmelske Jerusalem*, Eller En Ny fuldkommen Haand-Bog. Afdeelt udi femten Bøger. Gud til Ære og Et hvert Menniske til sin Saligheds Befordring.

³²⁾ Hans Kiesby tilhører formodentlig den kendte Bogbinder- og Bogførerslægt i Tønder. Hans og Claus Kiesby har aflagt Borger-skabseden i 1690 og kaldes da henholdsvis Schuster og Buchbinder. Ludw. Andresen, *Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern* (1937) p. 37.

Forrest i Haandbogen findes Psalmebogen, som nu kun omfatter p. 5—649 Register. Titelblad og de første 2 Blade mangler.

Dernæst følger: En Andægtig Bønnenbog, Tryckt i Aar 1717 og findis til kiøbs hos Hans Kiesbuy. — Side 1—138 Register.

Endvidere: Collekter, Epistler og Evangelier, Titelblad mangler, bevaret er kun p. 3—310, ikke afsluttet.

Alle tre Tryk er typologisk saa nær beslægtet, at de kan siges at være udgaaet fra samme Trykkeri, det maa anses for sikkert, at de er trykt i *Flensborg*. De er formodentlig alle trykt i 1717, saaledes som det eneste bevarede Titelblad i Samlingen viser.

Ogsaa *Kiesbys Psalmesamling 1717* er utvivlsomt et rent Bogtrykkerforetagende og skylder den voksende Efterspørgsel efter trykte danske Psalmer sin Tilblivelse. Psalmerne — ialt 365 — er numererede.³³⁾

Trykket³⁴⁾ er meget sjusket. En Psalme er f. Eks. trykt 2 Gange (Nr. 75 og 175), i et Tilfælde er en Psalme faldet ud (Nr. 367). Retskrivningen er tilfældig (hvilket i nogen Grad ogsaa var Tilfældet med *Flensborg Samlingen*). Det skyldes formentlig, at der ogsaa her er benyttet forskellige Forlæg. At Bogtrykkeren har været mere fortrolig med tysk end med dansk Stavemaade ses af, at Herre f. Eks. gengives ved Herr, eller man kan møde Fernuft for Fornuft, doch for dog, gud for god, eller God for Gud. Det vrimler i det hele taget med Trykfejl: truer for troer (Nr. 164,2), skittet for skikket (Nr. 16,4), skribe for skrive (Nr. 117,1), men sligt er alligevel kun for Smaating at regne ved Siden af en Række meningsforstyrrende Misfostre som:

Thi *ander* god, Nr. 63, v. 1. (Thi han er god).

Besnyderlig du *harver* mig, Nr. 66, v. 1 (hafver mig).

³³⁾ Bogens Numre gaar fra 1 til 368, men den indeholder kun 366 Psalmer, idet 2 Psalmer er identiske, og 1 er faldet ud.

³⁴⁾ I 1721 udkom *Den sande Christendoms Rette Grundvold* (af Enewald Ewald) og i 1721 *Begyndelseselementer i Guds Ord*/ Tryckt Aar 1721/ Findes tilkiøbs hos Peter Ottsen i Tunder. Det kgl. Bibliotek har begge Eksemplarer indbundet i eet Bind. De maa begge være trykt samme Sted. En sammenligning med ovennævnte Tryk viser tydeligt typologisk Slægtskab. Ogsaa samme Slutningsvignet (Blomsterkurv) er anvendt i begge Tryk. Alle maa være trykt i *Flensborg*.

Bad vantro, Nr. 157, v. 7 (lod vantro)
*Glem*t den gode Vin, Nr. 164, v. 4 (giemt . . .)
Naar vi i *første* nøden . . ., Nr. 172, v. 1 (i største . . .)
Unge *raane*, Nr. 179, v. 4 (Ravne)
og *beder* sig . . ., Nr. 189, v. 3 (og bedrer sig)
Beskiermet bliver ingen som sig paa dig forlader, Nr. 190, v. 3
(Beskiæmmet . . .)
Hellig sige, hvo . . ., Nr. 209, v. 4 (Helia siig: hvo . . .)
Maa mig *unsige* . . ., Nr. 365, v. 10 (mig nu sige . . .)

Tønder Psalmesangen maa betragtes som en Slags *Piratudgave* af Cassubens Psalmebog 1681, af dens 366 Numre findes nemlig ikke mindre end 354 i denne Psalmebog (og 168 i Kingos). Af de resterende 11 Psalmer finder man de 7 i Assessor Johan Lauerentzens Fuldkomne Psalmebog (1709)³⁵) og een Psalme (Nr. 363) er hentet fra Jesper Rasmussøn Rachløws Taare-Perse (1684).³⁶)

Heller ikke denne Psalmesamling har saaledes et særlesvigske Præg, den kunde i og for sig lige saa godt være udkommet et hvilket som helst andet Sted. Da det er en Tønder-Bogfører, som lod den trykke, og at den fik sit Salgsomraade i Nord- og Mellemslesvig, vidner om, at en trykt dansk Psalmesamling var ønsket og savnet i Slesvig. Det kunde betale sig at udgive en dansk Psalmebog bestemt for dette Omraade. Hverken Flensborg- eller Tøndersamlingen er blevet benyttet som Kirkepsalmebog.

³⁵) Nr. 27, 28, 31, 33, 60, 213, 214.

³⁶) Følgende 3 Psalmer har jeg ikke fundet i trykte Psalmesamlinger:
Nr. 102: Ære være dig Gud i evighed.
Nr. 295: For dit navns skyld frels mig min Gud.
Nr. 334: Ulige laaden falder,
Den, der er eye-god.

III. VARNÆS-PSALMEBOGEN

Varnæs-Psalmebogen udkom 1717, trykt hos Vogel i Flensborg. Efter Trykkestedet kaldes den ogsaa *Flensborg-Psalmebogen*. Dens Udgiver var Sognepræst i Varnæs, og her var den ogsaa længst i Brug (til omkr. 1880), derfor er Navnet *Varnæs* blevet knyttet til den.

Dens fulde Titel er: En Nye / Psalme-Bog / som indeholder de sædvanligste Gamle, som ogsaa mange Nye / Psalmer / dend Allershøieste GUD til Ære, Og enhver Christen, som gierne siunger og lover Herren med Psalmer, Sange og aandelige Viser, Til nyttelig Brug og Opbyggelse.

Ved Omtalen af denne Psalmebog maa straks bemærkes, at den er et af de interessanteste og mest betydningsfulde sønderjydske Bidrag til dansk Aandshistorie i 18. Aarhundrede. Næst efter Hans Adolph Brorsons Psalmeskat kan ingen anden Bog, udkommet paa Dansk paa sønderjydske Omraade i nævnte Tidrum, sidestilles med den i Betydning.

Selv om den paa intet Punkt kan maale sig med den Psalmedigtning, som det er naturligt at sammenligne den med, Hans Adolph Brorsons Psalmer, maa man desuagtet ikke overse, at alene dens Fremkomst er et Vidnesbyrd om det Arbejde, som allerede dengang blev gjort for det danske Sprog. Uden at vide det har dens Udgiver, *Bertel Christian Ægidius*, sat sig et Æresminde som den første Slesviger, der har set, at her var et nødvendigt Arbejde at gøre, da mange af hans Landsmænd opfattede Tysk som det Sprog, Kirken skulde bringe sit Budskab i, selvom de samme iøvrigt stod den tyske Kulturverden fjernt. Udviklingen var naaet saa vidt, at mangfoldige Slesvigere — ogsaa dansktalende — opfattede Tysk som det sacrale Sprog (sml. p. 32 ff.). *Varnæs-Psalmebogen er den første Bastion, som*

En Nye
Psalme-Bog/

Som indeholder de sædbanligste

Gamle /

Som ogsaa mange

Nye

Psalmer /

Dend Allerhøjeste Gud
til Ære/

Og enhver Christen / som gær-
ne siunger og lober HERren med
Psalmer / Sange og aan-
delige Viser /

Til nyttelige Brug og
Opbyggelse.

Flensberg /

Trykt hos Christoph. Fogel/

Åar 1717.

er rejst i Slesvig af Slesvigere til det danske Sprogs Styrkelse og Bevarelse i Kirke og Folkeliv.

For den dansk-norske Kirke blev den af Betydning derved, at den er *en af de Kilder, Pontoppidan har øst af*, idet han optog ikke mindre end ca. 50 af dens nye Psalmer i sin Psalmebog.

Ikke desmindre er den — i vort Aarhundrede — enten blevet ganske overset (i det store 5 Binds Værk, Sønderjyllands Historie, nævnes den kun, men heller ikke mere), eller blevet lagt til Side som et ringe,¹⁾ ja et nationalt fordægtigt²⁾ Produkt. Man har set Bogen gennem en senere Tids nationalt farvede Brillen eller misforstaaet Udgiverens Intention og i det hele taget Bogens historiske Situation og Baggrund. Hertil kommer, at ogsaa dens aandelige Præg og Indhold er blevet mistydet, idet de samme nyere Forfattere fra A. D. Jørgensen³⁾ til Valdemar Ammundsen⁴⁾ og Johs. Pedersen⁵⁾ har karakteriseret den som et Produkt af den begyndende Pietisme, mens mindre kyndige kort og godt kalder den »en pietistisk Salmebog«,⁶⁾ eller endog »et ægte Barn af den nye Aandsretning, Pietismen.«⁷⁾

Disse hurtigt henskrævnede Characteristica kan imidlertid ikke staa for en nærmere Prøve. Det har derfor været nødvendigt ikke blot at foretage en mere grundig og udførlig Undersøgelse af Materialet vedrørende Bogens Tilblivelse og en Skildring af dens historiske Situation og Baggrund, men ogsaa en Gennemgang af dens Psalmer og en Analyse af Psalmematerialets Forhold til de tyske Originaler og de ældre danske Tekster maatte være paakrævet, særlig da det drejer sig om den ældste

¹⁾ SA 1909, p. 164 (P. Moos).

²⁾ Theologisk Tidsskrift 5. R. VII. (Festskrift til J. Oskar Andersen) p. 83, 90 (Valdemar Ammundsen).

³⁾ A. D. Jørgensen, Johannes Ewald (1888) p. 4 f. DBL VI. 50.

⁴⁾ Valdemar Ammundsen, a. S. p. 90.

⁵⁾ Den danske Kirkes Historie V. (1951) p. 184. (»med den kom et større Udvalg (af Pietismens Psalmer) ud blandt Folk«), jfr. F. Rønning, Dansk Salmesang gennem Tiderne p. 63 (»Pietismen havde allerede i 1717 da faaet sin særlige Psalmebog (Flensborg-Psalmebogen«).

⁶⁾ SA 1909, p. 163 (P. Moos).

⁷⁾ Varnæs Sogns Historie (1944) p. 94 (Aage Bonde).

sønderjydske Psalmebog, som ikke hidtil har været Genstand for en psalmehistorisk Undersøgelse og Vurdering, skønt man ingenlunde har overset dens psalmehistoriske Betydning.⁸⁾

Indholdets stærke Præg af den orthodoxlutherske Fromhedstype var det som fjernede den frembrydende Pietisme saavel som den senere »Oplysning« fra Ægidius' Psalmebog. Da ingen i Datiden havde Øje eller Øre for den nationale Bedrift, Ægidius udførte, og da siden baade de, som repræsenterede den kirkelige Forstaaelse og den æstetiske Sagkundskab, ved deres afvisende Domme forkastede Psalmebogen, blev den skudt ud paa Glemselens Hav.

1. Bertel Christian Ægidius og hans Slægt, Uddannelse og Embede

Bertel (eller Barthold) *Christian Ægidius* (latiniseret af Gjødesen) fødtes i *Bylderup* Præstegaard i Slogs Herred 1673 (døbt 23. November) som Søn af Sognepræst Gjøde Laurentsen og Hustru Mette Enewaldsdatter.

Excurs *Præsterækken i Bylderup*

Den ældste Præsterække i Bylderup er i Begyndelsen af 17. Aarhundrede kommet i en mærkelig Konfusion, noget som ellers sjældent skete i de Tider, da de slesvigske Embeder var gaaet over til — i Praxis — at blive arvelige. Ved Dødsfald og ved Begivenheder, som nu ikke kan klarlægges, sker der nogle ret enestaaende Brud i Rækken, som ellers i de fleste Sogne er fastsluttet og reguleret. Peter Paludan⁹⁾ — af den gamle Slægt — mistede Mælet i 1613 og maatte tage sin Afsked. Sognets Kapellan Peter Fabricius, en velstuderet Præst, Magister fra Rostock, hvor han ogsaa havde studeret Matematik og samlet paa gamle Viser og Melodier,¹⁰⁾ rykkede op i hans Sted, men flyttede allerede 1617 til Varnæs. Ogsaa det er paafaldende i de Tider. Igen blev Sognekapellanen Sognepræst (Simon Suletanus), men heller ikke han har grundlagt et nyt Dynasti. Det mærkeligste ved det

⁸⁾ A. G. Rudelbach: Om Psalme-Litteraturen og Psalmebogs-Sagen. (København 1856 p. 363 f.) Kirke-Leksikon for Norden II. (1904) p. 223.

⁹⁾ Møller a. S. I. p. 479.

¹⁰⁾ DBL V. p. 35 (J. Paludan).

hele er dog, at hans Efterfølger er fra *Ribe*. Det hørte nemlig til de store Sjøldenheder, at en Mand fra Kongeriget fik Embede i de slesvigske Sogne, specielt i de gottorpske Egne. Det er mærkeligt at se, hvor fast Grænsen, ogsaa Stiftsgrænsen kommer til at ligge. Den deler Landsdelen lidt Nord for den nuværende Grænse, hvor den gaar ind mellem Højer og Tønder, der bliver »tyske«, og Møgeltønder, Daler, Visby, der bliver danske; den følger Tørninglens Østgrænse, hvor det kulturelle Skel bliver lige saa skarpt, helt op til Kongeaaen. bøjer af mod Øst og naar lige ind til Koldings Port, saaledes at en Student fra Vonsild bliver »Holsatus«. ¹¹⁾ Paa den slesvigske Side af denne Grænse kom Børnene paa tyske Latinskoler, paa tyske Universiteter, hele deres Uddannelse blev tysk-latinsk. Som halv- eller helfremmede ¹²⁾ kom de saa tilbage og overtog deres Fædres Embeder. Sjældent — stort set saa godt som aldrig — gik en Præsteson eller en Slesviger i det hele taget over denne Grænse og ligesaa modsat. Man skilte sig mere og mere ud fra den øvrige Del af Landet, og ved mange Aars Ophold i Tyskland og den stadige aandelige Tilknytning dertil blev de mere og mere fortrolige med Tanken om, at i Grunden hørte de til der, deres Hjemstavn var i deres Øjne en dansktalende men tysk Kirkeprovins.

Men nu kom altsaa en Ripenser, som selvfølgelig havde studeret i København, til Bylderup, og lidt efter lidt gled man ind i den sædvanlige Orden igen, han efterfulgtes af en Svigersøn, som mærkeligt nok ogsaa var fra Ribe, og denne igen af en Søn, som fik den sædvanlige tysk-latinske Uddannelse.

Faderen, *Gjøde Laurentsen*, var født i Ribe og nedstammede iøvrigt fra baade Anders Sørensen Vedel og Hans Tausen, ogsaa Morfaderen, *Enevold Lauridsen*, var fra Ribe, men giftede sig ind i en kendt slesvigske Herredsfoged- og Præsteslægt og blev Sognepræst i Bylderup (1631—60). Svigerfaderen, *Johs. Prætorius*, sad i Nabo-sognet Højst, hvor han efterfulgtes af en Søn og Sønnesøn af samme Navn. Efter den sidste Prætorius fulgte *Niels Ewald*, *Enewald Lauridsens* Søn. Denne Niels Ewald var Ægidius' Morbroder og blev hans Medarbejder ved Psalmebogsværket. Han var Fader til *Enewald Ewald*, den senere kendte Vajsenhuspræst i København, som altsaa var en Fætter til Ægidius.

Embedet i Bylderup blev overtaget af *Gjøde Laurentsen* (Sognepræst 1661—98), som havde fire Sønner, der alle studerede Teologi: *Ewald Ægidius* i *Bylderup* 1698—1732, *Bertel*

¹¹⁾ Aage Dahl, *Præstehistoriske Samlinger* (1933) p. 53.

¹²⁾ Jfr. p. 96 ff.

Christian Ægidius i Varnæs (1701—33), Johannes Ægidius i Rabsted 1708—38; Christian Ægidius er formodentlig død som Student, men vi møder hans Navn sammen med Brødrenes som Forfatter af latinske Mindedigte.¹³⁾

Ved sin Fødsel tilhørte Ægidius saaledes en udbredt Præsteslægt, hvis Medlemmer sad rundt omkring i Tønder Amt, dog særlig i Slogs Herred. Men ogsaa til Egnens og Amtets Herredsfogeddynastier var han og Slægten i det hele taget knyttet ved Slægtskabsbaand. Hvert Medlem af disse Slægter var sin Egns ukronede Konge,¹⁴⁾ som egentlig kun havde Hertug og Amtmand over sig, stundom knap nok den sidste. Herredsfoged Nis Hinrichsen¹⁵⁾ paa Hajstrupgaard trodsede selveste Kongen paa Urnehoved Ting, hans Efterslægt og Efterfølgere var ogsaa Hertugslægten paa Gottorp hengiven og fik større Opgaver betroet. Baade det store Jordtilliggende og deres Stilling gjorde disse Mænd selvfølende og uafhængige og stærke. I mange Generationer gik baade Gaard og Embede i Arv fra Fader til Søn.

Gennem sin Moder havde Ægidius sine Rødder i Prætorius-Slægten, en Herredsfoged- og Præsteslægt, selv blev han gift med Anna Hinrichsen, Datter af Tolder og Rechensmann Lorenz Hinrichsen i Bov, som i sit 1. Ægteskab havde været gift med Herredsfoged Nis Lorenzen (død 1684) paa Olmorstoft (Vis Herred), Broderen Ewald Ægidius, Sognepræst i Bylderup, fik Herredsfoged (i Slogs Herred) Hans Nissens Datter¹⁶⁾ til Hustru. Brødrene studerede efter Tidens Skik alle Teologi, men gik mærkeligt nok hver sin Vej ud i den store Verden. Bertel Christian tog til Kiel (imm. 1693, 13/5), Johannes valgte København og Leyden, Ewald Jena, og Christian, som døde ung, tog til Kiel og Halle. Efter Studieaarene mødtes de tre ældste atter i Hjemstavn, hvor Ewald fik Faderens Embede hjemme i Bylderup, Johannes blev Sognepræst i Nabosognet

¹³⁾ I Ehren-Pyramide (jfr. p. 81) for Provst Zitscher i Tønder findes et latinsk Digt af ham.

¹⁴⁾ SA 1955, p. 153 f. (H. V. Gregersen).

¹⁵⁾ ib. 1891, p. 214 ff. (G. Friis).

¹⁶⁾ ib. 1891, p. 231.

Rabsted, og Bertel kom til Varnæs. I Kiel har Ægidius faaet sin teologiske Dannelse i de Aar, da Fakultetet mistede sin Professor primarius, *Christian Kortholt*¹⁷⁾ (død 1694), men mens det endnu var præget af hans Aand, af Rostock og den orthodoxe Reformbevægelse. »In Kiel hat Kortholt in drei Jahrzehnten der Fakultät den Stempel aufgedruckt.« Kortholts seneste Biograf,¹⁸⁾ W. Halfmann, har paavist, at han maa regnes som Repræsentant for Reformbevægelsen inden for den lutherske Orthodoxy og ikke var Pietist. Skønt baade Spener og Francke har udtalt sig om Kortholt, som om han var deres Tilhænger, og skønt han ogsaa plejede Venskab med Ægteparret Johan Wilhelm Petersen og Johanna Eleonora von und zu Merlau, stod han dog fast paa den orthodoxe Læres Grund, og Venskabet gled mere og mere over i kølig Tilbageholdenhed. »Ich kenne die Leute besser, als einige anderer Menschen« — skriver han til Professor Fecht i Rostock — und habe je und je grosse Gemeinschaft mit ihnen gepflogen. Ich versichere aber dem Herrn Doctor, dass sie in der Wahrheit mit einer Mutation unserer Religion schwanger gehen, und da man ihnen den Zaum lassen solte, unsere Libros Symbolicos über einen Haufen werfen würden.«¹⁹⁾ Kortholt vilde altsaa ikke give Pietisterne Tømmen i Hænde. Men heller ikke hans Efterfølger, *Christoph Franck*²⁰⁾ (død 1704) og Professor *Heinrich Opitz* var Pietister. Næsten helt til Aarhundredets Slutning raadede i det teologiske Fakultet »der Geist einer friedfertigen, allen theologischen Gezänkes und dogmatischen Streitigkeiten abholden, aber auf die Beförderung echter Frömmigkeit bedachten« »lebendigen« Orthodoxy, wie er in Kortholt seinen besten Vertreter fandt.«²¹⁾ Her søgte og fandt den vordende Præst og Psalmedigter Sandheden — i Datidens Klædedragt — og Lærdommen

¹⁷⁾ Rodenberg u. Pauls, Die Anfänge der Christian Albrechts Universität in Kiel (1955) p. 199, 251.

¹⁸⁾ Wilhelm Halfmann, Christian Kortholt (1930) p. 77 ff.

¹⁹⁾ ib. p. 77.

²⁰⁾ Rodenberg u. Pauls. Seine Lehrtätigkeit bewegte sich ohne Abwechslung immer in den gleichen Bahnen (p. 205).

²¹⁾ ib. p. 209.

ved brave og troværdige Mænds Fødder. Selvfølgelig var Sproget tysk²²⁾ og stort anderledes blev det heller ikke, da den unge Mand vendte hjem, kun i Kirken og blandt Almuen talte Præsten Dansk. Og dog kan det danske Sprog ikke have været fremmed for hans Øre og Mund, heller ikke for hans Hjerte; men han havde i sin Ungdom ikke faaet sat Stil og Skik paa sit landlige Modersmaal, Bylderup-Dialekten. Tysk og Latin var de dannedes Sprog. Tog Præsterne en Pen i Haanden, benyttede de Latin eller Tysk, og Ægidius skrev begge Sprog lige let. I Varnæs Kirke, hvor han baade fik sin Embedsgerning og sin Grav, har han kun haft tyske Ord og tysk Skrift for Øje:²³⁾ Paa Prædikestol (1606), Præstestol (1621) og Fontehimmel plattyske Indskrifter, paa Altertavlen sandsynligvis ogsaa, paa Alterets Lysestager staar: Warnis Kirchen Leicter 1692, ogsaa Klokken har plattysk Indskrift 1690, altsaa fra Aar umiddelbart før Ægidius tiltraadte Embedet. Tysk var ved at blive det sacrale Sprog ogsaa i Nordslesvig. Endnu var Prædikesproget dansk — og ingen tænkte vel paa at ændre ved det, men Psal-

²²⁾ Et godt Indtryk af deres sproglige Dannelse faar man ved at læse et latinsk-tysk Mindeskrift over afdøde Provst P. Zitscher i Tønder: *Ehren-Pyramide dem weiland Hoch-Edlen, Hoch-Ehrwürdigen und Hochgelahrten Herrn Petro Zitscher, Höchst-betraut gewesenem Præposito der Aempter Tundern und Lügum-Kloster, und Haubt-Pastori der christlichen Gemeine zu Tundern. Von Bartholo Christiano Aegidii, S. S. Theol. Studios. 1700.* Her møder hele Slægten frem — foruden en Del andre — for at berømme den døde Provst og hans Minde. Faderen og Sønerne Ewald, Bartholus og Christianus paa latinske Hexametre, kun Sønnen Johannes skriver Tysk. Bertel har desuden affattet selve Mindeordet i Tidens svulstige Stil. Men der er alligevel en ikke ringe Kraft og Klang over hans Sprog: Er (Provsten) war ein tüchtiger Thubalkain, wüsste herrliche Griffe die Himmels Figuren in den steinernen Herten der Sünder so lange einzuhämmern, biss Jesus eine Gestalt in ihnen gewann . . . Er streuete Glüende Kohlen einer harten Straff-Predigt über die harte Köpffe und verstockte Herten, so hatte er als ein Schmelzter sonderbahre Gnade van Gott sie zu erweichen. Im Beichtstuhl war er ein solcher, dass er den Beichtstuhl zu einem Bethesda machte, da er manches Gewissen rührete, zu einem Siloha, da er manchem die Sünden-Schuppen abgewaschen, zu einem Mileto, da er auff manchem die Hand gelegt und gesund gemacht. . . .“

²³⁾ Varnæs Kirkes Inventar, Varnæs Sogns Historie, Tønder 1944, p. 86 ff. Danmarks Kirker, Aabenraa Amt (1959) p. 1896–1904.

mesproget var — som vi har set — delvis tysk i ikke faa nord-slesvigske Sogne. Bølgen sydfra slikkede Aar for Aar noget bort fra den danske Strand, og Folket stod og saa til.

Ved sit Forsøg paa at forny Kirkesangen og ved at skabe en dansk Psalmebog til Kirkebrug har Ægidius og hans Kreds standset den faretruende Udvikling. Deri ligger hans Betydning nationalhistorisk.

I 1701 blev Bertel Ægidius valgt til Sognepræst i Varnæs, giftede sig med sin Antecessors Enke og her forblev han til sin Død i 1733. I hans Embedstid blev Fællesskabet i Varnæs op-hævet²⁴) og selve Byen udflyttet (1710), en Begivenhed, som var enestaaende i Hertugdømmerne i 18. Aarhundrede, vist ogsaa i Kongeriget. Ægidius har saaledes været medvirkende ved denne Omvæltning i et Landsbysamfund, maaske har han taget Initiativet hertil.²⁵) I Slesvig var det ofte Præsten, som førte an ved Udskiftningen, eller i hvert Fald rejste Tanken.

Sandsynligvis har Ægidius været en god Sognepræst, en Mand, som baade timeligt og aandeligt søgte at fremme sit Sogns Velfærd. Enkelte Træk om den gamle Præst, som taler i den Retning, er endnu bevaret.²⁶)

2. *Udgiverens Motiv og Maal*

I den foreliggende Litteratur om Varnæs-Psalmebogen har Spørgsmaalet om Udgiverens Motiv og Maal faaet et højst forskelligt Svar. Allerede Ussing²⁷) spørger undrende, hvorfor slesvigske Menigheder skulde have en særskilt Psalmebog, eftersom Kingo just var udkommet og autoriseret for Rigerne. Ogsaa C. I. Brandt og L. Helweg²⁸) fandt dette mærkeligt, da man ellers altid holdt saa strengt paa den eftertragede Enshed.

²⁴) Troels Fink, Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770 (1941), p. 86 ff.

²⁵) Sønderjydsk Maanedsskrift 1941, p. 68 (Th. Kaufmann).

²⁶) Sønderjydsk Maanedsskrift 1941, p. 69 f. (H. Lausten-Thomsen).

²⁷) Henrich Ussing i »Kirkeforfatningen i de kgl. danske Stater...» IV, 1, S. 507.

²⁸) Br. Helw. II (1847) p. XL IX ff.

I Vore danske Kirke-Psalmebøger²⁹⁾ vender Brandt siden tilbage til Spørgsmaalet og antager, at den var en Medbejler til Kingos og kom i Brug der, »hvor man fandt Forholdene mindre skikkede til at indføre den Kingoske«; men trods al Ensrettethed i Tiden, maa Mænd, »der har staaet Regeringen nær«, have udvirket, at der blev givet Tilladelse til dens Indførelse i Kirkerne. Herved tænker han paa Regeringsmyndighederne i København. Modsat denne Opfattelse hævder Valdemar Ammundsen i sin Monografi Varnæs-Salmebogens historiske Situation,³⁰⁾ at man har faaet gottorpske Regeringskredse interesseret i Sagen og søger derfor at vise, at den er *skabt paa gottorpsk Initiativ*; ja Ammundsen gaar endog saa vidt, at han paastaar: Bag Varnæs-Psalmebogen var *et rent politisk Motiv*.³¹⁾

Alt dette er kun Gisninger uden Hold i Virkeligheden; men da de nævnte Forfattere alle overser, at Slesvigs nordlige Del levede sit eget Liv i kulturel Autonomi, søger de at rekonstruere Forbindelser til »Regeringskredse« i Nord og Syd for at finde en naturlig Forklaring paa, hvorfor denne Psalmebog blev udgivet i en Tid, hvor Ensheden dominerede i Gudstjeneste og Liturgi, udformet i Kirke-Ritualet, Alterbog og Kingos Psalmebog.

Ægidius kan bedst selv give Svar paa Spørgsmaalet om Motiv og Maal. Og da han er en ærlig Mand, vil vi tro ham paa hans Ord, naar han i Forordet til sin Psalmebog siger: »Ligesom nu mange aande-riige Mænd i vor Kirke har efterfuldt de Gamlis Exempel, og til en gudelig Andagts opvækkelse gjort og ladet udgaa nyttelige Sange saa kommer og iblandt deris Tal nærværende Psalme-Bog, paa gode og fornemme Venners Tilskyndelse, frem for Lyset, i dend gode Forhaabning, at samme kand tiene til GUDS Ære og dend Christelige Kirkis opbyggelse«.

Ægidius elskede Sang. Han tilføjer da ogsaa i Forordet: »Hvad er da yndeliger, end at mand kand siunge i det Danske

²⁹⁾ 1886 p. 28.

³⁰⁾ Festskrift til Professor, Dr. theol. J. Oskar Andersen (1936). Særlig udgave af Teologisk Tidsskrift 5. Række VII, Hefte 2-3, p. 91.

³¹⁾ Jfr. Excurs: Havde Varnæs Psalmebogen et politisk Motiv?

Tungemaal«. Skuer han tilbage, noterer han med Glæde, at »mand saa vel i det gamle som nye Testamente GUD til ære har siunget Psalmer ved Jordens Forarbejdning paa Marken.« Med ikke mindre Glæde tilføjer han, at i Nutiden har »mange aanderiige Mænd efterfuldt de Gamlis Exempel og til en gude- lig Andagts opvækkelse gjort og ladet udgaae nyttelige Sange.« Til dem lægger han nu sine egne til Brug for Landsmænd.

Til det anførte Citat, hvor Ægidius tilsyneladende erklærer den danske Sang sin Kærlighed, maa imidlertid føjes et Nota- bene. Sætningen staar ikke alene, men har en meget væsentlig Tilføjelse: »at mand kand siunge i det Danske Tungemaal saa, som den høioplyste Mand (dvs. Luther) har meent og skre- vet«. Her har man Ægidius — og hans Embedsbrødres og vel ogsaa den slesvigske Almues — Syn paa Psalmesangen som i en Nøddekal. *Det er den tyske Psalmesang paa Dansk*, der har hans Kærlighed. Han lægger derfor Vægt paa, at hver Psalme bevarer sin Karakter af Oversættelse, og at den i Ind- hold og Form kommer Kilden saa nær som muligt. Ægidius og hans Samtid føler sig hjemme i *et Anneks til den tyske Kirke, hvor Sproget er Dansk*. Ældre Oversættelser kan han derfor ikke altid godkende. Derfor har han i Regelen omstøbt dem. Det hedder videre i Forordet: »I særdelighed ere de, som fordum vare oversatte i Tydsken (dvs. fra Tysk), noget nøiere reguleret efter dend Tydske Hoved-Text, fra hvilken, og tillige fra hvis rette Mening de her og der ere afviget, saa at og under tiden merkelig noget er tilsat, som Hoved-Texten ikke indeholder. Det er jo got og nytteligt, at man siunger de Aandelige Sange med samme Ord og Mening, som de af Aanderiige Mænd ere forfattet med, hvilket særdelis er at merke i Henseende til de Psalmer, som D. Lutherus har gjort,³²⁾ samme har deris op- rindelse af en høj og riig Aand«.

Stor Forstaaelse for sit Arbejde har Ægidius næppe mødt,

³²⁾ Muligvis har Ægidius kendt Kongebrevet til Kingo (af 27/3 1683) hvori det bl. a. hedder, at han skal iagttage, at navnlig i Luthers Psalmer maa »deres Mening ingenlunde fragaas.« C. J. Brandt, Vore danske Kirke-Salmebøger p. 2.

hverken hos Lægfolk (jfr. Bilag (Bylderup)) eller hos en Del af sine Kaldsfæller. Hans Nabo Pastor Petræus³³⁾ i *Felsted* svarede f. Eks. Provsten, da denne rykkede ham for en Udtalelse om Psalmebogen: »(Ich muss gestehen) dass in den Singen, als in anderen Stücken des Gottesdienstes ein opus operatum getrieben wird, und oft unsere Lieder *nur ein blos Geplärr bleibet*«. ³⁴⁾ Han gør sig ikke store Tanker om Menighedssang og mener iøvrigt, at det er bedre at vænne Folket til at synge faa Ord med Hjerte og Sjæl »als aus einem Gesangbuch ohne Verstand herzulallen.« Psalmerne til Kirkebrug har derfor ogsaa fra gammel Tid været indskrænket til nogle faa (gar wenige). Det er det gamle Standpunkt. Hellere nogle faa Psalmer, som Folk kender og kan synge (udenad) end mange uforstaaelige Ord i Munden.

Menighederne ønskede nok Psalmebøger, men kun til Brug i Hjemmet. Ægidius understreger da ogsaa i sit Forord til Bogen, at den »allermest er til fromme Christnes Privat- og Huus-Andagt, som heri maaske ville søge nogen opbyggelse.« En Kirke-Psalmebog derimod var ukendt, og at indføre en saadan til Brug ved Gudstjenesten var et novum, som man betakkede sig for.

Paa denne dobbelte Front maatte Ægidius derfor kæmpe for at naa sit Maal: En Fornyelse af Sangen og en mere rig og afvekslende Psalmesang ved Gudstjenesten. Som han selv siger, havde han nogle fromme og fornemme Venner, som tilskyndede ham til Arbejdet.

Tiden var iøvrigt nu inde til, at man for Alvor kunde tænke paa at indføre en Psalmebog *i Kirken*, til gudstjenstlig Brug. Først og fremmest fordi Analfabetismen nu var næsten overvundet, kun blandt de gamle fandtes endnu nogle, som ikke kunde læse og derfor heller ikke kunde gøre Brug af en Psalmebog.³⁵⁾ I 1704 havde den gottorpske Del af Nordslesvig faaet

³³⁾ Sognepræst i Felsted 1684–1726.

³⁴⁾ Brev til Provst Reimarus af 28/3 1718. Tønder Provstearkiv. Provsternes Korrespondancesager 1687–1756. LA.

³⁵⁾ Jfr. Bilag (Bylderup).

en Skoleordning³⁶⁾ — der nærmest skyldtes Provst Troels Arniel i Aabenraa — og ifølge den skulde *alle* Børn undervises og ikke i for ung en Alder tages ud af Skolen »zu diesem oder jenem Gewerbe«. Folkeoplysningen i Slesvig stod uden Tvivl betydeligt højere end andetsteds, og Folk, som kom ude fra, undrede sig over det, de saa og hørte i Skolerne. »Overalt i det slesvigske oplæres Bønderbørn meget ypperligt i Skrive- og Regnekunsten indtil Algebra. Bønderne søger en stor Ære i at lade deres Børn vel oplære, og det er saa meget priseligere, da de uden synderlig Øvrigheds Tvang og Antalt selv ivrig driver derpaa.«³⁷⁾ Men selv om Analfabeterens Tal nu var ringe, har Ægidius alligevel »undslaaet sig fra alle høie Ord og Maa-der at tale, og rettet sig eftersom de Enfoldige kunde begribe det med Enfoldighed og Tydelighed«³⁸⁾ (Forordet). Naar Almuen nu skulde vænnes til at synge af en Bog i Kirken, var disse meget ædru Principper ikke uden Fortjeneste. Og Folket var sikkert bedst tjent med en Psalmebog, hvor alle »høje Ord og Begreber« var afløst af Dagligdagens forstaaelige Tale. Resultatet blev ganske vist en Del Platheder i Formen og en Mængde ringe Rimerier, men det har næppe generet den jævne Mand, hvem Bogen var bestemt for.

³⁶⁾ § 4 i den nævnte Skoleanordning bestemte, at alle Børn skulde undervises. Var Vejen til Skole (Sogneskolen) over $\frac{1}{4}$ Mil, skulde der i Landsbyen oprettes en særlig Skole, hvis Lærer — ligesom Degnen — skulde examineres og godkendes af Provsten. Selvom denne Skoleforordning gav Anledning til mange og langvarige Stridigheder (særlig i Bjolderup og Østerløgum Sogne) mellem kgl. og fyrstlige Autoriteter og Undersaatter, har den dog alligevel haft sin store Betydning, idet ikke blot de fleste Børn blev undervist — som hidtil — men særlig ved, at Undervisningspligten nu blev udvidet til at omfatte alle Børn. Jfr. Carl Engell, Ugeskrift for Skolen III (1878) p. 6 ff.

³⁷⁾ A. Dyssel, Forsøg til en Indenlands Reise i Aaret 1763. (1774) p. 54.

³⁸⁾ Ogsaa Psalmebogskommissionen i Kongeriget tog Hensyn »til den gemene Mand og de enfoldige, hvilke ere de fleste...« J. C. Brandt, a. S. p. 24. Det samme gælder Gott. 1712. I Forordet til Bogen hedder det: Die gemachte Ordnung derer Gesänge ist natürlich und gewöhnlich/ aus vernünftigen absehen auff die einfältigen/ derer der grösste hauffen in der Kirchen/ und die da sich nicht so wohl in einer accuraten systematischen disposition als in einer gewöhnlichen und populairen ordenung finden können.

I Fortalen nævner Ægidius de øvrige Principper, han har fulgt i sit Arbejde. Foruden at have forandret lidt her og der i de danske Psalmer »og efter Forsettet og Forhaabning forbedret dem« og desuden »reguleret dem (dvs. de oversatte Psalmer) noget noiere efter dend Tydske Hoved-Text«, har han først og fremmest oversat »de formodelig beste tydske Psalmer, i det mindste efter meningen, naar det ikke føjelig har ladet sig giøre plat efter Ordene.« Ægidius har saaledes som den første oversat disse Psalmer til Dansk. Endelig har han tilføjet en Mængde nye originale Psalmer, bl. a. til alle Søn- og Helligdages Evangelier.

»Alt er sket til Guds Æris Udbredelse og Christi Menighed til nytte. Saa døm ej ilde derom, men annam dend i Guds Navn med et got Hierte og øv dig derudi med ald Flid.«

1715 rejste Ægidius Psalmebogssagen og fremsatte sine Synspunkter og Principper i en Rundskrivelse³⁹⁾ — paa Latin — til sine Embedsbrødre i Slogs Herred (Tønder Provsti), en lignende er formodentlig ogsaa sendt til Præsterne i hans eget Provsti. Formaalet med den paatænkte Psalmebog var at skænke Nordslesvig — hvor Kirkesangen var fattig og ringe — et større Forraad af Psalmer. Manuskriptet til Bogen er allerede udarbejdet, men forinden han foretager sig videre, ser han gerne, at andre Præster vil se paa det med kritiske Øjne »ja, med Lynkeus-Øjne, flere Øjenpar ser jo mere end et!« »Gennemlys derfor Bogen, forsyn den med kritiske Bemærkninger og send Psalmerne tilbage i rettet Stand, læg dem paa Guldvægt og prøv dem med de hellige Skrifters Rettesnor.«

Ægidius beder om deres gode Bistand, for at de i fællig kan højne den fattige danske Sang i deres Kirker og ved forenede

³⁹⁾ Højest Præstearkiv, B. d. 1. Forskellige Breve og Dokumenter 1589–1900. (LA). Brevet er dateret Varnæs 1. August 1715. Det er affattet paa Latin og er vanskeligt at læse, da Sproget er knudret og ofte istrøet græske Gloser, som fremtræder med Bogstaver, der til dels afviger fra de gængse græske og kan være blandet med latinske. Desuden er der tre større Lakuner, og i og omkring Folden er Papiret en Del beskadiget og flere Linier er demolesteret. Den for sønderjydske Forskning saa vigtige Skrivelse er oversat af N. Black Hansen og offentliggjort i SA 1955, p. 48–50.

Kræfter kan afhjælpe et Savn. Pertenuem esse in nostris Ecclesiis, ubi Danica dialecto cultus publicus peragitur, ejusmodi cantilenorum sacrarum penum . . . nemo facile infitias ibit. Med disse Ord indleder Ægidius sin Rundskrivelse. Ingen kan nægte, at Forraadet af danske Sange i vore Kirker er overmaade fattigt, de er heller ikke hævdværnede ved lovbundet Maal og Rytme. For at bøde paa denne Tarvelighedens Tilstand har han udarbejdet en ny Psalmesamling, i hvilken gamle danske Psalmer, som længe har været i Brug, er prøvet efter Prosodiens Regler og søgt tilbageført til rytmisk Samklang. De, som alt tidligere har været oversat fra Tysk, er nu ændret lidt og bragt i Overensstemmelse med Kilderne. Desuden er fremragende Psalmer, som oprindeligt er affattet paa Tysk, saa godt det har kunnet lade sig gøre, gengivet paa Dansk. (Cantilenae teutonico idiomate primitus consignatae quantopere fieri potuit, danice sunt redditae). Endvidere er tilføjet nye gudelige Sange til Søndagsevangelierne og til Højtidstexterne.

Psalmebogen synes saaledes fuldt udarbejdet i 1715, og den er uden Tvivl bestemt til Brug ved Gudstjenesten. Som allerede nævnt stod der i Forordet »Saa er og denne Bogs Henseende (Hensigt) allermest til fromme Christnes Privat- eller Huus-Andagt.« Men af hans Brev til Embedsbrødrene fremgaar det, at »allermest« er for stærkt et Udtryk, der staar formodentlig i Psalmebogen af opportune Grunde. Thi skønt den indledes med Morgen- og Aftenpsalmer, har den ved sin stærke Tilknytning til Kirkeaaet langt mere Præg af en Kirkepsalmebog end af en Andagtsbog. Men en Psalmebog betød i de Tider paa sønderjyds Grund en Andagtsbog. Og det var et stort Skridt at tage, dersom den skulde indføres til Kirkebrug. Paa det Punkt taarnede Vanskelighederne sig da ogsaa op (se Bilag). Ægidius selv opnaaede næppe at se sit Maal naaet — bortset fra Varnæs og ganske faa andre Sogne.

Sammenfattende kan siges om Motiv og Maal: Ægidius vilde bøde paa »den Tarvelighedens Tilstand«, den slesvigske Kirkesang befandt sig i. *Som Forholdene var, maatte Landsdelene selv tage Initiativet hertil.* Om Maalet siger han selv — i Cir-

kulæret til Præsterne: — Fælles er Kirken, og Maalet, som alt skal stræbe henimod, er den Højstes Ære og Velsignelse for Kirken.

3. Hjælpere

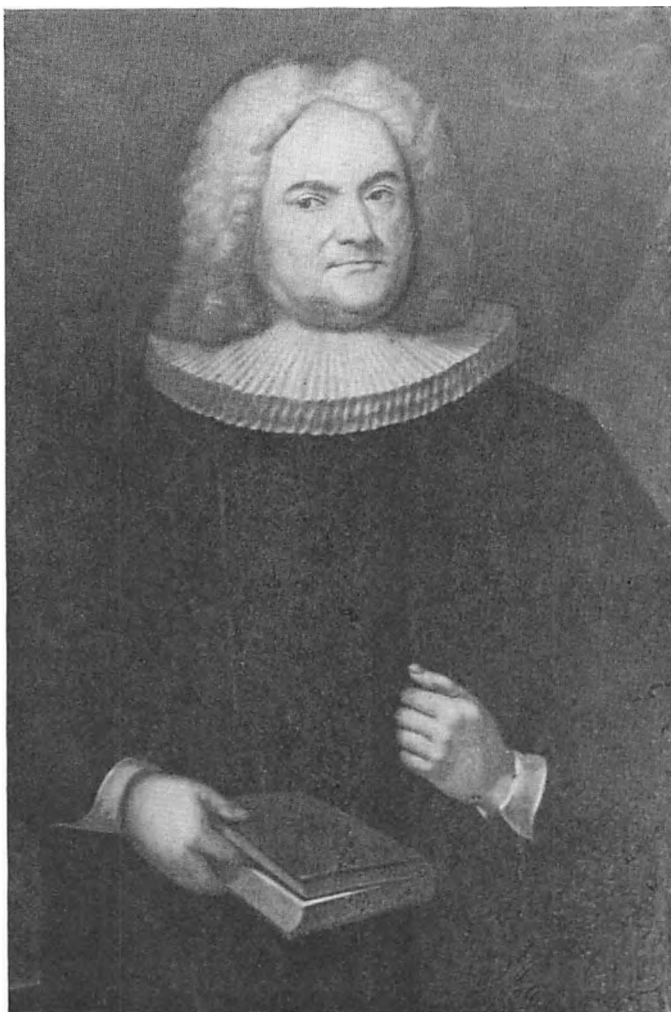
Ene om Arbejdet har Ægidius ikke været. Han har faaet Hjælp af sine Slægtninge i Slogs Herred, og blandt dem bør først og fremmest nævnes han Morbroder, Niels Ewald⁴⁰⁾ i Højt (Enewald Ewalds Fader), og hans Broder, Ewald Ægidius⁴¹⁾ i Bylderup. Som vi siden skal se, maa flere have taget Del i Oversættelsesarbejdet. Sandsynligvis har Ægidius ogsaa i nogle Tilfælde overtaget ældre Oversættelser af tyske Psalmer, som formodentlig stammer fra nu ukendte slesvigske Præster.⁴²⁾ Men saa godt som alle originale Psalmer og det store Flertal af Oversættelser har Ægidius uden Tvivl selv skrevet. Han maa i saa Fald tidlig have begyndt med at sysle med disse litterære Opgaver, maaske allerede ved sin Ansættelse som Sognepræst i Varnæs. Alligevel er Varnæs-Psalmebogen i en vis Forstand et Familieforetagende; en litterært interesseret Slægt har skabt den, men Bertel Christian Ægidius er Hovedmanden, og selv om Bogen fremtræder anonymt, staar hans Initialer med Rette i Slutningsordene (i Fortalen), som peger paa Maalet: at Befordre Christi Ære.

Men Ægidius har ogsaa faaet Hjælp til sit Forehavende udefra. I Forordet siger han, at Bogen udkommer »paa gode og fromme Venners Tilskyndelse«. Med disse Ord maa han først og fremmest tænke paa de to Provster Dr. *Chr. Gottl. Koch* i Aabenraa og *Samuel Reimarus* i Tønder. Begge hørte til det gottorpske Hertugdømmes mest kendte Teologer. Reimarus havde været Hofpræst paa Gottorp og var nu Provst i det store Tønder Provsti. Koch tilhørte den fornemme Verden, da

⁴⁰⁾ Jfr. p. 78.

⁴¹⁾ Se Bilag.

⁴²⁾ f. Eks. Nr. 248. Man møder her en Række Ord og Vendinger, som tilsyneladende ikke hører til hans ret begrænsede Ordforraad, f. Eks. til nøye (1-1), Kom, min vænist (2-7), falder dig til fode (7-5).

Provst Reimarus
(efter Maleri i Tønder Kirkemuseum).

han tillige var Godsejer og Storkøbmand og sin Bys Matador. Hvorvidt han har tilskyndet Ægidius til Arbejdet, ved man ganske vist intet positivt om, men det kan skyldes, at saa at sige intet af Provstearkivet fra den Tid er bevaret. Uden ham og uden hans Vilje og Vidende kan Ægidius ikke have udgivet sin Psalmebog. Thi det laa ikke for Dr. Koch at staa paa Scenen som en tavs og uvirksom Tilskuer. Han havde Øjnene med sig og styrede sit Provsti myndigt og egenmægtigt. Pennen sad iøvrigt godt i hans Haand, og han brugte den flittigt. I hvert Fald ved man, at han har godkendt Psalmebogen,⁴³⁾ og han synes ogsaa at have virket for dens Indførelse (1718).⁴⁴⁾ Han har ogsaa staaet i Forbindelse med Professor Steenbuch i København, der — som vi siden skal se — har spillet en vis Rolle ved Udgivelsen af Psalmebogen.

Derimod er vigtige Aktstykker til Belysning af Bogens Tilblivelse bevaret i Tønder Provstearkiv.⁴⁵⁾ *Samuel Reimarus* bør ikke kun nævnes i denne Forbindelse, men fortjener en nærmere Omtale. Han var ikke af de helt almindelige Mennesker. Allerede *Ernst Michelsen* har paapeget, at Reimarus maa regnes med »in die Reihe der Tondernschen Pröbste, dessen Amtsführung von grösserer Bedeutung war.«⁴⁶⁾ I nyeste Tid har man imidlertid overset det, og de faa Steder, Reimarus er omtalt, er Billedet ganske fortegnet.⁴⁷⁾ I Virkeligheden maa han i Betydning sidestilles med Mænd som Schrader og Balthasar Petersen.⁴⁸⁾ Det er næppe for meget sagt, at uden hans energiske og virksomme Hjælp ved Udgivelsen af Psalmebogen og

⁴³⁾ Jfr. Bilag. »auf deren (Provsternes) Einrathen u. Consens alles geschehen und wonach man sich in schuldigster Obervantz reguliret.«

⁴⁴⁾ Bemærkning i (Afskrift af) Brev til Sp. Tode i Østerløgum (Præstearkiv).

⁴⁵⁾ Tønder Provstearkiv, Provsternes Korrespondancesager 1687–1756. LA.

⁴⁶⁾ ZG. XXV (1895) p. 240.

⁴⁷⁾ Ludw. Andresen, Zweihundert Jahre Waisenhaus in Tondern (1936) p. 24. Tønder gennem Tiderne I (1943) p. 116. (M. Mackeprang).

⁴⁸⁾ Arends, Geistligheden II p. 140. Grundlægger af det første Lærerseminarium i Norden (Tønder).

uden hans ihærdige Opfordring til Præsterne om at tage godt imod den og sørge for at faa den indført i Kirkerne, var den næppe blevet trykt.

Excurs

*Samuel Reimarus*⁴⁰⁾ var født 1661 i Stolzenburg ved Stettin og kom over Lunden, Heide og Gottorp — hvor han havde været henholdsvis Kantor, Diaconus og Hofpræst — i 1703 til Tønder som Sognepræst og Provst (indtil sin Død i 1727). Fra dansk Side er han blevet regnet blandt dem, som ringeagtede vort Modersmaal og derfor søgte at holde det ude fra sine Enemærker.⁵⁰⁾ Men man har gjort Reimarus Uret. Vel optraadte han i sine første Embedsaar noget brydsk over for sin dansktalende Menighed i Landsognet,⁵¹⁾ men den havde ogsaa afgjort ærgret ham og bragt ham i Harnisk, og Provsten var en baade nidkær og ivrig Mand. Paa den anden Side maa det regnes ham til stor Fortjeneste, at han mere end nogen anden i Tiden har søgt at oplive den danske Menighedssang, og med største Nidkærlighed har han arbejdet for Indførelsen af en dansk Psalmebog i det Bælte af Sogne paa Grænsen til Mellemslesvig, hvor dansk Psalmesang var truet. Ligeledes sørgede han for, at en dansksproget Katekisme (Oversættelsen af v. Stöckens) blev indført i Skolerne. I en Skrivelse til Præsterne 1714⁵²⁾ siger han, at 11 Aars Tjeneste i Provstiet har lært ham, at Børn, som er undervist efter Katekismen, har faaet en langt bedre Undervisning end de andre (dass die Jugend, die ein gewisses catechetisches Formular in die Hand gegeben wird, weit besser unterrichtet sind als die nicht so angeführt werden). Det gælder især de Sogne, hvor en dansk Katekisme bruges (Wo die Kinder sich sehr wohl bey Stöcken in der denschen Sprache vertirten Catechismo befinden). Den bør derfor indføres i de andre Sogne.

Een af hans første Gerninger som Provst var at udsende en Rundskrivelse til Provstiets Præster om Genoprettelsen af det hensøvede Hverv, Helligdagsfogderne skulde udføre (1706). Men nu skal det være Alvor. Sløje Kirkegængere og Foragtere af Guds Ords Prædikenen skal de holde Øje med. Det skal være forbi med Juleleg og Natteløjer, Dans ved Ligvagt etc. Han er heller ikke bange for at bruge sin Magt, naar Guds Ære bespottes og hans hellige Navn trædes i Støvet.

⁴⁰⁾ Arends, a. S. II. p. 190.

⁵⁰⁾ C. F. Allen, *Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland*, I. (1857) p. 174 f.

⁵¹⁾ Carsten Petersen, *Slesvigske Præster* (1933) p. 101. *Tønder Bys Historie*, I. p. 116.

⁵²⁾ *Abild Præstearkiv*. LA.

»Kurtz, ich habe das brachium saeculare imploriren und mit den Fussknechten hinter sie her seyn müssen.«

Reimarus har mangan Gang maattet døde Fortrædeligheder og Ærgrelser, og selv om han forstod at bide fra sig, ogsaa naar verdslige Myndigheder søgte at blande sig i Kirkens Anliggender, kom der dog Dage, hvor hans Tanker endte i et Suk: O mi Deus, in quae Nos reservasti tempora!

Naar han blev forsagt og trængte til et opmuntrende Ord, fik han det af sin mægtige Ven og Convisitor i Amtet, Statsminister J. G. v. Holstein i København.⁵³⁾ Denne var af Frederik IV blevet sat som Amtmand i Tønder i 1713 under Besættelsen af de gottorpske Landsdele, og ogsaa efter Incorporationen i 1721 varetog han Embedet som Amtmand, da han stadig ønskede at have Haand i Hanke med Udviklingen i Tønder Amt, hvor Pietismen var ved at slaa Rod. En lang Række Breve⁵⁴⁾ fra v. Holstein til Reimarus viser, at det var dem begge meget magtpaaliggende at faa de rette Mænd paa de slesvigske Prædikestole. Begge Kirkevisitatorer følte sig som Herrens Tjenere ogsaa rede til i fællig »at tage det fulde Ansvar for Gud paa hin Dag«. Hos begge møder man en Bekymring for det enkelte Menneskes Sjæl og Bevidstheden om Præstens store Ansvar. Hovedspørgsmaalet i Brevene er derfor Kandidatemnerne ved Præstevalget. Men i sit Arkiv har Provsten ogsaa gemt en lang Række andre Breve, Præsters og Studenters Skrivelser, Hjertesuk og Ansøgninger, ofte fortrolige, venlige Smaabreve til deres Tilsynsmand.

Reimarus maa karakteriseres som en *Overgangsskikkelse* mellem gammelt og nyt, Orthodoxy og Pietisme. Som myndig Præst og Provst staar han helt i den gamle Verden. Han er Statskirkens Mand fuldt og helt, men dog ikke uberørt af det nye, som bryder frem ude i Europa, og hvis Dønninger mærkes i Provstiet. Spener og hans Skrifter⁵⁵⁾ skal han have sat Pris paa, og hans Reformkrav har han

⁵³⁾ Selv skriver han sig altid v. Holsten i Brevene. — Johan Georg v. H. født i Mecklenburg 1662. I 1712 blev han Medlem af Conseillet og dermed af det herskende Oligarki. I 1714 udnævntes han til Præses i Missionskollegiet (Collegium de cursu Evangelii promovendo) og tilhørte den liberalt pietistiske Kreds omkring Dronning Louise.

⁵⁴⁾ Tønder Provstearkiv, Provsternes Korrespondancesager 1687—1756 (LA.)

⁵⁵⁾ Pastor Arends i Risum til H. G. Francke: Unser hiesiger Probst und Ober Consistorialrath Reimarus ist ein sehr begabter und feiner Mann, der des seeligen Speners Schriften sehr schätzt. (Schriften IX, p. 494). En tilrejsende Teolog, som opholdt sig en Tid i Tønder, kalder ham »ein Spenerianer«, ib. p. 329. Reimarus skal i sin Tid have støttet Frederik Brekling økonomisk (L. Moltesen, Frederik Brekling (1893) p. 119). Diggrevesønnen

ikke staaet uforstaaende over for, selv om han senere var betænkelig ved Enewald Ewalds Virksomhed i Højst⁵⁶) og flere Sogne og søgte at standse den. Reimarus fulgte saaledes nøje med i den almindelige europæiske Kulturudvikling. Breve til ham fra Studenter hjemmehørende paa Tøndereggen, som studerede i Udlandet, viser, at Provsten var en stor Bogkender og -elsker; de drejer sig om Bogkøb og Omtale af Tidens lærde Værker. For Provsten i det fjerne Tønder har hvert Ord om Nyheder paa Bogmarkedet været et Pust fra den store Verden, som han kun kan følge gennem Studenternes Breve. Naar vi i Varnæs-Psalmebogen finder enkelte Oversættelser af tyske Psalmer, som ellers ikke kendes fra de Psalmebøger, som har været i Brug i Hertugdømmerne og heller ikke findes i de almindelige tyske Psalmebøger, er det muligt, at Reimarus har gjort Ægidius bekendt med dem.

Ogsaa paa flere andre Omraader har Provst Reimarus vist Initiativ og søgt at løse de Opgaver, som laa for. Han har f. Eks. faaet den saakaldte Klingpung⁵⁷) indført i Provstiets Kirker, for derved at skaffe Midler til Veje til de fattige Børns Undervisning. Ja en Del af de mindeværdige Foretagender, som hans Efterfølger, Provst Schrader, har faaet Æren for at have udført, skyldes i Virkeligheden i lige saa høj Grad Reimarus' Initiativ. Det gælder saaledes baade Oprettelsen af Vajsenhuset⁵⁸) i Tønder og Tilvejebringelsen

Johs. Joachim Arends fra Tønder skriver i et Brev til Reimarus, dateret Leyden 27. Febr. 1707, at han har besøgt den gamle Oprører fra Hanved, som fra sit Eksil i Holland fulgte nøje med i de kirkelige Tilstande i sit elskede Fødeland, at han »kun har hørt godt om Deres Højærværdigheds Iver og er hjertensglad for det.« (Er hat ein Par mahl gesagt, dass er von Ihro Hoch Ehrwürden nichts als gutes gehöret und darüber hertzlich erfreuet sey.)

⁵⁶) Jfr. p. 166 ff.

⁵⁷) »Im Ampte Tondern gebührt dem Probst Reimarus, der durch wiederholte Rundschreiben und Anfragen bei den Pastoren die Sache immer wieder in Anspruch gebracht hat.« (M. Lensch, Geschichte des Klingbeutel, Schriften III. 267–72).

⁵⁸) J. G. v. H. til Reimarus 26/2. 1726: Bey der Wiederaufbauung des Hospitals zu Tunder (Hospitalet var brændt 1725, og i 1731 byggedes Vajsenhuset som Tilbygning til det) wäre es erwünscht, dass auch eine kleine Armen-Schule im Hospital darinnen angeleget würde. 100 Rdlr. har v. H. allerede sendt i dette Øjemed und könnte sich vielleicht noch ein mehreres finden.

18/6. 1726: Die Sache wegen des Struckischen Testaments verunruhigt mich, weil ich damit nicht fortkomme, und doch vor die Armen gerne sorgen wolte, und da ein armer Diaconus zu Sleswig ein Weysen Hauss von 4 à 25 Kindern unter dem Seegen Gottes errichtet, welche gekleidet, gespeiset und informiret werden, auch nun, . . . so kann nicht länger läugnén, dass ich dadurch sehr ermuntert bin mit Ihnen concurrenter ein gleiches unter

af Kniplingshandler Peter Strucks Testamente ⁵⁹⁾ til Fordel for Vajsenhuset. Af v. Holsteins Breve fremgaar, at han og Reimarus længe før Schraders Tid har arbejdet paa Løsningen af disse Opgaver. Begge døde imidlertid før Testamentsagen blev fuldt opklaret. Muligvis har Reimarus ogsaa været virksom for Oprettelsen af et nyt Præsteembede⁶⁰⁾ i Tønder, hvis Præst skulde betjene Vajsen-

Gottes Segen in Tundern zu beginnen, so Gott Leben und Gesundheit uns verleihen will, und mit was Freuden wolte ich hieran arbeiten, wenn ich Ihnen näher wäre, indessen will ich bitten, es zu überlegen auf dem fall ich Ihnen näher käme.

⁵⁹⁾ Ved Testamente oprettet 1713 skænkede Raadmand og Kniplingshandler Peter Struck 91 Demat Marskjord i Frederikskogen til kirkelige Formaal. Struck bestemte bl. a., at Indtægterne af de testamenterede Jorder skulde anvendes til Oprettelse af et Vajsenhus i Tønder. Endnu foretages til Jul den store Uddeling af Legatets Midler, som væsentlig bestaar af Landleje. Legatet ejer endnu ca. 90 ha Marskjord.

Til Trods for, at der udtrykkeligt stod i Testamentet, at kun Byens Borgmester og Raad maatte aabne det forseglede Testamente, til-egnede Arvingerne sig det og dermed den store Formue. Baade i Ludw. Andresens Bog Zweihundert Jahre Waisenhaus in Tondern 1935) og i Thorvald Petersens Bog Tønder Byes Legater (1933) faar Provst Schrader udelukkende Æren for at have bragt Testamentet frem og Formuen anvendt efter Testators Vilje; men af v. Holsteins Breve til Provst Reimarus fremgaar, at de begge allerede i disse Aar har arbejdet for det samme. Men de døde før Sagen blev fuldt opklaret.

23/3. 1726 skriver v. H.: . . . und will ich ersuchen mir von dem Struckischen Testament auch gleiche ausführliche Nachricht zu geben, und können Ew. Hoch Ehrw. versichert seyn, dass wo mir Gott Leben und Gesundheit verleihet, ich nach äussersten Vermögen mich Bearbeiten werde, dass die gute, und löbliche Intention der seel. Testatoren möge erreicht werden.

⁶⁰⁾ I Brev am 13/12 1723 skriver v. H. til Reimarus: . . . Es wolte derselbe aus Einlage des H. Gen. Superintendenten Original Schreiben seine instruction zu ersehen bleiben, wass derselbige von mir bey *Errichtung der Mitgehülffen in der Stadt Tundern* verlanget, und aus der beygelegten Copie meines Schreibens, was ich denselben geantwortet, wie ich dann hierdich Sie ersuchen, meine Stelle bey diesem Wercke zu vertreten, und die Direction dieser Handlung zu übernehmen, damit nichts gutes gehindert, sondern vielmehr befördert werde. Forhandlingene drejer sig maaske om Oprettelse af et nyt (dansk) Præsteembede i Tønder. Dog er Udtrykket »Errichtung der Mitgehülffen« noget betænkeligt. Men allerede i 1692 har Sagen iøvrigt været paa Tale i Tønder, idet Provst Kenckel arbejdede paa at faa oprettet et Embede som 3. Præst i Tønder. Det strandede formodentlig paa Diaconus Zwegius, som dels klagede ynkeligt, dels protesterede ivrigt mod denne Plan. »Man sucht mich zu verfolgen, indem man durch eine verdriessliche Neuerung mir suchet eine an die seite zu setzen, der mir das brot aus dem munde nehme . . . (Gott.ark. B. 3. Pk. V. R.)

huset og Landsognets dansktalende Beboere — det Embede, som senere blev betroet H. A. Brorson.

Vanskeligheder var der nok af under Løsningen af disse Opgaver, men stadig fik han Støtte og opmuntrende Ord af sin indflydelsesrige Ven og Convisitator i Hovedstaden. »Jeg ved meget vel — skriver v. Holstein — hvordan Een kan være tilmode, som i sine Embedsforretninger ikke kan vinde frem og dog har i sin Gud en oprigtig og redelig Hensigt. De skal derfor udøse Deres Hjerte for mig. Jeg ønsker Dem Guds Naade og Velsignelse i rigt Maal, som maa gøre Dem kraftig, fortrosthedsfuld og glad til at drive Herrens Ord med Eftertryk og ikke bliver træt i at fremme hans Ære i alt.«

Provst Reimarus elskede Menighedens Sang. Derom vidner mange Rundskrivelser til Amtets Præster. Men i mange Sogne sang Menigheden tyske Psalmer — og hans Provsti omfattede ikke eet Sogn, hvor Folket talte Tysk. Den tyske Sang frydede ikke Pommeraneren Samuel Reimarus, thi han vidste godt, at her var Hjertet ikke med. Derfor tilskyndede han Ægidius og hans Fæller til at faa samlet en dansk Psalmebog, og selv stod han ham bi med Raad og Daad.

Med varmt Hjerte gjorde han Dagens Gerning i den Kirke og for den Kirke og det Land, han her paa Jorden var sat til at tjene . . . »Forbandet være den, som gør Herrens Gerning med Efterladenhed« (Jerem. 48,10), skrev han engang til sine Præster. Selv kendte han kun Begrebet af Navn, selv var han altid virksom, altid i Arbejde og Kamp — ad gloriam Dei.

4. Sproglige Vanskeligheder

Varnæs-Psalmebogen er blevet til i *Overgangsbæltet mellem dansk og tysk Kirkesprog*. Den er skabt af Mænd, som fra Barnsben var hjemmehørende der; en Pommeraner, ukyndig i Dansk, var den drivende Kraft ved dens Udgivelse. Alle er sikkert gaaet til Værket med de bedste Forsætter, men de har ogsaa følt, at deres sproglige Evner ikke stod Maal med deres gode Vilje.

Slesvigske Præster har i Aarhundreder erfaret dette og følt sig hæmmet deraf i deres Gerning. Slægt efter Slægt af slesvigsk akademisk Ungdom blev allerede i Barneaarene fremmede for deres Hjemstavn og Modersmaal, fordi Vejen mod Nord var spærret for dem.⁶¹⁾ De fik ofte deres Skolegang langt borte fra

⁶¹⁾ SdB p. 139–246, særlig 162–94.

Hjemmet i rent tyske Omgivelser og siden deres Universitetsuddannelse i Tyskland. *Niels Heldvad*,⁶²⁾ den navnkundige, blev — for at tage et Eksempel blandt mange — først undervist hjemme af Faderen, men maatte saa til Lyneborg og siden helt til Riga, inden han blev Student. Faderen, Hans Nissen, barnefødt i Søderup i Nærheden af Aabenraa, gik til Skole i Flensborg, Lybæk (6 Aar) og Danzig (2 Aar) og kom siden til Universitetet i Rostock. Naar de unge Kandidater kom hjem fra Udlandet efter endt Uddannelse, kom de som fremmede, der knap nok kunde tale deres Modersmaal. *Andreas Ambders*, Sognepræst i Burkal 1651—87 (født og opvokset i Tønder, men uddannet i Rendsborg og siden ved Universiteterne i Rostock og Königsberg) skriver i sin Tundersche Unsterblichen Sterblichkeit⁶³⁾ i et Ligvers over sin Nabo, den førnævnte Pastor Enevold Laurentzen i Bylderup:

Als ich erst nach Buhrkarl kam
 Und in dänischer Sprache wolte
 Predigen wie ich hier solte,
 Und war in der Sprache lahm:
 Da liess er zu jederzeit
 Seinen Dienst mir sein bereit.

Saadan er det gaaet mangfoldige. Fra den Dag, de som Drengene satte deres Fod i Skolen, lukkedes alle Døre, som førte ind i Modersmaalets hjemlige Verden. Hele deres Opdragelse og Uddannelse blev nu udelukkende tysk og latinsk. Det har været sønderjydske Præsters Lod — stort set — helt op til vor Tid.

Intet Under, at Ægidius, som vel næppe nogen Sinde har sat sin Fod paa dansk-kongerigsk Grund, følte sig usikker i Dansk. Ogsaa han har kun sanket fattige Smuler fra Hjemmets Bord. Manuskriptet til Psalmebogen har vel cirkuleret mellem Slogs Herreds Præster, men de har næppe følt sig bedre stillet end Ægidius og turde ikke tage Ansvar for Manuskriptets ende-

⁶²⁾ SdB p. 165, H. V. Gregersen: *Niels Heldvad* (1957), p. 25 ff.

⁶³⁾ *Præstehistoriske Samlinger* (1933) p. 174. (Aage Dahl).

lige Redaktion. De 6 Præster i Slogs Herred⁶⁴⁾ var alle fødte Slesvigere, og selvfølgelig har de fra Barns Ben talt det slesvigske Folkemaal, men ogsaa deres boglige Dannelse var — med een Undtagelse — den tysk-latinske. Hvad de har svaret Ægidius, ses ikke, men en skønne Dag laa Bogen paa Provstens Bord.

Hvad skulde Provst Reimarus, som vel næppe nok kunde tale Dansk, nu stille op med den Bog, som var betroet i hans Haand? Først henvendte han sig (11. October 1715)⁶⁵⁾ til sit

⁶⁴⁾ De 6 Slogs Herreds Præster var: *Joh. Chr. Fabricius* i *Hostrup* (1696—1716), født i Løjt (Aabenraa Amt), studeret i Kiel, Königsberg og Leipzig. (Arends I, 236). *Niels Ewald* i *Højst* (1702—32), f. Bylderup, stud. i København (1678/79), Kiel (2 Aar). *Johs. Ægidius* i *Rabsted* (1708—38), f. Bylderup, stud. ikke i Jena, som Arends oplyser (I. p. 282), efter hans egen Oplysning i København 1694—96, Leyden in Holland auch eine Zeit. (Sager vedr. Kirke-, Skole- og Fattigvæsen, Gott. 8.3. Pakke III. R.). *Ewald Ægidius* i *Bylderup* (1698—32), f. Bylderup, stud. Jena, »nicht eben lange u. viele Jahren ob defectum patrimony (A. XX. 1534). *Chr. Ambders* i *Burkal* (1687—1725), f. Burkal, imm. Kiel. *Eschel Lohmann* i *Tinglev* (1708—43), f. Ensted, imm. Kiel.

⁶⁵⁾ Offentliggjort i Oversættelse af N. Black Hansen i SA 1955, p. 51. Af følgende Brev fra Niels Ewald i Højst til Provst Reimarus, dateret 30/9. 1715, ses, at Spørgsmaalene vedrørende Psalmebogen er conciperet af ham:

Wann von unterschiedlichen, ja vielen Christlichen Seelen die Beforderung zum Druck das unter Händen habenden Gesangbuchs sehr urgiret und desiderirt wird, als ist man salvo Rev. Dno Præpositi judicis et consilio gesonnen fordersahmst im Nahmen Gottes hiermit fortzufahren; vorher aber auch anderer confratrum sentimens und judicum hiervon einzuholen, zu dem Ende Ihr HochEhrw. belieben wollen, beiliegende Abschrift an dero H. Schwieger Sohn (dvs. Pastor Joh. Claudius i Emmerlev, Sognepræst 1712—44) und andere dänische H. Prediger in dem district zu senden, wie nicht weniger hernach an das Schluxhardische Ministerium zu senden umb deren videtur einzuholen Vorstellung, was in und bei diesem Werck geschehen.

1. ist Metrum und Rythmus in dem original-dänischen revidirt und möglichst verbessert.
2. weil viele dänische aus dem teutschen original übersetzte Gesänge theils quoad Metrum, theils quoad sensum nicht richtig befunden, ist hierin auch eine mögliche Veränderung geschehen.
3. ist eine ziemliche anzahl mehrerer von den besten teutschen Gesänge übersetzt.
4. Endlich sind auch einige *neue* Gesänge in specie über die ordentlichen evangelia hinzugefüget.

Provstis Præster, ikke blot om Raad og Bistand, men ogsaa for at spørge dem, om de ikke mente, at Bogen var opbyggelig og burde trykkes. Det ses heller ikke, hvad de har svaret paa Provstens Brev. Men de har formodentlig ogsaa haft Betænkeligheder at fremsætte, siden Provsten i 1716 skrev til en Student Peter Clausen,⁶⁶⁾ som da opholdt sig i København (paa Missionskollegiet), og forklarede ham, at nogle Præster i det slesvigske tænkte paa at udgive »ein ihrer Gegend und dem dortigen genio linguæ convenables Gesangbuch«. Men da hverken de psalmeinteresserede Præster eller Provsten selv havde et tilstrækkeligt Kendskab til det danske Sprog til at turde udgive Bogen uden en kyndig Mands Censur og Godkendelse, bad Reimarus Studenten om at bevæge Professor Steenbuch⁶⁷⁾ til at gennemgaa Manuskriptet, »wann etwann hie und da wider die idiotismos linguæ Danicæ pecciret wære« og — om muligt — at forsyne det med et Forord. Clausen var da straks gaaet til Professoren, og denne havde ogsaa efter sin medfødte Venlighed og Beredvillighed til at tjene Gud og sin Næste ladet sig bevæge dertil, navnlig da han erfarede, at det var den fyrstelige Del af Slesvig, som ønskede Psalmebogen. Var Ønsket kommet fra den kgl. Del, vilde han næppe have ydet sin Hjælp, eftersom en af Kongen autoriseret Psalmebog (dvs. Kingos) for mange Aar siden var introduceret i alle Kongens Lande.

Unmaasgebliches petikum zu sentiren und notificiren:

1. Ob man nicht meinete, dass es erbaulich sei diese Gesänge zum Druck zu befördern?
2. Ob man etwa an numen, Metrum, idiotismo linguæ danicæ, ortographia, translatione etwas desiderire,
3. Wieviel Exemplaria ein jeder auf allen Fall anzunehmen be-lieben wolle.

⁶⁶⁾ Clausens 2 Breve til Reimarus (af 8. og 14. August 1716) findes i Sydtønder Provstearkiv, Pakke vedr. Rodenæs. De er offentliggjort af Pastor Dr. theol. Ernst Michelsen (Zwei Briefe aus der Zeit des nordischen Krieges) i ZG XXV (1895) p. 237–252. Peter Clausen var født i Tønder 1693, imm. København 1708, Sognepræst i Rodenæs 1717–32.

⁶⁷⁾ Professor Hans Steenbuch, Worm, Lexicon af lærde Mænd, Anden Deel, 1773, p. 416 ff., Helveg, Den danske Kirkes Historie efter Reformationen, anden Udg. I. p. 573, II. p. 20, 29 ff, 80. DBL, XVI, p. 306 f.

Professor Steenbuch har haft en Del af Manuskriptet til Genemsyn i en Uges Tid, og da Studenten kom igen, var det »gebührend revidirt, so dass es passiren kan.« Han føjer til: »Er zeigte mir, wo er es corrigirt hatte; das Wort spøgelse⁶⁸⁾ hat er allenthalben, wo es vorgekommen, verändert, denn er sagte, dass es ein Wort war, so nicht passiren könnte.« Ogsaa det øvrige Manuskript har Professoren lovet at censurere og corrigere.

I sit Brev til Provsten udtaler Studenten sin Glæde over, at de danske Menigheder nu ogsaa har faaet en dansk Katekisme (dass man sich die Mühe genommen des Hr. Stöcken⁶⁹⁾ catechisation zu verdänischen). Han havde dog hellere set, at en Katekisme, som var indført i Berlin,⁷⁰⁾ var blevet oversat og indført her (dass die Kirche hier im Norden, fürneml. die dänischen Gemeinen in dem fall etwa besser versehen würden). Bemærkningen viser, hvor indgroet den Tanke var, at Nordslavien enten selv maatte skabe sig disse Bøger (Psalmebog og Katekisme) eller oversætte brugelige tyske.

Excurs

Havde Varnæs-Psalmebogen et politisk Motiv?

Valdemar Ammundsen har fremsat den Paastand, at »bag Varnæs-Salmebogen var *et rent politisk Motiv*,« idet dens Udgivelse »ønskedes af Hertugen.«⁷¹⁾ Hverken i Ægidius' Rundskrivelse til Præsterne eller Reimarus' Breve — og disse vigtige Kilder til Psalmebogens Historie har Ammundsen ikke kendt — findes det mindste Holdpunkt for et saadant Postulat; Motiverne, som er fremført her, er alle af rent kirkelig Art. Ammundsens Konklusion drages ud fra saa spinkle Præmisses,⁷²⁾ at de faktisk intet beviser, og tilmed hviler

⁶⁸⁾ Det ses ikke, at man har taget denne Rettelse til Følge. Ordet Spøgelse findes i Nr. 22,5. 28,4. 31,6. 32,10.

⁶⁹⁾ v. Stöckens Katekisme, jfr. p. 25.

⁷⁰⁾ Det drejer sig formentlig om Porsts Katekisme, som Provst Schrader siden fik oversat til Dansk og indført i Tønder Provsti. Jfr. p. 27.

⁷¹⁾ Teologisk Tidsskrift, 5. R. VII. (1937) p. 82–97. Varnæs Salmebogens historiske Situation (Festskrift til J. Oskar Andersen).

⁷²⁾ F. Eks. antager A., at Ægidius har henvendt til Reimarus »og gennem ham har man altsaa faaet gottorpske Regeringskredse interesseret i Sagen«. Intet i Kilderne giver Anledning til en saadan Formodning. Eller: Brevet fra Reimarus til P. Clausen blev »besørget

den paa en direkte Fejltydning af den tyske Tekst, han støtter sig til.

Der var ingen Grund til at imødegaa det nævnte Synspunkt, hvis ikke det netop var fremsat af en saa kyndig Mand som Ammundsen. Men for at hindre en mulig Kolportage skal her gøres Forsøg paa at hindre Misforstaaelsen i at brede sig. En anden Misforstaaelse — m. H. t. Varnæs Psalmebogens aandelige Præg og Indhold — har vist udpræget Evne i Retning af Knopskydning.

Ammundsens eneste Kilde er de to Breve (af 8. og 14. August 1716) fra Student Peter Clausen til Provst Reimarus, som er refereret ovenfor. Sætningen, som skal føre Bevis for, at Varnæs-Psalmebogen ønskes indført af Hertugen, og at der saaledes bag den var et *rent politisk Motiv*, idet den var tænkt som et fyrstelig-gottorpsk Modstykke til Kingos Psalmebog, er denne: » . . . nach dem er vernahm (Steenbuch), dass es von Fürstl. verlangt ward. Denn wofern es in den dänischen districten gewesen wäre . . . « (Saml. p. 99). Steenbuchs Begrundelse for, at han vil medhjælpe ved Revisionen er klar nok den, at Henvendelsen kommer fra *de fyrstelige* og ikke fra de kongelige *Districter*. Var den derimod kommet fra de danske Egne (dänischen districten), vilde han have afvist den, da Kingos Psalmebog var autoriseret i Landene under Kronen. Men Ammundsen finder i disse Sætninger et Bevis for, at Varnæs-Psalmebogens Udgivelse er ønsket af Hertugen paa Gottorp (Fyrsten). Forfatteren maa have mistydet den nævnte Passus og have læst: . . . dass es vom Fürsten

af fyrstelig gottorpsk Commissarius A. J. Heinemann.« Ogsaa i disse Ord antydes en Forbindelse mellem Gottorp og Psalmebogen, som om Heinemann var et gottorpsk Forbindelsesled mellem Reimarus og Studenten i København. Det ligger dog langt nærmere at antage, at Heinemann, som paa det Tidspunkt var Koogsinspektør i Tønder, har opsøgt Amtmanden (Minister J. G. v. Holstein) i København og har faaet Brevet fra Reimarus med. (Om Heinemann i ZG, Bd. 25 (1895) p. 248. Ludw. Andresen, Waisenhaus, p. 28 og 65.

Da der i 1721 skulde ansættes en ny Diggreve i Tønder, henvendte v. Holstein sig til Provsten om Raad i denne Sag. Amtmanden ønsker ikke den gamle Diggreves Søn, » . . . ich habe aber die Augen auf den Commissarium Heinemann geworfen, als dessen Teich in Friederichs Koog ich in einem weit besseren Stande, auch bey weit bessern Anstalten vorgefunden, wie die allgemeine Teiche unter des Teichgräfen Aufsicht. Ob ich nun zwar gar woll weiss, dass dieses nicht des H. Probstens Werck, so ist mir doch nicht unbekannt, dass Sie hiervon gute Nachrichten haben können, derowegen ich en ami Ihre Meinung mir ausbitten will, ob Sie nicht meinen, dass die Adjunctur des H. Heinemann zu des Landes Besten und conservation als welches alleine intendire und zu der Unterthanen Vergnügen gereichen werde.

v. Holstein til Reimarus, 12/12. 1721. Tønder Provstearkiv. LA.

verlangt ward, . . . , skønt Meningen maa være »von fürstl. (districten).«

»Fyrsten« (Hertugen) havde i disse Aar andet at tænke paa end paa Udgivelsen af en dansk Psalmebog til Brug i Nordslesvig. Siden 1713 levede han — eller rettere den mindreaarige Tronfølgers⁷³⁾ Formynders, hans Farbroder Administrator Christian August — som landflygtig i Hamborg, og hans slesvigske Besiddelser var besat Omraade. Iøvrigt havde Gottorperne aldrig vist nogen synderlig Interesse for det danske Sprog — lige saa lidt som Kongerne før Christian VI.⁷⁴⁾ Gottorperne havde tværtimod næppe noget imod, at det tyske Sprog efterhaanden blev eneraadende. Paa Grund af Okkupationen i Februar 1713 nødsagedes Ammundsen da ogsaa til at tilføje: »Forhandlingerne med den gottorpske Regering om Psalmebogen maa da antages at være foregaaet tidligere.« Om saadanne Forhandlinger er ført, kender man intet til.

Dermed falder ogsaa Ammundsens anden Paastand, at Varnæs Psalmebogen skulde være »tænkt som et slesvigsk Modstykke til Kingos Psalmebog, som man fandt for dansk, og som ikke tilfredsstillede den begyndende Pietisme.« Forholdet er imidlertid snarere det, at Slesvigerne ogsaa i deres Psalmebogssag maatte gaa deres egne Veje — og gik dem. De *var uden for den dansk-norske Kirke og vidste det* og søgte at indrette sig derefter. Hverken Ægidius eller nogen anden i Kredsen omkring den nye Psalmebog har tænkt paa at skabe et bevidst Modstykke til Kingos Psalmebog, som jo slet ikke var autoriseret i Slesvig, men man gik netop sin egen Vej, dels af Nødvendighed, dels ud fra sit eget nedarvede Syn paa Psalmetekst og Psalmesang. En Del af Psalmerne skulde i hine Grænseegne — *synges samtidig* paa baade Dansk og Tysk, og de fra Tysk oversatte Psalmer maatte ikke miste deres Karakter af Oversættelser, men føres saa nær til Kilderne som muligt. Og endelig: »Man har undslaaet sig fra alle høje Ord og Maader at tale og rettet sig, eftersom de Eenfoldige

⁷³⁾ Den senere Hertug Karl Friedrich. Faderen, Hertug Frederik IV., faldt i Slaget ved Klissow 1702.

⁷⁴⁾ Selbstverständlich fühlten sich die gottorpschen Herzöge als Deutsche. Sie waren ja auch, wie der dänische König wegen ihrer holsteinischen Besitzungen deutsche Reichsfürsten. Es wäre ein wunderliches Verlangen zu erwarten, dass sie für einen Teil ihres Gebiets dänische Interessen aufnehmen und unterstützen sollten, die selbst die dänischen Könige für ihre Landesteile, Flensburg und Hadersleben, völlig ausser Acht gelassen haben. Ludw. Andresen, Geschichtliche Voraussetzungen, Entwicklung und Durchbruch des Nationalbewusstseins des Heimdeutschtums im »Schielen Viereck« in Nordschleswig. (Deutsche Hefte für Volksforschung IV (1934) p. 209.

kunde begribe det med Eenfoldighed og Tydelighed.« Kingos Psalmebog tilfredsstillende ikke disse Krav.

Professor Steenbuch har saaledes i en vis Forstand medvirket ved Bogens Udgivelse. Han har i hvert Fald set den igennem og rettet et og andet. Om han har skrevet et Forord til den, — efter Opfordring fra Provst Reimarus — eller blot et imprimatur, ses ikke. Bogen indeholder hverken det ene eller det andet, skønt i hvert Fald det sidste var givet. Ewald Ægidius skriver nemlig i 1718: »Das Buch ist nach der Copenhagischen universitaet zur revision einer bedenklichen praecaution halber gesandt und endlich remittirt mit diesem subscripto: imprimatur.«⁷⁵⁾ Naar dette alligevel er udeladt, skyldes det rimeligvis de slesvigske Præsters Hensyntagen til den politiske Situation, et Forhold, som ogsaa spores i en enkelt af Bogens Psalmer, (Nr. 413). Man levede faktisk i de Aar i et interregnum, hvis endelige politiske Udfald endnu var uvist. Gejstligheden var ved sin Ed endnu bundet til Hertugen og var ham vel ogsaa i Hjertet hengiven; dette sidste gælder i hvert Fald de 2 Provster, Reimarus i Tønder og Koch i Aabenraa, hvis consensus var indhentet. Alt det kan være Aarsag til, at Psalmebogen hverken havde kongelig eller hertugeleg Autorisation, da den udkom. Dette medvirkede til, at mange undlod at købe den, eller ligefrem modsatte sig, at den blev indført i Kirkerne.

5. Forlæg og Materiale

Da Ægidius som de fleste andre i Datiden — ogsaa i Kongeriget — ansaa den danske Kirke for Annex af den tyske⁷⁶⁾ og den danske Psalmesang for en Efterklang af den tyske, er det ikke mærkeligt, at han først og fremmest søgte tyske Forlæg for sin Psalmebog. Ogsaa i Danmark udøvede de tyske Psalmer en stærk Tiltrækning, og baade Oversættere og Forlæggere kappedes om at gøre dem tilgængelige for danske.⁷⁷⁾ Man maa paa Forhaand ikke vente at finde mange danske Psalmer i Bogen, af gamle danske er der egentlig kun 36,⁷⁸⁾ heroverfor staar alle Oversættelser (148) og hans egne Psalmer (132). Han

⁷⁵⁾ Ewald Ægidius til Reimarus 20/1 1718, Tønder Provstearkiv. LA. Se Bilag.

⁷⁶⁾ Br. Helw. II (1847) p. LI f.

⁷⁷⁾ J. Oskar Andersen, Dansk Syn paa Fromhed og »Gudsfrygtigheds Øvelse« i ældre luthersk Tid. (1931) p. VII.

⁷⁸⁾ Foruden c. 100 ældre Oversættelser af tysk Litteratur, som Ægidius har bearbejdet.

har altsaa i langt højere Grad fordansket tyske Psalmer og selv skrevet Psalmer end overtaget og optaget danske i sin Psalmebog.⁷⁹⁾ De danske bestaar næsten udelukkende af den faste Bestand af Psalmer, som var i levende Brug i Kirken, og der er kun tilføjet enkelte nye, bl. a. to af Kingo (jfr. p. 124).

Som allerede nævnt (p. 57) udkom i 1712 en officiel gottorpsk Psalmebog, og da Ægidius-Kredsen var hjemmehørende i de gottorpske Landsdele, har man selvfølgelig først og fremmest benyttet den som Forlæg. Man kunde iøvrigt formode, at Ægidius-Psalmebogen var tænkt som en dansk Udgave af den gottorpske til Brug i Overgangsbæltet mellem dansk og tysk Psalmesang i Nordslesvig; men i Brevene vedrørende Bogens Tilblivelse findes ingen Hentydninger herom, heller ikke i Bogens Forord. Bogen selv viser i sin endelige Udformning, at Gott. 1712⁸⁰⁾ kun har været eet af dens Forlæg, ganske vist dens vigtigste, men heller ikke andet eller mere. Ikke faa af dens Psalmer er nemlig oversat efter en helt anden Tekst, og ogsaa i Versetal afviger den stundom fra Gott. 1712. De to Psalmebøger har altsaa ikke kunnet bruges sideordnet. Alt tyder paa, at Ægidius kun har tænkt sig Bogen som eet blandt flere Forlæg. Han stiller sig frit over for dens Tekst og uafhængig af dens Psalmevalg. I Forordet til Bogen nævner Ægidius kun, at »mand har brugt adskillige Psalme-Bøger«, og da de »ikke stemme over i alle Psalmer, har mand udvalgt det, som syntes best at være.« Som Eksempel herpaa nævner han »Dend Schleswigske Psalme-Bog«, hvor Psalmen Warumb betrübst du dich mein Hertz i Vers 7 »har en mærkelig Forandring der det Ord Habacuc udluttis, hvilken mand (i dette Tilfælde) har efterfuld.«⁸¹⁾

Hoch-Fürstliches Schleswig-Holsteinisches Gesang-Buch
zum Gott-geheiligten Nutzen des öffentlichen Gottes-Dienstes
wie auch derer Haus-Andachten verfertiget. Schleswig/ Ge-

⁷⁹⁾ Sml. Søren Jonæsons Psb., KS 7. R., III p. 466 (A. Mallings).

⁸⁰⁾ Saaledes citeres den i det følgende.

⁸¹⁾ Ægidius Nr. 299: Sin Engel sendte hand/Som holdt de løvers strube til/ Og der blev spot af fienders spil. Gott. 1712 følger Denickses Tekst i Lyneborg-Psalmebogen: Und half diesen Propheten los og ikke Originalen: Durch seinen Diener Habacuc.

druckt bey Johann Holwein/ Hoch-Fürstlichen Hoff-Buchdrucker. 1712.

Da Førstedgaven af denne ogsaa for dansk Psalmesang betydningfulde Bog ikke hidtil har været Genstand for nærmere Omtale, er en kort Gennemgang af dens Historie og Psalmeudvalg nødvendig. Thi som Hovedforlæg for Ægidius er den ogsaa af Betydning for dansk Psalmehistorie, da mange af dens før ret ukendte, men vigtige Psalmer nu for første Gang bliver oversat til dansk (af Ægidius), og da Erik Pontoppidan senere i høj Grad gjorde Brug af den og af det øvrige sønderjydske Psalmestof, han forefandt under Udarbejdelsen af sin Psalmebog, har disse i stort Tal ogsaa fundet Vej til Danmark og Norge.

Psalmebogen er stor og omfatter paa sine 1022 Sider ikke mindre end 1067 Numre (incl. et Tillæg).

I Forordet hedder det, at den er blevet til »durch Gnädigster und Christ-rühmlichster Verordnung unserer Gnädigsten Landesherrschaft«, men det oplyses ikke, hvem dens Udgiver eller Redaktør er. Men der kan vel herved kun tænkes paa een: Landets ledende Kirkemand, Generalsuperintendent, Professor theol. Henrich *Muhlius*,⁸²⁾ en Mand som i høj Grad nød Hoffets Gunst og derfor hurtigt var naaet op i de højeste Stillinger: 1695 Professor i Kiel, 1697 tillige Hovedpræst i Kiel, 1698 Generalsuperintendent og tillige Hofpræst paa Gottorp og Provst over Gottorp Provsti, alt under Bibeholdelse af sit Professorat i Kiel, 1709 tillige Professor primarius i Fakultetet, — skønt han boede i Slesvig. Muhlius maa ligesom sin Forgænger, Caspar Sandhagen, regnes til den pietistiske Retning og kom derfor snart i et langt og lidenskabeligt Opgør⁸³⁾ med sin kgl. Kollega Josua Schwartz og hans Efterfølger Theodor Dassow.

Som faa forstod Muhlius sig paa at samle mange og gode Embeder paa een Haand; men han har næppe været i Besid-

⁸²⁾ Født i Bremen 1666, død i Kiel 1738. Jfr. Aage Dahl, Sønderjyllands Bispehistorie (1931) p. 40. ff. Her findes ogsaa en Oversigt over den ældre Litteratur vedr. Muhlius.

⁸³⁾ Feddersen, 220 ff. og 356 ff.

Hoch-Fürstliches
Schleswig-Holsteinisches

Gesang=

Buch /

zum GOTT-geheiligten Nutzen
des öffentlichen

Gottes-Dienstes /

Wie auch derer

Wuß-Endachten
verfertigt

Nebst einem Anhang

Geistreicher Bekehrer.

GELEGWIS /

Bedruckt bey Johann Holwein / Hoch-Fürstlichen
Hoff-Buchdrucker. 1712.

delse af den fornødne Energi og Arbejdsevne, heller ikke af den Arbejdslyst, som maatte kræves af en Mand i hans Stilling. I hvert Fald har baade Samtid⁸⁴⁾ og Eftertid⁸⁵⁾ været haard i deres Kritik af ham. Som Professor blev han beskyldt for at have udvist den største Ligegyldighed under Varetagelsen af sine Embedspligter, ogsaa for Uefterrettelighed og Unøjagtighed. Man maa sige, at den gottorpske Psalmebog er præget af sin Udgivers Skødesløshed og af hans Mangel paa Omhu med sit Arbejde. Det kan ogsaa være et Fingerpeg om, at Muhlius er Udgiveren. Vel kan det hænde, at en Psalme optages to Gange ved en eller anden Forseelse, det findes der Eksempler paa, men naar denne Psalmebog har ikke mindre en 17 enslydende Doubletter, slaar den vel alle Rekorder. Den indeholder altsaa ikke 1067, men 1049 Numre.⁸⁶⁾ Intet Under at den følgende Udgave (1738) først udkom »nach angestellter sorgfältiger Correctur.«⁸⁷⁾

Bogens Indhold og Psalmer er omtalt af Ernst Brederék i *Geschichte der schleswig-holsteinischen Gesangbücher*,⁸⁸⁾ men da han ikke har set eller benyttet den foreliggende Udgave⁸⁹⁾ — »die Auflage von 1712 ist scheinbar nirgends mehr aufzufinden« — maa hans Omtale af Bogen paa nogle Punkter korrigeres. Den adskiller sig nemlig her ret betydeligt fra den senere Udgave, som Brederék har benyttet.⁹⁰⁾

⁸⁴⁾ ib. p. 223 Anm. 14. Jfr. Rodenberg og Pauls, *Die Anfänge der Christian Albrecht Universität zu Kiel*. (1955) p. 210 f. og 248 f.

⁸⁵⁾ Feddersen, p. 223.

⁸⁶⁾ I eet Tilfælde er en Psalme faldet ud (Nr. 905).

⁸⁷⁾ Bogens Forord.

⁸⁸⁾ I. (1919) p. 49 ff.

⁸⁹⁾ Man maa undres over, at en holstensk Hymnolog ikke finder paa at søge Bogen i København, naar den ikke findes i Tyskland. Begge vore videnskabelige Biblioteker i København gemmer mangfoldige Bogskatte ogsaa vedr. Hertugdømmerne og disses Psalmehistorie. Begge Biblioteker ejer et Eksemplar af Gottorp-Psalmebogen. I Tyskland findes den — ifølge Brederék — ikke.

⁹⁰⁾ Udgaven 1738 har 38 nye Psalmer, idet 19 fra 1. Udgave er udgaaet, 17 er nye og udfylder Doubletternes Plads, en (Nr. 905) er indsat i det tomme Nummer og en i Litaniets Sted, som nu er flyttet over i Tillægget. Blandt de udgaaede Psalmer er en Del, som ikke før eller siden er optaget i en eller flere af Hertugdømmernes Psalmebøger. De stammer næsten alle fra Lüneborg-Psalme-

Med Rette gør Forfatteren opmærksom paa, at Gottorp-Psalmebogen har tilført Hertugdømmerne en Mængde nye Psalmer. Den har flere Numre end alle de tidligere slesvig-holstenske Psalmebøger har tilsammen, og da mange af disse (f. Eks. v. Stöckens Psalmer i Rendsborg-Psalmebogen og Gensch v. Breitenaus i Plöner-Psalmebogen) er udeladt her, er over en Trediedel af dens Psalmebestand nye,⁹¹⁾ dvs. de findes ikke i de ældre Psalmebøger.

Alligevel indeholder den næsten kun gamle Psalmer, den nyere Tid er paafaldende ringe repræsenteret, det gælder i høj Grad ogsaa Paul Gerhardts Psalmer; men særlig overraskende er det, at næsten ingen af de nye orthodoxe Psalmedigtere er repræsenteret i Bogen, Brederik har f. Eks. kun fundet 3 af Schmolcke, af dem er de 2 endda først optaget i 1738.⁹²⁾ Hverken Erdmann Neumeister,⁹³⁾ I. F. Mayer⁹⁴⁾ eller Johs. Lasenius findes repræsenteret ved Psalmer i Bogen.

Naar Muhlius er Bogens Udgiver, kunde man formode, at han i rigt Maal vilde lade de pietistiske Forfattere komme til Orde. Men det er imidlertid heller ikke Tilfældet. Det kan have en dobbelt Aarsag. For det første har man gjort opmærksom paa, at Muhlius havde »einen allzu ängstlichen Besorgniss

bogen 1695, som iøvrigt er en af Gottorp-Psalmebogens Hovedkilder. Her bør nævnes Nr. 484 *Wie seelig ist der Mann*, (Ps. 1) som Ægidius har oversat. Endvidere Ludämilie Elisabeths *Jesus, Jesus, nichts als Jesus*, der senere er optaget i Schraders Psalmebog og er oversat af H. A. Brorson. Ogsaa *Wenn einer aller Kunst verstünd og Schau, Jesu, sieh doch drein* (af Fritsch) findes igen senere i andre Samlinger.

⁹¹⁾ Som Tilføjelse til Brederiks Optælling (p. 51 ff.) maa nævnes en Del Psalmer, som imidlertid først er optaget i 1738: *O heilige Dreieinigkeit* (M. Weisse), *Wohl dem, der in Gottesfurchten steht* (Luther), 4 Psalmer af Paul Gerhardt: *Ist Gott für mich so trete*, *Nun ist der Regen hin, Wie der Hirsch in grossen Dürsten og Ich bin ein Gast auf Erden*.

⁹²⁾ *Kommst du grosser Gottes Sohn, Wer nur mit seinem Gott verreisest, desuden endnu af Schmolcke: Mein Jesus lebt, was soll ich sterben*.

⁹³⁾ *Hans Psalme: Ach Gott, das wahre Christenthum*, findes ikke her, men først i den senere Udgave (1738).

⁹⁴⁾ Det samme gælder hans *Psalme: Meinen Jesum lass ich nicht*.

seinen Ruf als Orthodoxer in der Öffentlichkeit zu wahren.«⁹⁵⁾ Han kan ogsaa have haft et Rescript i Tankerne, som Hertug Frederik IV udstedte i 1701, og hvor han paalagde Professorerne — og blandt dem var Muhlius — nicht das geringste, so unserer wahren Religion (dvs. den orthodoxe Lære) könne schädlich seyn, zu dulden und weder in der Sache noch auch in denen Redens-Arten von Heiliger Schrift und unseren Libris Symbolicis ein Haarbreit zu weichen.« Rescriptet begrundes med, »dass bey diesen letzten Zeiten unsere wahre Evangelische Kirche von allen Orten angefochten wird, auch der Eiffer zu der Göttlichen Wahrheit fast gantz erlöschen will.⁹⁶⁾ Sandsynligvis staar Pietisternes Modstander I. F. Mayer, siden Hovedpræst i Hamborg, bag dette Rescript. Han havde paa det Tidspunkt nær Tilknytning til Gottorp og især til det strengt lutherske svenske Hof, som det lille Gottorp i Ve og Vel søgte Tilknytning til. Endelig kan det henvises til, at de officielle Psalmebøger i Hertugdømmerne forbavsende længe holdt de pietistiske Psalmer ude, det gælder f. Eks. Flensburgisches Gesangbuch,⁹⁷⁾ udgivet af Byens Ministerium 1727. Skønt næsten alle Byens Præster var pietistvenlige, eller endog i nærmeste Tilknytning til Bevægelsen,⁹⁸⁾ er ikke een pietistisk Psalme optaget i Bogen. Schraders Psalmebog (1731) var mere et Privatarbejde og blev kun indført i Tønder og i enkelte Sogne i Provstiet. Paa Grund af dens mange pietistiske Psalmer blev den Aarsag til megen Strid ogsaa i selve Tønder. I Almindelighed var de ledende Pietister i Hertugdømmerne meget forsigtige med at indføre pietistiske Psalmer i selve Kirken; i hvert Fald i Aarhundredets første Decennier.

Ogsaa i Gottorp-Psalmebogen er de kun yderst svagt repræsenteret. Brederek kalder deres Antal »sehr gering«, men opregner dog ialt 24, i Virkeligheden er der endnu færre, da mange

⁹⁵⁾ Rodenberg og Pauls, a. S. p. 210.

⁹⁶⁾ ib. p. 212.

⁹⁷⁾ Flensborg Bys Historie, II (1955) p. 39. E. Brederek, a. S. p. 83 ff.

⁹⁸⁾ Jfr. M. Neiiendam, Erik Pontoppidan I (1930) p. 246 f. Feddersen, 222, 306.

af dem først er optaget i den senere Udgave. Det gælder følgende: *Mache dich mein Geist bereit* (Freystein), 2 Psalmer af L. H. Gotter: *Ach mein Jesu, welch Verderben, og Schaffet, schaffet Menschen Kinder*. Endvidere: *Der Glaub ist eine Zuversicht, den er iøvrigt helt luthersk og fri for Pietismens ængstelige Spørgen*. Ægidius har oversat den. Endvidere nævner Brederik 2 Psalmer af Slesvigeren *Lorenz Lorenzen*, født i Husum (Laurentius Laurentii): *O Mensch, wie ist dein Herz bestellet og Wenn dort des Allerhöchsten Sohn*. Ogsaa de er først optaget i 1738. Heller ikke: *So komm geliebte Todesstund* (af *Schütz*) findes i 1. Udgaven. Det samme gælder 2 Psalmer af *Hinkelmann*: *Der wahre Gott und Gottessohn og Seeliges Wesen, unendliche Wonne*. Begge hører til i det nye Tillæg fra 1738. Og endelig er en Psalme af Ruopp, *Hilff lieber Gott, wie grosse Noth*, først optaget i 1738. Tilbage er saaledes kun 15 Psalmer, hvis Forfattere kan henregnes til den tidligere Pietismes Tid. Man undres ved at møde 2 af *Separatisten Gottfried Arnolds Sange*: *Jesus ist mein Freudenlicht og Erschein du Morgenstern*. *Haslochers*: *Du sagst, ich bin ein Christ*, var meget yndet i de Kredse, som var præget af Arndsk Bodsfromhed og var endnu ikke blevet udskreget som kættersk. Ogsaa den fromme Læge *C. F. Richters Psalme*: *Werf ab von mir das schwere Joch der Sünde*, er optaget.

I en Samling, som omfatter 1049 Numre, forsvinder denne lille Afdeling næsten helt. Pietistisk er Bogen altsaa ikke. Den indeholder først og fremmest Reformationstidens og dens efterreformatoriske Tids Kærnepsalmer, derudover en Mængde mere eller mindre ubetydelige, oftest stærkt tidsbestemte Psalmer, som en senere Tid ikke har kunnet bruge. Bogens Udgiver har haft sit Blik rettet mod Fortiden i en saadan Grad, at hans egen Tids ingenlunde ubetydelige Psalmer fra Paul Gerhardt over Schmolcke til de bedste i Freylinghausens Psalmebog (1704) er kommet til kort.

Det er fra denne Psalmebog, at Ægidius først og fremmest har hentet sine Psalmer. Han har betragtet den som sit naturlige Forlæg, da den var den officielle Psalmebog i Hertugens

Landsdele, hertil hørte Aabenraa og Tønder Amter, Ægidius-Kredsens Hjemstavn.

Mærkeligt nok udkom der i 1712 endnu en — mindre — Psalmesamling paa gottorpsk Omraade, ogsaa udgivet »auf hohem Befehl«, af Henr. Muhlius. D. und G. S. («Doctor und Generalsuperintendent«).

*Schleswig-Holsteinisches Buss-, Glaubens- und Danck-opfer*⁹⁹⁾ indeholder 158 Psalmer og er — iflg. Titelbladet — udgivet zur Ermunterung des Geistes... bey gegenwärtigen contagieusen Läuften.« »Zum Gebrauch der Schleswig-Holsteinischen Kirchen in denen gnädigst angeordneten Beth-Stunden«. Da Forordet er dateret 13. Januar 1712, maa den være udarbejdet i 1711. I dette Aar udkom iøvrigt et gottorpsk Rescript, som paabød Afholdelse af særlige »Bedestunder« hver Mandag Morgen, hvori der — for Nordslesvigs Vedkommende — skulde læses et Kapitel af Bibelen, en Davidspsalme og en Bøn af Arnds Paradis-Urtegaard.¹⁰⁰⁾

Netop paa denne Tid grasserede Pesten mange Steder, men Nordslesvigs Kirkebøger oplyser intet herom, da Landsdelen gik fri. I Forordet nævnes udtrykkeligt *Pest-Bethstunden*, som skal afholdes i Kirkerne (öffentliche) og i Hjemmene (privat- oder hausandachten). Muhlius har særlig udvalgt de Psalmer, som egner sig »für die vornemsten Fälle bey einbrechung solcher ansteckenden und andern seuchen.« Ægidius har ogsaa benyttet denne Samling¹⁰¹⁾ og har anbragt sine Oversættelser i særlige Afsnit i Psalmebogen som: Psalmer i Pestilenzes Tid, Psal-

⁹⁹⁾ Brederik, I, p. 47—49.

¹⁰⁰⁾ P. Kier, Øster Lygum Menigheds Annaler, III (Manuskript) p. 109. (Privateje.)

¹⁰¹⁾ Nr. 303: Wunderlich ist Gottes Schicken (Weissenborn),
Nr. 306: Ich bin in allen wohl zufrieden (Aemilie Juliane Schwarzburg-Rudolstadt),
Nr. 321: Wo soll ich mich doch wenden hin? (ukendt Forf.),
Nr. 388: Wenn ich in Todes Nöthen bin (Kempf),
Nr. 279: Nun danket alle Gott (Martin Rinkart). Ægidius følger — ligesom Muhlius — den originale Tekst (3 Vers), Gott. 1712 — har ligesom Lyneborg-Psalmebogen 4 Vers og følger den ændrede Tekst.

mer i allehaande Sygdom, Psalmer i almindelig Nød og i Afdelingen om Kaars og Prøvelse.

Af Varnæs-Psalmebogens 415¹⁰²⁾ Psalmer er de 252 Oversættelser fra Tysk; heraf var dog de 104¹⁰³⁾ i Forvejen oversat til Dansk. Af disse 252 Psalmer findes 205 i Gott. 1712. Resten har Ægidius overtaget fra andre tyske Psalmebøger. Gott. 1712 maa derfor betragtes som hans Hovedforlæg, thi ogsaa i sin Gengivelse af de ældre danske Oversættelser søger Ægidius at bringe disse i Overensstemmelse med Teksten i Gott. 1712.

Ved Siden af det mundtlige Ord blev der i 17. Aarh. ogsaa prædiket ved Sang. Ordet og Troen blev forkyndt i Psalmer, Lidelseshistorien ligesaa. Man sang Budene, Troen, Fadervor, Ordene om Daab og Nadver, hele Katekismen. Det, man ønsker, at Folk skal huske, maa siges i Sang. »Der Mensch fasst viel leichter und fester, was gesungen, als was geprediget wird«, sagde en af de største og mest yndede af Aarhundredets Prædikanter (Heinrich Müller). Hertil krævedes i og for sig ingen Himmelflugt, intet vældigt Vingefang, ingen Stigning til Højder med andre Perspektiver end de gængse, men snarere at der blev talt jævnt og barnligt og frem for alt hjerteligt. Disse Retningslinier passer særdeles vel paa Varnæs-Psalmebogen. Mange af dens Psalmer — f. Eks. Evangeliepsalmer — er jævne og eenfoldige Prædikener paa Rim. Dens Forkyndelse fremhæver det, som hele den lutherske Orthodoxy lagde Hovedvægten paa: *Frelsens objektive Grundlag*. Alt er med, som bør fremhæves: Læren, Treenigheden, Kirken, Pønitentzen, Naademidlerne.

Skønt Ægidius har kendt og benyttet de ældre danske Psalmebøger, Hans Tausens, Thomissøns, Cassubens (1681) og Kingos, har han ikke uden videre overtaget disse Psalmer, men har underkastet hver enkelt en Revision, saaledes at den i

¹⁰²⁾ Skønt Bogen har 414 Numre, indeholder den dog 415 Psalmer, idet 2 staar under Nr. 257. Her er de benævnt 257 a og b.

¹⁰³⁾ Heraf findes de 72 allerede i Tausens og Thomissøns Psalmebøger, de 37 er oversat efter 1569.

Metrum, Versetal og m. H. t. Varianter i de tyske Tekster tilsyneladende fremtræder som en Version af Teksten i Gott. 1712.¹⁰⁴)

Kun de forholdsvis faa Psalmer, som havde vundet Hævd (so in usu gewesen), idet de maa antages at have været i Brug saa at sige hver Søndag og altsaa sad fast i Folks Hukommelse, maatte han lade staa uændrede. Det er let nok at rette i en Bog, men ikke i Folks Hukommelse.

Ogsaa af opportunistiske Grunde vilde det være klogt at undlade Rettelser netop i de Psalmer. Men ellers har Ægidius ofte forgrebet sig paa de gamle Tekster. I Forordet til Bogen siges det, at »i de fleste danske Psalmer er her og der lidet forandret og efter Forsettet og Forhaabning forbedret.¹⁰⁵) I særdeleshed ere de, som fordem vare oversatte i Tydsken, noget nøjere reguleret efter dend Tydske Hoved-Tekst, fra hvilken, og tilige fra hvis rette Mening de her og der ere afviget, saa at og

¹⁰⁴) Nr. 1 Udaf mit hiertes grunde (Johs. Mathesius: Aus meines Herzens Grunde, Jacob Madsen: Jeg vil din Priis udsiunge (jfr. K S. 4. R. IV. pr. 299 H. F. Rørdam). Ægidius oversætter den originale Psalms 7 Vers (1–6 og 11 af den danske Version med Tilføjelser).

Nr. 80 Der Jesus op paa Kaarsets træ (Da Jesus an des Creutzes Stamm, Gesenius og Denicks Omstøbning af Da Jesus an dem Creutze stund) Ægidius følger Gott. 1712, som har den nye Tekst. Nr. 86 Christus i dødsens baande (Luther: Christ lag in Todes banden). Æ. har udeladt de af Cl. Mortensen tilføjede Vers.

Nr. 98 Kom hellig Aand, O Herre Gud (Luther: Komm Heiliger Geist, Herre Gott). do.

Nr. 195 Det er de hellige ti Bud (Luther: Dies sind die heiligen zehn gebot, 1–12). Selvstændig Oversættelse uden de hos H. Th. tilføjede Vers. Æ. følger nøje Luthers Tekst, har Verset om Lovens Betydning for Syndserkendelsen og Christus som Midleren. Nr. 277 Min Sjæl nu lov din Herre (Johs. Gramann: Nun lob meine Seel den Herrn 1–4). Hos H. Th. 4 Vers.

Nr. 313 Hvad kand os komme til for nød, 1–6 (Andr. Knopken: Was kann uns kommen an für Noth, 1–6) H. Th. 8 Vers.

Nr. 315 Kommer til mig, sagde Guds Søn, 1–16 (Andreas Gruenwald: Kommt her zu mir, spricht Gottes Sohn, 1–16). H. Th. har 22 Vers.

Nr. 359 Afvendt fra alle mennsker, 1–12 (Andr. Knopken: Von allen Menschen abgewandt, 1–12). H. Th. skrev en Doxologi til Ps., som Æ. har udeladt.

¹⁰⁵) Ogsaa i ældre Tid mente de Folk, som rettede Teksterne, at de dermed forbedrede Psalmen.

under Tiden mærkeligt noget er tilsat, som Hoved-Texten ikke indeholder. Hand (Lutherus) klagede allerede til sin Tid, at de forfalskede hans Psalmer«. Men ogsaa til Gott. 1712 stiller han sig frit, skal han f. Eks. vælge mellem flere Tekstvarianter, følger han ikke altid sit Hovedforlæg.¹⁰⁶⁾

Frit vælger og vrager han ikke blot mellem Vers og Varianter, men han henter ogsaa de Psalmer, han ønsker at oversætte, fra flere forskellige Psalmebøger. Dette suveræne Syn svarer ganske til Fodholdene, som de var. Landsdelen med dens Præster og Menigheder laa mellem to Kulturkredse, var selv præget

¹⁰⁶⁾ Nr. 101. O Hellig Aand ind til os gaa (Schirmer: O heiliger Geist kehr bei uns ein) Søren Jonæson oversatte Gesenius og Denickes omarbejdede Tekst, Æg. følger den oprindelige, forskellig fra Gott. 1712.

Nr. 279. Nu takker alle Gud (Martin Rinkart: Nun danket alle Gott, 1-3), Gott 1712 har overtaget den ændrede Tekst (fra Lüneburgisches G.), Æg. følger Originalen.

Nr. 300. Om guld og gods til mig ej taler (Scheffler: Ach sag mir nichts von Gold und Schätzen). Omkvædet i Ps. er forskelligt i de tyske Ps.-Bøger.

Gott. 1712: Ein jeder liebe was er will,
ich liebe Jesum, der mein Ziel.

Hamburgisches Gesang-Buch 1700:
Ein jeder liebe was mag seyn
Ich liebe Jesum nur allein.

Ægidius: Enhver maa elske, hvad som er,
Min Jesum vil jeg have kier.

Nr. 291. Hvo ikkun lader Herren raade (Georg Neumark: Wer nur den lieben Gott lässt walten). Gott. 1712 har 7 Vers, Ægidius 8 (ligesom Hamb. G. B.).

Nr. 395. Herr Jesu Christ, mit levnets lius (Herr Jesu Christ meus lebens licht). Gott. 1712 har 10 Vers, Æg. derimod 15 (ligesom Lüneb. Nr. 1717: an etlichen orten singet man folgende Verse also:)

Nr. 77. O Drøvelse, O! hiertens vee (Joh. Rist: O Traurigkeit, O Herzeleid).

I Vers 2 har Gott. 1712 O! grosse noth/ Gott selbst liegt todt, mens Ægidius oversætter: O, største Nød, Guds Søn er død. — I Rostock holdtes i 1703 en Disputats (under Quistorp) de propositione: Deus est passus, hvor Præces søgte at paavise, at Ordene Gott selbst liegt todt var velbegrunderet i Skriften, som siger: Livets Fyrste har I dræbt.

Men mange i Samtiden fandt denne Vending betænkelig, da das Volk sich daran ärgere. Adskillige Psalmebøger ændrede derfor Ordene til Der Herr ist todt, mens Braunschweigisches G. B. foretrak Varianten Gottes Sohn ist todt. Jfr. Walch, Einleitung in die Religionsstreitigkeiten der ev. luth. Kirche III. p. 115.

deraf og holdt paa kulturel Autonomi. Frit kunde Ægidius derfor gaa sin egen Vej, som Skik og Brug var i Slesvig.

Den anden tyske Psalmebog, som Ægidius har benyttet som Forlæg, er: *Lüneburgisches Gesangbuch*, darinnen über 2000 so wol alte als neue Geistreiche Lieder... Lüneburg, Johann Stern, 1695 (med Forord af Caspar Sandhagen, Superintendent i Lüneburg, senere Superintendent i det gottorpske Slesvig).

Ved Siden af *Praxis pietatis melica*, som Ægidius ogsaa har kendt, var denne Psalmebog den betydeligste i Datiden. I en Tid, hvor hvert Land, ja stundom hver Stad,¹⁰⁷⁾ havde sin egen Psalmebog, samlede Interessen sig mere og mere om Hannovers Landspsalmebog, som oprindelig var samlet og udgivet i 1646 af Justus Gesenius og David Denicke. I mange Tilfælde bearbejdede de de ældre Psalmer eller gav dem en helt ny Form. Bogen udkom i større og større Udgaver og blev siden trykt i Lüneburg af de navnkundige Bogtrykkere og Forlæggere Brødrene Stern (bey den Stern).¹⁰⁸⁾ Da Johann Stern i 1695 udgav en ny Udgave, var den svulmet op til at omfatte 2056 Psalmer. Det er denne Udgave, Ægidius har benyttet som Forlæg ved Siden af Gott. 1712. Af de ialt 45 tyske Psalmer, Ægidius har overtaget fra »udenlandske« Psalmebøger, stammer Hovedparten herfra.¹⁰⁹⁾

¹⁰⁷⁾ Flensburgisches Gesangbuch, 1729. Jfr. Brederik, p. 83 ff., Flensburg Bys Historie I (1955), p. 39. Tondernsches Gesang-Buch, 1731. Jfr. Brederik, p. 87 ff. Provst Mag. Johann Melchior Krafft i Husum ansøgte i 1733 Tyske Kancelli om Tilladelse til at udgive og indføre »ein Husumisches Gesang-Buch«. I Husum havde man hidtil benyttet Stade-Psalmebogen, men da den ikke mere kan faas, har Menigheden anskaffet sig mange forskellige Psalmebøger, wodurch viele Hindernisse wegen erbaulichen singens nothwendig entstehen müssen. Acta A. XVIII. Nr. 416.

¹⁰⁸⁾ Forlaget udgav i store Udgaver Senorthodoxiens (Reformbevægelsens) Opbyggelseslitteratur. Jfr. p. 63.

¹⁰⁹⁾ Nr. 10 Lassenius, Biblischer Weyhrauch, 1689.

» 11 do.

» 16 Joh. Friedr. Mayer, Hamburgisches G. B. 1700.

» 21 Hertzog, Stadisches G. B. 1712.

» 24 v. Stöcken, 1681. Jfr. Brederik, p. 34 ff.

» 25 — ? — Lüneburg 1695/ 2002.

» 27 — ? — Lüneburg Nr. 1993.

» 29 Freylinghausen, Geistreiches G. B. 1714/80.

» 30 Lassenius, Bibl. Weyhrauch.

Ægidius' Psalmevalg afspejler hans teologiske Stade og kirkelige Syn. Det er *den gamle Arv*, han ønsker at give videre. Han undgaar — i endnu højere Grad end Gott. 1712 — Tidens mange pietistiske Psalmer. Næst efter Reformationsaarhundredets Psalmer foretrækker han saa afgjort *Paul Gerhardts*, han der led og stred for den rette lutherske Lære, men dog samtidig havde noget mildt og blødt i sin Tone, den ligevægtige og dog inderlige Forkynder, i Sorg og Glæde lige tryk i sin dybe Tillid til Guds trofaste Kærlighed. Just disse Psalmer vilde Ægidius gerne skænke sin Menighed og Hjemstavn.

-
- Nr. 31 Hippen, Lüneburg 1695/1987.
 » 46 Scheffler, Lüneburg 282.
 » 56 (In dulce jubile), Lüneburg 179.
 » 57 H. Held, Lüneburg 130.
 » 61 Homburg, Lüneburg 167.
 » 78 Scheffler, Freylinghausen, Geistreiches G. 1714/80.
 » 220 Joh. Franck, Lüneburg Nr. 838.
 » 221 Laur. Laurenti, Freylinghausen, Geistreiches G. B. Nr. 269.
 » 224 Lassenius, Bibl. Weyhrauch.
 » 225 do.
 » 226 Tillæg til Plönisches G. B. 1703.
 » 257b Paul Gerhardt, Lüneburg Nr. 1184.
 » 266 Paul Gerhardt, Lüneburg Nr. 1584.
 » 301 Paul Gerhardt, Lüneburg Nr. 1222.
 » 302 Connow, Himmelflammendes Jesus-Lob zur Verschmähung der Welt, 1704.
 » 306 Muhlius, 1712.
 » 316 Pfefferkorn, Wittenbergisches G. B. 1713.
 » 318 Paul Gerhardt, Lüneburg Nr. 834.
 » 319 Paul Gerhardt, Lüneburg Nr. 1405
 » 320 Homburg, Lüneburg Nr. 1430.
 » 321 — ? — Muhlius 1712.
 » 322 Sacer. Lüneburg, Nr. 1402.
 » 323 E. Winter, Lüneburg, Nr. 1288.
 » 325 Paul Gerhardt, Lüneburg, Nr. 1388.
 » 328 — » — Lüneburg, Nr. 1422.
 » 329 — ? — Lüneburg, Nr. 827.
 » 330 — ? — Lüneburg, Nr. 818.
 » 338 Paul Gerhardt, Lüneburg, Nr. 1359.
 » 344 v. Stöckens Psb. 1681. »Kurtzer Seufzer bey ansteckenden Krankheiten.« Kun her.
 » 374 Paul Gerhardt, Lüneburg, Nr. 1102.
 » 384 Sacer, Lüneburg, Nr. 1754. Ifølge Brederek skulde den findes i Gott. 1712.
 » 388 Kempf, Muhlius 1712.
 » 394 P. Eber, Lüneburg, Nr. 1750.
 » 413 Da pacem Domine, teutsch, Vers 2. Lüneburg, Nr. 1587.

Saa blev hans Oversættelse af Befiel du deine Wege da den første,¹¹⁰⁾ som kom ind i en dansk Psalmebog (i kongerigske Psalmebøger findes den først over 200 Aar senere), og han blev den første, som i den store Stil skænkede danske Menigheder Paul Gerhardts Psalmer. Ialt har Ægidius oversat 22,¹¹¹⁾ af disse fandtes de 8 ikke i Gott. 1712, men i Lüneburgisches. I Kongeriget var Paul Gerhardt næppe nok opdaget endnu, og først langt senere kom hans Psalmer i større Tal — ofte takket være Ægidius — med i danske Psalmebøger.

De andre nyere tyske Psalmedigtere, hvis Psalmer Ægidius fortrinsvis har oversat, er næsten alle præget af, at Krigen har været over dem og gjort sin Gerning. Alt er tabt. Kun den indre Verdens Rigdom er levnet og i Behold. Ogsaa Ægidius og hans Tid vidste, at Krig skaber kun ondt, onde Tilstande, Brutalitet og Immoralitet, Kulde og Ligegyldighed. »Disse salmer er skrevet av folk, som har sagt ja til ulykken, til sorgen, til lidelsen, og som derigjennem har fått sin luttring. Det er derfor ikke kampens larm som disse sangere taler om, men om freden. Den fred de har fundet hos Herren, fjern fra kamp og strid.«¹¹²⁾

¹¹⁰⁾ Ægidius har næppe kendt Peder Møllers Oversættelse, da den ikke blev optaget i nogen Psalmebog. Ægidius Nr. 289 Befal Gud dine Veje, Vers 6 og 7 lyder i hans Oversættelse:

Haab, o! du fromme hierte,	Op, op og giv din smerte
Haab, og vær uforsagt,	Og sorrig en god nat,
Gud skal dig af din smerte,	Lad angst udaf dit hierte,
Som han dig har paalagt,	Som det omkring har sat,
Af naade snart udrive,	Er du ej saadan Herre,
Vent kun dend rette tid,	Som alting biude kand,
Hand skal dig gierne give	Gud vil regenter være
I hiertet trøst og fryd.	Med sin regierings haand.

¹¹¹⁾ Nr. 3, 20, 288 (findes allerede i Cassubens Psb. 1681, p. 967, 986, 915 Fejl ved Paginering ell. Reg.), 81 (oversat af Søren Jonæson, senere af Brorson), nye Oversættelser er: 9, 47, 65, 100, 223 (senere Brorson), 256 (senere Rostgaard, Pont. 179), 257b (senere Brorson, Pontopp. har imidlertid optaget Ægidius' Oversættelse, Nr. 316), 264 (Pont. 323), 289, 301 (senere Rostgaard, Pont. 304), 304 (senere Brorson, Pont. 157), 318 (Pont. 407), 319 (Pont. 421), 325, 328, 338, 374, 405.

¹¹²⁾ H. Blom Svendsen, Norsk Salmesang (1935), Bibliotheca Norvegiae Sacrae VIII. p. 109.

Ogsaa Holsteneren *Johann Rist* — den nordiske Apollo — er rigt repræsenteret. Følgende Oversættelser er nye:

- Nr. 32 Dagens og soelens herlighed (Der Tag ist hin, der Sonnen- Glantz . . .)
- Nr. 38 See, alting vogter, Herr, paa dig (Es wartet alles, Herr, auf dich)
- Nr. 58 Opmuntre dig, min svage aand (Ermuntre dich, mein schwacher Geist)
- Nr. 77 O Drøvelse, O hiertens vee (O Traurigkeit, O Herzeleid)¹¹³⁾
- Nr. 114 Min Gud vær højlig priset (Mein Gott sey hoch gepriesen)
- Nr. 222 Jesu, som min siæl saa trolig (Jesu, der du meine Seele)¹¹⁴⁾
- Nr. 250 Hvo vel har du nu quæget (Wie wohl hast du gelabet)¹¹⁵⁾
- Nr. 251 O Jesu, du min glæde (O, Jesu, meine Wonne)¹¹⁶⁾
- Nr. 343 Herre, bøj til os dit øre (Herr, der du dein Ohren neigest)
- Nr. 346 Min Gud, jeg ligger jammerlig (Mein Gott, erbärmlich lieg ich hier)
- Nr. 406 O! Evighed, du tordens ord (O! Ewigkeit, du Donner-Wort)
- Nr. 407 Kommer, som her sig finder (Kommt her ihr Menschenkinder)¹¹⁷⁾

Til disse slutter sig *Johann Francks* og *Johann Heermanns* Psalmer. Ogsaa dette Udvalg viser, at Ægidius var en psalme-kyndig Mand i sin Tid og for Resten ogsaa en ganske god Smagsdommer. Af *Franck* har han oversat:

- Nr. 219 Herre, jeg har handlet ilde (Herr, ich habe miszgehandelt)¹¹⁸⁾

¹¹³⁾ Pont. Nr. 73.

¹¹⁴⁾ do. Nr. 270.

¹¹⁵⁾ do. Nr. 214.

¹¹⁶⁾ Senere oversat af Rostgaard, Pont. Nr. 215.

¹¹⁷⁾ Senere oversat af Brorson, Klenodiet Nr. 255.

¹¹⁸⁾ Pont. Nr. 268.

- Nr. 220 O! Angst og vee (O! Angst und Leid, o, Traurigkeit)
- Nr. 248 Pryd dig, kiere siæl tilnøje (Schmücke dich, o liebe Seele)¹¹⁹⁾
- Nr. 267 Du, o skønne verdens sæde (Du, o schönes Welt-Gebäude)¹²⁰⁾
- Nr. 298 Jesu, du min glæde (Jesu, meine Freude).¹²¹⁾

Særlig Oversættelsen »Herre, jeg har handlet ilde« bragte siden Ægidius megen Anerkendelse. Rudelbach betænker sig ikke paa at sige, at den er »mesterligt oversat«. ¹²²⁾ Den har da ogsaa holdt sig i Brug helt til vore Dage. »Pryd dig, kjære Sjæl tilnøje« hører ogsaa til hans bedste Oversættelser, skønt den i Sønderjylland¹²³⁾ blev fortrængt af Rostgaards og i Kongeriget af Brorsons.

Johann Heermann, som regnes for den betydeligste Psalmedigter mellem Luther og Paul Gerhardt, var ikke helt ukendt i Danmark paa det Tidspunkt; flere af hans Psalmer var oversat og optaget i Psalmebøgerne. Arctanders Oversættelse af Jesu deine tiefen Wunden var optaget i Kingos Psb. (Ægidius Nr. 74). Wo soll ich fliehen hin og Zion klagt mit Angst und Schmerzen (Ægidius 218 og 231) fandtes allerede i Casubens Psb. 1681,¹²⁴⁾ Ich armer Sünder komm zu dir var oversat af Søren Jonæson (optaget i Kingos Psb.)

Nye er:

- Nr. 26 Jeg takker dig, Gud Zebaoth (Ich dancke dir, liebreicher Gott)
- Nr. 76 O! Kiere Jesu, hvad har du bedrevet (Hertzliebster Jesu, was hast du)¹²⁵⁾
- Nr. 211 Saa sandt jeg lever, siger Herr'n (So wahr ich lebe, spricht dein Gott)¹²⁶⁾

¹¹⁹⁾ Senere oversat af Rostgaard, Pont. Nr. 212.

¹²⁰⁾ Pont. Nr. 358.

¹²¹⁾ Senere oversat af Birgitte Kaas.

¹²²⁾ Om Psalme-Litteraturen (1856) p. 366.

¹²³⁾ Over Pont. til den nordslesvigske Psb. Nr. 291.

¹²⁴⁾ Cassuben, p. 1071 og 1012, sidstnævnte oversat af F. Brandt.

¹²⁵⁾ Pont. Nr. 72.

¹²⁶⁾ Pont. Nr. 283 i en anden, men beslægtet Oversættelse.

- Nr. 246 O! Jesu, du min brudgom god (O, Jesu, du mein Bräutigam)¹²⁷⁾
- Nr. 257a Hvad vilt du arme jord og muld (Was wilt du armer Erdenkloss)
- Nr. 260 O! Gud, du fromme Gud (O, Gott, du frommer Gott)¹²⁸⁾
- Nr. 295 Hvorfor skal sorrig være (Was wilt du dich betrüben)¹²⁹⁾
- Nr. 324 Trofast Gud, jeg maa dig klage (Treuer Gott, ich muss dir klagen)¹³⁰⁾
- Nr. 385 Tænk, menniske, paa enden vel (O Mensch, bedencke stets das End)¹³¹⁾

Af andre nye Oversættelser, som siden fandt Vej til danske (og norske) Psalmebøger, maa endnu nævnes:

- Nr. 279 Nu takker alle Gud (Nun dancket alle Gott, Martin Rinkart)¹³²⁾
- Nr. 308 I alle mine sager (In allen meinen Thaten, Paul Fleming)¹³³⁾
- Nr. 361 Herr Jesu Christ, dig til os vend (Herr Jesu Christ, dich zu uns wend)¹³⁴⁾
- Nr. 362 Kiere Jesu, vi er her (Liebster Jesu, wir sind hier, Tob. Clausnitzer)¹³⁵⁾

¹²⁷⁾ Senere oversat af Rostgaard, Pont. Nr. 211.

¹²⁸⁾ Senere oversat af Birgitte Kaas, Pont. Nr. 318. Enkelte Vers dog af Ægidius.

¹²⁹⁾ Pont. Nr. 424.

¹³⁰⁾ Senere oversat af Birgitte Kaas, Pont. Nr. 349. Enkelte Vers af Ægidius.

¹³¹⁾ Pont. Nr. 491.

¹³²⁾ Pont. Nr. 451 i en anden Oversættelse.

¹³³⁾ Pont. Nr. 422.

¹³⁴⁾ Pont. Nr. 191 og videre helt til Den danske Salmebog.

¹³⁵⁾ Pont. Nr. 193 i en anden Oversættelse.

Nr. 363 Gud ske lof, fuldkommen er (Nun Gott lob es ist vollbracht, Hartm. Schenck)¹³⁶⁾

Johs. Scheffler, som nærmer sig Mystikkens Jesusdyrkelse, er repræsenteret ved:

Nr. 46 Kom selv til mig, Jesu blid (Jesu, komm doch selbst zu mir)¹³⁷⁾

Nr. 78 Christi siæl helliggiøre mig (Die Seele Christi heilige mich)¹³⁸⁾

Nr. 300 Om guld og gods til mig ej taler (Ach, sagt mir nichts von Gold u. Schätzen)¹³⁹⁾

Fra ældre tyske Psalmebøger i Slesvig og Holsten har Ægidius kun hentet enkelte af sine Psalmer, ligeledes enkelte fra

¹³⁶⁾ Pont. Nr. 194 i en anden Oversættelse. Ogsaa andre har forsøgt at oversætte disse to Ps. (Rostgaard, Lucoppidan f. Eks.), men Pontoppidans Tekst blev staaende. I Sønderjylland sang man i Forsamlingen Ps. i følgende Version (Gestrup-Samlingen, jfr. p. 308):

Kiere Jesu, vi er herre,
Dig og dit ord at fornemme,
Vær os med din naade nær,
At vi det i Hiertet gemmer,
paa det Hierte, Siel og Tanker,
op til dig i Himlen vanker.

Gud ske Lov det er fuldragt,
Bøn, Sang, Læsen og at høre,
Gud har taget os i agt,
bør os da hanss Lov at meere,
Gud vær Høylig Priset,
som os alt got har beviset.

Ald vor Vidskab og forstand
Er med Mørckhed omkringgivet,
dersom Ey din Retviis Aand
os forfremmer hen til Livet,
gott at mercke, got at tencke,
du Self maae i os indsencke.

Nu har vor Guds tienist ende,
og Gud os Sin Naade Skencket,
Nu enhver sig hiem Vil Vende,
og Sit Sind til gud har Lencket,
Guds Aand os i Fremtid Lede,
Og oss alle Vel Bereede.

O du glantz af Herrlighed,
Lyss af Lyss som af Gud
Rinder,
gør os alle vel Bereed,
Aabne Hierte, Mund og Sinder,
gif til Syngen, Beden, Læsen,
Lyck og til andagts Wäsen.

Ald vor udgang Signe os Herr,
og Vor indgang Ligemaade,
Signe du Vor gierninger
Hver og det, alt hvad vi skal
lade,
Lad O gud Vor død Vellyckis,
og os til dit arf Henryckis.

¹³⁷⁾ Senere oversat af den store ubekendte hos Pont., Nr. 369.

¹³⁸⁾ Pont. Nr. 71.

¹³⁹⁾ Senere oversat af Brorson, Pont. Nr. 572.

Hamborg, Stade¹⁴⁰⁾ og Wittenberg (jfr. Note 109). Heller ikke paa Opbyggelseslitteraturens store Overdrev har han fundet stort, som havde hans Interesse. Med Sikkerhed¹⁴¹⁾ kan der egentlig kun henvises til Biblischer Weyhrauch af *Jobs. Lassenius*.

Lassenius,¹⁴²⁾ en Digter i Paul Gerhardts Tone, siden 1676 Sognepræst ved Sct. Petri tyske Kirke i København, udgav i 1687 sin meget læste Opbyggelsesbog *Biblischer Weyhrauch*, som siden udkom i flere Oplag. Herfra stammer 5 oversatte Psalmer.¹⁴³⁾ Skønt de i Forvejen var oversat for danske Læsere af *Peder Møller*, har Ægidius dog oversat dem paany. At han har kendt Peder Møllers Tekst, ses af, at den ene af de 5 Psalmer — Nr. 224 — kun er en let Bearbejdelse af den ældre Oversættelse. I det hele taget overtager Ægidius kun sjældent en dansk Tekst uden at ændre Ord og Vendinger, ja stundom hele Vers, thi alt skal være »fatteligt«. Undertiden kan han være heldig, men oftest bliver det kun til et enkelt heldigt Greb mellem mange Fejlgreb. Naar Ægidius f. Eks. i

Nr. 225 oversætter:	P. Møller:
Paa Jesum Christ den smerte-	Min Jesum, den velplag'de
mand	Mand,
Som haver for mig bødet	Som for mig gik i Løfte,
(Vers 7)	

¹⁴⁰⁾ *Stadisches verbessertes Gesangbuch* udkom 1712. En ældre Ud-gave har været i Brug i adskillige slesvigske Købstæder, i hvert Fald i Tønder og Husum. Ogsaa Stades *Manuale ecclesiasticum* har man benyttet i enkelte slesvigske Kirker, pfr. Höeck, *Ritual- und Agendenschatz*, p. 69 f. 112.

¹⁴¹⁾ Nr. 302 findes i Christian Friedrich Connows *Himmelflammen-des Jesu-Lob zur Verschmähung der Welt*, Wittenberg 1704.

¹⁴²⁾ Johannes Lassenius, født 1636 i Pommern, paavirket af Heinrich Müller og Rostockerne (Reformbevægelsen). Efter en noget om-tumlet Tilværelse blev han i 1666 Rektor og Aftensangsprædikant i Itzehoe, 1676 Sognepræst ved Sct. Petri, 1678 Professor, 1686 Professor primarius i Fakultetet. Død i København 1692. DBL. X. p. 123 f. (L. Bobé). Monografi af Wilh. Rabe, 1933. »Ge-hört zu den bedeutendsten Predigern der Zeit«.

¹⁴³⁾ Nr. 10, 11, 30, 224, 225. *Bibelske Wirach til gudelige Andagters søde Lugt*. Fordansket af Peder Møller, udkom 1688, senere Ud-gaver 1721 og 1748. E. Ehrencron-Müller, *Forfatterlexikon*, V. 87.

kan hans Version nok taale Sammenligning med Møllers, men ellers falder hans Forsøg paa at forbedre ofte ynkeligt ud.

f. Eks.:

Lad mig en vederstyglighed
Til synden altid have,
O! Fader, med din Aand mig led
Giv mig og Aandens gave

(ib. vers 11)

P. Møller:

Lad mig for Syndens Snære-Baand
En Hiertens Afskye have,
Rek mig, o Fader, self din Haand
Og und mig Aandens Gave.

Hans Forsøg paa at »tale begribeligt til de eenfoldige« udvander og forfladiger tilmed ofte Teksten (jfr. p. 132).

Over de oversatte Psalmer anfører Ægidius den tyske Begyndelseslinie. Det har — i en langt senere Tid — irriteret nogle af hans Kritikere, men det var ret almindeligt i Datiden, og desuden var det praktisk i Egne, hvor man havde dansk og tysk Psalmebog, og hvor langt de fleste Præster havde tysk Uddannelse. Selv om Princippet ikke er konsekvent gennemført,¹⁴⁴⁾ betegnes de Psalmer, som ikke bærer tysk Overskrift, i det følgende som danske Psalmer. Efter hvad der er sagt i det foregaaende, maa man ikke regne med, at deres Tal er stort. En Del er gamle liturgiske Psalmer, som allerede findes i vore ældste Psalmebøger¹⁴⁵⁾ og ogsaa er optaget i alle senere, inclusive Kingo, ialt 19. Resten er hentet fra Cassubens (1681)¹⁴⁶⁾ og Kingos¹⁴⁷⁾ Psalmebøger.

Til de danske Psalmer kan man med en vis Ret regne de over 100 Oversættelser af tyske Psalmer, som var optaget i ældre danske Psalmebøger. Af saadanne overtog Ægidius 72 af Reformationstidens Psalmer, som allerede fandtes i Tausens og Thomissøns Udgaver. 29 er ældre danske Psalmer. Men i de

¹⁴⁴⁾ Fredsbønnen, den gamle Pro pace Antifoni (Nr. 412) er omdigtet af Luther. Ligesaa Trospsalmen (Nr. 197). Det bemærkes, at Ægidius ogsaa har Palladius' Gengivelse (Nr. 198) af samme.

¹⁴⁵⁾ Nr. 51, 52 (ikke optaget i Kingo), 53, 54, 85, 93, 97, 106, 109, 110, 111, 196, 198 (ikke hos Kingo), 268, 287, 389, 403 (ikke hos Kingo), 412.

¹⁴⁶⁾ Nr. 13, 210, 244, 284, 350.

¹⁴⁷⁾ Nr. 12, 34, 233, 235, 350 stod allerede i Steens Vandrebog, 366 og 410 ogsaa i Cass. 1681. 35, 44, 205 fra Kingos Psb., den sidste af Kingo. En anden Psalme af Kingo, O! Jesu paa sin Alterfod (Ægidius Nr. 247) findes i Aandeligt Siunge-Koor, 2. Part 1681.

fleste Tilfælde har Ægidius bearbejdet dem stærkt eller ligefrem omstøbt de ældre Oversættelser. Kun de, »so in usu gewesen«, lod han staa uændret.

Oversigten over Bogens Kilder og Forlæg viser,¹⁴⁸⁾ at Ægidius ikke først og fremmest havde Rod i dansk Aandsliv, og vi har i det foregaaende ogsaa set, at han og hans Samtid heller ikke kunde have det. Varnæs-Psalmebogen er nok dansksproget, men alligevel kan man kun med Forbehold kalde den en dansk Psalmebog. Den er opstaaet i det tyskprægede, kulturelt autonome Omraade i Slesvig, hvor der nu var Brug for en dansksproget Psalmebog. Men dermed er ikke sagt, at den er tænkt som et slesvigsk Modstykke til Kingos (V. Ammundsen). Psalmebogen ville sikkert kun slet og ret udfylde et Behov. At Kingo kun er repræsenteret ved saa faa Psalmer, skyldes næppe politiske Hensyn,¹⁴⁹⁾ men snarere en vis Ængstelse for hans særprægede Stil.

Ogsaa *Søren Jonæson* undgik Kingos Psalmer og var — ligesom Ægidius — paa Vagt mod alle »højtflyvende Ord og Talemaader i Psalmerne«. ¹⁵⁰⁾ Var det saaledes i Kongeriget, forbavser det ikke, at den samme Ængstelse eller Uvilje kunde raade i Slesvig. Iøvrigt havde Jonæson og Ægidius paa mange Punkter fælles Syn paa Kirkesangen. De er begge i udpræget Grad *ældre Røster*, begges Smag viser bagud, de foretrækker begge de nye tyske (ikke pietistiske) Psalmer frem for Samtidens danske, inclusive Kingos. Tilvæksten af danske Psalmer er derfor hos begge meget ringe, Antallet af tyske Oversættelser derimod tilsvarende stort. Ogsaa Søren Jonæson anfører ved de oversatte Psalmer den tyske Begyndelseslinie,

¹⁴⁸⁾ Johannes Laverentzens, *En ny og suldkommen Dansk Psalmeboog*, indeholdende 1010 Psalmer, Kbhvn. 1709, synes ikke at have spillet nogen videre Rolle som Forlæg, dog er Nr. 376, *Hvor forfængelig, hvor forgængelig/ Er Menniskkers levnet* (Mich. Franck, Ach, wie nichtig, Ach, wie flüchtig) sandsynligvis taget herfra (Nr. 989), men i en stærkt bearbejdet Form. Det er næppe sandsynligt, at Ægidius har kendt Samuel Olsen Bruuns Oversættelse i »Den siungende Tiidsfordriv«, hvis ældste kendte Udgave er 5. Oplag 1711.

¹⁴⁹⁾ V. Amm. a. S. p. 19.

¹⁵⁰⁾ KS. 7. R. III (1959) p. 465 (A. Mallings).

begge søger at gengive den tyske Tekst med Nøjagtighed og Troskab, begge benytter Lüneburgisches Gesangbuch som Forlæg.¹⁵¹⁾ Ogsaa Jonæsøn »konserverede det Forhold, at den danske Salmebog i det store og hele var en Afdeling af den tyske, blot oversat til et andet Sprog.¹⁵²⁾ Uafhængigt af hinanden har de to Mænd, om ikke samtidigt saa dog som samtidige, arbejdet med den danske Psalmesang i den samme Aand. Men alligevel har Ægidius ikke optaget en eneste af Jonæsøns Psalmer, skønt de begge i en Del Tilfælde har oversat de samme Psalmer, ialt 9. Ægidius har vel kun kendt de 5 (4 blev optaget i Kingos, 1 fandtes allerede i Cassubens). Iøvrigt maa det erindres — naar Talen er om Kingo — at han i sit Syn paa dansk Psalmesang var langt forud for sin Tid, naar han dristigt skabte noget helt nyt.

Ægidius og Jonæsøn havde Samtiden paa deres Side, naar de i Forsøget paa at skabe en *Kirkepsalmebog* først og fremmest rettede Blikket tilbage. Samtidens Syn — i hvert Fald i Slesvig — kommer til Orde i den slesvigske Generalsuperintendent Muhlius Ord om Kirkepsalmerne: Die alte Kirche schätzte jene so hoch (dvs. Davids og de øvrige bibelske Psalmer), dass sie auch keine andere, die sonsten gemacht und psalmoi ideatikoï, Psalmi plebeii, genannt wurden, in öffentlichen Versammlungen dulden wolten . . . wie Valerius die erklärung gibt, gesänge, so von Geist Gottes nicht eingegeben, sonder von privatmännern aufgesetzt, müssen in der gemeine keines weges gesungen werden. Nechst diesen gleichsam canonischen lieder behalten des theuren werckzeugs Lutheri und der übrigen alten Theologen, so um und kurtz nach seiner Zeit gelebet, recht geistreiche gesänge freilich den preis, welche auch darauf, so viel sich zum vorhaben schicken wollen, in ihrer ordnung folgen. Hiernächst verdienen die denen alten zugestellte neue lieder gleich wol auch ihre stelle und gehöriges lob, und wird der augenschein lehren, dass man die säftigsten und andächtigensten unter solchen *nach reifer überlegung ausgesuchet*, welche ver-

¹⁵¹⁾ ib. p. 447, 456 ff.

¹⁵²⁾ ib. p. 466.

hoffentlich so wol in offentlicher gemeine als zu hause nicht ohne mercklichen nutzen seyn werden.¹⁵³⁾

Ud fra dette — autoritative — Synspunkt har Ægidius valgt sine Forlæg og Psalmer.

Excurs

Sproget

Skønt denne Afhandling først og fremmest vil være en historisk Redegørelse for dansk Psalmesangs Kaar i Nordslesvig og vil vise, hvordan Landsdelen vaagner til selvstændig dansk Sang, først anstrengt og ubehjælpsomt hos Ægidius, indtil den senere lyder i al sin Skønhed, uovertruffet, hos Hans Adolph Brorson, vil en kort Omtale af Ægidius' Sprog dog være nødvendig.

Ægidius-Psalmerne er Markblomster groet paa den slesvigske Folkeager, det første Bud om et dansk Slesvig. En Pommeraner har tilskyndet Mænd med dansk Modersmaal, men med latinsk-tysk Danelse til Værket. Tøvende og med Betæneligheder paa Læberne gik de i Guds Navn til denne Opgave. »Mine egne Kræfter, jeg tilstaar det aabent, slaar ikke til, naar det kommer an paa Evnen til at gaa dybere ned i det danske Sprog«. ¹⁵⁴⁾ Betegnende nok skriver Ægidius disse Ord til sine Embedsbrødre i Slogs Herred paa Latin. »Modtag da, jeg beder derom, disse Psalmer, læs dem og læs dem atter med til det yderste anspændte Øjne, ja med Lynkeus' Øjne, om Maal og Rytme er rigtig, om Mislyd, Utydeligheder og Pleonasmer findes, om Stavemaade og Retskrivning er rigtig eller skal være en anden. Læg Kræfterne sammen, forenet Kraft er jo det, der duer. Jeg har ikke Tillid til mig selv, Eder, som har skarpere Øjne end Metronomerne, ¹⁵⁵⁾ stoler jeg paa.

Hvor meget Vennerne har rettet i Manuskriptet eller ændret paa det, kan nu ikke vides, men Indholdet var og blev Markblomster. Det sønderjydske skinner hyppigt igennem, og det skal det have Lov til. Det har ikke generet nogen i Hjemstavn, som fik Bogen i Hænde. Tværtimod. Der er lidt rigeligt med Germanismer, men dog ikke saa mange, som man — under de foreliggende Omstændigheder — kunde forvente. Hans samtidige i Kongeriget stod i saa Hen-

¹⁵³⁾ Forord til Schleswig-Holsteinisches/ Buss- Glaubens-/ und/ Danck-Opfer/ zur Ermunterung des Geistes/ in auserlesenen Gesängen . . . 1712. Jfr. p. 112.

¹⁵⁴⁾ SA 1955, p. 47 ff.

¹⁵⁵⁾ Atheniensiske Embedsmænd, som havde Tilsyn med Maal og Vægt.

seende ikke tilbage. *Stavemaaden* er i Sammenligning med de senere saakaldte »Tønderhefter« indeholdende Brorson-Psalmer (1732—34) mærkelig moderne. Alt i alt maa det siges, at ofte er det lykkedes Ægidius at skabe en god Oversættelse i et jævnt og forstaaeligt Sprog, saaledes som han vilde det. Naar han er bedst, kan han — ikke mindst i sine originale Psalmer — naa den inderlige Eenfold og Højhed, som gav disse Psalmer en Plads i mange Hjerter gennem lange Tider baade i Danmark og Norge, men dog først og fremmest i Hjemstavn.

Dennes Sprog slaar igennem f. Eks. i *Brug af Genus*: Et Fugl (118 — 7), noget faldt i got Land (Jord, 136 — 2, 133 — 1), en stor Tal (Antal), vor Ønsk (37—3, 100 — 16, 80 — 8), den Sted (62 — 3). *Forveksling af sin og hans*, f. Eks.: Christus vilde snart sin Søn udfri (om Hovedsmanden, 185 — 1).

Sønderjydske Ord og Vendinger: de meste (fleste, 276 — 3), rende (løbe, 210 — 10, 329 — 5), hvert Klokslet tel hand (406 — 7), føl (føler, 140 — 5, 388 — 8). Mellem de sønderjydske Ord og Vendinger og de rene Germanismer møder man i Psalmerne en Del Ord, som viser, hvor *usikker* Ægidius er ikke blot *over for Nuancer* i Sproget, men ogsaa i Valget af de rette Ord. Han forveksler f. Eks. Renhed med Renlighed (Helligaanden elsker Reenlighed (100 — 13), skelner ikke klart mellem sandt og sandfærdig, »saa sandfærdig, som jeg lever« (saa sandt jeg lever, so wahrhaftig, als ich lebe 223 — 4), eller han forveksler det hørte med Hørelse og Belæring med Lære. Oversættelsen af det tyske Vers bliver saa ogsaa derefter: Gud skee lof fuldkommen er/ Bøn, sang, hørelse og lære (363 — 1).

Sansen for regelret Versbygning kommer i stadig Konflikt med det genstridige Sprog, som ikke uden videre vil omformes til velklingende Strofer. Karakteristisk for Ægidius er derfor de mange Apostrofer, som han maa forsyne sine Ord med for at betegne den apokoperte Form. Ofte maa han stride haardt for at presse Versets Indhold ind i en fast Form. *Poesien bliver underordnet Opbyggelsen*.

Germanismer: Man har særlig fremhævet, at Ægidius skriver Herr for Herre. Det er han i Samtiden langt fra ene om, men det kan siges, at Ægidius bruger denne Form irriterende ofte og tilmed som en ren Germanisme. Herr Gud (i Te Deum, Herr Gott) Herr Jesu paa din alterfod (i Stedet for Kingos O Jesu), Du fredsens fyrst, Herr Jesu Christ (Du Friedens Fürst, Herr Jesu Christ). Det vrimler med adjektiviske og adverbiale Germanismer som: saliglig, mægtiglig, eviglig, kraftiglig, frugtbarlig. Af substantielle kan nævnes: synder (die Sünder, At lære synder flittelig, 207 — 3), velfært (Wohlfart, 322 — 1), Ridderskaft (101 — 4), dine piners Centnerlast (Deiner Marter Centner-Last, 74 — 3).

Hans usalige Trang til at oversætte de tyske Strofer *ordret* fører ofte til ubehjælpssomme og kummerlige Rim.

Salig er, de som fred giøre Og seer der hen allen tid, (116—8)	Seelig sind die Friede machen Und drauf sehn ohn Unterlass.
--	--

For dig er mig saa vee (56—2) Da vil jeg flid betiden giøre At vandre ved en salig fart (396—1)	Nach dir ist mir so weh. So will ich mich bey zeit bewerben um ein recht seligs sterben hier
--	--

Eller man møder *sproglige Misfostre* som: Jeg hannem stiller hiem (1—6), At hand fra synden holder still (dass er von Sünden halte still, 211—1).

I Nr. 332 ændrer han i Stheens Gengivelse af Salsborchs Psalme Alleene paa Gud fortrøster ieg mig, men han har næppe kendt den tyske Tekst og stiller sig frit til Stheens Psalme. I Verset

Gud skal min Siæl vederquæge
Alt efter sin tilsagn god
Oc vere min bedste læge
Oc raade min angst bod,

hvor Billedet af Lægen (skabt af Stheen) omspænder de 4 Linier og skaber en Helhed ud af dem, snubler Ægidius over »raade Bod paa«, saa hans Gengivelse falder helt fra hinanden:

Gud skal mig vederquæge
Efter sit løfte god,
Og være selv min læge
Paa min angst, graad og bod (332—1).

Læge har Ægidius formodentlig forstaaet som Lægedom.

Selv den tyske Tekst misforstaaer Ægidius stundom, endog en typisk luthersk Vending som f. Eks. i Nr. 274. Saa siger de uviises mund. Det karakteristiske *der sein Verstand gerichtet hat* misforstaaer han ganske:

Ob er jemand möcht finden,
der sein Verstand gerichtet hätt,
mit Ernst nach Gottes Worten thät.

Ægidius oversætter:

Om nogen maatte være,
Som med forstand paa denne jord
Gjorde efter hans reene ord.

Her er *gerichtet* det fatale Ord. Det kniber her ikke blot med Oversættelsen, men ogsaa med Forstaaelsen af Luthers Teologi. Thi Rationalist er han ikke. Bevidst forfalsker han ikke Luthers Ord.

»Mand har undslaaet sig fra alle høje ord og maader at tale, og rettet sig, efter som de Enfoldige kunde begribe med Enfoldighed og Tydelighed«, siger Ægidius i Forordet. »Høje Ord«, dvs. poetiske Ord og Vendinger samt Fremmedord, søger han derfor at gengive ved *dagligdags forstaaelig Tale*. Nogle Eksempler:

I *Hans Raffns* Oversættelse *Frisk op, min Sjæl, forsage ey* (Ludw. Helmboldt, *Frisch auf, mein' Seel', verzage nicht*, Cassuben p. 399, Ægidius Nr. 296) retter han

Om Kaarsset er svart/ i Rosens Gaard/ Kand man ey altid dantze,	til: Est du i strid/ I lyst og fryd/ Kandst du ej altid sidde (296—1).
---	--

Ægidius fører herved unægtelig sine Læsere ned paa det jævne. Ligesaa i Vers 4:

En Skytzherre min/ er Gud saa fin	Gud er den mand/ Som hielpe kand,
hannem giffuer jeg mig i Volde	Jeg hannem vil mig give.

Ligesaa i Nr. 315: Kommer til mig, sagde Guds Søn (Cassuben p. 197, sandsynligvis Ægidius' Forlæg). Vers 6 og 9:

I dag er Menniske karsk oc sund,
i Morgen siug oc svag mangelund,
snart Døden hannem kryste.
Som Blomstret visner i grønne Eng,
saa snart oc Verdens Pral bliffver endt,
som hastelig falder oc brøster.

Den Rige hielper i ingen Stat,
den unge Mands Mod falder her saa brat,
hand maa dog aff dette Grønne,
Haffde een end all Verden i Vold,
hver Pennings Værd aff Sølf oc Guld,
i Dantzen maa han dog trine. (Dødedansen).

Ægidius:

I dag er mangelund karsk oc sund,
Men morgen svag, syg mangelund,
Og tager snart en ende.
Som markens blomster falder ned,
Saa maa og verdens herlighed
sig hastelig bortvende.

Dend rige hielper ey sit gods,
Dend unge ey sit mod og trods,
Dem griber dødsens snare:
Om nogen havde sølv og guld
Og alt, det verden er af fuld,
Herfra skal hand dog fare.

Fremmedord søger Ægidius — ofte med Held — at fortrænge og erstatter dem med hjemlige. »Du Seyrvindings Fahne-Fører« ændrer han til *Du som seir til lyset fører* (Nr. 13 — 6. Jens Sehestedt Ps. Nu hjælp Gud, som hielpe kand, Cassuben p. 1088).

Oc Stierners Hær oprunden
paa Himlens Firmament,
(Cass. p. 986: Nu hviler Marck oc Enge).

Ægidius:

Og stierners hær oprunden
Paa himlens klare sal. (20—3).

I samme Ps., Vers 7:
Min Øyne Søffnen bucker
Oc i en Hast tillucker

Ægidius:
Naar mine øjen-laage
Ej længer kunde vaage.

Eller han forandrer »lodst saa vel gelinge« til: tog en god ende (Nr. 23, 2. Cass. p. 905), og Huusgesinde til huusfolk (ib. Vers 10).

Ser man Psalmebogen og dens Sprog i Samtidens Lys maa det siges, at en ringe Bog er det ikke. A. D. Jørgensen¹⁵⁶⁾ kommer nok Sandheden nærmest: »der er ofte en ikke ringe Fynd i Tanken og i det noget gammeldags Sprog, som det levede i Folkemunde i disse Egne«. Vi tør ikke sige med Rudelbach¹⁵⁷⁾, at »Sproget hos ham (Ægidius) er i det Hele taget saa godt som plettefrit«, men bifalder en ældre Udtalelse herom: »Hist og her findes der vel Steder i disse Viser, der efter Sprogkyndiges Dom ikke ere godt Dansk, men uagtet denne lille Fejl er det dog en nyttig Samling, der har tjent til megen Opbyggelse«. ¹⁵⁸⁾

¹⁵⁶⁾ Johannes Ewald, p. 5.

¹⁵⁷⁾ A. G. Rudelbach, Om Psalme-Literaturen (1856) p. 364. Jfr. Wilh. Rothes Ord om Varnæs-Psalmebogen i Det danske Kirkeaar (1878), p. 106 f.: Sproget er ikke allevegne godt, men der er ikke Spørgsmaal om, at denne ærværdige Bog baade har tjent og endnu tjener til megen Opbyggelse i de Menigheder i Slesvig, hvor Kirkesproget er dansk.

¹⁵⁸⁾ Br. Helw, II (1847), p. 357.

6. Varnæs-Psalmebogens teologiske Stade og Forkeyndelse

Siden A. D. Jørgensen i sin Biografi over B. C. Ægidius i Dansk biografisk Lexikon¹⁵⁹⁾ skrev, at hans Psalmebog »i sin Helhed er frembaaret af den pietiske Bevægelse, der den Gang var trængt frem over Sproggrænsen«, har hans Ord, — som i sig selv er en Mistydning — draget en hel Hale af Misforstaaelser efter sig (jfr. p. 76).

Ægidius tilhører endnu Orthodoxyens Tidsalder. Det gør hans Psalmebog ogsaa, selv om den i nogen Grad bærer Præg af at være blevet til i en Kreds, som var paavirket af den orthodoxe Bodsfromhed, ikke i den oprindelige Skikkelse, men snarere i en senere noget udvandet Form¹⁶⁰⁾.

¹⁵⁹⁾ DBL VI. p. 50.

¹⁶⁰⁾ Herved tænkes f. Eks. paa den let pelagianiserende Tendens, Pønitentzens Krav faar i Psalmerne.

*Bedring ej Jorgjæves er,
Naar de arme mennesker
Angre deres synders skyld (272,8).*

Eller: Gud af hiertet glæder sig,
Naar en synder *bedrer sig* (223,4).

Her opfattes »bedre sig« som omvende sig (Originalen: Gottes Freud ist, wenn auf Erd/ Ein verirrter wiederkehrt, Paul Gerhardt: Weg/ mein Hertz/ mit den Gedancken). Sml. ib. Vers 2: Vender du dig kun til Gud/ Bedrer dig efter hans bud.

Den samme Tendens møder man i Ægidius' Bearbejdelse af de gamle danske Psalmer: I Stheens O Jesu, Liffsens Herre ændres »at jeg maa omvende mig« til »at jeg maa *bedre mig*« (233,2). Eller Albert Hanssøns Psalme Vaag op, o Synder, tænk dig om, hvor Originalen har »omvend dig snart«, retter Ægidius det til »Snart *bedre dig*« (403,2). Som nævnt har Ægidius valgt selv at oversætte Psalmerne i Lassenius' Biblischer Weihrauch og forbigaar dermed Peder Møllers Oversættelse. Ogsaa her forfladiges Bodsfromhedens Tanker ved, at en rationalistisk Tendens, som er Originalen ganske fremmed, gør sig gældende. 224,2 lyder i P. Møllers Oversættelse:

Ægidius:

Jeg har i Synden vandret	Jeg har i synden vandret,
Gjort mig til Satans Lem	Det jeg bekiender dig,
Og godt til ondt forandret,	Og got til ont forandret,
Thi bær' jeg Anger frem.	Nu vil jeg <i>bedre mig</i> .

Stundom peger et Vers frem mod den kommende Oplysningstid:

Hvo med beskedenhed hver under øjen træder,
Og skyer som forgift de lasterfulde sæder,
Hvo som har Gud til ven, hand gjør alt hvad hand skal,
Og er saa sandelig i de udvaldis tal. (258,7).

Den Guds frygt, som kommer til Orde i Psalmerne, er mere i Pagt med den gammellutherske end med den frembrydende Pietisme. Bogen indeholder Arven fra den gamle Tid suppleret op med et mindre Antal Psalmer fra Senorthodoxiens Tid, men saa godt som ingen, eller rettere slet ingen af Pietismens Psalmer.

Som Paradigma paa Bogens Psalmer kan anføres Johann Heermanns Kommt, lasst euch den Herren lehren, hvor 1. Vers i Ægidius' Oversættelse lyder saaledes:

Kommer hid, af Jesu lærer,
Kommer, hver nu lære skal,
Hvo de ere, som der hører
Til de rette Christnes tal,
De bekiende Gud med mund,
Troer fast af hjertens grund,
Og at giøre godt de strever
alt saa længe, som de lever. (Nr. 116).

Dette Vers udtrykker ganske godt Bogens Stade og centrale Sigte. Det gengiver som i en Sum baade Ægidius' Forkyndelse og hans Intention m. H. t. Arbejdet som Oversætter, Forfatter og Redaktor.

Det maa dog straks bemærkes, at i hans Bog overdøver Klagesangen ofte Lovsangen, og de lange Afsnit om »Bod og Pønitentze« (Nr. 207—37), »Om Kaars og Drøvelse« (Nr. 313—334), »Psalmer i almindelig Nød« (335—350) fylder langt mere end rimeligt er i en Psalmebog, som ifølge sit Titelblad skal være »Enhver Christen, som gierne siunger og lover Herren med Psalmer, Sange og aandelige Viser til nyttelig Brug og Opbyggelse«. Hertil kommer, at Bogens Festpsalmer ofte er lange, slæbende Betragtninger, ofte meget pessimistiske i deres Syn paa Verden og paa Menneskelivet i Stedet for Troens fyndige Tale, som ved om sig selv, at den har overvundet Verden og

I samme Retning peger den ret almindelige Omskrivning af Synd ved *Udyd*:

Hos dig alleene gielder gunst/ Ald udyd at tilgive,
hvor C. Mortensen har »til Synden at forlade« (Æg. 214,2. Jfr. Nr. 26,2 og 3, 125,3, 138,7, 143,2 208,3, 219,5, 231,1.)

bestandig vil overvinde Verden, i hvad Skikkelse denne saa end optræder. Ordet *Jammerdal*¹⁶¹⁾ om Verden og *Elende* om Livet i Verden hober sig ofte betænkeligt op i Psalme efter Psalme. Klager over Hjertets Lunkenhed, over Verdens Svig og Ondskab, — som i og for sig udtrykker noget sandt og realistisk —, behersker den i en saadan Grad, at den mindre kyn-dige, eller den, som blot blader Bogen igennem, gaar ud fra, at dette er »Pietisme«.

Men Tiden og dens Vilkaar var heller ikke lyse. Tredive-aarskrigen og alt, hvad der fulgte i dens Kølvand, havde paa-ført Datiden et Hav af Lidelser og Rædsler, som ret naturligt i Reformationens Moderland skabte en Poesi, som grænsede til Undergangsstemning. Den gav let Genklang i vore Egne, som havde faaet deres Del af Ulykkerne.¹⁶²⁾

Den, som skrev Lidelsernes Kapitel, havde paa Fornemmel-sen, at det var uden Ende. Derfor var Landsdelen, inclusive dens Gejstlighed, modtagelig for Klagesange.

Men Klager klarer det ikke. Tiden opfattede Landeplagerne som Guds strenge, men *retfærdige Straffe*. Ordene Pønitentze og Bod (Bedring i Ægidius' Sprogbrug) blev derfor Øjeblik-kets altbeherskende Krav. »Gjør Pønitentze«, blev det grund-læggende Ord for det religiøse Livs Fornyelse.

Der var Skygger nok fra Fortiden, og nye Skyer taarnede sig op i Horizonten. Netop i de Aar, da Psalmerne blev til en Bog, sank *Gottorp*. Dets Hersker faldt ved Klissow (1702) paa Karl XII's Side. Et lunefuldt Misregimente under Eventyre-ren Baron Georg Heinrich von Görtz¹⁶³⁾ plagede og ud-sugede i de følgende Aar Folket. I 1713 maatte den mindre-

¹⁶¹⁾ Nr. 154,11, 155,2, 157,11, 162,12, 170,8, 175,2, 177,3.

¹⁶²⁾ 1627–29 Wallensteins Okkupation, 1644–45 Torstenssons og Wrangels Indmarch, 1657–59 Svenskekrigen og »Polaktiden«. I disse Aar døde i nogle nordslesvigske Sogne op til to Tredjedele af Befolkningen (f. Eks. Østerløgum, Hygum og flere andre), jfr. Aksel Lassen, *Skæbneaaret 1659* (1958). Alt dette var endnu i frisk Erindring ved Aarhundredskiftet.

¹⁶³⁾ Georg Heinrich v. Görtz var i Begyndelsen af Aarhundredet Amt-mand i *Aabenraa*. Senere ledede han Gottorps Politik i dets Skæb-netime. Henrettet i Stockholm 1719. Jfr. DBL² VIII, p. 532 f.

aarige vordende Hertug Friedrich Karl forlade Gottorp for aldrig mere at vende tilbage, mens hans Landomraade i Slesvig blev besat af Frederik IV. Alt dette blev i Kredse i det gottorpske Nordslesvig opfattet som Ulykkesbudskaber, Trusler og Tegn paa Opløsning.

Jeg tror med alle fromme, — sukker Ægidius —
Guds Dom for dørr'en staar,
Hielp Gud, at jeg ej lever,
Som udi Noah tid,
Det, som dit bud udkrever,
Lad giøre mig med flid (118—9).

Skal der synges Glædessange, maa det vente til Mennesket har forladt denne Skuesplads. Her og nu er det for vanskeligt.

Kom, Jesu, og giør ende
Paa denne verdens nød,
Din naade til mig vende,
Giv mig en salig død.
Lad mig med Æris-Palmer
Staa i Guds Paradiis,
Og siunge Glæde-Psalmer
Dit navn til lof og priis (ib. Vers 12).

En saadan Betragtning, født under sorte Skygger fra Fortiden og under truende Auspicier for Fremtiden har intet med Pietisme at gøre, men er almenreligiøse Følelser overalt, hvor Nød og Død er haarde Herrer, og hvor Sjælen længes efter sit himmelske Hjem.

Ved Bedømmelsen af Bogens teologiske Stade er *dens nyere Psalmebestand* af størst Interesse. Naar der blandt dens 246 Oversættelser fra tysk kun er ca. 15, som kan kaldes nye i Tiden — skønt Tiden var overordentlig rig paa nye Psalmer, man tænke paa Freylinghausens to Samlinger Geistreiches og Neues Geistreiches Gesang-Buch — viser det, at Ægidius ved sit Valg af Psalmer næsten udelukkende har skuet tilbage mod Fortiden og kun i ringe Grad har set ud over Samtiden. Selv om alle nye Psalmer havde været af pietistisk Oprindelse, vilde det ikke have influeret væsentligt paa Bogens Helhedspræg.

Men de er ingenlunde alle pietistiske, ja, egentlig kan ingen af dem kaldes saaledes.

Af *Schmolck* (død 1737), Orthodoxyens sidste store Psalmedigter, har Ægidius — ligesom Gott. 1712 — kun optaget *Ach wie lange, ach wie bange* (Nr. 327 *Ach hvor længe, skal mig trænge*). Det er desværre *Schmolcks Klagesang*, som her er repræsenteret, men den passer godt til Kapitlet om *Kaars og Drøvelse*:

Hvor som jeg mig hen kand vende
Og min øjen hen vil sende,
Seer jeg alt fuldt af elende.

Hvis hans Pessimisme i en Del af disse Psalmer er berettiget, giver den et uhyggeligt og trøstesløst Tidsbillede.

Ulyk, mangel, brøst og quider
Jeg elende alle tider
I stor nød og kummer lider (Vers 7).

Dernæst har den ivrige Anti-Pietist *J. F. Mayer*¹⁶⁴), Hauptpastor i Hamborg, senere Professor i Kiel, faaet sin Psalme »Morgensang for Alterets Sacramentes brug« *Auf, auf mein Geist ermuntre dich, die Nacht ist nun vergangen*, oversat (Nr. 16. *Op, op, min siæl, opmuntre dig*). Der er en ikke ringe Fynd i Tanken ogsaa i Oversættelsen:

Kast fra dig først dit synde-klæd,
Som ureent er og bliver,
Ifør Guds Søns retferdighed,
Som skændsel fra dig driver,
Kald Guds Aand hjerteligen paa,
Af dend du hellighed kandst faa,
At hand dig vel bereder.

Psalmen findes ikke i Gott. 1712 — Mayer og Muhlius var Antipoder. Ægidius har sandsynligvis overtaget den fra *Hamburgisches Gesangbuch* (1700).

¹⁶⁴) Rodenberg og Pauls, a. S., p. 205 ff., Feddersen, p. 222, 349 f.

Georg Neumark¹⁶⁵) (død 1681), Sacer¹⁶⁶) (død 1699), Tietze¹⁶⁷) (død 1703) og Ingolstetter¹⁶⁸) (død 1711), kan endnu regnes med til den førpietistiske Periodes Digtere. Ogsaa Senorthodoxiens Bodsforkyndelse og Dommedagspsalmer har faaet deres — rigelige — Plads i Bogen. Ægidius har f. Eks. oversat Joh. Rists O Ewigkeit, du Donnerwort (Nr. 406 O evighed, du tordens ord) og Martin Ringwalds Es ist gewisslich an der Zeit¹⁶⁹) (Nr. 402 Det er forvist nu paa dend Tid), men der er i denne ikke en Rest tilbage af det Indtryk, Thomas a Celanos mægtige Sekvens Dies irae, dies illa ellers efterefterlader i Sjælen. Johs. Rists Kommt her ihr Menschenkinder med den frygtelige Helvedsskildring bliver ikke mindre uhyggelig i Ægidius' Gengivelse. Allerede Anslaget i 2. Vers lyder højst mærkeligt i en Psalmebog:

Kommer, os lader vandre
Til helved med hver andre (Nr. 407).

Som en Prøve paa, hvad Datiden i sit drastiske Sprog kunde tillade sig, kan nævnes Vers 16 og 17:

For ond lugt du der gruer, Naar du dit aadsel skuer, Og du skalt med din mund Malurt og galde smage Og diavlens spyt optage, Ja, æde dynd i dend afgrund.	Ild-luen skal dig brænde, Dievlene til dig rende Og slide been og kiød, De skulle sønderrive Og dig til grunde drive, Ja martre dig udi stor nød.
--	--

Men alt dette er jo heller ikke Pietisme. Derimod har Ægidius optaget nogle Psalmer, som i en vis Forstand kan kaldes pietistiske, eftersom deres Forfattere hørte til Speners eller Franckes Kreds.

Der er først *Freylinghausens Aftenpsalme* Der Tag ist hin

¹⁶⁵) Nr. 291.

¹⁶⁶) Nr. 322 og 384.

¹⁶⁷) Nr. 226, 236, 305.

¹⁶⁸) Nr. 307.

¹⁶⁹) Ægidius har kendt Oversættelsen i Cassubens Psb. (Resens? jfr. Skaar, II. 461 f.), men har omarbejdet den, idet han nøje følger Ringwalds Tekst.

(Nr. 29, Bort er dend dag), men da den er uden konfessionelt Præg og ganske tidløs i sin Tale og Stemning, kan den i hvert Fald ikke regnes for en typisk pietistisk Psalme. Det sidste gælder endnu mindre om *Gotters* (?) *Der Glaub ist eine Zuversicht* (Nr. 200).¹⁷⁰⁾ Psalmen er rent luthersk og ganske fri for den ængstelige Spørgen, om Troen nu ogsaa kan regnes for *Tro*. F. Eks. Vers 1 og 3:

En tillid troen er paa Gud,
Og til hans store naade,
Samtykken retter det ej ud,¹⁷¹⁾
Sig hjertet skal forlade
Fuldkommen paa dend Herre

Og sig alleen grundfæste der
Foruden nogen tvivel.

Ej mennisket det giøre kand,
Gud selv os troen sender,
Saa bed, ret inderlig, at hand
Hver dag din troe optænder:
Lad troens frugt og hos dig

Som er ret gode gierninger,
Død troen ellers kaldis.

Derimod kunde man med en vis Ret kalde *Haslochers* Du sagst: ich bin ein Christ¹⁷²⁾ (Nr. 275 Du siger saa jeg er en Christen) en pietistisk Psalme, da den er blevet kaldt »Die Parole des Spenerthums«, og Fakultetet i Wittenberg havde visse Betæneligheder imod den i 1716.¹⁷³⁾ Men da var den allerede optaget i forskellige orthodoxe Psalmebøger, uden at nogen havde bemærket, at dens Forkyndelse skulde være mistænkelig. Med Rette kunde en senere Teolog erklære: »Ich möchte wohl wissen, was die Herren ehemals durch die neue Theologie verstanden, denn ich finde in dem gantzen Liede nichts, was nicht mit der *alten* Theologie übereinkömmt.¹⁷⁴⁾ Psalmen adskiller sig næppe fra de orthodoxe Bodsvenners Forkyndelse, som ogsaa talte skarpe Ord om »død Tro« og vilde ruske dem op til Selvprøvelse, som mente, at alt var godt, naar

¹⁷⁰⁾ Det er iøvrigt højst tvivlsomt, om Forfatteren er Gotter. A. F. W. Fischer formoder, at naar den tillægges ham, skyldes det en Forveksling med hans kendte Ps. *Der Glaube ist der Sieg*. (Kirchenlieder-Lexicon I. p. 104 f.).

¹⁷¹⁾ Germanisme: ausrichten.

¹⁷²⁾ Meditation over Arnds Wahres Christenthum II. Kap. 4.

¹⁷³⁾ A. F. W. Fischer, a. S. I p. 146.

¹⁷⁴⁾ do.

man var døbt, deltog i Kirkens Gudstjenester, førte et dadel-frit borgerligt Levned med den kristne Fernis, Livet dengang i Almindelighed havde.

Ogsaa Slesvigs store orthodoxe Prædikant, Gen.-Sup. Stephan Klotz,¹⁷⁵⁾ havde med vældige Hammerslag søgt at slaa denne »Sikkerhed« i Stykker. Her var et Punkt, hvor den orthodoxe Bodsfromhed kunde mødes med Pietismen i en fælles Denunciation af den tomme Kirkelighed. Men Orthodoxien fremhævede nok saa mandigt og luthersk Valgets Alvor og Viljens nødvendige Indsats. Det var helt andre Ting, der skilte de to Retninger.

Den fjerde »pietistiske« Psalme i Varnæs-Psalmebogen er Sey Lob und Ehr dem höchsten Gott af *J. J. Schütz*¹⁷⁶⁾ (Nr. 282 Lof og priis dend gode Gud). »Ein Lied, das sich immer als eine der Hauptzierden des deutschen Kirchengesangs bewährt hat.«¹⁷⁷⁾ Den er en Lovprisning af Guds Almagt, Visdom og Kærlighed og bevæger sig inden for den første Tros-artikels Ramme opfordrende til Tak og Glæde.

Saa kommer for hans ansigts-skin
Med hiertens lyst og glæde,
Som eder bør, med glædens-trin
Gaar hid for Gud at quæde:
Gud alle ting betænkte vel,
Og gjorde got til liv og siæl,
Giver vor Gud ald ære.

Pietistisk er Psalmen ikke.

¹⁷⁵⁾ Moller, Cimbria lit. II. p. 417 ff., Feddersen, p. 179 ff. Hans *Praxis pietatis*, oder Uebung der wahren Gottseligkeit (1670) og *Das Bild oder Gemählde des leidenden, verwundeten und gekreuzigten Jesu* (1705) giver et endnu stærkere Indtryk af hans Prædikener. Jfr. Carsten Petersen, Slesv. Præster, p. 86 f. St. Klotz fortjener en virkelig Vurdering.

¹⁷⁶⁾ Johann Jacob Schütz (Jurist) hørte oprindeligt til Speners Kreds, men kom senere under Paavirkning af J. W. Petersen, blev Separatist og skilte sig ud fra Kirken.

¹⁷⁷⁾ Bunsen, citeret efter A. F. W. Fischer a. S. II. p. 251. E. E. Koch, *Geschichte des Kirchenliedes und Kirchengesang*, IV. (1868), p. 222–37.

Nr. 261 Vær trofast i ald din plage, en Oversættelse af J. C. Schades Omdigting af *Prætorius'* Psalme Sey getreu bis an das Ende (Schade: Sey getreu in deinem Leiden). Schade, som var Speners Diaconus i Berlin, er Pietist, men selve Psalmen kan ikke kaldes pietistisk. Oversættelsen er iøvrigt et Eksempel paa, at Brorson har kendt Ægidius' Psalmebog særdeles godt.

Til sidst maa endnu omtales Slesvigeren *Lorenz Lorenzens* Psalme *Ihr armen Sünder kommt zu Hauff*¹⁷⁸⁾ (Nr. 221 I arme synder, kommer hid). Lorenzen (Laurentius Laurentii) var en af de skrappe Pietister, og naar Ægidius har oversat denne Psalme, skyldes det maaske, at hans slesvigske Landsmand skulde være repræsenteret i den nye Psalmebog. Men under Ægidius' Haand ændres Psalmens Karakter noget, saa at den i Oversættelsen mere fremtræder som en Bodsfromhedspsalme. Det mærkes allerede, naar de begge hver for sig slaar Tonen an:

Ihr armen Sünder kommt zu	I arme synder, kommer
Hauff,	hid,
Kommt eilig, kommt und macht	Ach! kommer snart i naadsens
euch auf,	tid,
Mühselig und beladen.	I ere i stor vaade.

Ægidius kan ikke ret følge Lorenzen i hans ivrige Appel om at bruge Nuet, staa op og kom nu. Det skyldes nu næppe alene, at han er en langt ringere Digter, men hele Psalmen igennem er det, som om han bevidst vil dreje den i en noget anden Retning end den, Forfatteren sigter mod.

Naar Lorenzen f. Eks. i Vers 5 »mühselig, nackt und bloss« (Ægidius: i nød jeg falder ned) tigger om Guds Naade: Ach nimm mich auf, weil ich verirrt im Strick und Netz der Sünden, føler Ægidius sig »besværet med min syndsens skyld« og beder: Ach, hjælp mig snart af vaade. Ordene *Nød* og *Vaade* leder i hvert Fald Tanken en anden Vej end den, Forfatteren kender og taler ud fra.

¹⁷⁸⁾ Lorenzen f. i Husum 1760, senere Kantor i Bremen, død 1722. Psalmen findes ikke i Gott. 1712, men kan være optaget efter Freylinghausens *Geistreiches Gesangbuch*.

Samme Tendens møder man i Vers 7:

... lass mich vom eitlen Weltgesind'
ausgehn und mich als Gottes-Kind
um dich, mein Schatz, bewerben.

Ægidius:

Lad mig fra synders hob og skarn
Afvige, og som et Guds barn
Paa dit bud tage vare.

Her føres bevidst en helt fremmed Tanke ind, »at tage vare paa Guds bud« er Guds Barns Opgave.

Bortset fra denne ene, i Ægidius' Oversættelse noget ændrede Psalme, indeholder Varnæs-Psalmebogen ikke een af den nye Bevægelses Kamp- eller Lærepralmer. Vi maa derfor afvise den Paastand, at Pietismen allerede i 1717 i den havde faaet sin særlige Psalmebog,¹⁷⁹⁾ eller at »et større Antal pietistiske Salmer nu kom ud blandt Folk ved den.«¹⁸⁰⁾

Men hvordan saa med Ægidius' egne Psalmer? — Bogen indeholder ikke mindre end 132 Ægidius-Psalmer, heraf er de 77 »Søndags- og Højtids-Psalmer«. Han har skrevet Psalmer til alle Evangelier, men om disse Psalmer er tænkt som et bevidst Modstykke til Kingos er dog vist tvivlsomt. I hvert Fald lykkes det ikke, de kan ikke staa Maal med Kingos storladne Messiade. De mange og brede rimede Betragtninger strømmer forbi os, ikke een fandt Husly i Menighedens Hjerter. Men de giver os et godt Indtryk af hans Forkyndelse og teologiske Stadi. En Analyse af disse viser os de vigtigste Synspunkter, som han i sin Forkyndelse samler om visse elementære Trosandheder. Hans Forkyndelse er *Opdragelseskristendommens* i Modsætning til Pietismens Vækkelses- og Omvendelsesforkyndelse.

Selvfølgelig bruger han ogsaa Ordene Omvendelse og Helighed, men i hans Mund har de et andet Indhold end i Pietisternes. Hans Nøgleord er Pønitentze. Med det appellerer han

¹⁷⁹⁾ F. Rønning, Den danske Kirkesang, (1928) p. 63.

¹⁸⁰⁾ Den danske Kirkes Historie V (1951), p. 184. (Johs. Pedersen).

til *Anger og Bedring* («Omvendelse») for derved at naa den sande Hellighed, f. Eks. Nr. 173, 9 og 10:

O! Menniske,	Følg Herrens raad,
Betænk og see	Udgyd din graad,
Guds straf og strenge vrede,	Græd over dine synder,
Derfor lad dig	Ach' bedre dig,
Fra syndsens svig	Bed inderlig,
Til poenitentse lede.	At du Guds venskab finder.

Lovens Hammer skal bruges for at lede Mennesket til Pønitentze:

De haarde hjerter sønderbryd
O! Gud, med lovens hammer.

Men i samme Aandedræt beder han med milde, forstaaende Ord:

De bløde hjerter ej forskyd,
Som syndsens smerte rammer. (183, 7).

Lovens Forkyndelse skal vække Uro i Hjertet og føre Synderen til Christus:

I loven finder du ej roe,
Hos Jesus er god hvile,
Set til hans død din faste troe,
Lad dig derfra ej skille,
Med hjertets haab til hannem løb
Og i hans vunder dig indsvøb,
Saa nyder du Guds naade (227, 8).

Thi Christus alene er porta salutis:

Dend rette dør er Jesus Christ,
Hand sig for dem oplader vist,
Som med et ret bodferdigt sind
Fra døden gaa til livet ind (160, 4).

Foruden Christus veed jeg ej
En Christen af en anden vej,
Derpaa hand vandre kand med fred
Og finde siælens salighed (160, 5).

Ægidius staar den pietistiske Fromhedstype fjernt. Det, som

indprentes, er Syndens Fare og Nødvendigheden af at henfly til Herren. Pönitentzepsalmer med Syndsbe kendelse er fremtrædende. Man betragter sig selv og sin egen elendige Tilstand, som skyldes det syndige Kød med dets mægtige Greb i os helt fra Ungdom af (Nr. 227, 228, 229, 230, alle af Ægidius). Kun sporadisk og alene i Oversættelser f. Eks. af Scheffler (Nr. 46) og Joh. Franck (Nr. 298) — møder man Psalmer, som tager Sigte paa »den aandelige Forening mellem Christum og den troende Sjæl«, som siden blev saa dominerende. Samtalen mellem Jesus og Sjælen (Nr. 311 og 312, af Ægidius) er endnu helt i den gamle Stil.

Som en god Lutheraner forkynder Ægidius, at *Frelsens Grund* alene er Christus.

Hand er den rette naadis thron,
Hans død for mig betaler,
Hans marter er min rantzion,
Hans blod min siæl husvaler,
Hans saar og spot er alt mit haab,
Med hannem gjør jeg regenskab,¹⁸¹⁾
Og kand dig alt betale (187, 10).

I sine Gudstjenestepsalmer dvæler Ægidius ved *det objektive, Frelseskendsgerningerne og Guds Naade*, som den faste Grund, hvorpaa Troen og Troslivet skal bygge. Man kan ikke ved fromme Følelser eller gode Gerninger erhverve sig Frelsen. Alligevel maa der være en indre Sammenhæng mellem Tro og Liv. Troen maa vise sig i Villighed til at følge Guds Bud og leve til Guds Velbehag:

Hielp, at jeg ej indbilder mig,
At have værdighed for dig,
Naar jeg kun er udvortis from,
Og før ej ret min Christendom,
Naar jeg dig tiener med min mund,
Men gjør det ej af hiertens grund (184, 8).

Du vilde og oprette
Guds billede i mig,

¹⁸¹⁾ Math. 18, 23 ff.

Og mig for øjen sette,
Hvad som behager dig,
Det er dend sande hellighed,
Dend Adam fordum tabte,
Som mand af skriften veed (188, 12).

Lad mig ald synd forsage
Og leve gudelig,
At jeg kand dig behage
Her og evindelig (188, 13).

Skønt Ægidius fastholder, at Frelsens Grund alene er Kristus, faar hans Forkyndelse ved den stadige Betoning af »at vende sig til Gud og bedre sig efter hans Bud« (223, 2) dog en let pelagianiserende Tendens:

Vel dig, som her vil høre
Og gjøre Herrens bud,
Og saa dit levnet føre,
Som det behager Gud,

Saa est du i hans naade,
Hand er din Fader blid
Og hielper dig af vaade
Og nød i dødens strid (162, 10).

Den sande Omvendelse har altsaa tre Stadier: Syndens Bekendelse i Anger og Fortrydelse, Troen paa Christi Fortjeneste og »Bedringen«, et fromt, gudvelbehageligt Liv. Det er Stadier paa Livets Vej, og for at blive paa den, maa et Menneske stadig være under Ordets Lys og Forkyndelse, thi det er ved Guds Aand og Ord, at Mennesket ledes ind og forbliver paa denne Vej. Er Frelsen end forankret i det objektive, maa den dog tilegnes subjektivt under Ordets Lys. *Kirken, Gudstjenesten og Naademidlerne* træder derved naturligt i Forgrunden. Kirken er Guds frelsende Skib paa Verdens lumske Hav, naar »jeg altid følge dig/ Og i dit skib opholder mig/ Som er din Christen kirke« (131, 5).

O! Herre Gud, vor hielp og skiold,
Vor tillid og vor styrke,
Beskyt for dievlens list og vold
Din hellig Christne kirke,
Omgiv dend med din Engle-skar,
Til verdens ende os bevar
Dit ord og sacramenter (336, 1).

Vingaarden (Teksten til LXX) er »dend Christen kirkes have/
Bered ved Herrens ord og Aandens gave«.

Men hvad (hvem) er dog de frommes skare?
De ere vist den gode jord,
Som udi hjertet vel bevare
Det saliggjørende Guds ord,
Og med et got taal bære frugt,
Om de end lide kaarsets tugt (136, 9)

Saa ringer han da frimodigt til Kirke og lærer sin Menighed
at synge:

Derfore lad mig have kier
Guds ord og hans Gudstienester,
Ved dem med et andægtigt sind
Til retter tid mig stille ind
Og altid flittig mig betee,
Til enden paa Guds tieneste (128, 8).

Giv, at Forældre gierne maa
Med deris børn til Guds huus gaa,
Og dem formane stadelig,
Først at adspørge himmerig,
Paa det de maa ved ordets røst
I siælen finde roe og trøst (128, 9).

Derved opdrages Børn og gamle til deres kristne Kald:

Giv, at jeg mig dit bud for øjen setter
Og saa mit kald og embede forretter,
Som det, o! Herre, i mit levnets dage
Dig kand behage (135, 9).

I Modsætning til Pietismen taler Ægidius klart — og fyn-
digt — om *Daaben og dens Gave*:

Med skamme dend til grunde gaar,
Som spot med daaben driver,
En retviis Christen vel forstaar,
Hvad got os daaben giver,
I daaben er dend rette flod
Og kilde fuld af naade,
Som renser os ved Christi blod
Fra syndens store skade
Og hjælper os af vaade (137, 4).

I daaben findis livets port,
Der viger dødens smerte,
Der maa Guds vrede falde bort,
Der aabner sig hans hierte,
Hand tager dem op med sin haand
Af syndsens dybe strømme,
Som her annamme daabens vand,
Hand vil dem ej fordømme,
Det maa enhver berømme (137, 5).

Hand er Guds arving og hans barn,
Som daabens kraft ny fødde,
Ved Christi saar er hand omskaarn,¹⁸²⁾
I hannem synden døde:
Hand har iført sig Jesum Christ,
Og sig hans død tilregnet,
Hand er retferdig gjort forvist,
Med Herrens blod betegnet,
Og rigelig velsigner (137, 6).

Det kirkelige *Embede* sættes højt, thi det er indstiftet af Gud, og de, som faar det betroet, skal lede Mennesker til den sande Kristendom:

Du har os prædik-embedet
Beridt til gavn og glæde,
Og lærere iblant os sæt,
Som paa din vej os lede.
Du haver givet dem din Aand,
Og nøgle til dit rige,
De binde synd med faste baand,
Afløsning de tilsige:
Guds ord kand ej besvige (151, 6).

Ægidius staar paa Opdragelseskristendommens Grund og har dennes Sigte. Det er ikke Øjeblikkets Resultater, han jager efter, han ønsker at bygge videre paa den Grund, som er lagt.

¹⁸²⁾ Hos Pietisten (Lorenz Lorenzen) hedder det derimod:
Wer sich im Geist beschneidet,

.....

der wird dem Heiland gleich,
und tritt ins creutztes orden
in seinem gnaden-reich.

Skal Verden bestaa — det er ham uvist, Tegn staar imod Tegn — da maa det ske ved Troens Kraft under Ordets Lys og Tugt.

Vi vil slutte dette Afsnit med to Vers af Ægidius' skønne Adventspsalme, som er blevet sunget i Sønderjylland indtil de allerseneste Aar. I disse enfoldige Vers er der noget af en sancta simplicitas, som endnu kan gribe et Menneske:^{183*})

O Mennesker! bereder
Nu Hjertet med Forstand,
At Christ, som Frelser hedder,
Den store Undermand,
Som Gud af Fadersind
Og Naade os har givet
Til Verdens Lys og Livet
Kan gaa til Eder ind.

Det Hjerte, som sig bøjer,
Hos Gud i Naade staar,
Men det, som sig ophøjer,
Med Angst til Grunde gaar,
Med Angst til Grunde gaar,
Et tro og ydmygt Sind,
Som lader ret sig lede,
Det kan sig vel berede,
Til det gaar Jesus ind (45, 1 og 3).

7. Modstand og senere Skæbne

Da Psalmebogen omsider blev trykt og udkom i 1717, regnede Ægidius og hans Kreds med, at den hurtigt vilde blive solgt og taget i Brug — ogsaa i Kirkerne. »Enkelte Sogne har allerede bestilt 100 Eksemplarer og derover,« havde Provst Reimarus meddelt i en Rundskrivelse i 1716. De første Auspicier var saaledes gode nok, men de skiftede hurtigt Karakter.

Næppe var Bogen udkommet, før der rejste sig en hel Del Indvendinger imod den, saa at Provsten ved Nytaarstid 1718 saa sig nødsaget til at spørge Præsterne om Aarsagen hertil. To Breve,¹⁸³⁾ der maa betragtes som Svarskrivelser til Provsten, giver os gode Oplysninger ikke alene om den Modstand, den nye Psalmebog mødte ude i Befolkningen, men ogsaa om Psalmesangen i Datidens Kirkeliv. Præsten i Bylderup, Ewald Ægidius, svarer allerede i et langt Brev først i Januar (Bilag) og fremfører ikke mindre end 8 Indvendinger, han har mødt, og som han alle afviser en for en.

^{183*)} Her citeret efter Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig, Nr. 42, hvor den er let bearbejdet af H. S. Prahl.

¹⁸³⁾ Tønder Provstearkiv. Korrespondancesager. LA.

»Næppe er Psalmebogen udkommet i færdig Skikkelse, før det viser sig, at den ikke faar den Modtagelse, man havde spaaet den eller forestillet sig. Nogle nærer Betæneligheder ved at tage imod den paa Grund af *Tekstændringer i de faa kendte Psalmer, som hidtil har været i Brug*. Danskerne (dvs. Præsterne i de kongerigske Enklaver i Vestslesvig) har ellers vist os Vejen, idet de klagede over, at nogle danske Psalmer havde hverken den rette Rytme eller Metron og desuden afveg fra Teksten (dvs. den tyske), saa de ikke mere lignede en Oversættelse. Det kan ellers kun dreje sig om *18 Psalmer, so in usu gewesen, der numerus ist so gross nicht*. Skulde man virkelig af den Grund kassere hele Bogen med et Udvalg paa næsten 400 Kærnepsalmer, som kan bruges i Stedet for? — Her stadfæstes, at man hidtil kun har brugt et meget begrænset Antal Psalmer ved Gudstjenesten, men til Gengæld sad de nu i Folkets Hukommelse, og Menigmand ønskede ikke Teksten forandret eller blot rettet.

Det drejer sig formentlig om følgende gammelkendte Psalmer, som delvis falder sammen med dem, vi mødte i Østerløgum 1666, og som uden større Ændringer er gaaet over i Varnæs-Psalmebogen, vel netop fordi de var kendt og indsundet gennem Slægtled. (Psalmer mærket med * er næsten identiske med den gamle Tekst).

Nr. 44 Fryd dig, du Christi brud,*

Nr. 71 O! Du Guds Lam uskyldig,*

Nr. 106 Alleenist Gud i himmerig (Eller 105 Alleen Gud i det høj' vær' ær')

Nr. 109—11 Kyrie Psalmerne,*

Nr. 196 Gud Fader udi himmerig,* (De to Bud).

Nr. 197 Vi troe allesammen paa een Gud,* (Trospsalmen),

Nr. 213 Alleen' til dig, Herr Jesu Christ,*

Nr. 214 Af dybsens nød raab'r jeg til dig,

Nr. 313 Hvad kand os komme til for nød,*

Nr. 339 Naar vi i største nøden staa,*

Nr. 355 Var Gud ej med os denne tid,

Nr. 356 Beholdt os, Herre, ved dit ord,*

Nr. 357 O! Gud, af himlen see her til,

Nr. 358 Af højheden oprunden er,

- Nr. 378 Naar min tid og stund er forhaand,
 Nr. 399 Lader os leg'et begrave,*
 Nr. 412 Forleen os med fred naadelig,
 Herr Gud, i vore tide.*

Selv om Ændringerne i disse Psalmer ofte kun er ubetydelige, har de alligevel vakt Anstød og er Skyld i, at Folk stiller sig vrangvillige og afvisende over for den nye Psalmebog. Eller man indvender, at Psalmebogen og Indførelsen af den er et selvbestaltet Foretagende (*proprio ausu ex autoritate*). Ogsaa denne Kritik afviser Ewald Ægidius, idet han henviser til, at begge Provster i Tønder og Aabenraa Amter har godkendt den (hier ist consensus superiorum in diesen beiden an einander grenzenden und unter sich melirten Ämptern . . .). Desuden har Bogen faaet sit Imprimatur af Universitetet i København,¹⁸⁴⁾ og alle Præster (das gantze ministerium) har uden Protest fra nogen af dem godkendt den. Itzo aber zu plestiren ist post festum! Die Umkosten sind gemacht!

De kritiske Røster siger videre: *Variationen i Psalmebogen er noget nyt*, den foraarsager Uvilje og Knurren i Menighederne (murren causiren), man vil derfor ikke vide af den (und denen auditoribus odiös dafür sie abhorriren). Ja! vist er det noget nyt, men noget godt! svarer Ægidius.

Videre hedder det i Kritikken: De gamle, som ikke har lært at læse, kan nu ikke mere synge med i Kirken. Responsum: De er kun faa, og de kan jo synge det, de kan, det foraarsager ingen nævneværdig Disharmoni, her synger man jo *ofte dansk og tysk samtidig*. Man maa ikke berøve de mange, som kan læse, et gode for deres Skyld, som kun kan nogle faa Psalmer udenad. Soll des Einen Ignorantz des andern Wachsthumb verhindern? — »Vi har jo Psalmebøger i Forvejen«,¹⁸⁵⁾ siger man. Ja! men

¹⁸⁴⁾ Imprimatur skal næppe forstaas i almindelig Betydning. Gamle slesvigske Bogtryk ses aldrig forsynet med Imprimatur. Bestemmelsen har næppe været gældende i Slesvig. Ewald Ægidius hentyder snarere til, at Bogen havde været forelagt Professor Hans Steenbuch til Gennemsyn (jfr. p. 99 ff.).

¹⁸⁵⁾ Jfr. p. 67. Ordene kan kun gælde Psalmebøger til den private Andagt.

een til. Guds Ord bor rigeligt iblandt os. En Husandagtsbog kan være nyttig nok, men en Kirkepsalmebog er bedre.

Trods Modstand og Indvendinger mod Bogen og dens mange Psalmer saa Ewald Ægidius dog lyst paa Situationen. De 6 Præster i Slogs Herred var broderligt enedes om at indføre Bogen i deres Kirker. I *Bylderup* Sogn kom Folk til Præsten og spurgte, om det var Mening, at Psalmebogen skulle indføres i Kirken, og da han svarede bekræftende og lovede at give dem Psalmerne en Uges Tid før hver Gudstjeneste, »for at de kunde perfectionere sig i den«, tog de ogsaa med Glæde imod den nye Psalmebog. Ogsaa fra *Holbøl* i Øst og fra *Humptrup* i det vestlige Mellemslesvig kom der Folk, som havde hørt om den nye Psalmebog, og som ønskede at faa den.

Man ser af Brevet, at Befolkningen, maaske ogsaa en Del Præster, holdt fast ved den gamle, tilvante Skik, at man i Kirken bestandig sang forholdsvis faa Psalmer udenad. Indførelsen af den nye Psalmebog vilde betyde et Brud med den gamle Sædvane, ja en hel Revolution i Kirken. Det gamle var godt nok og derfor ukrænkeligt.

Pastor *Petræus* i *Felsted* (Sognepræst 1682—1726) giver i sit Svar (af 28/3 1718) mere Udtryk for de gamle Synspunkter, selv om han ikke ligefrem afviser de nye. Han lægger iøvrigt ikke synderlig Vægt paa Psalmesangen i Kirken, den dyrkes nemlig tit alene som »ein opus operatum« og bestaar ofte kun af »ein bloos Geplärr.«¹⁸⁶⁾ I disse Egne er Psalmesangen reduceret til nogle faa Psalmer (ehemals [hat man] vorgehabt die Kirchen-Gesänge allhie auf gar wenige zu reduciren). Da der forhen var stor Mangel paa Psalmebøger og ingen danske var at faa i Købstæderne, havde *Petræus* ofte bedt Ægidius i Varnæs om at udgive en lille dansk Psalmebog, og havde altid understreget, at den skulde kun indeholde faa Psalmer, og der maatte ikke findes unødvendige Forandringer ved Psalmerne, endvidere burde den autoriseres. Ægidius havde dengang sva-

¹⁸⁶⁾ Allerede N. Jespersen klager over det samme og siger: Hine forfærdelige Skraal og Mundklammer udi Kirken, hvor Hjærtet ikke følger med. KS 5. R. I. 190.

ret, at en saadan Bog »nicht so sehr auf publicum als privatum usum gerichtet wäre«, desuden havde han dengang sagt, at han henlagde Sagen. Petræus havde derfor senere bestilt »das vom Missions Collegio in Copenhagen gedruckte«, dvs. Kingos Psalmebog og havde fordelt 30—40 Eksemplarer i Sognet.¹⁸⁷⁾

Varnæs-Psalmebogen, som nu foreligger, »findet viele contradictiones und bey den Einfältigen wenige Zuneigung«. »Was ist aber hieran zu thun? Ich werde vorerst Ihro Hoch Ehrwürden gethane Anordnung folgen, und mit möglichstem Glimpf suchen das Buch nach und nach zu introduciren, alle confusion aber und Klagen zu verhindern, von beiderlei sorten der Gemeine exemplaria vorlegen, damit die hiesige einfältige Armuth das anständigste zu ihrer Erbauung erwehle, da nicht zweifle, dass ohne einige fracas zu dem Zweck gelangen könne, wie doch bei itzigen troublen [Zeiten] alles was den geringesten Schein des Zwanges trägt, für verdächtig, ja gefährlich gehalten werden will.«¹⁸⁸⁾

¹⁸⁷⁾ Felsted er et af de faa Sogne i det gamle Slesvig Stift, hvor Kingo blev indført.

¹⁸⁸⁾ Der hentydes her til Forholdene i »Besættelsesaarene«. Der synes at have været en vis Modsætning mellem Præsterne — som i Regelen var gottorpenlige — og Menighederne. I hvert Fald maa Præsterne være forsigtige. Ogsaa Psalmebogen er præget af en gennemført Neutralitet. Selv om hele Slesvig ved Bogens Udgivelse var under Kongens Regimente, var det politiske Spørgsmaal dog ikke dermed bortelimineret. For det første var Hensynet til Gottorp ikke bortfaldet, de gottorpske Landsdele var nok et besat Omraade, men i 1717 var Fremtiden ikke klart aftegnet. Dernæst kunde der ikke herske Tvivl om, at Dele af Befolkningen og ikke mindst Præsterne, stadig følte sig bundet til Fyrstehuset paa Gottorp. Et Vidnesbyrd herom er Ægidius' Gengivelse af den gamle Fredspsalme. Til Luthers Vers føjede Malmøpsb. og de følgende Psb. to originale danske Vers. De er overtaget af Ægidius (Nr. 412). Psalmens Placering i Bogen viser, at den i Slesvig endnu er den almindelige Slutningspsalme ved Gudstjenesten. Hos Hans Thomissøn er Da pacem-Verset kombineret med Responsoriet Gud giffue vor Konning oc all Øffrighed Fred oc god Regiment (S. Widding, Dansk Messe, Tide- og Psalmesang I. (1933) (207). Dette Responsorium er sikkert ikke blevet benyttet i Slesvig. Hos Ægidius findes et tilsvarende tysk Vers oversat:

Giv vor (Konge) (Fyrste) og ald Øvrighed
Fred og got regiment,
At vi under dem et roligt og stille levnet føre kunde
I ald gudelighed
Og ærlighed (413,2).

Den nye Psalmebog blev ikke Nordslesvigs danske Psalmebog. Fra første Færd blev den vistnok kun indført i Varnæs og i Slogs Herred, dvs. i de Sogne, hvor dens Fædre sad som Sognepræster. Siden tog man den ogsaa i Brug i Kirkerne paa Sundeved¹⁸⁹⁾ og i enkelte vestslesvigske Sogne,¹⁹⁰⁾ men som

Konge/ Fyrste kan altsaa bruges efter Behag. Vi er endnu i det gamle, delte Slesvig. Ogsaa hans Psalme om Øvrigheden (Nr. 365: Hver mand skal tage vel i agt/ Sin øvrighed at lyde,) kan passe under alle Regeringer, det samme kan siges om hans fra tysk oversatte Form af Litaniet (Nr. 335). Det er den slesvigske Hjemstavnslinie, som gaar gennem Aarhundreder. I denne Forbindelse er det værd at erindre nogle Ord i Erik Pontoppidans Bog Menoza, som uden Tvivl bygger paa Udtalelser af Schrader i Tønder. »Da dette Amt, tillige med flere i Sønderjylland, fordem har tilhørt det Fyrstel. Gottorffske Huus, spurgte jeg Provsten, om Indbyggerne nu vare fuldkommelig Dansksindede. Han svarede: Om den Slægt, som nu fødes og fremkommer, har jeg aldels den Mening. Men paa de Gamle maa man gjøre Forskiel. Nogle af de Forstandigste skønne noksom, at de aldrig have havt mildere Regiering, saa og at Landets forrige Deeling idelig gav Anledning til Krig, hvilken, hvordan den endtes, var Indbyggernes Fordervelse. Andre ere af ulige Meening, dog falder den efterhaanden bort, men de første Aaringer gjorde de sig en Samvittighed over at bede for den danske Regiering.« Da han spurgte Schrader, hvorledes han mente, at man i denne Sag kunde »overbevise de scrupulerende Samvittigheder«, var Svaret det i Sønderjylland ikke ukendte Ord: Hvært Menneske være underdanig den Øvrighed, som har Magt over ham. — »Naar denne Magt ved Guds Forsyn flyttes, og den Øvrighed, som før beskiermede mig, ey længer er i Stand til at gjøre det, da hører min Forpligtelse op, og jeg er skyldig at adlyde den, som Gud giver Magten i Haanden. Eegensindighed er, at staae Guds Orden og Styrelse imod«. III (1751) p. 266 f.

¹⁸⁹⁾ Ullerup, Sottrup, Nybøl og Broager Sogne.

¹⁹⁰⁾ I Abild blev Ægidius brugt. Her blev Nummertavler forfærdiget 1724 (Danmarks Kirker, Tønder Amt. (1959) p. 1550). Ogsaa i Emmerske, Tønder Landsogn, blev den indført. I 1802 ønskede Gen. Sup. Adler sin Christelige Psalmebog (1796), »so auf Allerhöchsten Befehl... bei dem dänischen Gottesdienst in der Stadt Tondern eingeführt worden« indført i Landsognet, hvor man kun havde »ein gar altes«, som tilmed ikke mere kan faas. (Adlers Indberetning til Tyske Kancelli 1802 8/12. Overkonsistoriet i Htgd. Slesvig, Kirchen-Visitationen II 1759–1811. R. Brorson har altsaa benyttet denne Psalmebog ved sin Gudstjeneste i Bedehuset i Emmerske. Dette Forhold mærkes iøvrigt ogsaa i hans Psalmer. Jfr. p. 172 ff.

Man har hævdet, at den ogsaa har været i Brug i Flensborg (A. Malling i Slesvigs delte Bispedømme, p. 295 — desværre uden Kildehenvisning). Men det maa betragtes som en Misforstaaelse. I Helligaandskirken var kun Prædikenen dansk, ikke selve Guds-

Kirkepsalmebog naaede den næppe videre ud. *Kirkepsalmebø- gernes Tid* kom først, da Pietismens nye Sang var gaaet dybt i Hjerterne i betydelige Dele af Nordslesvig, og da den nye søn- derjydske Psalmesang i rigt Maal blev optaget i Pontoppidans Psalmebog (1740), blev den Landsdelens egentlige Psalmebog fra ca. Midten af Aarhundredet og over 100 Aar frem i Tiden, ja i et enkelt Tilfælde endog til efter 1900.¹⁹¹⁾ Men som An- dagtsbog i Hjemmene er Varnæs-Psalmebogen derimod naaet langt videre, ogsaa ned i Sydslesvig, hvor den i sprogligt gan- ske forsømte Egne som den eneste danske Bog af Betydning har været med til at bevare det gamle Modersmaal.

Excurs

Vanskeligheder ved det frie Psalmevalg

I de Sogne, hvor Psalmebogen blev indført, blev det nu overladt til Præsterne at vælge de Psalmer, som skulle synges ved Gudstje- nesten.

Mens Almuen før havde sunget forholdsvis faa Psalmer udenad, gav man den nu en stor Bog i Haanden, og dermed opstod der straks en Række nye Vanskeligheder. Det er da ogsaa paa det Punkt, at Kritikken først og fremmest satte ind (Wegen Variation der Ge- sänge).

Der maatte ogsaa anskaffes sorte Nummertavler i Kirken,¹⁹²⁾ thi hvordan skulde Menigheden ellers blive kendt med, hvad der skulde synges. Men heller ikke Tavlerne løste Vanskelighederne, thi det nye System forudsatte, at Folk i hvert Fald kunde læse Tal og finde de rette Numre og Psalmer i Bogen. Men mange evnede hverken det ene eller det andet. Det tog saaledes sin Tid, før Menighederne fik vænnet sig til at bruge en Psalmebog i Kirken, og der klages da og-

tjenesten (ligesom i Nordslesvigs Købstæder). Adlers Christelig Psb. blev indført her i 1805.

Graae, som var Præst her mellem Krigene, mener ikke, at der for 1805 har været benyttet en dansk Psb. i Flensborg. Mellem Kri- gene (1887) p. 2. F. Graef, Geschichte der heiligen Geistkirche und der dänischen Gemeinde in Flensburg (1929) p. 23.

¹⁹¹⁾ i Højer indtil 1903.

¹⁹²⁾ I Varnæs Kirke har man for første Gang benyttet Tavler i 1722, fra det Aar er der paaført Kirkeregnskaberne en Udgift til Deg- nen wegen Anschreibung der gesänge (Varnæs Kirkeregnskabs- bog m. m. Varnæs Præstearkiv).

saa over dette Forhold gennem hele Aarhundredet.¹⁹³⁾ Adskillige Præster havde af den Grund Betænkneligheder ved at gaa over til frit Psalmevalg, idet det var forbundet med mange Vanskeligheder, og man vedblev derfor i de Sogne at synge paa den gamle Maade. De samme Betænkneligheder gaar igen langt senere i de norske Præsters Betænkninger til Cirkulæret vedr. de liturgiske Ordninger (af 25. Juni 1791). Ogsaa her var der Præster, som holdt paa »de kjente og faste salmene av hensyn til alle de gamle i menigheten, som kunne disse salmer utenat. Heller ikke Nummertavler ville løse vanskelighetene. Skulle nemlig folk komme til kirken og finne en tavle med tall på, ville det bare forvirre de mindre opplyste, og almuen ville enten bare sitte og gape eller først finne frem til salmene når klokken hadde sunget dem til ende«. ¹⁹⁴⁾

Salget af Psalmebogen synes at være gaaet i staa i en Aarrække, den blev først optrykt paany i 1744, Afsætningen af den maa være gaaet meget trægt, og det er sandsynligvis den egentlige Baggrund for den kendte »Sangbogsepisode« i København i 1733. Selve Sagen skal kun refereres her, da den forlængst er udredet og omtalt (af H. F. Rørdam),¹⁹⁵⁾ men enkelte af Forhørsudsagnene, særlig Enewald Ewalds, giver Oplysninger om Bogens Tilblivelse.

I 1731 dukkede en »Ny Sangbog« op i København, som — ifølge Titelbladet — skulde være trykt hos Lynow i København samme Aar. Den til Undersøgelse af Pietisternes Forhold i 1733 nedsatte Kommission fik forelagt et Brev, som Biskop Worm havde sendt direkte til Kongen, hvori Biskoppen rettede et voldsomt Angreb mod Bogen. »I denne ere de fleste Sange uforsvarligt forandrede, ikke at tale om forskellige mod Guds aabenbarede Ord stridende, og blandt andre forargelige Tale-Maader bønfalder jeg D.K.M. i allerdybeste Underdanighed at Højstsamme allernaadigst vil lade sig forelæse af Litaniet, hvad D.K.M.s Person angaar, som er at finde S. 45.

¹⁹³⁾ I 1768 klager Gen. Sup. Struensee over disse Vanskeligheder. I mange Kirker findes der ikke Tavler til Psalmenumrene, daher beym Anstimmen eines Liedes viel Nachfragen geschieht wie es sich anfängt. (Visitatsindberetningen 1768). LA.

¹⁹⁴⁾ Helge Fæhn, Ritualspørgsmaalet i Norge 1785–1813 (Oslo 1956) p. 42.

¹⁹⁵⁾ KS 5. R. Bd. V. (1911), p. 675–79.

I andre Psalmebøger læses: Giv vor naadigste Herre og Konge, Kong Christian VI, Fred og et lykosaligt Regimente med bestandig Sejr over sine Fjender. Men i denne har man intet deraf, ja slet intet,¹⁹⁶⁾ hvorover enhver tro Undersaat maa bæve, naar han tror Titelbladet, som forsikrer at være trykt i København.

Desuagtet er ikke alene af denne Ny Psalmebog udeladt det Vers, som synges efter Litaniet: Gud give vor Konge og hele Øvrighed Fred og et godt Regiment o.s.v., men ogsaa alle Psalmer, i hvilke den syngende Guds Menighed velsigner Kongen. Heller ikke finder jeg i den tilføjede Bønne-Bog, at der nogetsteds bliver bedet for Øvrigheden. Uagtet denne Ny Psalme-Bogs Titel melder, at den er trykt i Kjøbenhavn hos Ove Lynow, saa har denne Mand dog ikke trykket andet deraf end det blotte Titelblad, og det efter Waisenhus Præstens Hr. Enewald Ewalds Begæring«.

I Forhøret erklærede Ewald, at kun Titelbladet var trykt i København, selve Bogen derimod i Flensborg 1717. Denne Edition fra 1717 havde Professor Steenbuch approberet. Men da ingen vilde købe den paa Grund af Manglen af en foran trykt Approbation, havde Ewald bedt Professoren at lade sin Approbation sætte foran. Da det var sket, havde Ewald ladet Titelbladet trykke. — Professor Steenbuch erindrede nok, at nogen for mange Aar siden havde bedt ham om,¹⁹⁷⁾ (naar det havde været, havde han glemte), at gennemlæse et Antal fra det Tydske oversatte Psalmer, for at se, om de maaske var fulde af tyske Vendinger. Sagen vedrørende Titelbladet i 1731 kendte han derimod intet til.

Nu blev Ewald spurgt, om han vidste denne Collektions Autor? og svarede, at det havde været en Præst i Warnitz, der i sidste Aar var død.¹⁹⁸⁾ Bogen skulde være samlet 1713—14, og de tyske Sange paany være oversatte af bemeldte Autor, hvorpaa det var blevet foreslaaet, at den skulde introduceres i alle Menigheder i den fyrstelige Andel som en almindelig Kirke-

¹⁹⁶⁾ Jfr. Note 188.

¹⁹⁷⁾ Jfr. p. 99.

¹⁹⁸⁾ Ægidius døde 1733 3/4.

Sang-Bog, men dette skete ikke. »Om han da ikke vidste, hvorfor der ingen Sang eller Bøn for Øvrigheden var at finde, og hvorfor Litaniet var bleven sat saa confust i den?« Hertil kunde Ewald ikke oplyse andet, end at »Litaniet, som de andre Sange, var oversatte helt efter det tydske, desuden var der ogsaa en Sang deri, som ganske alene handlede om Øvrigheden.¹⁹⁹⁾ Formodentlig stod Øvrigheden ikke rigtig nævnt, fordi denne Bog var bleven forfærdiget i Krigens Tid, da der med Hensyn til Kirkebønner ikke havde været nogen rigtig Orden«.

Ewald maatte for det mislykkede Forsøg paa at indsmugle Varnæs-Psalmebogen i København udrede en Bøde. Men værre var, at Transaktionen satte en Plet paa hans Ære og gav hans Modstandere en kærkommen Lejlighed til at angribe ham. Man har ment, at han vilde forskaffe de vakte Kredse i Hovedstaden en Psalmebog,²⁰⁰⁾ men det kan ikke være selve Motivet. Bogen svarede ikke til hans Kristendomsforkyndelse, og selv havde han ikke kunnet bruge den, hvorfor han i 1721 havde udgivet sin egen Sangbog, en dansk Halle-Sangbog.²⁰¹⁾ Det er snarere hans Slægtninge i Slesvig, hans Fader i Højst, hans Fætre i Varnæs, Bylderup og Varnæs, som har bevæget ham til at gøre et Forsøg paa at faa den usælgelige Bog afsat i Hovedstaden. Eller maaske er selve Restoplaget tilfaldet Ewald ved Arv efter Ægidius i Varnæs. I hvert Fald understreger Episoden i København, at Varnæs-Psalmebogen ikke kunde sælges i Slesvig. Salget var gaet i staa.

Ægidius og hans Hjælpere høstede flest Skuffelser af deres Møje, thi Bogens store Tid kom først, da det blev almindeligt at bruge en Psalmebog i Kirken. Nu først blev den en efterspurgt Bog og nye Tryk og Oplag udkom i hurtig Rækkefølge. Følgende Udgaver kendes:

1744, trykt hos Holwein i Flensborg.

1749,²⁰²⁾ Tønder?

¹⁹⁹⁾ Nr. 365.

²⁰⁰⁾ H. F. Rørdam, a. S.

²⁰¹⁾ Jfr. p. 218 ff.

²⁰²⁾ Hidtil ukendt Udgave. Sognepræst Urban Schrøder, Varnæs, har fundet Eksemplaret i Sognet; da det er stærkt beskaaret, ses det

1755, trykt af Reinholdt i Tønder.

1765, Tønder, bekostet af Nagel.

Et Tillæg²⁰³⁾ til Bogen udkom i Tønder 1743, trykt hos Claus Kiesby (Kiessbuy), et Eftertryk eller Pirattryk heraf er ogsaa bevaret. Da det væsentlig bestaar af Brorsons og andre Sønderjyders Psalmer fra den pietistiske Vækkelses Tid, er dette Tillæg et vigtigt Emne og vil derfor blive omtalt senere.

Vanskeligt havde det været at faa Psalmebogen indført i 1717 og de følgende Decennier, og Vanskelighederne blev ikke mindre — for Præsterne —, da man siden ønskede den afskaffet. De Menigheder, som havde taget imod den og vænnet sig til den, vilde nu ikke slippe den.

Omkring ved Aar 1800 var Bogen forlængst udsolgt, og Kirkevisitoriet i Tønder Amter havde derfor i 1791 foreslaaet de paagældende Menigheder at indføre Pontoppidans Psalmebog, men da den ogsaa var udsolgt, kom det Spørgsmaal til at foreligge, om der skulde trykkes et nyt Oplag af Pontoppidan, eller hvordan man skulde forholde sig i de Sogne, hvor der var Mangel paa Psalmebøger.²⁰⁴⁾

I Slesvig blev *J. G. C. Adler* Generalsuperintendent i 1792, og med ham kom den nye Tids Mand, besjælet af en meget paa-gaaende Reformiver, paa den øverste kirkelige Post i Hertugdømmet. Nye Toner, nye Former, »Forbedringer«, var den oplyste og optimistiske Tids — og hans — Løsen. I 1796 fik

ikke, hvor det er trykt. Om selve Trykket oplyser Pastor Schröder: Udgaven siges nederst paa Titelbladet kun at være »Trykt i Aar 1749«. Det samme læses paa Titelbladet til den til Udgaven løjede »En liden Og Andægtig Bønne-Bog.« Sammenligner man Udgaven med de to nærmestliggende andre fra 1744 og 1755, synes der typografisk at være mere Slægtskab med den sidstnævnte Tønder-Udgave 1755. Et enkelt Indicium, der peger stærkt paa Tønder som Udgavens Trykkested, er den lille, træskaarne Vignet, som findes nederst paa dens Titelblad, dvs. en Kurv fyldt med Æbler og Grønt — den samme Vignet findes i Nagels Tønder-Udgave 1765 paa allersidste Blad som Slutvignet efter de aarlige Kirkebønner. Denne Vignets Cliché har vel hørt til det faste Materiel i det Tønder-Trykkeri, som først Claus Kiesby og siden Ernst Nagel drev«.

²⁰³⁾ Jfr. p. 368 ff.

²⁰⁴⁾ KS 6. R. I. (1934) p. 454 (Johs. Pedersen).

Adler en ny Gudstjenesteordning (Agende)²⁰⁵) autoriseret og udgivet og ønskede nu ogsaa at afhjælpe »dem Bedürfnis eines zweckmässigen und erbaulichen Gesangbuchs in den dänischen Gemeinen des Herzogthums«. ²⁰⁶) Som Afløser for de hidtil brugte Psalmebøger (Ægidius, Pontoppidan og Kingo) ønskede Adler sin egen »Christelig Psalmebog« indført, som han udgav 1798, hvis tidssvarende Psalmer stammede fra »den værdige Biskop Balles evangeliske christelige Psalmebog«, den var dog blevet yderligere udvandet af Adler »um manche dunkle oder in Ansehung der Poesi etwas harte Stellen zu mildern.«

Som Overgangspsalmebog foreslog Adler en ny Udgave af Pontoppidan, hvortil Christelig Psalmebog skulde medfølge som *obligatorisk Tillæg*.

Naar denne Udgave af Pontoppidan var udsolgt, skulde Adlers nye Psalmebog være eneraadende i Slesvig. Men det gik ikke, som man havde regnet med. Agendestriden og Menighedernes Forkastelse af den Adlerske Agende kastede ogsaa Skygger over den nye rationalistiske Psalmebog og gjorde den suspikt i Befolkningens Øjne.

Varnæs-Psalmebogen blev mere og mere sjælden blandt Folk. I 1807 ansøgte 186 »Husfædre« i *Broager Sogn*²⁰⁷) om at faa Lov til at indføre Evangelisk christelig Psb. i deres Kirke. Det skete sikkert nok under Pres af deres rationalistiske Sognepræst, i hvert Fald blev deres Andragende »dringend unterstützt« af Pastor Friderici, som bl. a. henviste til, at Varnæs-Psalmebogen ikke blot forlængst er udsolgt, men desuden »bey den Fortschritten, welche die Cultur in dem letzten Jahrhundert gemacht den geistigen Bedürfnissen der jetzigen Zeit keineswegs angemessen«.

Adler anbefalede glad og gerne dette Andragende, Varnæs-Psalmebogen burde afskaffes »sofort und ohne Bedenken«.

Broager blev saaledes det første Sogn, hvor Varnæs-Psalme-

²⁰⁵) SA 1934, p. 136 ff. (H. Hejselbjerg Paulsen).

²⁰⁰) Abt. 18. Nr. 18 et 19 a. L.A.S.

²⁰⁷) Acta A XVIII, Nr. 419, L.A.S. TK. Vorstellungen 1807, 20/2 I. Nr. 46. R.

bogen maatte vige til Fordel for Evangelisk christelig Psb., de andre sundhedske Kirker holdt Stand en Stund endnu, *Ullerup* endog helt til ca. 1880.

I *Abild*²⁰⁸⁾ i Tønder Provsti fulgte man i 1814 Eksemplet fra Broager, men i de andre Sogne, hvor Bogen var i Brug, vægrede man sig stadig mod et Psalmebogsskifte. »Varnæs-Psalmebogen er ikke oplagt i 50 Aar, intet komplet Eksempel er at faa, »dem ungeachtet behilft man sich damit ohne nur den Wunsch nach einem andern zu eussern«, skriver Adler samme Aar og foreslaar endog Tvangsmidler bragt i Anvendelse for at bringe Befolkningen til Fornuft.

I 1824 lykkedes det Myndighederne at faa Varnæs-Psalmebogen nedkæmpet i *Tinglev*.²⁰⁹⁾ Ogsaa her fik Præsten nogle »Husfædre« til at andrage om Tilladelse til at bruge Evangelisk christelig Psb., Tyske Kancelli stillede endog et Beløb i Udsigt til Fordel for de fattige i Sognet, hvis den gamle Psalmebog blev afskaffet uden Modstand. I 1844 var den endnu i Brug i Bylderup, Rabsted, Højst,²¹⁰⁾ Ullerup og selve Varnæs Sognepræsten i Højst gør opmærksom paa, at den kun findes

²⁰⁸⁾ Abild Præstearkiv, LA, Aabenraa.

²⁰⁹⁾ Tønder Provstearkiv. Sager vedr. Tinglev Sogn, Pakke 1694–1861; do. Pakke 1668–1870. »Lobenswerth und jede mögliche Unterstützung verdienend ist das Unternehmen des Pastors Zoega zu Tingleff, statt des alten für unser Zeitalter wenig geeignete Warnitzer Gesangbuches das schöne dänische evangelisch christliches Gesangbuch in seine Gemeinde einzuführen«. (Adlers Votum). Det ses, at Adler har modtaget en Protestskrivelse fra Sognet. Fler-tallet i Sognet var sikkert imod et Psalmebogsskifte. Sognepræsten var Johannes Martensen Zoega (1821–37), født i Rabsted 1773 (af Bondeslægt), cand. Gottorp 1798.

²¹⁰⁾ H. N. A. Jensen, Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswigs I. (1840) p. 56, Dansk Kirketidende 1851, p. 887, Tønder Provstearkiv, Sager vedr. Højst Sogn I, 1711–1864, »Da Slesvigerne ingenlunde savne Sands for Poesi og vel ogsaa snart ville lære at fatte Modersmaalets Skjønhed, saasnart Følelsen derfor ikke længere, som hidtil, paa alle Maader kues og krænkes, er det vel antageligt, at det vilde kunde lykkes at faae *Roeskildekonvents Psalmebog* indført, naar den engang udkommer til Kirkebrug. Men for Tiden vilde det rigtignok være klogere at foranstalte en »nænsom ændret« brugbar Ud-gave af den Pontoppidanske Psalmebog« (Dansk Kirketidende 1851, p. 881: »Af et Brev fra en Præst i Mellemslesvig«).

»in wenigen meistens sehr beschmutzten und zerrissenen Exemplaren«.

De nye Mænd, som efter Treaarskrigen kom til Sønderjylland, mest nationalliberale kongerigske Præster, fandt selvfølgelig heller ikke Behag i den gamle Psalmebog med alle dens ukendte, gammeldags Psalmer. I Højst²¹¹⁾ fik Pastor Høxbro²¹²⁾ 89 »Familiefædre« til at lægge Navn til et Andragende i den tidligere rationalistiske Stil, men 33 af de nævnte paastod, at de ikke havde givet Præsten Tilladelse til at sætte deres Navne paa Listen. Alligevel lykkedes det den nye Præst at faa Varnæs-Psalmebogen afskaffet. I selve Varnæs turde den nye Sognepræst derimod ikke tænke paa sligt, »det vilde vække en uhyre Misfornøjelse i Sognet, om en ny Psalmebog skulde indføres«, skriver han i 1851.²¹³⁾ Og her holdt den gamle Bog sig da ogsaa længst i Brug. Da den ikke var oplagt siden 1765, blev hvert eneste Eksemplar af den bevaret som en dyrebar Arv i hver Familie. I mere end halvandet Aarhundrede holdt Beboerne i Varnæs Sogn saaledes fast ved deres Psalmebog, skønt Eksemplarerne tilsidst var slidt op. Det fortælles fra Varnæs, at en Mand i Sognet for egen Regning lod et Eksemplar af den trykke hos F. Sørensen i Aabenraa (i 1860erne), skønt det kostede ham over 200 Daler.²¹⁴⁾

Et andet rørende Udtryk for Befolkningens usvigelige Kærlighed til den gamle Psalmebog er et Legat, som Johan Jessen af Varnæs oprettede i 1840erne. Renterne skulde anvendes til Fordel for Sognets fattige, men selve Kapitalen skulde staa urørt, indtil Varnæs-Psalmebogen blev optrykt paany.²¹⁵⁾ Først i 1882 kom det alvorligt paa Tale, om man nu ikke burde ind-

²¹¹⁾ Tønder Provstearkiv, Sager vedr. Højst 1711–1864.

²¹²⁾ Sabinus Høxbro, Sognepræst i Højst 1850–67 (entl.), Søn af Amtsprovst H. i Rødding.

²¹³⁾ Sognepræst Roth i Visitatsberetning 1851. Aabenraa Provsti. LA. Henrik Roth, Sp. i Varnæs 1850–64 (entl.). Født i Ærøskøbing 1812, Seminarist Skaarup 1835. Cand. Kbhvn. 1840 og 1842. Siden Præst i Vigerslev 1865–86. (Otto Fr. Arends, Gejstligheden i Slesvig og Holsten, II. (1932), p. 212.

²¹⁴⁾ Sønderjydsk Maanedsskrift 1941, p. 66 f. (Th. Kaufmann).

²¹⁵⁾ Varnæs Sogns Historie (1944), p. 95.

føre en ny Psalmebog. Først paa Aaret forhandlede Kirkeforstanderskabet frem og tilbage herom, men endte med at beslutte »foreløbig at lade Sagen bero«. 8. Oktober samme Aar enedes man alligevel om »at indføre Meyer-Boesens Psalmebog fra 1. Advent«. ²¹⁶⁾

Der findes næppe paa dansk Omraade et lignende Eksempel paa et Sogns trofaste Kærlighed til deres — i andres Øjne forældede — Psalmebog. Vilde man nævne »de stærke Jyders« lige saa trofaste Fastholden ved Kingos Psalmebog, maa det dog siges, at Sammenligningen halter. Thi Varnæs-Psalmebogen havde været udsolgt i langt over 100 Aar, da man omsider gav Slip paa den. Hvad dens Modstandere vilde give Befolkningen i Stedet — Ev. chr. Psb. — var bare en Moderetnings Døgn-tanker, Skrift i Sandet, som kun blev staaende, til næste Tidevandsbølge slettede den ud. Ægidius' Psalmebog overlevede Ebbe og Flod, de skiftende Tiders -ismer. Groft og godt Rugbrød styrker Sjæl og Krop og holder længst.

Konklusion

Varnæs-Psalmebogen er et kvantitativt imponerende, men kvalitativt meget forskelligt Arbejde. Det meste af det kan ganske vist ikke holde Maal, naar det underkastes den strenge Vurdering, som den kirkelige Poesi, saa vel som enhver anden kirkelig Kunst, maa og bør underkastes. Men alligevel er den *psalmehistorisk* en baade interessant og betydelig Bog, som har givet et ikke ubetydeligt Bidrag til den almindelige danske — og ikke mindst — norske Psalmeskate.

I Sønderjylland har den skabt en Fornyelse af Kirkesangen og banet Vej for den moderne Kirkesang med vekslende Psalmer til hver Søndag.

Nationalhistorisk maa den kaldes en betydningsfuld Bog, idet den har hindret tyske Psalmer i at trænge videre mod Nord og har medvirket til, at dansk Psalmesang blev almindelig i Overgangsbæltet mellem dansk og tysk Kirkesang, hvor

²¹⁶⁾ Varnæs Kirkeforstanderskabs Forhandlingsprotokol 22/2 og 5/10 1882. Varnæs Præstearkiv.

Dansk i 18. Aarhundrede var truet. Sammen med de senere Oversættelser af pietistiske Psalmer (Brorsons først og fremmest) har den *banet Vejen for Pontoppidans Psalmebog*, saa den blev accepteret og indført i Nordslesvig, en Begivenhed af stor Rækkevidde for dansk Kirke- og Kulturliv i Landsdelen. Et solidt Fundament blev dermed lagt i Nordslesvig, paa hvilket dansk Kulturliv siden kunde bygge videre. Dette sidste kan vanskeligt vurderes højt nok.

Naar Varnæs-Psalmebogen alligevel stort set er glemt,²¹⁷⁾ skyldes det formentlig, at den aldrig har faaet en saglig og kyndig Vurdering,²¹⁸⁾ men fortrinsvis er blevet betragtet gennem en fremmed Tids Briller.

At den ogsaa uden for Nordslesvig har haft sin store Betydning skal til sidst lige paapeges.

²¹⁷⁾ I Illustreret dansk Litteraturhistorie omtales den f. Eks. kun i 4 Linier (II. 1934, p. 245 (Vilhelm Andersen)). Heller ikke i den store Sønderjyllands Historie, — hvor man kunde forvente en Omtale og Vurdering —, finder Læseren den mindste Oplysning udover, at Bogen lige er nævnt.

Derimod paaaviser *E. J. Billeskov Jansen* i Danmarks Digtekunst, at det skyldes den slesvigske Præst Bertel Christian Ægidius, at Paul Gerhardt slog igennem hos os, og at hans Oversættelser af Gerhardt og Joh. Franck vandt berettiget Yndest (II (1947) p. 100).

²¹⁸⁾ Kun meget summarisk af *Rudelbach* (a. S. p. 364 f.), som iøvrigt er den eneste i Eftertiden, som har placeret Ægidius der, hvor han hører hjemme. »Efter sin digteriske Eiendommelighed, mene vi, at han bedst kan sammenlignes med den frugtbare, udmærkede aandelige Sanger *Benjamin Schmolke* (død 1737), Paul Gerhardts poetiske Efterklang. Hans smukke Psalme: »Kjære Sjel, giv Dig tilfreds« minder paa eengang om Paul Gerhardts »Gieb dich zufrieden und sey stille« og om Benjamin Schmolkes »Seele, sey zufrieden«. Ægidius udtrykker en virkelig bibelsk Eenfoldighed og Popularitet, en ethisk-dogmatisk Kraft og Reenhed, der gjorde ham værdig til at blive bekjendt i videre Kredse end dem, hans Psalmebog nærmest var bestemt for«.

Ogsaa i Br. Helw. faar Ægidius en kort Omtale (II, p. 357) og er repræsenteret ved ikke mindre end 17 Psalmer (Nr. 630—646).

8. Varnæs-Psalmebogens Betydning for Kirkesangen i Danmark og Norge

Da Erik Pontoppidan under Udarbejdelsen af sin Psalmebog fortrinsvis fik sit nye Psalmestof fra Sønderjylland, blev Varnæs-Psalmebogen en af hans rige Kilder, som han i høj Grad øste af. Ad den Vej naaede disse Psalmer langt større Kredse, ikke alene i selve Slesvig, men ogsaa paa Bornholm og især i Norge, hvor den Pontoppidanske Psalmebog blev almindelig udbredt.

Pontoppidan optog henved 50 af Bogens Psalmer, heraf var de 16 af Ægidius, Resten Oversættelser. Psalmerne maa have vundet Yndest i de nye Kredse, eftersom Guldberg optog en lang Række af dem i sin Psalmebog (23, heraf 6 af Æ.). Ja, helt op til Nutiden har enkelte af Psalmerne hævdet sig under skiftende Aandsretninger i alle kongerigske Psalmebøger.

For Norge fik Ægidius endnu større Betydning. Jeg skal ikke gaa i Enkeltheder, men kun henvise til to Afhandlinger, som behandler den nyere norske Psalmesang. De er trykt i *Norvegia Sacra* 1928 og 1929 under Fællestitlen »Salmediktning og salmesamling i Norge i tiden fra 1814 til 1869, en kirkehistorisk og hymnologisk undersøkelse og vurdering«. Forfatterne er henholdsvis Lektor Halkild Nilsen og Overlærer Hermann Norendal. Men for Resten er der Grund til at henvise til, at Ægidius har spillet en større Rolle for Kirkesangen i Norge, end Nordmændene selv synes klar over.²¹⁰⁾ Uden at komme nærmere ind herpaa, henvises kun til efterfølgende Oversigt.

²¹⁰⁾ I *Hans Nielsen Hauges* Liv spillede Psalmerne som bekendt en vigtig Rolle. Han fortæller selv, hvordan han i Vanskeligheder og Modgang, under Haan og Forfølgelser, fandt Trøst og Kraft i de gamle Psalmer. — Blandt dem, han særlig fremhæver, nævner han ogsaa enkelte Ægidius-Psalmer, f. Eks. Nr. 263: *Jesus, Verdens Frelsermand*, særlig Vers 8 om Ydmyghed:

Jesu, ydmyg for hver mand,
Og for Gud, vor Herre,
Du har udi kaarsets baand
Vilt fornedret være;
Vogt mig for hofmodighed,
Lad mit sind sig bøye,
Indtil, som jeg tror og veed,
Du mig vilt ophøye.

Ogsaa i Norge regnes Varnæs-Psalmebogen for at være ud-gaaet fra en pietistisk Kreds, thi i sin fortjenstfulde Bog Norsk Salmesang (Bibliotheca Norvegiae Sacrae VIII (1935) nævner H. Blom Svendsen den sammen med Freylinghausens to Sam-linger og Schraders tyske Tønder-Psalmebog. Disse tre Sam-linger, »som skrev sig fra pietistiske kredser, kom til å få stor betydning for salmesangen i Danmark og Norge«. ²²⁰⁾

Ogsaa til Tidens Andagts- og Opbyggelseslitteratur fandt Ægidius-Psalmerne Vej. Meget af denne Litteratur og ikke mindst dens Smaatryk er sunket til Bunds og udslettet, men en enkelt lille Bog skal dog nævnes, dels fordi dens Forfatter næsten udelukkende har valgt Ægidius-Psalmerne, delvis i en bearbejdet Form, men ogsaa fordi Bog og Forfatter synes ganske ukendt nu. Det er *Peder Lucoppidans »Gudelig Længsel«* (1738). ²²¹⁾ Til selve Teksten, hvis Forlæg maa være et tysk Skrift, Gottseeliges Verlangen (1701), er føjet en Psalmesam-

(H. N. Hauge, Om Religiøse Følelser og deres Værd, Christiania 1817 p. 29.) Ogsaa i den Haugianske Psalme-Samlings Historie kom Varnæs-Psb. til at spille en vigtig Rolle.

I *Christelig Psalmebog*, en Samling af gamle opbyggelige Psalmer, til Brug ved Husandagt, udgivet af Haugianeren *Jens Johnsen* 1846, er optaget ikke mindre end 66 (40 Oversættelser af Ægidius og 26 af hans egne Psalmer) af dens Psalmer. Herm. Norendal optæller »10 og mindst 11 oversatte«, men Antallet af begge Slags er betydelig større (jfr. Oversigten p. 167 ff.) Særlig i det jævne norske Lægfolk og i Haugianske Kredse har disse Psalmer holdt Stillingen ind til i Dag. Og herfra er de vandret videre til U.S.A., hvor den norske The Evangelical Lutheran Church of America antog Johnsens Psb. som sin officielle Psalmebog. I Minneapolis udkom en ny Udgave i 1921. Norendal, a. S. 29-34.

²²⁰⁾ p. 206. Som det ses af det foregaaende, er det urigtigt, naar Blom Svendsen hævder, at »Freylinghausens salmebok kom til å få betydning for den salmesamling som i 1717 i Flensborg blev utgitt af Bertel Christian Ægidius«. Kun ganske faa, maaske endda kun en enkelt (Nr. 221) stammer fra Freylinghausen.

²²¹⁾ Som Eenhver Bodfærdig Og af Jesu Kiærlighed Indtagen Siæl, I Suk og Attraa forrestilles Til Trøst, Opbyggelse og Vederquæ-gelse. Med et Tillæg af eendel Udvalde Aandelige Psalmer til ydermere Opmuntring. Trykt Aar 1738 hos N. H. Møller i lille Helliggeiststræde.

ling »Een del Udvalde Morgen- og Aften, Poenitentz-, Communion-, Passions- og andre Aandelige Psalmer. Hvilken en Christen udi sin Privat og Huus Andagt til sin Opbyggelse og Opmuntring kand bruge«. 1738.²²²⁾

Om Lucoppidan oplyser Fr. Rostgaard,²²³⁾ at han er »Broder til Præsten«, og at han »har oversat af tydsken baade Texter og Psalmerne«. Præsten maa være Niels Lucoppidan, død 1730 som Sognepræst i Landet og Bregninge, hvem Wiberg i Almindelig dansk Præstehistorie²²⁴⁾ kalder »en lærd Antiquar og god Poet«.

Ogsaa E. O. Schwartzkopf omtaler ham i sit Erindringslexicon²²⁵⁾ som en berømmelig dansk Poet, og samme Forfatter er iøvrigt den eneste, som har givet Eftertiden en lille Oplysning om Peder Lucoppidan. Antagelig har han haft en Tilknytning til Ewald²²⁶⁾ eller i hvert Fald til Vajsenhuset, da det jo er den Slags Folk, Schwartzkopf med Forkærlighed omtaler.

Som den berømmelige Broder var ogsaa Peder Lucoppidan »saa vel efter Naturen som Studia en giennemlærd og velbæst Mand, en Lingvist, saa vel in oriental. som Evropæiske Sprog uden lige. Han skulde være Correctør og Translatør ved Vajsenhuset, men sagde det fra sig, af frøgt for den sædvanlige og Jødiske beklippelse, naar nogen ret god Bog skulde blive trykket. Han opholdt sig længe her i Kiøbenh., men han maatte til sidst for mangel reyse til Langeland, hvor han nu lever in obscuro sin øvrige tiid. Medicinae et Astronom. Cultor«. Her

²²²⁾ Psalmesamlingen har selvstændigt Titelblad, Paginering og Imprimatur.

²²³⁾ Langebeks Excerpter, 184 h. Læg 1 (paa løs Seddel). Det oplyses, at Forfatteren »har logeret hos Segn. Bertel Jacobsen i lille Fergestrede«, og at han har »lagt til De paa Zions bierg opsamlede Ax. Item bekostet træpladerne (dvs. Træsnit) i Gudelig Længsel og bogens oplag«.

²²⁴⁾ II. (1870) p. 279. Jfr. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon, V. 197 f.

²²⁵⁾ Danske Samlinger, IV. p. 108.

²²⁶⁾ Efter Forslag af Ewald blev Schw. »antaget i Lucoppidans Plads ved Korrektoren«. Chr. Ottosen, Det kgl. Vajsenhus gennem 200 Aar (1927) p. 271.

siges ganske vist ikke, at han har oversat og udgivet en Psalme-samling, men Fr. Rostgaards Ord maa staa til troende.²²⁷⁾ Ca. 40 af Varnæs-Psalmebogens Oversættelser har han enten over-taget eller bearbejdet, — dog saaledes at flere Vers er identiske med Ægidius' Version, — eller han har givet dem en helt ny og ofte meget bedre Form.

Som Oversætter staar Lucoppidan over Fr. Rostgaard og Birgitte Kaas, og mærkelig nok har Pontoppidan ikke kendt, i hvert Fald ikke benyttet hans Samling.

Ægidius-Oversættelsen *Herre jeg har handlet ilde* (Nr. 219) kaldes vel med Ret en af hans bedste Oversættelser. Men Lucoppidans er i hvert Fald ikke ringere:

Vers 2.

Dog jeg kand dig ey undvige,
Thi du allevegne staar,
Vil jeg ud paa havet stige,
Om jeg ind i jorden gaar,
Fløy jeg end til verdens ende,
Kandst du mig dog see og kiende.

Lucoppidan:

Dog hvor kand jeg dig undvige,
Du jo allevegne boer,
Vilde jeg i Jorden stige,
Om jeg over Havet foer,
Tog jeg Morgenrødens Vinger,
Mig dog ramte vel din Finger.

Vers 7.

Dog, min Jesu, dine vunder,
Ja een eenist draabe blod
Renser mig af mine synder,
Stiller mine synders flod,
Derfor vil jeg, mig at qvæge,
Udi dine saar mig legge.

Dog min Jesu paa alt dette,
Dine Saar kand raade Bod,
Min Synd du kand reent udslette,
Med dit rosenfarved Blod,
I min Angst jeg da vil løbe
Og i dine Saar mig svøbe.²²⁸⁾

²²⁷⁾ Rostgaards Samlinger indeholder adskilligt af største Interesse for dansk Psalmesang i første Halvdel af 18. Aarhundrede. Takket være hans store Interesse for dette Emne findes her meget værdifulde Registre over Oversættelser af tyske Psalmer og Notater hertil. Paa Grundlag af disse kan man delvis rekonstruere den ukendte »Sange-Bog« af Ewald. Jfr. 219 ff.

²²⁸⁾ p. 21. Der var at ønske, at en Student vilde tage dette Emne op som Specialeopgave.

*Oversigt over Ægidius-Psalmer i danske og norske
Psalmebøger.*

	Pont. Nr.	Lucop. pag.	Guldb.	Wexel	Lands.	Johns.	N. ²²⁰⁾
7 I denne morgenstund ..	517	8				611	
14 For dig i denne morgenstund		4					
16 Op, op min siæl, opmuntre dig	(217)	36,1				(i 2 overs.)	
17 Jeg for din throne bøyer mig		14					
21 Nu dagen sig fuldendet har		15					
24 Nu dagen fra os viger ..		17					
29 Bort er dend dag	534			772		628	
30 Nu maatte soelens skin bortgaa		12					
31 Kom o! siælens soel og glæde	535	11	399	794		631	
33 Tak skee dig, Gud	536			789			
45 O! mennisker, bereder ..					121	45	42
47 Hvorfor vilt du staa derude						36	
60 Et barn er os ved Herrens store	24		79	83		55	84
63 Det gamle aar forgangen er						89	
65 Nu lader os fremtræde .						89	494
66 Hielp, Jesu, hielp at jeg din	29			738		84	493
69 Gud skee lof, Jesus renser mig	44						
76 O, kiere Jesu, hvad har du bedrevet	72		406			585	127
77 O, Drøvelse, o! hiertens vee	73		59				123
78 Christi siæl helliggiøre mig	71					592	107
92 Vaag op i denne paa-sketid						233	

²²⁰⁾ Den nordslesv. Psbog.

	Pont. Nr.	Lucop. pag.	Guldb.	Wexel	Lands.	Johns.	N. ¹⁸⁸)
100 Gud Fader send til os din Aand						310	
102 O! hellig Aand, med naadsens	136		245		508	318	192
103 O! Gud giv aand og naade	135					324	
108 Hvo som af Gud er fød.						551	
112 O! Herre Gud, min fa- der blid							230
116 Kommer hid, af Jesus lærer	311		351			490	
181 Disciplerne tillige ad- spurgte							211
209 Til dig, min Gud, vil jeg	272						
211 Saa sandt jeg lever, siger	283		272	337	465		
216 Ach Gud og Herr			218				
217 Herr Jesu Christ, from mild og	269		219	359		277	
219 Herre, jeg har handlet ilde	268				388	278	308
221 I Arme synder kom- mer hid	273		268	345	467	358	
222 Jesu, som min siæl saa trolig	270	22	199	374		246	319
224 O! Fader, dig forbarme		20					
227 Vilt du, o! Menniske, med flid						294	
228 Mig plage mine synder	271			365		510	
230 Hvort skal jeg arme syn- der hen		19				509	
232 O! Jesu, Frelsermand ..						274	
234 Bedre dig, o! kiere siæl	267		314			441	
243 O! Herre Christ Ema- nuel						479	
248 Pryd dig, kiere siæl, tilnøye		38					
250 Hvor vel har du nu qvæ- get	214	45		328		571	
251 O! Jesu, du min glæde		44					
255 Om nogen havde ald forstand						313	

	Pont. Nr.	Lucop. pag.	Guldb.	Wexel	Lands.	Johns.	N. ¹⁰⁰)
257b O! Gud, min skaber ..	316					454	
257 Hvad vilt du arme jord og muld						347	
262 Troen, haabet, kierlig- hed	317		340			469	
263 Jesu, verdens Frelser- mand	393		179			217	
264 Jeg veed, min Gud, at ald	323	75	299			411	
267 Du, o! skønne verdens sæde	358	83		482		307	
269 Hav god taalmodighed	420					181	
270 Din villie skeep, o! Herre	314					119	
272 Verdens lyst forgiæves er	234					410	
275 Du siger saa: jeg er en Chr.	232		54			22	
276 Mand kand i denne ver- den her	233		17			160	
284 O! Jesu, Frelser kiere ..	456					425	
285 Hvad lof skal mand dig	455					VI	
292 Hvo paa Gud troer, hand sikker	426		275			366	312
295 Hvorfor skal sorrig være	424			473		374	
297 Ach! Gud, hvor megen hierte	(405)					465	427
302 Hvo Jesum hos sig har	427					97	
303 Underlig er Herrens veye						265	
307 Jeg er med dig, min Gud	423		148			175	
308 I alle mine sager til Gud	422			486	(597)	377	419
309 Lad din Jesum raade ..						395	
310 Jeg er udi Jesu glad ..	442			495		79	341
318 Efter dig, Herr, for- længes	407					373	
319 Sving dig op, dig Gud betee	421					188	
320 Naar modgang vil dig falde paa						129	

	Pont. Nr.	Lucop. pag.	Guldb.	Wexel	Lands.	Johns.	N. ¹⁸⁹)
321 Hvort skal jeg mig dog vende hen						531	
329 Kiere Jesu, hør min klage						429	
330 Jesu, soel og glæde						139	
331 See, kiere Gud, min' fienders skar.....						191	
333 Hielp mig, O! Gud af ald min nød						445	
334 Hielp Jesu, kiere Hielpermand						183	
336 O! Herre Gud, vor hielp og skiold						276	
361 Herr Jesu Christ, dig til os	191		2	274	5	2	2
365 Hver mand skal tage vel iagt	506		360			514	533
370 O! Herre Gud, jeg priser dig							511
376 Hvor forfænglig, hvor forgænglig		84					
385 Tænk, menneske, paa enden vel	491		303	656	455	414	
387 Hvor salig er dog her den mand	490		56			27	
406 O! evighed, du tordens ord							569
408 Alle mennesker i live ..	489						546
Ialt 86	49	17*)	23	17	8	66	21

desuden *) 19 omarbejdede Ægidius-Oversættelser.

Ligesom senere Brorson fæstede ogsaa Ægidius Blikket paa, hvad mesterligt der endnu i den tyske Psalmelitteratur stod tilbage at faa oversat til Dansk. En Del af disse Psalmer »fandt en værdig Oversætter« i Ægidius,²³⁰⁾ mens andre af hans Over-

²³⁰⁾ Rudelbach, a. S. p. 366.

sættelser tilskyndede Fr. Rostgaard,²³¹⁾ Birgitte Kaas og — som vi har set — Lucoppidan til at prøve deres Kræfter paa de samme Psalmer.

Birgitte Christine Kaas²³²⁾ (1682—1767) udgav i 1734 Nogle aandelige Psalmer, oversatte ud af det tyske Sprog. Det er tydeligt at se, at hun ikke alene har kendt Varnæs-Psalmebogen, men at hun ogsaa i en Del Psalmer er stærkt afhængig af dens Tekst. Hendes Oversættelse ligner ofte mere en Restauration af den oprindelige danske Tekst.

Nogle Eksempler blandt mange:

Ægid. Nr. 199. (Herr allerhöchster Gott.)
Herr, allerstørste Gud, af dend vi alle gaver,
Og hvad os gavnligt er, ved bønnen altid haver;
Jeg synder klager dig, at jeg saa hiertelig,
Disverre! som jeg vil, ey kand tilbede dig.

Vers 8:

Bønhøre mig, min Gud, min Gud mig dog bønhøre,
Merk paa mit raab og suk, min bøn du vilde giøre,
At troens ende, som er siælens salighed,
Jeg der engang kand faa hos dig i evighed.

Kaas, p. 56 ff.

O høye Herre Gud! af dig vi hver en gave
Og hvad os nyttigt er, ved troens bøn maa have,
Jeg synder klager dig, at jeg ey kand desverr'
Dig, som jeg gierne vil, i troe tilbede dig.

Bønhøre mig, min Gud! min Gud mig dog bønhøre,
Du merke paa mit raab, og denne bøn fuldgiøre,
Jeg troens ende, som er siælens salighed,
Maa hisset eengang naae i evig fryd og fred.

²³¹⁾ 1718 udgav han Nogle aandelige Psalmer af Tydsken paa Dansk oversatte, og 1738 udkom hans Dansk Oversættelse af Fire og Tredive udvalde Tydske Psalmer, i 1742 udvidet til 41 Oversættelser. Rostgaard var en Modstander af Pietismen, han foretrak derfor de tyske Psalmedigtere fra Tiden før Spener. Pontoppidan optog 17 af hans Oversættelser i sin Psb.

²³²⁾ Født i Norge. Hendes Fader, Hans Kaas, var dengang Amtmand i Smålene, senere Stiftamtmand i Trondheim. Hun var gift med Generalen H. J. Huitfeldt. Pontoppidan optog 16 af hendes Psalmer.

Nr. 260 (O! Gott! du frommer Gott).
O! Gud, du fromme Gud, en kilde til ald gave,
Uden dend intet er, af dend vi alting have,
Sundhed giv legemet, og unde mig derved
En ubesmített siæl og god samvittighed.

Kaas, p. 41.

O! Gud, du fromme Gud, en kilde til ald gave,
Af dig er alt, hvad er, af dig vi alting have,
Mit legem sundhed giv, ja giv mig og derved
En ufordervet siæl, og reen samvittighed.

Nr. 324. Treuer Gott! ich muss dir klagen. *Kaas*, p. 58.

Trofast Gud, jeg maa dig klage,	Gode Gud, jeg maa dig klage
Ald mit hiertis jammer-stand,	Ald mit hiertes jammer-stand,
Omendskiønt du veedst min	Omendskiønt du selv min
plage	plage
Bedre, end jeg vide kand.	Bedre end jeg vide kand:
Jeg stor svaghed hos mig bær	Jeg stor svaghed tiit hos mig
Udi mine fristelser,	Finder i anfeftnings krig,
Naar mig satan, som en løve,	Da den grumme helved-løve
Troen vil af hiertet røve.	Vil al troe af hiertet røve.

At Ægidius saaledes gennem sin Psalmebog har givet andre — baade i Danmark og Norge — Lyst til at oversætte tyske Psalmer er evident. Ogsaa den ubekendte Oversætter i Pontoppidans Psb.²³³) maa have haft godt Kendskab til Varnæs-Psalmebogen.

Foruden de mange Psalmer *Pontoppidan* optog fra den, har han ogsaa i enkelte Tilfælde indføjet Vers af Ægidius i andres Oversættelser af den samme Psalme. Saaledes i Nr. 441, Joh. Francks Ps. Jesus, meine Freude. Han har foretrukket Birgitte Kaas' Oversættelse, men har alligevel benyttet Ægidius' Oversættelse af 2. Vers i Psalmen.

Selvfølgelig har ogsaa *Brorson* kendt Varnæs-Psalmebogen, den var i Brug som Kirkepsalmebog i Emmerske Bedehus, og der har han sandsynligvis benyttet den ved sine Gudstjenester. De har begge oversat 14 tyske Psalmer, og det er tænkeligt, at Brorson her er blevet opmærksom paa dem. I tre Tilfælde har

²³³) f. Eks. Nr. 283, 451 i Pont.

Pontoppidan foretrukket Varnæs-Psalmebogens Tekst frem for Brorsons,²³⁴) det er meget paafaldende, eftersom de ikke hører til Ægidius' bedste Oversættelser. Man maa vel snarere gaa ud fra, at han ikke har kendt Brorsons, og derfor ladet sig nøje med det næstbedste. Det hænder ogsaa, at Ægidius' Tone klinger med i Brorsons Vers, og det kan heller ikke være andet, naar han saa ofte har været med til at synge disse Psalmer. Naar han f. Eks. oversætter

Sollt es gleich bisweilen scheinen,
Als wenn Gott verliess die seinen,

maa han have Ægidiuspsalmen i sin Underbevidsthed, naar han oversætter:

Synes det i kors og pine,	Ægidius:
Som Gud tit forglemte sine.	Om det synes udi pine,
	(Kl. 154). At Gud slet forlader sine.

Rimordene scheinen/seinen kan ikke uden videre hos begge blive til pine/sine.

Eller i Psalmen Weg, mein Hertz, mit den Gedancken, (Ægidius Nr. 223, Klen. 76. Vers 12) hvor det samme gentager sig:

dass ich dich, so gut ich kann,
wiederum umfang und liebe,
und ja nun nicht mehr betrübe.

Og i kierlighed mig <i>øver</i>	I din kierlighed mig <i>øver</i> ,
aldrig, aldrig dig <i>bedrøver</i> .	Og dig aldrig meer <i>bedrøver</i> .

I samme Psalmes Vers 5 kan Brorson heller ikke være helt selvstændig i sin Omstøbning af Paul Gerhardts Psalme til dansk Form, naar han siger:

Ingen hyrde saa kand <i>rende</i>	Kein Hirt kann so fleissig gehen
Efter det fortabte faar,	Nach dem Schaaf, das sich
	verläufft;
Skulde du Guds hierte <i>kiende</i> ,	solt'st du Gottes Hertz sehen,
Hvordan det i lue staaer,	wie sich da der Kummer häufft,

²³⁴) Nr. 44 (Æg. 69), 273 (221) og 316 (257 b). Den første findes først trykt i Klenodiet, de to andre i Hefterne. Vi skal senere vende tilbage til Spørgsmaalet om, hvorvidt Pontoppidan har kendt — og kun kendt — de saakaldte »Tønder-Hefter«.

Gamle Toner klinger med:

Ingen hyrde kand saa *rende*
Efter sit fortabte faar,
Skulde du Guds hierte *kiende*
Hvad for sorg det i sig har.

Ja, det hænder endog, at Ægidius staar Maal med Brorson.
Hvis man ser de to Oversættelser af Joh. Francks Schmücke
dich, o liebe Seele (Vers 3):

Thi i biergets dybe grunde	Alle bergverks skat' og evne
Intet klenod findis kunde,	Mod den mann' er ey at nævne
Hvilket dend blodrige skaale	Mod det blod, min siel kand sue
Og det manna kand betale.	Ind i viin af livets drue.

— er det ikke uden videre klart, hvem der er hvem. Ægidius
Nr. 248, Klenodiet 148.

IV. DEN NYE SANG

Naar det ikke lykkedes Reimarus, Ægidius og Nicolai Ewald at faa den nye Psalmebog almindelig indført i de Egne, den var bestemt for — for slet ikke at tale om det øvrige Nord-slesvig —, skyldtes det ikke alene en udbredt Uvilje i den kirkeligt konservative Befolkning mod Indførelse af en Psalmebog til Kirkebrug, men ogsaa, at *Tiden allerede løb den forbi*. Thi næppe var Varnæs-Psalmebogen udkommet, før en helt ny og hidtil ukendt Sang løftede sig i de samme Egne. Det var Nicolai Ewalds Søn, Ægidius' Fætter, *Enewald Ewald* fra Højst, som slog de nye Toner an, da han i Eftersommeren 1718 som 22-aarig kom tilbage fra Universitetet i Halle. *Han blev Pietismens første Sanger paa Dansk*. Som Forsanger lød snart hans unge Røst i gudelige Forsamlinger hjemme i Højst og i Omegnen. Det var i Sandhed en ny Sang, og den skabte Sangglæde, nye Ord og nye Melodier og en helt ny Forstaaelse af selve Troen sang sig ind i mange Hjerter.

1. *Enewald Ewald*

Enewald Ewald er født i Højst i 1696,¹⁾ hvor hans Fader, Nicolai Ewald, var Sognepræst og havde »arvet« Embedet efter sin Svigerfader, Johannes Prætorius (Sp. i Højst 1686—1703), og denne igen efter sin Fader (Johannes Prætorius, Sp.

¹⁾ In diesem 96.ten Jahr d. 29. Aug. am tage Johs. Enthauptung war an einem Sonnabend des Abends ungefähr umb 9 Uhr hat meine Libste duch eine glückl. entbindung Deo gratia, einen wolgestalten Sohn zur Welt gebohren, welcher am Mitwochen den 9. Sept. durch das Badt d. h. taufe wiedergebohren und nach seinem Seel. Grossvater *Enewaldt* genannet worden. Seine gefattern sind gewesen H. Laurentius Ewaldt, Pastor Dagebüllensis, frater meus, Enewaldus Ægidii, S. S. theol. studios. ex Minist. Candidat. et Catharina Eleonora Martens Sour uxoris meae svavissima. Sein Taufvater ist gewesen H. Ægidius Laurentii, P. zu Bylderup. — Gott lasse den Knaben aufwachsen und zunehmen an Alter Weisheit und gnade bey Gott und menschen, und gebe ihn nach diesem das ewige freuden-leben umb seines geliebten Sohnes Jesu Christi willen. Amen. Højst Kirkebog.

1645—86) og Farfar (Johannes Prætorius, Sp. 1592—1645). Som saa mange slesvigske Præster var ogsaa Enewald Ewald bundet til Stedet ved mange synlige og usynlige Baand,²⁾ og han havde i sin Ungdom sikkert tænkt sig, at her, hvor han havde sin Rod, skulde han ogsaa forblive indtil Enden. Ogsaa Faderen og Sognet³⁾ søgte siden at holde ham fast, og dog lagde saa meget sig hindrende i Vejen for baade ham og dem.

Han var som forudbestemt til en helt anden og større Virkeplads, og den fandt han, da han i 1727 blev kaldet til København, til Vajsenhuset. Fra det Aar tilhørte han Danmarks Kirkehistorie, som ikke har glemt ham.⁴⁾

Men glemt er derimod, hvad der laa forud for 1727. Alligevel er det et Spørgsmaal, om ikke Tiden hjemme i Højst (1718—27) var det vigtigste Afsnit af hans Liv, det var sikkert nok hans lykkeligste Tid. I de Aar blev Enewald frem for nogen anden Banebryder for Pietismen i sin Hjemstavng og Forsanger i en helt ny Sang.

Skønt Ewalds hjemmegroede Slægt ikke havde megen Tilnytning til Tyskland, men nok til Danmark,⁵⁾ søgte han — efter endt Skolegang i Tønder under Rektor *Christoph*

²⁾ SdB, p. 155.

³⁾ Sønderjydske Maanedsskrift 1954, p. 166 f.

⁴⁾ H. Graversen: Wajsenhuspræsten Enevold Ewald (uden Aar). DBL IV, p. 621—23 (A. D. Jørgensen), DBL² VI, p. 475—77 (Michael Neiiendam). Den danske Kirkes Historie V, p. 71 f., 87 ff., 95 ff.

⁵⁾ Ribe, jfr. p. 78. Faderen var den yngste af 10 Søskende (født i 1637—58) og var Student fra *Frederiksborg*, — et Særsyn i de Tider. Det skyldes form., at en ældre Broder, som var bosat i Kbhvn., hjalp ham økonomisk. De 10 Søskende forblev ikke alle i Hjemstavnen, men flere af dem fandt Lykke eller Ulykke, i hvert Fald en Grav i det fjerne. *Johs. Ewald* døde som Student i Leipzig, *Birgitte* blev gift med Diaconus *Friedr. Lilie* i Bylderup (c. 1660—1708), *Mette* med Faderens Efterfølger i Embedet og blev Moder til *B. C. Ægidius* i Varnæs. *Laurentius* blev Sognepræst i Dagebøl, i Marsken (1668—98), *Christian* endte i Brabant efter at have haft Ansættelse paa det kgl. Sølvkammer i København. *Gregorius* vandt Velstand i København og tog sig af sin yngste Broder, saaledes at denne siden kunde skrive i sin Kirkebog: *nechst Gott habe ich diesen Bruder wegen meines Zeitlichen Fortuns vornehmlich zu danken gehabt. To Søskende døde i Barnealderen, Peter* bosatte sig i England og sejlede paa Ostindien, men omkom i det fjerne. Højst Kb. 1720.

ENEWALDUS EWALD
Sac. Sanct. Theol. Professor
et Pastor Orphanotrophii
Regii Primarius.

Enewald Ewald

*Bluhme*⁶⁾ — til Kiel,⁷⁾ Jena og Halle. Vi ved fra det foregaaende, hvorfor det maatte være saaledes. Kiel var Landsuniversitetet, men alligevel vandrede mange Slesvigere netop i denne Periode snart videre, oftest mod *Jena* og *Halle*. I Jena var *Job. Franz Buddeus* det store Navn (død 1729), i Universitetets Historie talte man siden om en Ära Buddei.⁸⁾

Ogsaa Enewald Ewald beholdt alle Dage denne sin første teologiske Lærer i taknemlig Erindring.⁹⁾ Det kan strides om, hvorvidt Buddeus var Pietist i egentlig Forstand, skønt han stod Spener og Francke nær, eller ikke. Han hævdede nemlig — imod dem — »dass die Theologie eines unwiedergeborenen, sofern sie korrekt ist, die gleichen Wirkungen ausüben kann, wie die Schrift selbst«. ¹⁰⁾ Som Kortholt i Kiel hørte han vel snarere hjemme i Grænseegnene mellem den orthodoxe Reformbevægelse og den senere Pietisme, i hvert Fald lagde han stor Vægt paa »Praxis« (fidei et vitae).

Navnet Buddeus trak mange andre Nordslesvigere til Jena, foruden Ewald maa nævnes: *Johs. Thomsen* fra Møgeltønder (siden Sp. i Fahretoft 1718—30); *Johs. Tychsen*¹¹⁾ fra Tønder (ogsaa han blev Præst ude i Marsken, siden Provst i Tønder), *Johs. Schmidt* fra Tønder (siden Provst i Aabenraa), *Chr. Friedr. Bruhn* fra Løgumkloster (siden Sp. i Rinke- næs og Humptrup), *Claus Schumacher* fra Stepping (siden Sp. i Stepping), *Andreas Ambders* fra Burkal (siden Sp. i Burkal), *Søren*

⁶⁾ Fader til Hofpræst J. B. Bluhme.

⁷⁾ Immatriculeret 7/10 1714 sammen med C. F. Bruhn (jfr. Rinke- næs).

⁸⁾ Karl Heussi, Geschichte der Theologischen Fakultät zu Jena (1954), p. 152.

⁹⁾ Den trofaste Guds Forsyn førte mig til Academiet i Jena, et Sted, hvor jeg fandt en besynderlig god Lejlighed til at undervises og paamindes om den sande Christendoms rette Art og Beskaffenhed og at opvækkes til at indtræde paa den sande Christendoms Vej og Bane, dels ved min højtelskede, tro Lærer Dr. Buddei's grundige Lærdomsundervisning og Formaning, dels ved Omgængelse med saadanne Personer, som alvorligt havde begyndt at indtræde paa samme Vej. (Graversen, a. S. p. 8).

¹⁰⁾ Karl Heussi a. S. p. 156.

¹¹⁾ De to nævnte udgav siden en (dansk?) Psb., jfr. p. 337.

Wedel fra Døstrup¹²⁾ (siden Sp. i Døstrup), Otto Riese fra Agerskov (siden Sp. i Agerskov; blandt alle de mange »Holsati« indskrev han sig ved Universitetet som Haderslebia danus, da Agerskov hørte til Ribe Stift), Nicolai Dall¹³⁾ fra Anslet ved Fjelstrup, siden den første danskfødte Missionær i Indien.¹⁴⁾

I Halle, Pietismens Højsæde, hvor Ewald selvfølgelig maa være kommet i Forbindelse med *Francke* og har set hans Stiftelser (Vajsenhus m. m.), er han blevet præget for Livet. »Som en baade begavet og sjælden alvorlig og oprigtig natur tilregnede han sig det bedste i den vækkelse, uden helt at kunne gaa fri for det mere tilfældige, det ensidige og udfordrende i den«. ¹⁵⁾ Her i Halle lærte han ogsaa den nye Sang at kende, som paa lette og iørefaldende Melodier sang Pietismens Forkyndelse ind i Hjerterne. Som en af de første (den første?) har han bragt *Freylinghausens* Geistreiches — og Neues geistreiches — Gesangbuch¹⁶⁾ til Sønderjylland.

Havde Ewald — den meget skrivende Onbyggelsesforfatter og Concordantsudgiver — overgivet Eftertiden sit Livs Vita, særlig vedrørende de Aar, vi her sysselsætter os med, vilde et vigtigt Afsnit af dansk Psalmehistorie have ligget klart belyst. Men hverken det ene eller det andet er Tilfældet. Man ved i hvert Fald, at den unge Student efter sin Hjemkomst fra Halle straks kastede sig ud i et hektisk Arbejde for at virkeliggøre noget af det, han havde set og lært i Halle. Som Forkynder, Katekisor og Psalmeoversætter blev han hurtigt kendt paa sin Hjemegn, og snart samlede han store Skarer om sin Forkyndelse. Vi kender desværre kun Ewalds Forkyndelse fra en

¹²⁾ Søren Wedel og Broderen Peder Wedel hørte til Ewalds Vennekreds, han kom ofte til Døstrup, hvor han holdt Forsamlinger i Sognets Byer. Peder W. blev i 1722 Sp. i Stauning, i 1738 Sp. i Frederiksborg.

¹³⁾ Sønderjydske Maanedsskrift 1956, p. 62–64 (Chr. Petersen).

¹⁴⁾ Endvidere *Joh. Fabricius*, Sp. i Hostrup 1717–21, *Nic. Fabricius*, Sp. i Emmelsbøl 1728–71, jfr. Th. O. Achelis: Schlesw.-Holsteiner auf der Universität Jena 1558–1850. Zeitschrift der Zentralstelle für Niedersächsische Familiengeschichte, Hamburg XII (1930) og XIII (1931).

¹⁵⁾ A. D. Jørgensen, Johannes Ewald (1888) p. 5.

¹⁶⁾ 1704 og 1714.

senere Tid (Vajsenhustiden), men den har vel ikke adskilt sig videre fra det, han i sin Ungdom forkyndte i Nordslesvig.

Han har sat »Skellet« klart og skarpt »for Folkets Blindheds og Vanartigheds Skyld«. Ord som *Ubodfærdighed*, *Lunkenhed*, *Søvnagtighed* og *falsk Sikkerhed* har han fra første Færd slynget mod Folk, »som lever i den Indbildning, at alting staar vel til med dem, at deres udvortes Bekendelse er det samme som en sand Omvendelse, at deres lunkne Forsæt og Løfter (i Skriftestolen) til at bedre deres Levnet er den sande Helliggørelse.«¹⁷⁾ Guds Børn, de sande Christne, bør derfor skille sig ud fra den vantro Hob og danne »levende« Menigheder i separate Forsamlinger. Han synes ogsaa fra første Færd at have rettet Angreb mod Gejstligheden og have bragt Fuldkommenhedslæren og Tusindaarsriget paa Bane.¹⁸⁾

Snart lød der Protester, og Præster af den gamle Skole blev foruroliget ved den unge Mands Optræden og Ord og indberettede til Provst Reimarus i Tønder, hvad de havde hørt om Ewald og hans Forsamlinger. Provsten var hurtig i Vendingen og skrev øjeblikkelig (i Oktober 1718) til Nicolai Ewald med Forespørgsel om, hvad der egentlig gik for sig i Højst og om disse Forsamlingers Art og Oprindelse.

Da Svaret kom, gav Provsten Brevet Paategningen: *Collegia pietatis in Hoyst*,¹⁹⁾ og dermed var det fatale Ord naaet til Nordslesvig.

¹⁷⁾ Jfr. Ewalds Ansøgning til Direktionen for Vajsenhuset om Fri-tagelse for at betjene Skriftestolen. KS. 5. R., V., p. 343 ff. (H. F. Rørdam).

¹⁸⁾ KS. 5 R., I, p. 718, jfr. 3 R. IV, p. 75 ff. Disse Tanker (Chiliasmen) kan Ewald ogsaa have lært at kende i Barndomshjemmet, idet Faderen fik overdraget at udgive M. Laur. Frieses: *Tabulis Apocalyp. und Muthmassung von den künfftigen Zeiten* og et exegetisk Arbejde over Apokalypsen (i Amsterdam). Gottfr. Arnold, a. S. IV, p. 1101. Ogsaa *Th. Lundius* i Flensburg, som havde skrevet *Von dem geistlichen Königreich Christi und der Juden noch vorhandenen Bekehrung*, var indblandet i denne Sag.

¹⁹⁾ Tønder Provstearkiv, Provstens Korrespondancesager. LA.

Hoyst 7. Okt. 1718.

Dero HochEhrw. verlangen auff Bericht eines Predigers von einem vermeinten besondern gottesdienst, so mein Sohn mit Catechisiren hält, zulängliche Nachricht, diesem zur schuldigen og gehorsamen folge muss berichten, dass da mein Sohn neulich zu Haus angelanget, er kurz darauf des Sonntags Nachmittag hinunter ging zu meiner Frau Schwiegermutter und Ihr Tochter und hielt einige unterredung mit Ihnen aus Gottes wort. Das gefiel Ihnen so wol, dass Sie bahten er mögte alle Sontag zu Ihnen kommen, das that er auch gerne, meine Libste und Kinder gingen mit, Sie gingen an erst' einen gesang mit einander zu singen, darauf erklärete er ihnen etwa einen geistreichen Spruch auf eine viertel stunde, welche erklärungs Sie mit einem gebeth und gesang beschlossen, und darauff kamen sie nach Haus. Wie solches einige in der Nach-Bahrschaft höreten, die einige anreizung bei sich spüreten den Sabbath besser als bis dato zu feiren, kamen Sie von freien stücken auch dahin, begehreten dabei zu sein und mit zu hören, welches Sie Ihnen nicht abschlagen könnten oder wolten. Da das gerücht hier von weiter ausbrach, versamleten nachgerade allzeit mehr und mehr von denen, die lust dazu hatten, also dass Sie in ihrem Hause keinen raum mehr hatten, verlangten also solch ihr christliches unternehmen, in der Kirche, wo besser raum war, auszuüben, welches ich ihnen nicht wissen abzuschlagen. So viel lieber, weil ich versichert war, dass alles auff die Ehre Gottes und erbauung der Seelen anbesehen war, und nichts daselbst gehandelt ward, als was Gottes reine und heilige wort im munde hat, und thut nichts anders als singet erst einen geistreichen gesang, darauf erkläret er ihnen aus dem Catechismo und moralicirt kurtzl. darüber stehend im Beichtstuhl, Beschliesset also selbige erklärungs mit einem kurtzen gebeth und gesang, und also gehen Sie wieder auseinander. Ich habe auch selbst solches versamlung dann und wann beigewohnt und nichts ungebührliches oder unrichtiges dabei verspüret, habe mir vielmehr hertzl. darüber gefreuet, dass einige Seelen gefunden werden, die lust und belieben tragen Gottes wort und willen anzuhören, wolte Gott, dass Sie solches mehr und mehr mögten zu Besserung ihres lebens bei und in ihnen wirken lassen. Dies ist also kurtzl. die wahre Beschaffenheit und nachricht hier von. Möchte also mal wissen, quibus verbis, quo animo et qua intentione der prediger solches Ihro HochEhrw. vorgebracht weil es unruhe verursachen könne, wie Ihro Hoch-Ehrw. melden, welches ich nicht begreifen kann, bis ich einige Information darüber von Ihro HochEhrw. empfangen werde, welche Sie mir geruhen mir zu fernem überlegen und reif-

lichen nachdencken fordernsamst Hochgeneigt mitzuteilen, der ich unter schuldigster empfelung verharre.

Ihro HochEhrw. meines Hochgünstigen H. Präpositi
zu gebeth und dienst willigster diener

Nicolaus Ewald.

P.S. Solten Ihro HochEhrw., wie ich nicht hoffe, zweifeln, ob mein Sohn reiner Lehre sey, ist er so willig als Schuldig sich dero-selben zu sistiren und sich examiniren lassen. Vale.

Efter denne Brevveksling maa der sandsynligvis være fulgt et Forbud mod Enewald Ewalds Optræden i Kirken, thi da Provsten igen lader høre fra sig — efter nye Klager over Ewald —, kan Faderen i sit Svar (September 1719) udtale, »... ich weiss Gott lob wol, wie ich meine superiores Ihres Ambts wegen respectiren soll, und kann versichern auf mein gutes gewissen, dass mein Sohn seit der Zeit des Verbothes keinen Fuss weder in die Kirche noch in die Schule zu dem Ende gesetzt, sondern daselbsten schlechterdings davon abgestanden«.

Da nu baade Kirke og Skolestue var lukket for Ewald af Frygt for, at hans Forkyndelse vilde skabe »Separation og Forvirring«, synes han fortrinsvis at have fortsat sin litterære Virksomhed baade som Forfatter og Oversætter, samtidig hermed har han ogsaa oprettet en Skole i Højst, formodentlig i eget Hus. Her har han ogsaa holdt Konventikler.²⁰⁾

²⁰⁾ *Skole og Konventikler*. En af hans Elever var *Lorenz Prætorius*, en Degnesøn fra Burkal, siden Finansdeputeret i København og Leder af Brødresocietetet, virksom for Oprettelse af Brødrekolonien i Christiansfeld. »Bey dem Sohne des Predigers dem nachmaligen Professor und Waysenhaus-Prediger in Copenhagen, Herrn Ewald, der mich unterrichtete, lernte ich einige erweckte Leute und ihre Erbauungsstunden kennen«. Eigenhändig hinterlassene Nachricht von seinem 72. jährigen Lebens-Lauf. Brødremenighedens Arkiv, Afd. Vitæ, Christiansfeld. Ed. O. Schwartzkopf, som har kendt Ewald »saa nøye og saa længe« (Sch. var i en Aarrække Informator og Korrektør ved Vajsenhuset) fortæller, at efter Hjemkomsten fra Halle »begyndte han strax med sine paa den Tiid uhorste Pietistiske Prækener, Catechisationer og Forsamlinger, fik et stort tilløb, saa at ey alleene hans egen Fader, ellers en lærd og velaget Mand, var ham imod, fordi det syntes ham, at han *gik for vit*, men ogsaa de øvrige Præster, tillige med Superintendenten Clausøn«. Et Liden Erindrings Lexicon. Ny kgl. Saml. Nr. 356.8. Trykt i Danske Samlinger, IV.

Naar en af hans samtidige (Schwartzkopf) fortæller, at Ewald »oversatte og skrev adskillige smaa Sager, metrice et solute, hvilke blev trykt enten i Flensborg eller Tønder, men slet«,²¹⁾ maa der herved tænkes paa tre Arbejder, som han fik fra Haanden netop i disse Aar.

1720 udgav han en Katekisme, *Den sande Christendoms rette Grundvold/* i Guds og Jesu Christi levende og saliggjørende Kundskab. Det er: De fornemmeste/ tydeligste og kraftigste Sententzer eller Sprog af dend gandske Hellige Skrift/ saaledis efter Catechismi Anledning indrettet/ at ogsaa de eenfoldigste ved Guds Naade kand naae en grundelig kraftig og nøyagtig Kundskab deraf om alle de Ting/ som henhøre til Troen/ Gudfrygtighed og Salighed. Særdelis de Enfoldige og Ungdommen til Nytte opsat.²²⁾ Og i 1721 fulgte en Slags Fortsættelse eller Forklaring: *Begyndelses Elementer i de Guds-Ord/* d. e. Lutheri liden Catechismus/ med eenfoldig dog tydelig og nøyagtig Udleggelse i Spørsmaal og Gjensvar paa det korteste efter Guds Ords Anviisning forfattet.

Af de »smaa Sager, metrice et solute« kendes nu kun de nævnte, intet Arbejde i bunden Stil har hidtil været kendt. Men i de samme Aar *har Ewald ogsaa oversat et stort Antal tyske Psalmer efter Freylinghausens Psalmebog — og faaet dem trykt i 1721.* Vi skal siden vende tilbage til denne i vor

²¹⁾ *ibid.*

²²⁾ I Forordet tales til den »Gud-elskende Leser«: Aarsagen, hvorfor mand har ladet disse eenfoldige Spørgsmaal komme for Dagens Lyss, har ikke været nogen falsk eller hyklerisk henseende, som maatte være Gud og Menniskene en Vederstyggelighed, men alleneste den gode Forhaabning, at maa skee een eller anden maatte faae nogen Oplysning deraf om den rette Livsens Vey og derved bevæges til en levende troe og Gudfrygtighed. Begge disse Smaabøger maa være trykt samme Sted som Psalmebogen 1717, »som findes til Kiøbs hos Hans Kiesbuy«, jfr. 71 ff, dvs. hos Fogel i Flensborg.

Katekismen 1720 og Psalmebogen 1717 (Hans Kiesbuy) har (efter Register til Bønnebog) samme Slutningsvignet, den karakteristiske Blomsterkurv. Iøvrigt viser disse Tryk ogsaa tydeligt typologisk Slægtsskab. »Begyndelses-Elementer« (1721) har den trykte Paategnelse: Findes til Kiøbs hos Peter Ottsen i Tunder. Kiesby og Ottsen var Bogbindere og Bogførere i Tønder.

Psalmehistorie meget vigtige Samling, som nok kan fortjene et særligt Kapitel.

Da Kniplingshandler, tidligere Bykasserer, Hans Richtsen i Tønder paa sine gamle Dage af Venner i Herrnhut blev opfordret til at fortælle om det Livsrøre, han oplevede i sine unge Dage, skriver han til Layritz:²³⁾ Dengang Professor Ewaldt, der stod ved Vajsenhuset i København, ligesom Provst Schmidt²⁴⁾ i Aabenraa og Provst Tychsen²⁵⁾ i Haderslev og flere andre som Studenter kom hjem fra Jena og Halle, forårsagede de meget Røre, navnlig Hr. *Ewaldt*, først i *Højst*, hans Fødeby, dernæst i *Løgumkloster*, *Rabsted*, *Bedsted* og særlig i *Burkal*.

Ewalds Virke har saaledes sat Spor ikke alene i Højst og Nabosognene Burkal, Rabsted og Bedsted, men ogsaa langt videre. Han har uden Tvivl været den ledende i den nye pietistiske Bevægelse²⁶⁾ og har som den første indført »de gude- lige Forsamlinger« i Landsdelen, efter pietistisk Mønster har han holdt Konventikler under stor Tilslutning. Mærkeligt nok omtaler saa faa Førstehaands-Kilder Bevægelsen, selv alle implicerede er paafaldende tavse. Heller ikke Tønder Amts ledende Mænd, Minister *J. G. v. Holstein*²⁷⁾ — der fungerede

²³⁾ Medlem af Unitets-Ældsteraadet, senere Biskop i Brødremenigheden, død 1788. SA 1939, p. 108 (Fr. Schrøder). Brevet er offentliggjort af Knud Heiberg, KS 5. R. III, p. 436.

²⁴⁾ Født i Tønder 1695, Student Jena 1712, Provst i Aabenraa 1737–62.

²⁵⁾ Født i Tønder 1688, Student Kiel, Jena, Halle 1708–12, Sp. i Humtrup 1716, Provst i Haderslev 1737–50.

²⁶⁾ Ogsaa i Unitetsarkivar E. V. Rantzaus Geschichte der Diaspora in Dänemark und Norwegen, skrevet i Zeist 1771 paa Grundlag af de Indberetninger, som var indsendt til Leyritz, omtales Ewald som »det velsignede Redskab til store Vækkelser først i Tønder Amt, siden i København«. SA 1939, p. 79 ff.

²⁷⁾ Johann Georg v. Holsten (saaledes skriver han altid i Brevene), Minister, Medlem af Conseillet. v. H. havde i sin Tid været Hofmester hos Kronprins Christian (VI), blev Amtmand i Tønder 1713 og beholdt efter eget Ønske denne Stilling helt til sin Død (1730), skønt han boede i København, hvor han beklædte høje Embedsstillinger, men han ønskede at have Haand i Hanke med Besættelsen af Præsteembederne i Amtet. Han var en from Mand af pietistisk Farve og virkede med Iver som Præsident i det 1714 oprettede Missionskollegium. DBL VIII, p. 35–37 (E. Holm).

som Amtmand her i en lang Aarrække, og Provst *Reimarus*,²⁸⁾ begge Visitorer, omtaler i deres Breve dette Røre med saa meget som en Sætning, skønt de begge fulgte nøje med i, hvad der skete i Sogne og Præstegaarde og udvekslede en lang Række Breve²⁹⁾ herom.

Enewald Ewald nævnes nok nogle Gange i J. G. v. Holsteins Breve, men altid kun i Forbindelse med Embedsansøgninger, en Karakteristik, eller blot en Omtale af ham eller hans Forkyndelse findes ikke. Alligevel viser de faa Kilder, som er bevaret, at Enewald Ewald ikke blot optraadte som en Slags Vækker i Højst, men at han var Hovedmanden i den Vækkelse, som sprang frem og bredte sig over Dele af Tønder Amt (og et enkelt Sogn i Aabenraa Amt). Arnstederne for Vækkelsen blev fortrinsvis de Sogne, hvor Ewalds Venner fra Universitetsaarene var hjemmehørende, eller hvor der sad unge Præster, som sluttede sig til Studenternes Vennekreds. Dvs. *Døstrup* (Brødrene Wedel), *Burkal* (Ambders), *Løgumkloster*, hvor den urolige Chr. Friedr. Bruhn var hjemmehørende, og hvor Huslæreren Rackebrandt³⁰⁾ samlede en pietetisk Kreds. Ogsaa til

²⁸⁾ Jfr. p. 92 ff.

²⁹⁾ Korrespondancen, dog kun v. H.s Breve, er bevaret og findes i Tønder Provstearkiv, Korrespondancesager. LA.

³⁰⁾ *Andreas Jacobus Rackebrandt*, indvandret fra Göttingen, teologisk Student i Kiel, senere Huslærer hos Pastor Bruhn, den omtalte Chr. Friedr. Bruhns Fader. Han omtales som en »hellig« Lærer og senere (da han var Privatlærer) holdt han Konventikler i Byen. Død 1726. Ludw. Andresen: *Zweihundert Jahre Waisenhaus in Tondern* (1935) p. 34 f.

Allerede i 1707 havde Rackebrandt Strid med Provst *Koch* i Aabenraa om »Forskellen mellem Lovens Gerninger og gode Gerninger«. R. hævdede, at der var en Forskel. De gode Gerninger har et Fortrin frem for Lovens Gerninger m. H. t. Retfærdiggørelsen. Lovens Gerninger omhandler kun lovmæssige Ting, og naar Paulus udelukker Lovens G. som Salighedsvej, udelukker han ikke derved de gode G., som tværtimod er nødvendige til Salighed. Dr. Koch svarede samme Aar og søgte at paavise, at denne Sondring vil skabe en ny Lov og føre Gerningslæren ind i Retfærdiggørelseslæren. Denne socianske Misforstaaelse og Vranglære gør Kristus til en ny Lovlærer. Flere Svar og Gensvar fløj frem og tilbage. Sml. Moller, *Cimbria lit.* II 428. De pietetiske Forsamlinger holdtes i Nikolaj Hansens (Kramers) Hus, i 1728 havde Pastor Roost i L. faaet udvirket et Forbud imod dem (ved Amtmandens Mandat), Provst Schrader i Tønder billigede dem

Nabosagnet *Bedsted* (i Aabenraa Provsti) kom Ewald, her var Nicolai Brorson³¹⁾ fra Randerup Præst.

Ewalds Prædikemaade skal have været »saa yndig, at han indtog alle, som hørte ham«,³²⁾ og hvor han talte, var der altid stort Tilløb. Det viste sig dog hurtigt, at den pietistiske Bevægelse havde et Dobbeltansigt, idet den paa samme Tid virkede baade oplivende og opløsende paa Kirkelivet. De gamle Præsters Mistænkksomhed og Uvilje blev hurtigt vakt, og snart begyndte de fra Prædikestolen at tordne imod de nye Profeter. Allerede i Nytaaret 1722 skriver *Søren Wedel* i Døstrup til *Francke* i Halle: Sie (de gamle) verkehren die Wege des Herrn und machen die Herzen irre. Sie fangen jetzo an zu stürmen und zwar öffentlich des Sonntags von den Kanzeln, warnen die Zuhörer vor den falschen Propheten, die aus Halle kommen, uns hier und H. Ewald in Hoyst, die *eine neue Lehre* im Lande einführen wollen, ohngeachtet sie uns weder gesehen noch gesprochen haben. Deshalb H. Ewald nach Rendsburg vor das Consistorium ist zitiert worden, dahin er den 3. Januar abgereiset ist.«³³⁾ I et andet Brev fortæller han, at vi to Studenter i Døstrup »und der in Hoyst sollen in des Königs Landen nicht befördert werden. Wir müssen vor den Bischof in Rippen erscheinen.«³⁴⁾ Ogsaa Provst Reimarus i Tønder synes helt at have slaaet Haanden af Ewald, thi da denne i 1722 meldte sig til Valg i Nabosagnet Hostrup, ønskede Reimarus ikke, at han blev præsenteret til Valg.

»Ich habe zwar auf den Menschen nichts auszusetzen — skriver han til v. Holstein — so habe doch wegen gewisse Ursachen

derimod, men paa den Betingelse, at de ikke holdtes ved Natte-tide, og at udensogns Folk ikke deltog i dem.

Ludw. Andresen a. S. p. 24 og 66.

³¹⁾ Jfr. næste Afsnit.

³²⁾ J. Brodersen: *Fra gamle Dage* (1912), p. 365 f.

³³⁾ Theodor Wotschke: *Urkunden zur Geschichte des Pietismus in der Nordmark*. Schriften IX, p. 496 f. Brev fra Søren Wedel til Francke 11/1 1722.

³⁴⁾ do., p. 496.

Ihm nicht auf diese Wahl haben wollen«. ³⁵⁾ Hvad Aarsagen har været, kan man tænke sig til.

Hovedmanden i Modstanden mod Ewald og den nye Bevægelse, som han ledede, var uden Tvivl *Thomas Clausen*, ³⁶⁾ Generalsuperintendenten. Det var ham, som citerede Ewald til sig i Rendsborg i 1722, og samme Aar skriver han, i en Visitatsberetning, til Kongen over Forholdene i Slesvig Stift — uden at nævne Ewalds Navn — at her og der er der Forvirring, som kan bane Vej for Frafaldet. »Es ist der leider allzu sehr bei uns einreisende *Separatismus*, da die Leute, theils durch Lesung fanatischer Bücher, theils durch Umgang mit schwärmerischen Leuten . . . einer besonderer Einbildung eigener Heiligkeit und Vollkommenheit verfallen, den ordentlichen Gottesdienst und das ordentliche Predigtamt, verachten und sich schmähhlich von Kirche und Abendmahl enthalten«. ³⁷⁾

Baade Faderens Misfornøjelse med Enewald Ewald — at han »gik for vit«, — Provstens Uvilje og Generalsuperintendentens direkte Indgriben tyder paa, at separatistiske Tendenser med dertil hørende Foragt for det kirkelige Embede og den kirkelige Orden i Forening med sværmeriske Tanker om at etablere et Menighedsliv lig det, de første Kristne havde ført i Jerusalem, hurtigt har gjort sig bemærket. Løs i Læren har Ewald sikkert været allerede dengang. Hans Valg af Psalmer til sin »Sange-Bog« tyder paa det samme. Men saa længe han og en Mand som Nicolai Brorson i Bedsted havde Ledelsen, holdtes Bevægelsen endnu nogenlunde inden for den kirkelige Ordens Rammer. Først da de havde forladt Landsdelen, gled den — i hvert Fald delvis — ud i Sværmeri, enkelte Steder endte den endog i fuldkommen lovløse Tilstande.

Forinden vi gaar over til at omtale Ewald som Oversætter af Freylinghausens (Halle-Sangbøgerne) Sange, vil vi standse

³⁵⁾ Provstens Breve til v. H. Tønder Provstearkiv.

³⁶⁾ Thomas Clausen, Generalsuperintendent 1721–24 (Litt. Arends I. p. 147) var ikke anset i Hertugdømmerne, hvor hans Udnævnelse — ikke uden Grund — blev betragtet som en politisk Belønning.

³⁷⁾ Indberetning til Kongen, dateret 28/6 1722. Overkonsistoriet for Slesvig, Kirchen-Visitationen I. 1722–56. R.

ved Provst Kochs og Nicolai Brorsons Sammenstød i Anledning af Konventiklerne i Bedsted. Denne Strid er ganske vist ikke ukendt,³⁸⁾ men trænger ikke desto mindre til en Kommentar.

2. Konventikler, Storm og Strid

Historien skal ses i sin egen Tidsalders Lys, og Tiden skal betragtes fra et Stade, der ligger indenfor dens egne Rammer og Forudsætninger. Og dog syndes der bestandig mod denne Hoved-Læresætning i historisk Forskning og Fremstilling, ikke mindst i Aands- og Kulturhistorien. Det kræver Flid og Anspændelse, ofte stor Resignation at gaa ud fra helt andre Synspunkter end de tilvante.

Eiler Nystrøm i *Kulturminster*, udgivet af Selskabet for dansk Kulturhistorie, 1939, p. 23.

Den pietistiske Vækkelse og dens Udbredelse kan næppe skildres udtømmende ud fra de ret faa og spredte og ofte sene Kilder, som staar til Raadighed.³⁹⁾ Kun om Forholdene i enkelte af de af Vækkelsen berørte Sogne kan der siges noget mere end rene Almindeligheder. Det gælder Sogne som *Bedsted* og *Rinkenæs* i Nordslesvig og *Bargum* og *Bordelum* i Sydslesvig, hvert af disse Sogne blev — mere eller mindre — Stormcentre, som nødvendiggjorde de kirkelige og for de sidste Sognes Vedkommende ogsaa de verdslige Myndigheders Indgriben. Bevægelsens Art og Forløb ligger her klarere belyst, idet den blev en »Sag«, og dens Hovedpersoner har paa den Maade givet Eftertiden et Materiale i Hænde, som kan fortælle om Bevægelsens Opstaaen, Gang og Endeligt.

³⁸⁾ John Hansen, Hans Adolf Brorson og hans Brødre (1894), p. 79 ff. L. J. Koch, Salmédigteren Brorson (1932), p. 37 f.

³⁹⁾ Rent kildemæssigt lader den pietistiske Bevægelses Historie i Slesvig sig vanskeligt skrive. Bevægelsen har ikke efterladt sig hverken arkivalske eller trykte Kilder af større historisk Værdi. Hovedpersonen, Enewald Ewald, har ikke efterladt saa meget som en Sætning, som kan belyse Forholdene. Og hvad H. A. Brorson angaar er vi faktisk lige saa ilde stillet. Nogle ret intetsigende Sætninger i hans vita kan, naar de presses, maaske sige det, man ønsker, men kan ogsaa betegnes som almindelige Vendinger uden større Interesse.

Allerede H. L. Møller har gjort opmærksom paa,⁴⁰⁾ at *Pietismen i Danmark ikke direkte er indført fra Tyskland* ved Forbindelse mellem Christian VI's Hof og opvakte Kredse i Nordtysklands fornemme Verden, men *har banet sig en selvstændig Vej gennem Sønderjylland til Kongeriget*. At Nord-slesvig blev det Sted, hvor Bevægelsen først slog Rod og i visse Egne endog gik i Bund, er naturligt i Betragtning af Landsdelens Beliggenhed og kulturelle Særstilling. Unge Slesvigere som Enewald Ewald og Chr. Friedr. Bruhn »oversatte«
Bevægelsen til dansk, men det var en Sønderjyde, Hans Adolph Brorson, Student fra Ribe og Kandidat fra København, som i Slesvig omformede den i sit rige Sind, saa at Pietismen blev en dansk aandelig Bevægelse, der kunde gro paa den danske Folkegrund.

Baade i Slesvig og Danmark bevaredes den bestaaende Kirkeordning, og paa dens Grund arbejdede Christian VI og hans Raadgivere især paa Dannelsen af en Præstestand, som baade kunde og vilde fremme Pietismens særegne Tilegnelse af Kristendommen. Reformere i den ydre Kirkeordning regnede Kongen for uvæsentlige, Hovedsagen var at finde Mænd af den rette Aand. Og dem fandt han først og fremmest i Sønderjylland, hvorfra han kaldte den ene efter den anden til ledende Stillinger i den danske Kirke. Hverken før eller senere har Slesvig derfor skænket Moderlandet saa mange betydelige Mænd som just i denne Konges Tid. Paa alle jydske Bispestole sad Sønderjyder (men ikke i Sønderjylland).⁴¹⁾

Sønderjyder var Kongens nærmeste Raadgivere, først og fremmest *J. B. Bluhme*, *J. W. Schröder*⁴²⁾ og *Andreas Hojer*.⁴³⁾

⁴⁰⁾ Kong Kristian den Sjette og Grev Kristian Ernst af Stolberg-Wernigerode (1889) p. 88.

⁴¹⁾ Andreas Wøldike i Viborg 1735–70, Peder Jakobsen Hygum i Aarhus 1737–78, Broder Brorson i Aalborg 1738–78, Hans Adolph Brorson i Ribe 1741–64.

⁴²⁾ J. W. Schröder var Holstener (født 1674 i Wilhelmsburg ved Hamborg). Som Kongens tidligere Lærer stod han ham meget nær og havde hans fulde Tillid. Sammen med Bluhme Medlem af alle vigtige kirkelige Kommissioner. Død 1741. DBL² XXI, p. 373 f. (Bjørn Kornerup).

⁴³⁾ Født i Karlum i Mellemslesvig, dimitteret til Universitetet fra

Vajsenhusbevægelsen udgik fra *Enewald Ewald*, og i det første Brødreresocietet var *Lorenz Pratorius*⁴⁴⁾ og *C. F. Martens*⁴⁵⁾ de ledende.

Bedsted

II. Søndag i Advent 1715 blev Colloborator *Nicolai Brodersen*⁴⁶⁾ af Ribe valgt til Sognepræst i *Bedsted*, i Aabenraa Provsti. Af 57 afgivne Stemmer faldt de 47 paa ham.⁴⁷⁾ Provsten i Aabenraa, den gottorptro Dr. theol. *Christian Gottlieb Koch*, vilde hverken være til Stede ved Valget eller forrette Introductionen af den nye Præst. I hans Øjne var Brodersen ikke recte vocatus, da det ikke var Hertugen, som havde udskrevet Valget og stadfæstet det.⁴⁸⁾ En fremmed Provst, Hoyer i Flensborg, maatte saa indsætte Præsten.

Kulde og Kløft laa saaledes paa Forhaand mellem de to Mænd, som blev Hovedpersonerne i den første Strid om Liv og Lære, om »Livets Ret«. De maa dog hurtigt være kommen paa Talefod med hinanden, ja er snart blevet knyttet sammen ved Venskabsbaand. Provsten døbte Brodersens Børn, og i 1733 lod Præsten sin Søn faa Navnet *Christian Gottlieb* »efter Prousten i Apenrade«.⁴⁹⁾

Den nidkære Provst har i Brodersen fundet en nidkær Præst og Medarbejder, saa han endog i Stridens Hede kan sige om ham: Han var mig inderlig kær, jeg har elsket ham fremfor

Pædagogiet i Halle. Kom til København som Hovmester for J. G. Holstens Børn og vandt denne indflydelsesrige Mands Bevaagenhed. I Kirkeinspektionskollegiet var han »Knebelen i Klokken«. Som sin Slægtning, J. B. Bluhme, var han Tilhænger af den hallensiske Pietisme. I det 18. Aarhundredes dansk-tyske Monarki var han en af de mærkeligste – og vel ogsaa betydeligste – Personligheder DBL² X. p. 323 ff. (R. Paulli). Troels G. Jørgensen: *Andreas Hojer* (1961).

⁴⁴⁾ Jfr. Note 20, p. 182.

⁴⁵⁾ SA 1933, p. 120 (M. H. Nielsen), KS 5 R. IV, p. 366 ff. (H. F. Rørdam), Conrad Friedrich Martens er født i Stursbøl, Oksenvad Sogn, 1683, død i Herrnhut 1753.

⁴⁶⁾ Først senere skriver han sig Brorson.

⁴⁷⁾ Acta A. XVIII. 861. R. (Arkivaflevering fra Kiel).

⁴⁸⁾ KS, 7. R. II, p. 516. (H. Hejselbjerg Paulsen).

⁴⁹⁾ *Bedsted Kirkebog* 1733, 23/4.

nogen anden Præst. De to Mænd har dog næppe arbejdet sammen paa lige Hammel, thi Provst Koch var en Enspændernatur, der ikke havde let ved at samarbejde med andre. Præsten har snarere villigt og gerne fulgt sin Foresattes Ønsker og Direktiver.⁵⁰⁾ At Retningslinierne for dem har været de samme, bevidnes af Otto Riese⁵¹⁾ i Agerskov, en Ven og Slægtning af N. B. Han roser først hans Iver og Nidkærhed og siger saa: Brodersen var en lærd og synderlig Orthodox, men han havde, som mange andre, et forudfattet Præjudicium imod Speners Forkyndelse og Hallenserne. Men — tilføjer han — han læste dog Spener flittigt og blev mere og mere overbevist om hans og de, som var af hans Mening, Retsindighed, hans Sag blev at udrydde den døde Tro og derimod drive paa practisk Væsen.⁵²⁾

Bekendtskabet med Enewald Ewald i det nærliggende Højst har formodentlig ført Nicolai Brorson (som han nu kalder sig i det følgende) ind paa nye Veje.⁵³⁾ Thi nu begyndte han ogsaa at holde Forsamlinger i sin Præstegaard. »Han lod sig det ikke være nok i Kirken at forkynde Guds Raad til Salighed, men sammenkaldte sine Sognefolk i sit Hus for at gjentage til Hukommelsens Styrke, hvad han havde talet, for at bede med dem og for dem, og endelig for at opmuntre dem med hellige

⁵⁰⁾ Koch kunde dele Brorsons Sorg og Bekymringer over det kirkelige Forfald. Ogsaa han vilde reformere et og andet, men det maatte ske *inden for den kirkelige Ramme*. F. Eks. klager han i 1724 (til Kongen) over »die von den blinden Heiden herrührenden Juul-Spiele, dabey die abscheuligsten Sünden auf mancherlei Art begangen werden«. C. II. Nr. 310. Aabenraa Amtsarkiv. LA.

⁵¹⁾ Otto Riese, født i Agerskov 1697, Søn af Sp. Christian Riese i Agerskov. Studeret i Kiel, Jena og Kbhvn., Sp. i Agerskov 1747–79, Kapellan siden 1730.

⁵²⁾ J. Fausbøl, Minder fra Agerskov Sogn (Haderslev 1910), p. 32.

⁵³⁾ I den Henseende har Enewald Ewald fra Højst uden Tvivl været Præsten til stor Velsignelse. Da Ewald kom hjem fra Halle med et Hjerte, der brændte af Christi Kierlighed, kom han ogsaa til Bedsted for at vinde Sjæle for Herren. Ved den unge Kandidats Forsamlinger blev der stort Røre i Sognet, og samme har maaske bevirket, at Nicolai Brorson alvorligt tog fat i Guds Riges Arbejde. (Kristelig Folkekalender for Nordslesvig 1894, form. Nic. C. Nielsen).

Psalmer og Lovsange«. ⁵⁴⁾ Dette Omslag maa have fundet Sted ved Aar 1720, ⁵⁵⁾ thi nu begynder ogsaa Nicolai Brorson, i Lighed med Enewald Ewald at oversætte Freylinghausenske Psalmer og selv at skrive Sange af lignende Art.

Dend elskte Jerusalems Længsel mig nøder at ile
Til Jesum, som Duen til Noa i Arken at hvile,

som er optaget i Klenodiet (Nr. 282), maa nemlig antages at være skrevet i 1720, i hvert Fald før hans Hustrus Død (1721, 7/6).

En haandskrevet Samling aandelige Sange, som formodentlig stammer fra Bedsted, ⁵⁶⁾ har nemlig Formen (i Vers 6):

Her finder jeg for mig min Salige
Søskend, Venner og andre . . . ,

⁵⁴⁾ Brandt og Helveg a. S. II. p. 303.

⁵⁵⁾ I Brorsons Brev til Koch af 12/1 1734: Ligesom jeg tilforn har mundtlig gjort reede nogle Gange for mit Forhold i den offentlige Guds-Tjeneste, som . . . De . . . har været tilfreds med, saa har jeg og for nogle Aar siden givet skriftlig Erklæring om min private Opførsel i de forløbne 14 Aar. J. D. Winckler, *Anecdota historico-ecclesiastica*, I. (1755), p. 21. I det følgende citeret Anec.

⁵⁶⁾ I Samlebindet Thott 203, Kgl. B. (jfr. p. 232 ff.) findes en lille Afdeling haandskrevne aandelige Sange, hvoriblandt den nævnte, skrevet med udpræget Almueskrift. Overskriften: En gudelig Kones Salige afskeedes timme fra hendes Mand, *Anne Christine Brosøns*, tyder paa, at den er blevet til paa sønderjyds Grund. Brosøns er den sønderjydske Udtale af Brodersens, og den Mulighed kan ikke udelukkes, at den stammer fra Bedsted. Da det viser sig, at den maa have haft en ældre, nu ukendt Tekst som Forlæg, maa Skriveren i hvert Fald have haft Tilknytning til baade N. B. og Stedet. Ikke blot Haandskriften røber, at den stammer fra Almuekredse, ogsaa en del sproglige Varianter viser det: Melodiangivelsen, Got for Gott, 2,1 timme for Time, 6 Martyres for Martyrers, 5 Murer for Mure.

Ogsaa Good Nat, min Øyens Lyst har i Haandskriftet en lang Række Varianter:

3,8 Min Jesu egen Brud	Manuscript: Min Jesu . . .
4,4 Joord — jor	5,2 Smerte — smerde
6,1 bitter — better	9,1 veed — hved

At N. B. siden har ændret Teksten, ses af følgende Variant:

5,5–7:	Manuscript:
Din Krone var Guds Oord,	Din Krone var Gudsord,
Din Jesus var din Pragt,	Din Æres gyldne Dragt
Og denne skidne Joord	Din Jesus, denne Jord
Du traadde med Foragt.	Du . . .

mens »Sidste Afskeed med sin Egte-Hustrue«, som formodentlig er trykt i Anledning af hans Hustrus Død, har Ordene:

Her finder jeg for mig min Salige
Hustrue, (Venner) og andre . . .

Det nu foreliggende Hefte er trykt i Flensborg 1727, men er utvivlsomt et senere Optryk.⁵⁷⁾ Originaludgaven maa antages at være trykt i 1721. Det vilde nemlig være højst mærkeligt, dersom N. B. lod en saadan Samling, et Mindeskript, præget af den Sindsstemning, som Død og Savn hensatte ham i, udkomme mange Aar senere, da han forlængst var lykkelig gift igen.

Men ogsaa hans andre Sange, som findes i Heftet, er sandsynligvis skrevet i 1721, hvor den sørgende Elsker og Ægtemand sad ene tilbage. Der tænkes her paa: *Halleluja tusind gang* (Kl. Nr. 279) og *Hvor skal jeg vel Lindring finde i min store nød og trang* (med Fortsættelsen: *Amen! Jesus han skal raade*).⁵⁸⁾ Endvidere Oversættelsen (af Freylinghausens Psb.):

*Den, som der vinder, skal æde de søde
Frugter, som midt i Guds paradiis groer,*

Alle disse aandelige Sange har tydeligt nok Sorgen over hans Hustrus Død og Savnet som Baggrund. Den sidste findes iøvrigt ogsaa i Enewald Ewalds Sangbog fra 1721.⁵⁹⁾

Vi maa derfor hævde, at disse Sange er skrevet *allerede i 1721*, og at det foreliggende Hefte er et senere Eftertryk. *Her finder vi de første Spor af den Ecclesiola-Sang paa dansk Grund, som spillede saa stor en Rolle i Ewalds og Nicolai Brorsons Forsamlinger*. Det var just disse Forsamlinger, som blev den første Anstødssten i det venskabelige Forhold mellem Provst Koch og N. Brorson.

⁵⁷⁾ I Lighed med de senere, saakaldte Tønder-Hefter.

⁵⁸⁾ Amen! Jesus han skal raade. Kun 1. Linie er anført. Forudsættes det, at Folk kan synges Sangen udenad?

⁵⁹⁾ Jfr. Nr. 47.

Christian Gottlieb Koch,⁶⁰⁾ hvis Navn vi allerede har mødt nogle Gange, er den lutherske Orthodoxis sidste Talsmand i Landsdelen, en tragisk Skikkelse, som ene mod alle kæmper sin Kamp og lider sit Nederlag, stejl og uforfærdet og uden at kende det Ord Kompromis. For Efterslægten — helt til vore Dage — kom han til at staa som en stridbar Obscurant, og i Kirkehistorien fik han mere Rygte end Ry. Han var ikke en tilfældig Kværulant, *men en Mand af Format*. I Virkeligheden var han en af de betydeligste Provster, Slesvig har haft i 18. Aarhundrede. Hans Modstander siger da ogsaa om ham: Han var en fremragende Mand i Guds Kirke.⁶¹⁾

Nidkær og egenraadig og stejl stod Dr. Koch ene paa Skand- sen og søgte at værne om Kirkelæren og imødegaa dens For- falskning. Pietismen var i hans Øjne Subjektivisme uden Tøjle og vilde føre til Opløsning og Forfald i Kirke og Stat. Af al sin Magt søgte han derfor at holde Bevægelsen ude fra sine Enemærker og veg ikke tilbage fra en brutal og hensynsløs Polemik.

Johs. Moller forstod — ud fra sine Forudsætninger — næppe hans Motiv, men siger vel alligevel Sandheden: . . . scriptisque Polemicis, sed magnam partem nimis acerbis atque mordacibus, hactenus illic innotuit. ⁶²⁾ Sagen var den enkle, at han *om Vækkelser ikke tænkte saa højt som hans Modstandere*. Til Guds Riges Trivsel hører der andet og mere end Vækkelser. Sund Lære og god Skik er mere værd i det lange Løb. Det var hans Synspunkt, og derfra lod han sig ikke rokke.

Provst Kochs Embedstid⁶³⁾ faldt i bevægede Aar (1713—

⁶⁰⁾ KS 3. R. VI. p. 668. Johan Hansen, Hans Adolf Brorson og hans Brødre (1894), p. 79 f., L. J. Koch, Salmedigteren Brorson (1932), p. 70.

Moller, Cimbria Lit. II, p. 426 ff., Carsten Petersen, Slesvigske Præster, p. 97. KS 7. R. II, p. 513 ff.

Adelung u. Rotermund, Fortsetzung u. Ergänzung zu Jöchers Gelehrten-Lexicon. III. (1810) 590 ff.

⁶¹⁾ Nicolai Brorson om Conradi og Koch: Beyde waren obgleich ver- schiedener Meynung, grosse Männer in der Kirche Gottes. Anec.

⁶²⁾ Cim. lit. II, p. 426.

⁶³⁾ Allerede i 1700 blev han Provst Tr. Arnkiels (Svigerfaderens) Stedfortræder (dvs. Compastor og Viceprovst).

36), hvor han paa den ene Side følte sig forpligtet mod sin suveræne Herre, Hertugen paa Gottorp, som havde sat ham i Aabenraa, og som den sidste af Hertugens Embedsmænd bøjede han sig kun nødtvungen og under Protest mod de nye Tingenes Tilstand i 1721. Det faldt ham siden svært at indordne sig under Enevældens Centralstyre, under Hertugen havde man haft friere Hænder og større Selvstyre. Ligesaa selvbevidst og uforsonlig optraadte han paa den anden Side mod Vækkelsens Folk. Fra Top til Taa var Koch en Mand af den gamle Skole, der ikke yndede Forandring, ikke kendte og ikke ønskede og derfor heller ikke forstod det nye, som rørte sig omkring ham. En tragisk Skæbne hviler altid over slige Mænds Eftermæle, som i en Overgangstid ikke kan og ikke vil forstaa eller formidle, men ubrydeligt holder fast ved deres Ungdoms Idealer, tro til Døden.

Efterslægten forstaaer sjældent at skrive sine ira et studio og fortegner derfor ofte Billedet. Alt skal være mørkt bag og lyst foran. En mere retfærdig Vurdering af de Mænd, som tilhørte den lutherske Kirkes »Sæculum obscurum«, og som har haft det Vanheld at blive bedømt og omtalt af en senere Tids Mænd, er tiltrængt. Der er i Tidens Løb, helt til de seneste Aar, blevet hældt mange Vredes Skaaler over Provst Kochs Hoved. Men ogsaa han var en Theologus vere christianus.

Naar denne omstridte Mand ikke forstod at læmpe sig frem, skyldes det vel ogsaa, at han ikke alene var Provst, men ogsaa Storkøbmand og Godsejer⁶⁴⁾ og derfor vant til at give Ordre. Som Teolog har han iøvrigt ikke saa lidt Lighed med Matthias Flaccius. Som denne var han en Stridens Mand og saa det som

⁶⁴⁾ Dr. Koch ejede Bøjskov, Nybøl og Skovbølgaard. I Aabenraa var han »der vornehmste Kaufmann, denn es geht kein Schiff ab, daran er nicht seinen Theil hat, welches ihn von einigen Übel gedacht wird. Doch versäümet er nichts in seinem Amte. Im Predigen ist er kurz und angenehm, im Umgang munter und aufgeweckt. (Schriften IX. p. 312 f.). I 1724 købte Dr. Koch *Nybøl*, som Sønnen afhændede i 1754 til Gram Gods (Caroline Emilie Andersen, Grams Historie (1926) p. 124.

Sønnen Christopf Trogillus Koch, hochfürstlicher Kanzleirath, ejede endnu Skovbølgaard (Felsted Sogn).

sin Livsopgave at værne den orthodoxe Lære. Maaske har han haft ham for Øje, i hvert Fald samlede han et stort Materiale, der skulde udgives som en Fortsættelse af De Magdeburgske Centurier.⁶⁵⁾

Ogsaa den Majoristiske Strid om de gode Gerningers Nødvendighed, som Flaccius havde rejst, lod han blusse op paany i sine buldrende Stridsskrifter mod den mærkelige *Andreas Rackebrandt*⁶⁶⁾ — pædagogus ruralis in Diocesi Tunderensi Lugomonasteriensis —, hvem allerede Gen. Sup. Schwartz havde omtalt som en af de krasse Pietister. Med vaagent Blik fulgte Provsten i Aabenraa saaledes Hændelserne i sit Provsti som en Herre, der var vant til at byde og blive adlydt. Naar han og Brorson i Bedsted saa længe kunde leve sammen i Venskab og Samarbejde skyldes det vel, at de gamle Sandheder endnu ikke var fordunklet af nye Synspunkter, og de gamle Normer fremdeles havde deres Gyldighed. Modsætningen mellem dem opstod først, da Brorson slog ind paa nye Veje og begyndte at holde *Konventikler*. Først da begyndte Striden. Thi mens den yngre ansaa disse Møder for gavnlige, ja nødvendige, maatte den ældre forkaste det nye og de nye Former som overflødige og skadelige, ja ansaa dem endog for en stor Ulykke og Fare.

Forsamlingen, som Enewald Ewald først havde skabt i Højst og siden i en Række andre Sogne, opstod nu ogsaa i *Bedsted*. For første Gang i Historien begyndte det folkelige Liv at komme i Bevægelse. Den religiøse Vækkelse, som fulgte i Ewalds Fodspor, begyndte at gøre sig gældende og krævede »*Livets Ret*«.

I de unges Øjne var de bestaaende Rammer om Folkelivet for stive og snævre. Og fra det Øjeblik opstod en Spænding mellem den gamle overleverede Ordnings Talsmænd og den nye Bevægelse, som søgte en friere Form for det religiøse Liv. Saa længe det endnu forløb inden for de gammelkendte, uforstyrrelige Baner, begrænset af faste, almindelig anerkendte Vedtægter, formuleret i den bestaaende kirkelige Lovgivning og behersket af ligesaa alment anerkendte Trossandheder, imødekom den

⁶⁵⁾ Cimbr. lit. II, p. 428, Jöcher, Allgem. Gelehrten Lex. II, p. 210 ff.

⁶⁶⁾ Jfr. p. 215.

kirkelige Ordning med den ældgamle Opbygning i bestemte Sogne med dertil hørende kirkelige Embeder og Funktioner fuldtud det eksisterende Behov for det religiøse Liv. »Det, vi har, er baade godt og nok!« Det var Provstens Synspunkt. De nye Paafund med særlige Forsamlinger uden for Gudstjenestetiden og tilmed i Husene vilde skabe Uro og Modsætninger i Sognene. Tilmed følte Koch sig overbevist om, at Konventiklerne vilde bane Vej for Opløsning i Kirken og for al Slags Kætterier. Skal Bønder og Haandværkere til at optræde som Prædikanter og Lærere, vil alt ende i Splid og Opløsning, i Forvirring og Fanatisme. Den gamle Strid mellem Fællesskab og Individualisme, Kirkeregimente og »Livets Ret«, Tradition og Nybrud, Skrift og Aand, Confessio og »indre Lys«, maatte — selvfølgelig — bryde ud just nu. Nu var Kampens Tid kommen mellem Ecclesia og Ecclesiola. Ogsaa Luther og Müntzer gik sammen mod det samme Maal, indtil det forekom Müntzer »als ob hinter Luthers Reformation keinen ganzen Ernst stäke. *Der lebendige Geist*, der doch das Siegel der Zugehörigkeit zu Christus und die Kraft des *wahren* Christenthums ist, kommt bei ihm nicht zu seinem Recht. Luther versteht nicht, was es heisst dass sie *unmittelbar von Gott* gelernet sein sollen . . . Er macht es den Leuten zu leicht, ja er nimmt es wohl selbst mit der Sache etwas leicht.«⁶⁷⁾

De samme Tanker gærer og bruser nu i de unge Præsters Hoveder, og Manden, som maa staa for Skud paa den hjemlige Scene, er Provst Koch. Det er mærkeligt at se, hvordan Kulisserne bestandig udskiftes, mens Scenen er den samme, Personerne skifter, men Tankerne er de samme. Omtrent 150 Aar senere skrev den daværende Kirkeleder, *Th. Kaftan*, et alvorligt Brev (1892) til Sognepræst *Tonnesen* i Hoptrup, Lederen af den indre Mission i Nordslesvig. De var ogsaa i Fællig gaaet et Stykke Vej sammen mod det samme Maal. Biskoppen bebrejder *Tonnesen*, at hans Lægprædikanter ikke driver Mission, men Samfundspleje. De vil kun holde Møder i Husene, men

⁶⁷⁾ Karl Holl, *Gesammelte Aufsätze*, I. Luther (1923) p. 426.

ikke gaa ud paa Landevejene. De vægrer sig ved det Arbejde, som er mest nødvendigt og søger det, som gøres mindst Behov og som tilmed er af højst problematisk Værd. »Det kalder jeg ikke Christustjeneste. Vi, der er dannet ved Historien, skal drive langsynet Gudsriges Politik og ikke sælge en Fremtid med megen Velsignelse for Øjeblikksresultater . . . De ved, at jeg fra Begyndelsen stod over for deres Foretagende med store Betænkeligheder. Egentlig forhindre det kunde jeg ikke. Jeg havde, omend kun sagte, det Haab, at det vilde lykkes Dem at holde Sagen i kirkelige Baner. Udviklingen hidindtil har ikke sat Mod i mig. Men til et Brud er det da ikke kommen endnu. Men jeg beder Dem saa indtrængende som alvorligt i Begrænsning saa vel som Udformning af Lægprædikanternes Opgave at styre ind i virkelig lutherske Baner«. ⁶⁸⁾

Koch bruger andre Ord, men hans Tanker er de samme. *Sagen* er den samme. Skal der tales retfærdigt om Striden mellem Koch og Brorson, maa deres Mellemværende ses i en større Sammenhæng. Selve Striden er ofte omtalt i den foreliggende historiske Litteratur, men altid ensidigt, og Dommen over Koch er blevet tilsvarende ensidig. ⁶⁹⁾ Man har ikke altid betænkt, at Efterfølgerne paa Scenen ønskede at gøre mørkt bagved og lyst foran deres Styre og Indsats. En rolig Vurdering maa høre begge Parter, og til Held for en saadan Vurdering har begge Parter ladet de Breve, som gik mellem Aabenraa og Bedsted, trykke. ⁷⁰⁾ Da de er af Kildeværdi for vort Emne og giver et førstehaands Indtryk af den begyndende pietistiske Bevægelse i Landsdelen, vil vi se lidt nærmere paa de to Mænds Motiver

⁶⁸⁾ Carsten Petersen, *Slesvigske Præster*, p. 187 f.

⁶⁹⁾ KS 3. R. VI, p. 668 ff., John Hansen, Hans Adolf Brorson og hans Brødre (1894), p. 79 f., L. J. Koch, *Salmedigteren Brorson* (1932), p. 70.

⁷⁰⁾ *Sammlungen einiger Briefe und andere Schriften, so in der Streitigkeit gewechselt worden, die der seelige Hr. Dr. Christian Gottlieb Koch, Assessor der theologischen Fakultät zu Kiel und Probst zu Apenrade im Herzogthum Schleswig, mit Nicolao Brorson Prediger in Beedstedt zur Apenradischen Diocess gehörig gehabt. Anec. 1757, p. 208 ff. (Koch). N. B. offentliggjorde sine Breve ib., p. 583 ff.*

og Indstilling. Skyld og Ansvar maa da fordeles noget anderledes, end Forskningen hidtil har set sig i stand til.

I 1729 fortalte Rygtet i Aabenraa, at Sognepræsten i *Bedsted* holdt »Bedetimer« i sit Hus Morgen og Aften. Rygtet vilde vide, at ikke blot en Del af Sognets Folk, men ogsaa udensogns tog Del i disse Møder. Da det kom Provsten for Øre, vilde han først ikke skænke Rygtet Tiltro. Men da Rygterne holdt sig, følte han sig foranlediget til at minde Pastor Brorson om, at den Slags Møder ikke var tilladt. Drejer det sig om Bedemøder, hører de under liturgiam sacram, og Jus liturgiae tilkommer alene Kongen. Ingen har Ret til at ændre Kirkens Liturgi, heller ikke til at holde Bedemøder. Allermindst tilkommer en saadan Ret Præsterne. Sker det alligevel, er det Selvtægt og i Strid med Præstens Ordinationseed. Endvidere minder Provst Koch om, at Konventiklerne — han bruger dette Ord — i Sachsen og andre Egne har voldt saa megen Skade, at Myndighederne har set sig nødsaget til at forbyde dem. Provsten vil derfor venligst tilraade Brorson at indstille disse Bedemøder, som Rygtet har saa travlt med. Han bør tilraade de Folk, som kommer der, at holde deres Andagt hjemme. Iøvrigt beder han om, at hans Brev maa blive opfattet som en venlig Henstilling i Haab om, at den vil blive taget til Efterretning, og at Strid og Fortræd derved kan undgaas.

Brorson svarer omgaaende, at han aldeles ikke holder Konventikler i sit Hus, han holder derimod en daglig Bedetime med Børn og Tyende og anbefaler Folk at gøre det samme i deres Hjem. Hans Hensigt er alene at fremme Guds Ære og søge Sjælenes Frelse. Det kan Satan imidlertid ikke lide og lader derfor sine Folk føre Klage imod ham. Det hænder ogsaa, at der indfinder sig »einige hungrige Seelen zu ihrer Erbauung«, mens andre i denne Adventstid sværmer i Krostuer eller holder Juuleleg. Det gør Brorson ondt, at han mod sin Vilje skulde handle imod Kongens Lov eller ringeagte sine foresattes Paa-tale. Han tvivler iøvrigt ikke om, at Provsten nok skal tage ham i Forsvar mod de ondsindede Løgnere. Med denne Forklaring lod Koch sig stille tilfreds og lod Sagen fare. Brorson

forespurgte hos Gen.Sup. Conradi, om hans Bedetimer kunde kaldes Konventikler, og fik det Svar, at de aldeles ikke var Innovation eller Immotation Publicae Liturgiae. I Guds Navn kan han rolig fortsætte sine Bedetimer.

I 1734 har Provsten igen med ikke ringe Bedrøvelse maattet høre Rygter om, at Præsten i Bedsted stadig holdt Bedetimer i sit Hus, og at der skete forargelige Ting under disse Møder. Han vidste ikke andet, end at »Bedetimerne« var indstillet, da han havde bedt Præsten derom og desuden antydet, hvad slige Møder kunde udarte til. Provsten forstaar stadig ikke, hvad Præstens Hensigt er med disse Foranstaltninger, som tilmed er aldeles ulovlige. Guds Ord forkyndes rigeligt iblandt os, Kirken er aaben for alle, og der udlægges den hellige Skrifts Sandhed og Guds Ord forkyndes efter den rette Læres Anvisning. Forsamlingerne, tilmed private, er derfor aldeles overflødige. Hverken Frelseren selv (Johs. 18,20 citeres) eller Fædrene⁷¹⁾ billiger en saadan Fremgangsmaade. Det er en kendt Sag, at Konventiklerne opstod i Leipzig og andre Steder, og at det fanatiske Uvæsen har sin Rod i dem, hvorfor da ogsaa alle retskafne Regenter har forbudt Konventiklerne.

Ogsaa Luther ⁷²⁾ har i sin Tid skrevet og advaret mod Vinkelprædikanter. Siden har ingen retsindig Teolog billiget den Slags, men har meget mere advaret imod dem.

Provst Koch saa fra første Færd med Skepsis paa Vækkelsen og ventede sig intet godt af den. Den sande Fromhed kan ikke trives der. Vil man spille Mester over Skriften og tilsløre eller forvanske den rene Lære, vil alt ende i Fanatisme og »Enthusiasmus«. I hans Øjne var Konventiklerne farlige Arnesteder for en separatistisk, kirkefjendsk Religiositet.

Striden de to Mænd imellem kom nu til at staa om Begrebet *Konventikler*. Er Bedetimerne i Bedsted Konventikler eller ikke. Hver af dem holdt fast paa sit Standpunkt. Brorson vilde

⁷¹⁾ Koch citerer Gerhards Harmonia Evangel. cap. 187, Tom III, p. 1812: Discant ecclesiae ministri officio prædicandi eo modo fungi, ut ad auditorium suorum testimonium provocari possint, pro inde NB. non mussitent privatim in angulis, sed publice doceant.

⁷²⁾ Tom. V. (Opp. Jenens.) p. 491.

»som en Husfader efter Abrahams Exempel byde sine Børn og Tyende at vandre i Herrens Veye og dertil bruge ydmyge og andægtige Bønner som et Middel, Jesus selv har forordnet. Jeg smykker ingen Conventicula med Catechisations og Bedestunds Navn . . . og disse ere ikke fanatiske Conventicula. Jeg har heller ikke forlangt nogen at overvære denne Øvelse, og mange indfinder sig desværre heller ikke. Men kommer een eller anden hungrig Siæl, kand jeg, som er ingen Winkelprædiker og taler intet i Løndom etc., ikke lucke Døren i for dem«. Herren selv kan ikke fordømme Bedetimerne, thi »hand prædikede offentlig i Tempel, i Huse, paa Skibe, i Ørken, paa Bierge, i Haver og ved alle Leiligheder,⁷³⁾ altsaa vidner min Samvittighed med mig, at jeg gjør ræt heri, at jeg i Guds Huus og mit eget saa vel som andres Huuse søger at frelse arme Siæle, hvilket hverken har været, er eller bliver Deres Hoyædle Hoyærværdighed mishageligt«. »Hvis mine Angivere som testes oculati vilde umage sig hid, vil de se, at her er ingen Splid og Afsondring. Den offentlige Gudstjeneste bliver ikke forsømt eller ringeagtet. Lægfolk tillades ikke at føre Ordet. Ingen vrang Lærdomme bringes paa Bane. Ingen forargelige Bøger læses. Ingen Uordener forekommer.«

I et Brev til Conradi fortæller Brorson noget mere udførligt om sine »Bedemøder«, da han nu skriver til en Meningsfælle, siger han, at der indfinder sig 20—30 Personer, plus minus, om Hverdagen synges 4, om Søndagen 6 Psalmer. Hvilke, siges desværre ikke, men man maa antage, at Ewalds Sang-Bog har været i Brug her ligesom i Døstrup.

Bedetimerne har uden Tvivl mere lignet Konventikler end private Husandagter. Af Sognefogden, Broder Ratenborg i Bedsted, som har deltaget i Møderne, faar Provsten at vide, at »ein guter Theil der Gemeine« deltog i Møderne, og at »eine

⁷³⁾ Nicolai Brorson springer alle Aarhundreder over — i Lighed med »Enthusiasterne« — og gør sig selv samtidig med Kristus. Med Rette minder Provsten ham om, at nu lever han i 1734, hvor Læreembedet har sine Grænser. »Ellers maatte en Præst ogsaa prædike i andre Sogne, ja selv paa Marken. Men nu sætter baade Kirkeordning og Agende Maal og Grænse«.

alte lahme Frauensperson jezuweilen des Abends in der Versammlung vieler Leute ein Gebeth hielte, wobey der Herr Pastor und die anderen auf die Knie gelegen und nachgebetet haben«.

Ja, Præsten skal endog have opfordret hende til »aus der Fülle ihres Herzens und des Geistes ihr Gebeth zu verrichten«.

Disse nye Oplysninger fik Bægeret til at flyde over. Tilmed fik Provsten en omløbende Tryksag bragt i Huset, hvis Indhold var af en saadan Art, at Koch følte sig forpligtet til at indberette Sagen baade til Slesvigs Generalsuperintendent og for Tronen.

Skønt det nævnte Tryk maa stamme fra København,⁷⁴⁾ tyder Koch dog dets Tilstedeværelse i Aabenraa som et Fingerpeg i Retning af Bedsted, hvor Ondet er i Udvikling, og vedlægger det Sagen.

En Hørkræmmersvend lærer som følger:

- 1) Magister Reenberg og hans Menighed gaar lige til Helvede med deres Lærdom.
- 2) De fleste af Kiøbenhavns Præster ere Baals Præster og Orthodoxer.
- 3) Intet Guds Ord er lært, førend Herr Ewald kom til Byen.
- 4) Apostlerne har ey skrevet af Guds Aands Drift, men *Bøhmes* Skrifter ere fulde af Aanden.
- 5) Hans (Hørkræmmersvendens) Samvittighed var bleven urolig, fordi han havde skaaret sit Haar og baaret Peruque, men da han i Drømme holdt Samtale med en Capitain, blev ham aabenbaret, at naar hand var igjenfødt, maatte han klæde sig i Floyel og Silcke, og saa blev Samvittigheden roelig.
- 6) Fik Pietismen ikke sit Løb i Kongens Regiering, saa skulde dend nok faa Fremgang, naar Prindsen kom paa Tronen, thi han blev oplært derudi, og den Slags Folk var nu omkring ham.
- 7) Mand skal ikke læse Bibelen længer, end til mand faar Aanden.
- 8) Hand troer ikke paa en død Frelser.
- 9) Hand vil ey give een Skilling til nogen Kirke at opbygge, om han havde 1000 Tønder Penge, men han vilde hellere give Penge at bryde dem ned.

⁷⁴⁾ »Hørkræmmersvenden« maa være Christian Sandorf, en kirkefjendsk Separatist i København. Jfr. Den danske Kirkes Historie V, p. 142.

- 10) Hand tror ikke Christi Legeme og Blod at være tilstede i Alterens Sacrament.
 11) Guds Ord mister sin Kraft ved en ugudelig Lærer.

I disse Ord saa Provst Koch Konsekvensen af det, Brorson kortsynet og uden nøje Eftertanke havde begyndt i Bedsted. Han havde derfor ogsaa over for Præsten brugt de stærke Ord: *Es stecket aber darunter* (Konventiklerne — ogsaa i Bedsted) *der heimliche Gift*.

I sin følgende Henvendelse til Conradi (6. og 17. April 1734) betoner Koch, at det slet ikke drejer sig om, hvorvidt en Præst har Ret til »auch ausser den ordentlichen Amtsverrichtungen die Erbauung der ihm anvertrauten Zuhörer zu suchen, solches, wenn es gebührender Maassen gescheihet, von keinem wahren Christen geleugnet, noch in Zweifel gezogen werden«. Det det drejer sig om er: *wie unschuldig diese Zusammenkünfte* (in Bedsted) *sind. Das wird sich künftighin zeigen*.

Han selv har aldrig været bange for at gaa i Brechen for den sande Christendom, eller for Sandheden selv, es ist mir aber des Rühmens nicht nütze, dessen aber werden mir doch aufrichtige und rechtschaffen gesinnte Zeugniß geben, dass ich nie unterlassen heilsame Vorschläge zur Beförderung des wahren Christenthums zu geben und dieselben nach aller Möglichkeit ins Werck zu richten.⁷⁶⁾ Ich habe auch das Lehramt in 34 Jahren also geführet, dass ichs vor Gott und aller Welt zu verantworten mich getraue. Gleichwie aber durch Gottes Gnade die göttliche Wahrheit geliebet und vertheidiget: so wird er

⁷⁶⁾ I sin Henvendelse til Kongen (immediate) nævner Koch, at han i Anledning af General-Landkommissionens Visitats i Aabenraa Amt (1709) havde faaet indført en Bestemmelse om, at der herefter skulde holdes en »Busscermon« i alle Kirker hver Lørdag før Skriftemaalet (med Katekisation og Indøvelse af Bodspalmer). Ligeledes skulde der katekiseres med unge og gamle hver Søndag efter Prædikenen. Endvidere forordnede en højfyrstelig Constitution Afholdelse af Bedestunder hver Mandag (i Kirken), hvor der skulde læses et Kapitel af Bibelen, en Psalme af David og en Bøn af Arnds Paradiis-Gärtlein (Østerlygum Menigheds Annaler, III, p. 109). Koch fik ogsaa indsat Helligdagsfogeder, som skulde overvaage Søndagens Helligholdelse ude i Sognene (ibid., p. 104).

mich auch gnädiglich bey solchen Sinn bis an mein seeliges Ende erhalten und mich von der Unordnung der Conventicorum, die von dem Labadie ihren unglückseeligen Ursprung haben, und unbeschreibliches Unheil angerichtet, väterlich bewahren. Dieses ist meine Meinung. *Bey der bleibe ich und werde auch dabey unverrücket beharren.*

Sind Ew. Hochehrwürden von anderen Gedanken, und wollen von denselben bey der gegebenen Überzeugung nicht abstehen, muss ich solches geschehen lassen. *Das Ende wird allerdings lehren, wer von uns die beste und sicherste Meynung geheget.* Wir sind beyde dem Ende nahe und stehet lediglich in der Hand Gottes, welcher von uns dasselbe am ersten erreichen soll. Da nun die seelige Abfahrt im wahren Glauben geschieht, so erhalte uns Gott in demselben gnädiglich und behüte uns vor allen Abweichen auf Irr- und Abwege.

Det skulde snart vise sig, at den gamle Provst var den mest vidtskuende af dem alle. Til det sidste gjorde han kraftig Front mod en Bevægelse, som i hans Øjne førte usund Tale, skabte Splittelse og underminerede baade Kirke og Stat. Selvbestaltede Folk, som overskrider den kirkelige Ordens Rammer, søger kun deres egen og ikke Christi Ære. Ikke indre Stemmer og egne Indskydelser skal forkyndes, men Bibelens Budskab om Christus.

Rinkenæs og Bordelum

Præsterne i *Rinkenæs* ⁷⁶⁾ og *Bordelum* ⁷⁷⁾ var Nicolai Brorsons Svogre ⁷⁸⁾ og Aandsfrænder. Pastor *F. C. Bruhn* i Rinkenæs kalder Provst Koch »sein nächster Freund und Schwager«.

⁷⁶⁾ *Rinkenæs*, Tønder Provsti.

Kilder: A. XVIII, Nr. 1851, afl. fra Kiel. R. Die Heimat (Maanedsskrift) 1925, p. 18 f.

Hoeck giver i Der Stiftskirchenbote 1893 (Nr. 11, 12, 15 og 16) et noget fortegnet Billede af Striden, hvor Br. skildres som en nidkær Martyr i Kampen mod Vantroen. Ligesaa Brodersen, Fra gamle Dage, 1912, p. 430 ff.

⁷⁷⁾ Bordelum, Flensborg Provsti.

⁷⁸⁾ Nicolai Brorsons første Hustru Anne Christine (død i Bedsted 1721) var Bruhns Søster.

Bruhn, som havde fulgt Enewald Ewald til Kiel og Halle, blev i 1725 Sognepræst i Rinckenæs, hvor han — ifølge hans egne Ord — i de første Aar forvaltede Embedet »handwercksmässig, obwohl vor Menschen verantwortlich«. Men i 1728 skete der en Forandring med ham. Hans Prædikener blev anderledes, han foreholdt nu sin Menighed dens døde Vanekristendom og formanede indtrængende til Omvendelse og Helliggørelse. Saaledes bedømte han og hans Venner det skete. Hans Modstandere derimod — særlig Sognets rige Bondestand — beskyldte ham for at forfalske Evangeliet, hans Prædikener var kun »ein congeriem von personalien und überhaubt ein contrefait eines unvernünfftigen Eyferers«. Saa forskelligt ser de forskellige Øjne paa en Sag. For at vække de Rinckenæs Bønder til Anger og Bod stillede Bruhn dem f. Eks. det Spørgsmaal: Paa hvad Maade har I erhvervet eder Rigdom? »Als ob wir durch rauben und Stehlen oder sonsten mit Unrecht dazu gelangt wären«, replicerer de i deres Klage over Præsten. Forholdet blev ikke bedre ved, at Præsten begyndte at holde Konventikler nede ved Stranden, hvor der mest boede Smaafolk, ulmende sociale Modsætninger, som man kender dem den Dag i Dag i Østkystsognene i Sønderjylland, kan ogsaa have spillet med ind. I 1730 oprettede Præstens Modstandere (Bønderne) en Vide og Vedtægt, hvorved een for alle og alle for een forpligtede sig til at fortsætte Kampen mod Præsten og hans »nye Lære«, indtil han enten blev forflyttet eller afskediget. En Slags Fred blev ganske vist oprettet samme Aar ved Gen. Sup. Conradis Hjælp.

Bruhn forpligtede sig til at vise Maadehold i sine Prædikener (wie es einen getreuen und christlichen Prediger wohl anstehet), og Beboerne skulde paa deres Side lade alle haarde Ord og Udtalelser være døde og glemte. Men da ingen af Delene blev overholdt, bølgede Striden snart videre og blev til en fortærende Brand.

I 1735 indgav Sognets Jurater og Tolvmænd en ny Klage over Præsten, denne Gang til Tyske Kancelli,⁷⁹⁾ hvori man

⁷⁹⁾ Dateret 21. Aug. 1735. A. XVIII. Nr. 1851.

fremførte en Række Beskyldninger mod ham og iøvrigt bad om, at han maatte blive fjernet fra Embedet som Sognepræst i Rinckenæs. Af Anklagerne imod ham kan nævnes:

Unter dem Schein der Gottseligkeit sind verbotene Conventicula zu Tages- und Nachtzeiten, welche meistentheils junges Volck beyderley Geschlechts frequentiret, eingeführet.

Die Gemeinde mit neuen Anordnungen beschweret (det drejer sig om Kirketugt) diejenigen, welche sich denenselben nicht conformiren wollen, propria autoritate, von der Beichte und dem Abendmahl verstossen.

Neue Sectirische Lehr-Sätze, dass ein Mensch die Gebothe Gottes *vollkömmligh zu halten vermöge*, dass ein Mensch *Gott gleich werden könne*, dass Tauffe und Abendmahl alt wären und nichts taugten.

Endvidere beskyldtes Bruhn for egenmægtigt at have afskaffet *Messeklæderne* og solgt dem til en Jøde.

Hans Prædikener bestaar stadig kun af Forbandelser over dem, som ikke vil følge ham og rette sig efter hans Krav. Klagerne fylder ialt 10 Foliosider.

Samme Aar havde de svenske Separatister,⁸⁰⁾ som ikke fik

⁸⁰⁾ KS 5. R., IV, p. 48 ff. (Om de svenske Separatisters Ophold i Danmark i 1734. Af Knud Heibergs Samlinger ved H. F. Rørdam). Den danske Kirkes Historie V, p. 148, 144 f. (J. Pedersen). En Flok svenske Separatister, ialt 50 (foruden enkelte danske, som sluttede sig til) var (formedelst deres Sværmerie og mange forargelige Vildfarelser i Religionen uddrevet af Sverrig (Biskop Ramus, Odense, 4/12 1734)). De nægtede at deltage i den offentlige Gudstjeneste, idet hele det officielle Kirkevæsen var dem forkastelig. Ret til at lære og prædike besad kun de, som havde Aandens Salvelse og »det indre Lys«. Det gjaldt kun om at lytte til Aandens Røst, »den guddommelige Ledestjerne« i de sande troendes Indre. Skönt deres Ophold i København, hvortil de ankom i August, ikke var af lang Varighed, lykkedes det dem dog at faa stor Indflydelse paa dem, som ved Enewald Ewalds og andre Vækkelsesprædikanters stærke Skildringer af Forholdene indenfor Statskirken allerede var i Færd med at vende Kirken Ryggen. Det apostolske Ideal stod for dem som et helt andet end det, Kirken var Udtryk for. Deres Grundsætning synes at have været, at aandelige Mennesker skal leve som Fuglene under Himlen, der hverken saar eller høster. Sidst i Oktober sejlede Selskabet videre med Fredericia som Maal og efter nogen Omflakken i Lillebælt, hvor de bl. a. lagde til ved Aarøund og Haderslev, ankom

Tilladelse til at lande i Fredericia, fundet Indgang i Rinckenæs en kort Tid. De blev vel modtaget af Bruhn, for hvem Lære og Bekendelse spillede en ganske underordnet Rolle, men snart skabte de Splittelse inden for Præstens lille Tilhængerskare og bragte en Del af disse til Frafald fra Kirken. Hen paa Sommeren holdt Conradi, som selvfølgelig holdt med Præsten, Visitats i Rinckenæs. Efter Prædikenen — over Mt. 5,9: Salige ere de, som stifte Fred — fik enhver Tilladelse til at fremsætte sine eventuelle Klager over Præsten. Havde Conradi regnet med, at hans Prædiken vilde skabe Fred i det urolige Sogn, tog han ganske Fejl, thi snart udartede Gudstjenesten til Larm og Tumult, saa at Generalsuperintendenten maatte skynde sig ud for at søge Tilflugt i Præstegaarden. Men Menigheden fulgte med, omringede Gaarden og raabte, at Præsten skulde afskediges. Her var enhver Tale om Forlig umulig. Selv da Conradi om Aftenen i lukket Vogn forlod Rinckenæs Præstegaard, blev hans Vogn standset af de ophidsede Bønder, som forlangte et Svar paa deres enstemmige Krav. Conradi kunde selvfølgelig ikke indlade sig i Diskussion med en oprørt Hob paa en Landsbygade, men foretrak at indberette Sagen til Kongen — paa 47 Foliosider.

Bruhn maatte efter et Aars Forløb lade sig forflytte til Humptrup i Mellemslesvig, da Forholdene i Rinckenæs blev uudholdelige.⁸¹⁾

de i December til Sønderborg, hvor de synes at have opholdt sig nogle Maaneder. Her sluttede Michael Schwartzkopf og den allerede nævnte Hørkræmmersvend Sandorph (jfr. p. 238 f) sig til til dem. Den sidste var en af dem, som var gaaet videst i Nedrakning af Kirken.

I Februar 1735 kundgjorde Borgmesteren i Sønderborg en Anordning fra Statholderen om, at Byens Borgere og Beboerne i Omegnen »ikke maatte pleje videre Kommunion eller Omgang« med disse Separatister, lige saa lidt som disse maatte tage Ophold i Byen. Ikke desto mindre har de nye Profeter opholdt sig i Rinckenæs, hvor Bruhn baade tog imod dem og tog sig af dem.

I en Beretning fra Herrnhut hedder det, at i Rinckenæs »gik det meget uordentlig til«, og da de svenske Separatister fandt Indgang, »separerede de fleste (af Præstens Tilhængere) sig og gjorde megen Opsigt«. (Carsten Petersen a. S., p. 107).

⁸¹⁾ Bruhn synes at være faldet til Ro i Humptrup. Conradi indberetter 1741: Der Pastor Bruhn zu Humptrup fasset sich auch der-

Her forløb »Vækkelsen« altsaa paa en helt anden Maade end i Bedsted, og Myndighederne fik for første Gang en Anelse om, hvad en fanatisk og læreløs Præst kan drive det til. En og anden har nok skænket den gamle Provst i Aabenraa og hans Breve i Brorson-Sagen en Tanke. Paa den ene Side en kompakt Modstand mod den pietistiske Præst, mens denne ikke kunde styre sin egen lille Flok, som Separatisterne gjorde Indhug i. Fra Bordelum kom Kandidaterne Barsoenius og Lorenzen, som ledede en tvivlsom Vækkelse der — en Bevægelse, som snart endte i det rene Anarki og i sexuel Tøjlesløshed — og stræde om sig med forrykte Ideer og Paastande. Bruhn har utvivlsomt forkyndt Syndfrihedslæren og en spiritualistisk Opfattelse af Sacramenterne (jfr. Anklagerne imod ham) — og saa var Vejen banet for Sværmerne.

Men endnu værre end i Rinkenæs stod det dog til i *Bordelum*, hvor en anden af Nicolai Brorsons Svogre var Præst.

Johann Wolfgang Hansen fra Humptrup (født 1711; hans Søster Barbara Agnetha var gift med Nicolai Brorson, en anden Søster med Provst Tychsen i Haderslev) blev i 1737 valgt til Sognepræst i *Bordelum*, et andet af Stormcentrene i Slesvig. Her var den Udvikling, Provst Koch havde forudset og frygtet, allerede paa det Tidspunkt i fuld Gang. Hans Forgænger, *Peter Lorenzen*,⁸²⁾ havde i 1733 sammen med en anden Student, F. M. Barsoenius⁸³⁾ (Præstesøn fra Bargum), bekyndt at holde Forsamlinger, »privat-Hausconventicula pie-

mahlen besser als vorhin, da vorhin sein schüchternes Gewissen bey aller Redlichkeit seines Herzens, von derzeit herumwallenden theils ehrlichen, theils betrügerischen Separatisten hin- und hergezerrt wurde. 1741 havde Conradi anbefalet, at Bruhn blev forflyttet til Jylland eller Norge.

In *Rinkenis* befindet sich ein bejahrtes Weib Nahmens Catharina Erbos (form. Ærøbo), die sich boshafter weisse, seit sehr vielen Jahren das Abendmahl enthalten, und ungeachtet aller Einladung des Pastoris loci, dennoch zum nöthigen Unterricht sich nicht hat einfinden wollen. (Abt. 18. Nr. 41 a. L.A.S).

⁸²⁾ Født 1709, Søn af Sp. Gjøde L. i Bordelum, død 1734.

⁸³⁾ Th. Matthiesen, *Erweckung und Separation in Nordfriesland* (Bordelumer Rotte), Kiel 1927, p. 10. Født i Joldelund 1704, Søn af Sp. Georg Leopold B. Cand. B. blev siden dømt til Tughusstraf, men benaadedes. Død som Separatist i Stedesand 1785.

tatis«, baade i Sognet og i Omegnen.⁸⁴⁾ Nu skulde »den sande Christendom« forkyndes. En ung Kvinde fulgte dem og udlagde ogsaa Bibelen — i Overensstemmelse med »egne høje Aabenbaringer« — og lærte i Husene. Alle tre udtalte nedsættende Ord om Præsterne, og Kvinden advarede Folk mod at gaa i Kirke og til Alters, thi det kunde medføre, at man endte i Helvede. Ogsaa Syndfrihedslæren blev forkyndt. Alt dette skabte selvfølgelig Uro og Strid i Sognet, og da Lorenzen i 1735 stillede sig til Valg (efter Faderen, død 1734), protesterede Flertallet i Sognet imod Valget. Ligesom i Rinkenæs hidlokkede Røret i Sognet baade *mähriske Brødre* og *svenske Separatister*,⁸⁵⁾ ogsaa Præstens egne Folk var ikke uden Skyld i, at Bevægelsen gled ud i en afsporet Subjektivisme.

Men midt i det hele døde Lorenzen, 27 Aar gammel.

Det var saaledes under vanskelige Forhold, at den unge cand. *J. W. Hansen* i 1737 overtog Embedet. Her var Brug for en erfaren Mand, som med Myndighed kunde og vilde styre en fast, kirkelig Kurs, men Hansen var mindst af alt en saadan Opgave voksen. Kvinder »mit grossen Natur-Gaben« synes at have spillet en stor Rolle i Konventiklerne, indtil en vis *Fischer* — fra Lübeck — dukkede op i Bordelum og tog Ledelsen. Modstanderne i Sognet lyste han i Band, og paa staaende

⁸⁴⁾ Et Brev fra Pastor Andreas Møller i Hanved til Nicolai Brorson af 26/9 1739 skildrer Bevægelsen i Svogerens Pastorat, men kan iøvrigt ogsaa ses som et Forsvarsskrift for Barsoenius. »... er ist ein gesegnetes Werckzeug gewesen, dadurch viele Seelen in der Nähe und in der Ferne von der Finsterniss zum Licht sind gebracht worden. Nach meiner geringen Hinsicht hat er ein grosses Pfund von dem lieben Gott erhalten...«
Brevet offentliggjort af H. F. Rørdam i KS 4. R. I, p. 676–84.
I *Acta historico-ecclesiastica* V (1741) og VII (1743) er Bevægelsen kort omtalt. Her findes ogsaa Udtog af Forhørsprotokol.

⁸⁵⁾ »Vor wenig Tagen ist einer von den Swedischen Separatisten, ein Edelmann aus Friedrichstadt, bey mir gewesen. Zu dieser Reise hatten ihn allerhand Gerüchte von hier bewogen, als wenn hier einige nicht mehr zur Kirche gingen, nicht arbeiteten etc., welches er als Warheit angesehen und vermeynte also würckliche Separatisten allhier anzutreffen, allein er fandt in allen Dingen das Gegentheil, daher er sich nach einem paartägigen Auffenthalt wieder von hier begab, er verwarff alles, arbeiten, Kirch- und Abendmahl gehen, Predigtamt etc.« Brev fra P. Lorenzen 29/3 1735 til Provsten.

Fod kunde han bedømme et Menneske og afgøre, om det var paa Vej mod Himmel eller Helvede. Fischer talte »baade sandt og falskt«, ogsaa ud fra egne Drømme og Aabenbaringer og førte saaledes Vækkelsen videre mod Separatismen. Præsterne — som advarede imod ham — blev udsat for nye Angreb, i Stedet for at leve i Velleverd skulde de »vandre som Apostlene«, gaa daarligt klædt og slutte sig til de hellige og være Guds Børns sande Venner. Den nye unge Præst lod sig rive med, og ogsaa den førnævnte Bruhn, som nu var forflyttet til Humptrup, »blev saa confus, at han næsten tilbød Fischer«.

Fischer holdt sine Forsamlinger i Præstegaarden, hvor han fremstillede sig selv som Profet, udsendt af Gud for at forkynde det sande Evangelium. Præsten taalte disse natlige Sammenkomster og greb heller ikke ind, da Fischer »absolverede« en ung Pige ved at kysse hende. Vækkelsen udartede mere og mere til en uappetitlig Blanding af Erotik og afsporede religiøse Følelser.

Men det blev værre endnu, da en Student, *David Bähr*,⁸⁶⁾ kom til Bordelum (1738). Han nøjedes ikke med at lade sig kalde Profet, men foregav at være *Messias* og forkyndte, at ingen kunde komme til Gud uden ved ham. »Er mengete viele herrliche Wahrheiten mit ein, so dass eine bezaubernde Kraft dabey war, das Gemüth des Menschen einzunehmen«. Bähr synes at have haft megen Magt over Kvinder,⁸⁷⁾ og det gik efterhaanden saa vidt, at flere gifte Kvinder forlod deres Mænd og fulgte ham, *nu var de fuldkomne og syndfri*. Hovmod og Religiositet og — først og fremmest — Erotik indgik nu i en sælsom Forening hos disse Mennesker,⁸⁸⁾ for hvem »det indre

⁸⁶⁾ David Andreas Bähr, født 1710 i Frankenhausen i Thüringen, imm. Kiel 1731, jfr. Matthiesen a. S. 42 ff.

⁸⁷⁾ Es war ihnen, wie sie redeten, als wenn sie in ein neues Leben kämen, sie hätten nunmehr die rechte Liebe gefunden und waren willig mit (ihm) in den Todt zu gehen.

⁸⁸⁾ Sie schelten die Kirche einen Steinhaufen und Teufelshaus, verwarfen alle sacra gänzlich und arbeiteten während des Gottesdienstes. Ihre Liebe gegen einander übertrifft, — wie sie behaupten —, gar weit die Eheliche Liebe und Neigung, und diese Liebe beweisen sie durch ein ungeziemendes Hertzens und geiles Küssen,

Lys« og egne Tilskyndelser var højeste Lov. Genfødte Mænd og Kvinder, der var rensed ved Jesu Blod, maatte og burde kysse hinanden i Flæng (»hellige Kys«), thi de var uden Synd, og for de rene er alting rent (de yndede at henvise til Rom. 16, 16).

Var et Menneske ret omvendt, var det løst fra vinculum conjugii og maatte leve med andre i »helligt Ægteskab«. ⁸⁹⁾ Nu

da durch einen höchst anstössigen und liederlichen Beyschlaf. Acta hist.-eccl. V, p. 1015.

- ⁸⁹⁾ Over for Forhørskommissionen (1739) fremsatte Medlemmerne deres Syn, f. Eks. *Dorothea Lorenzen* (forhørt 25/2): In die Kirche gehet sie nicht, sie folget Gottes Stimme *in ihr*. Die Ehen, wie sie stehen, seyen keine heilige Ehen. Was vom Beyschlaf, Küssen etc. zu halten, davon wolle sie niemanden Rechenschaft geben. Wisse aber, dass sie in solchen nicht zuviel gethan. Dem Reinen sey alles rein. Wenn das Herz und die Sinnen geistlich, so sey das alles nicht Sünde.

Marten Brodersen forklarede, at hans Hustru havde forladt ham og holdt til i Konventiklerne. Han vidste, at hun kyskede Mændene.

Jomfru Lorenzen vilde nok gaa i Kirke, hvis alt var som i Apostlenes Dage. Den retfærdige har Gud ikke givet en Lov. Gud giver hende alle Tilskyndelser. At Bähr lever sammen med hendes Søster, er hende velkendt.

Johann Schmidt (en af Lederne i Bordelum): Kirkens Bibel er ikke Guds Ord, »wenn es nicht lebendig werde in der Seele«. Han gaar ikke til Alters, da det kun er for Jesu Venner, er könne nicht mit andern Leuten, die promiscue hingingen, es halten. Dass Schwester und Brüder sich küssen sey keine Sünde. Vom Beyschlaf wisse er nicht, ob das Sünde sey, es käme das auf einem jedenselbst an, er richte sie nicht. Dass eine Schwester bey einem Bruder schlafe, sey keine Hurerey, sondern, so es in Gott gethan wäre, unanstössig, weil dem reinen alles rein. Wenn Gott es sagte zu ihm, so wolle er es auch wohl thun. Bey Gottes Kindern sey keine fleischlichen Begierden. Han selv er naaet videre end Paulus (citerer Rom. 7,14), thi han ved om sig selv, at han nu er syndfri. Christus har han kun Brug for som den, der leder ham og giver ham Tilskyndelserne.

Johs. Petersen og Marie Petersen: Wer den Glauben habe, habe keine Sünde. Wenn Gott es sage, sey es keine Sünde, wenn Brüder und Schwester bey einander schliefen. Denn was in Vereinigung mit Gott geschehe, sey gut. Eine Frau sey nicht an den Mann gebunden, wenn Gott es sagt. Man müsse das thun, was Gott einem wiese.

Andreas Magnussen, 23 Aar, Avlskarl hos Pastor Hansen: Die Kirche sey nur von Steinen. Forsamlingerne er de rette. At Brødre og Søstre kysser hinanden er godt. Naar Gud siger dem det, kan de godt sove sammen.

Karen Broders regner heller ikke med »Alt det ydre«. Aandens

havde Udviklingen *naaet det Punkt, hvor Øvrigheden saa sig nødsaget til at gribe ind*. Bähr og 2 af de lokale Ledere blev dømt til Tugthuset, Conventiklerne blev forbudt, vilde Deltagerne i disse ikke rette sig efter Landets Love, maatte de forlade Landet. Pastor Hansen selv, som havde vist sig ganske ude af Stand til at forestaa sit Embede, blev forflyttet til Holsten.⁹⁰⁾

»Bordelumer Rotte« forblev kun en Episode, lokalt begrænset til et enkelt Sogn og dets snævraste Omegn. Men det var paa høje Tid, at denne baade religiøst og moralsk afsporede Bevægelse blev standset, thi dens Ledere havde allerede begyndt at drive Agitation i andre Egne.⁹¹⁾ Ogsaa til Nordslesvig fandt de Vej, hvor de fortrinsvis opsøgte netop *Rinkenæs*⁹²⁾ og *Bedsted*,⁹³⁾ hvor de dog ikke fandt Jordbund for deres Ideer.

Bedsted var og blev Staden paa Bjerget. Det kan f. Eks. ikke skyldes Tilfældigheder, naar der gennem flere Slægtled i 18. Aarh. glider en hel lille Strøm af Mennesker fra Bølling Herred (Skjern, Sædding, Hadding, Stauning) til Bedsted. Midtpunktet for denne Bevægelighed synes Folk fra Kierkegaard-Slægtens Stamgaard i Sædding at have været, nærmere betegnet en Farbror til Michael Pedersen Kierkegaard.⁹⁴⁾ Hvad trak

Stemme er det afgørende. Alt er tilladt, naar det er Guds Villie. Hun selv er nu uden Synd. Bährs Optræden er ret og rigtig. Den ydre Lov er nu afskaffet. Acta hist.-eccl. VII, p. 653—68.

⁹⁰⁾ Først blev Pastor Hansen Præst i Kaltenkirchen, senere i Store Vi (Flensborg Provsti). At Slægten Brorson stadig havde Forbindelse med ham, fremgaar af, at Biskop H. A. Br. og Hustru i 1755 stod Fadder til hans Søn i Store Vi Kirke. Matthesen a. S., p. 99.

⁹¹⁾ Johann Schmidt, Skomager i Bordelum, agiterede i Frederiksstad og Husum. Matthesen a. S., p. 66. Ogsaa i Nordslesvig, jfr. Note 93.

⁹²⁾ ib. a. S., S. 66, 107.

⁹³⁾ Pastor Mønnikes Brev 1739 (Carsten Petersens Privatarkiv, LA., Læg Bedsted. Jfr. Den nordslesvigske Kirke II (1948), p. 14). Begge Steder forkastede de »Guds Ord og Sacramenter, urgerede concubitum vulgo inter regenitos og statuerede en absolut Fuldkommenhed«.

⁹⁴⁾ Sønderj. Maanedsskrift 1953, p. 17—23 (C. Langholz: »Man kan næsten tale om en Invasion af Folk«).

disse Folk til Bedsted? Her var ikke Brug for Sletkarle som ude i Vestslesvig. Materielt var der ikke stort at finde eller vinde i Bedsted. Man maa langt snarere tænke paa Sognets Menighedsliv, det kan have virket dragende paa disse Vestjyder. Som bekendt blev den sønderjydske Sang i Ord og Toner just yndet paa Skjernkanten, hvor den har holdt sig i levende Brug endnu i vor Tid. Ad disse levende Veje er den sikkert naaet til Vestjylland.

Pietismen i Slesvig er fra første Færd en broget og uensartet Bevægelse. Hvor Enewald Ewald og Nicolai Brorson ledede den, holdtes Bevægelsen inden for de kirkelige Rammer, skønt de i en udogmatisk Forkyndelse dels foretog en psykologisk Omtydning af det lutherske Trosbegreb og som Frugt heraf skabte Ecclesiolae, dels indførte Elementer i Forkyndelsen, som Kirken altid havde brugt med største Varsomhed. Der tænkes hermed paa *Fuldkommenhedslæren, Talen om Tusindaarsriget*, det sidste blev — mod Kirkens Tradition — opfattet som en rent fremtidig, jordisk Størrelse, en herlig Blomstringstid, naar *Babel* (Rom) var styrtet, og *Jøderne* havde omvendt sig. Alt dette blev Indfaldsporten for mere sværmeriske Opfattelser og Overgang til direkte kirkefjendske Sekter (hvor Babel ikke mere var Rom, men selve den synlige Kirke) og fuldkommen rabiate Samfundsdannelser (Bordelum).

3. Halle-Sangbogen paa dansk 1721

Den aandelige Sang har til alle Tider været en meget betydningsfuld Faktor i de religiøse Bevægelser Historie. Enhver aandelig Bevægelse af Betydning har skabt sin egen Sang, som ofte viste større Evne til at vække eller lede de religiøse Længsler og Tanker end det talte og skrevne Ord. Ogsaa for Pietismens Udbredelse og for Sammenholdet inden for Bevægelsen har den nye Andagtssang, som sprang frem af den nye Følelse af umiddelbart Samfund med Frelseren, været af afgørende Betydning.

Mens *Ægidius* samlede de gamle Psalmer til en Bog for at hele *Menigheden* kunde synge dem, følte *Forsamlingen* sig

næppe tilfreds med de gamle Psalmebøger. Luthers og Kirkens gamle Psalmer i det hele taget følte i de Kredse fjerne og forældede. »Sangene« derimod var ikke blot langt lettere tilgængelige end Kirkepsalmerne, men deres subjektive Præg med Selvbetragtninger og det enkelte Menneskes Udtryk for Hjertets Længsel og Tro paa Herrens forløsende Magt greb den enkelte stærkere og afspejlede samtidig den sjælelige Spænding, som var karakteristisk for de Kredse.

Medens Kingos Psalmebog og Varnæs-Psalmebogen var udgivet af Præster og tog Sigte paa at reformere og udvide Psalmesangen i *Kirken*, havde Sangbøgerne, som den pietistiske Vækkelse skabte, et helt andet Formaal. De var ikke bestemt for den store Menighed, men for Forsamlingen, »den levende Menighed« og skulde tolke dens Følelser og tilfredsstille dens specielle religiøse Behov. Den skulde tjene som et af de Virkemidler, hvormed Forsamlingen hensattes i den rette Stemning og hvorved Vejen blev banet for en aandelig Paavirkning i en bestemt Retning.

»Efter en uendelig lang Vinter lod Turtelduen nu omsider sin Røst høre«. ⁹⁵⁾ I Kirkens Guldalder sang man Psalmer, »aber je mehr in den folgenden Zeiten das Christenthum unter dem Anti-Christ seine erste Gestalt verlohren hatte und in ein Heydenthum verwandelt worden«, desto fattigere blev Sangen. Men nu »als die Blumen Gottes wieder hervorkamen und gleichsam ein neuer Frühling in der Kirche Gottes anbrach, siehe, da liess sich auch die Turtel-Taube wieder hören und die Nachtigallen erhuben gar süslich ihre Stimmen«.

Det er *Arnolds Historiesyn*, som her i Forordet til Freylinghausens Gesangbuch tolker Synet paa den kristne Kirkes Sang gennem Aarhundrederne. Freylinghausen henviser da ogsaa ligefrem til Gottfried Arnold, »also kann aus der Kirchen-Geschichte dargethan werden, dass« osv.

Den nye Sang er altsaa ukirkelig og har fra første Færd en Tilbøjelighed i Retning af Separatisme. Ja, egentlig burde der vel slet ikke synges Psalmer i Kirkerne, dels bør ikke alle og

⁹⁵⁾ Geistreiches Gesangbuch, 1714. Vorrede (Freylinghausen).

enhver synge Psalmer, dels kan den ubodfærdige, den som elsker Mørket mere end Lyset, ikke synge saaledes, »dass es Gott gefalle«. »Wobey mancher auf die Gedancken kommen möchte, dass bey solcher Bewandniss es rathsamer seyn möchte, (weil doch dergleichen Leute, leider! den grössten Haufen ausmachen) den Gebrauch Christlicher Gesänge, bevorab in öffentlichen Versamlungen, gantz und gar *abzuschaffen*, und es bey der blossen Predigt des Göttlichen Worts bewenden zu lassen«. ⁹⁶⁾ Det fraraader Freylinghausen dog, thi ogsaa i mangt et ubodfærdigt Menneske kan en kraftig og aandelig Sang blive en Brod, og selv om den ikke fører til Omvendelse, kan den dog være et Vidnesbyrd »auf jenem Tag«. Saaledes er Synspunkterne hos Freylinghausen og i den Psalmesang, som nu gik sin Sejersgang gennem ikke ubetydelige Dele af den lutherske Verden.

I Halle havde Ewald lært denne Sang og dens dragende Magt at kende, og han har sandsynligvis straks efter sin Hjemkomst set det som sin Opgave at oversætte den til Dansk (jfr. p. 207). Mange af disse Sange — ofte paa iørefaldende Melodier ⁹⁷⁾ — blev hurtigt kendt og udbredt og elsket i de vaktets Forsamlinger. Allerede ved Nytaarstid 1722 kunde den unge *Søren Wedel i Døstrup* meddele Francke, at man der i Sognet synger Sange, »*die aus dem hallischen Gesangbuch ins dänische übersetzt sind*«. ⁹⁸⁾ Saa hurtigt er disse Sange i dansk Gengivelse altsaa naaet Døstrup. Og naar den gamle Ewald i sit Brev til Provsten nævner, at Forsamlingen i Højst synger forskellige Sange ved Sønnens Katekisationer, er det sandsynligt, at der allerede her (i 1718) er Tale om den nye Sang. Bagest i Ewalds Katekisme »Den sande Christendoms rette Grundvold« (1720) findes et Par Linier af et Psalmevers:

O Jesu kier/ ey var jeg der/ der alting liflig klinger/
Der Mand uafladelig/ Hellig, Hellig siunger.

⁹⁶⁾ Jfr. Zwingli og den ældre reformerte Kirke.

⁹⁷⁾ F. Eks. Hüter wird die Nacht der Sünden, Es ist nicht schwer ein Christ zu sein, Fahre fort, fahre fort, Zion, og mange lignende.

⁹⁸⁾ Døstrup 11/1 1722. Skriften IX, p. 496.

Her finder vi formodentlig det første Spor af en dansk Ecclesiolasang. En Psalmebog af den gamle Slags har man i hvert Fald næppe i det lange Løb benyttet ved Enewalds Møder. »Den christelige Sang er en uublivelig Livs-yttring hos dem, der ved Guds Naade have faaet en levende Fornemmelse af deres Kald i Christo Jesu til Guds Rige . . .« skriver N. J. Holm senere i sit Forord til »Harpen«, og de samme Ord kan sikkert ogsaa gælde om Tiden 1718—21 paa Tønder-Egnen og om det af Ewald skabte Røre. Der kan i saa Henseende drages Paralleller til baade Norge og Sverrig.

Ogsaa *Haugianerne* er et Eksempel paa, hvorledes et vaagende religiøst Liv baade kræver og udløser en ny Sang. De lod sig heller ikke nøje med de gamle Psalmebøger, men skrev selv med større eller mindre Held deres egne religiøse Sange samtidig med den Haugianske Bevægelse.⁹⁹⁾ Den pietistiske Sang har overalt — ogsaa udenfor dens eget Hjemland — hurtigt faaet en vid Udbredelse Allerede i 1717 udkom Mose och Lam-sens Wisor i Sverrig, som ogsaa i betydelig Udstrækning havde Freylinghausens Sange som Forlæg, hvorfor da ogsaa Joh. Talpo¹⁰⁰⁾ i 1722 meddelte Francke, at »Halleske Psalm-boken«, som Sangene senere kaldtes, nu var i Brug. En Del var komponeret af Assessor Georg Lybecker, »ein Drittel von mir und einige anderen (saa helt faa var det ikke, jfr. p. 320) aus des Herrn Past. Freylinghausens gesangbüchern Über-gesetzt worden sind«.

En tilsvarende Samling, men langt mere omfattende og sandsynligvis langt ringere, har ogsaa eksisteret paa Dansk, udgivet og udarbejdet af *Enewald Ewald*. Selv om denne i hymnologisk Henseende interessante Samling desværre maa anses for tabt, kan den dog — for Oversættelsernes Vedkommende — i nogen Maade rekonstrueres, i hvert Fald kan man paavise, hvilke oversatte Sange den har indeholdt, og i en Del Tilfælde kan

⁹⁹⁾ Hermann Norendal, Salmediktning og salmesamling i Norge 1814—69. Bibl. Norvegiae sacrae 1929, p. 10.

¹⁰⁰⁾ Hilding Pleijel, Der schwedische Pietismus in seinen Beziehungen zu Deutschland. (Lund 1935. Lunds Universitets Årsskrift N. F. Avd. 1, Bd. 21, Nr. 4), p. 217.

man gengive nogle af Sangene i den originale Oversættelse. At den er udgivet allerede 1721 og er blevet benyttet i Nordslesvig, lader sig ogsaa paavise. Wedels Meddelelse om Psalmesang »aus dem Hallischen Gesangbuch« i Døstrup forudsætter ganske vist ikke, at man har benyttet en trykt Samling — selvom det maa forekomme sandsynligt — thi haandskrevne Samlinger cirkulerede maaske ogsaa i de samme Kredse. Men da Ewalds Bog udkom 1721, er det paafaldende. I sit Afskedsdigt til sin afdøde Hustru siger Nicolai Brorson¹⁰¹⁾ i Bedsted (1721):

Mit Hierte i mig slog,
Naar jeg saa offte saae
Din daglig *Sange-Bog*
Paa Bordet for dig laae.

Denne »Sange-Bog«, som formodentlig betød saa meget for Hjemmet i Bedsted, kan meget vel have været Ewalds Samling fra 1721. At Bogen nu er ukendt og aldrig er omtalt, betyder ikke, at den ikke har eksisteret. Den har delt Skæbne med saa mange andre Psalmeudgaver, som blev udgivet i 1600- og 1700-Tallet; Bibliotekernes Skatte er kun »ilanddrevne Vragstumper af en stor forsvunden Flaade«. ¹⁰²⁾ Ved en ren Hændelse er f. Eks. en Del Smaatryk med Brorson-Psalmer, de saakaldte Tønder-Hefter, bevaret. Pastor Hass¹⁰³⁾ i Mjolden fandt dem hos en Bonde i sit Sogn og afleverede dem til Universitetsbiblioteket i København (1848). Uden disse Hefter havde vort Kendskab til Psalmernes Kronologi været endnu ringere, end det er i Forvejen. Vi har (p. 156 f.) gjort opmærksom paa en hidtil ikke kendt Udgave af Varnæs-Psalmebogen. Den gottorpske Psalmebog (1712) var ukendt for Brederik, da han udgav sin Geschichte der schl. holst. Gesangbücher i 1919. Selv langt senere Udgaver af Pontoppidans Psb.,¹⁰⁴⁾ som vitterlig

¹⁰¹⁾ Nic. Brorsons Sidste Afskeed med sin Ægte-Hustru. Flensborg 1727. Jfr. p. 224 ff.

¹⁰²⁾ P. Severinsen, Det 17. Aarhundredes »fuldkomne« Salmebøger. KS 4. R., V, p. 618.

¹⁰³⁾ Jfr. BSS III, p. 432 (Paul Diderichsen).

¹⁰⁴⁾ F. Eks. Udgaven 1777 (med Noder). Forfatterens Eje.

har eksisteret eller findes i et enkelt Eksemplar i privat Eje, findes ikke nævnt i Bibliotheca Danica. Netop for Psalmebørgernes og -samlingernes Vedkommende ligger det klart for Dagen, at Bøger eller Udgaver af kendte Bøger ofte er forsvundet.

I sin Søgen efter Psalmeoversættelser til Dansk er Fr. Rostgaard stødt paa »Enewald Ewalds Samling 1721«. ¹⁰⁵⁾ Rostgaard har benyttet Bogen og har — heldigvis — udarbejdet et Register ¹⁰⁶⁾ over dens Oversættelser. Her nævner han først den tyske Original, og under den tyske Tekst anfører han Ewalds Oversættelse. En anden Haand har gjort nogle Tilføjelser, dels til den tyske Tekst (som ofte er udvidet til at omfatte de to første Linier), dels er Paginabetegnelsen anført for hver enkelt Oversættelse.

Derved er det altsaa muligt at rekonstruere Bogen, i hvert Fald for Oversættelsernes Vedkommende. Endelig har den samme Haand under hver enkelt Psalme skrevet Navnet Enewald Ewald.

Herved oplyses altsaa, hvilke Psalmer Ewald har oversat, men desuden er en Del af Oversættelserne bevaret (i haandskrevne Samlinger fra Datiden), ¹⁰⁷⁾ saa at man ogsaa faar et Indtryk af, *hvordan* de er oversat. Vi har med andre Ord her de første Spor af en pietistisk Sang paa Dansk.

Alle Oversættelser stammer fra Freylinghausens Geistreiches Gesangbuch (1704 og 1714). Ewalds Sangbog har saaledes været et Bindeled mellem Halle og de pietistiske Kredse i Nord-slesvig.

Da Rostgaards Register kun nævner *Oversættelserne*, kan Sangbogen ikke rekonstrueres i sin Helhed, thi den har ikke blot omfattet de 117 Oversættelser, som i det følgende nævnes, men af Sidetallet ses, at Bogen ogsaa har indeholdt en Mængde andre (danske) Psalmer og Sange. Antagelig er de

¹⁰⁵⁾ Langebek, 184 g., Kgl. B.

¹⁰⁶⁾ Langebek, 184 h. Læg 3 4.to., ogsaa i 184 h, Læg 7 findes 2 Registre over Ps. oversat af E. E. Det drejer sig om Afskrifter af de tilsvarende Registre i Læg 3.

¹⁰⁷⁾ Thottske Sml. 202. 8°.

skrevet enten af Ewald selv eller i Forening med Kredsen, som sluttede sig til ham. Hvem disse Medarbejdere har været, kan de samtidige haandskrevne Samlinger i en Del Tilfælde kaste Lys over.

*Oversatte Psalmer fra Freylinghausens Geistreiches Gesangbuch
i Ewalds Sangbog:*

pag.	Nr.		
1			
2			
3	1	Vægter skal vor Nat og Synde	Thott 202, Klenodiet 103
4			
5	2	Evighedens Morgen-Glands	Thott 202
6	3	O Jesu, søde Lyys! Nu Natten er bortgangen	Thott 202
7			
8			
9	4	Op Siæl! op! op! og Herren priis	Thott 202
10			
11	5	Dagen bortgaaer, min Jesu hos mig blive	Thott 202
12	6	Min Gud, hvad skal jeg sunge	Thott 202
13			
14	7	Dend kiere Sooles Lyys og Pragt	Thott 202
15			
16	8	Sig Solen har med hendes Glands	Thott 202
17	9	Ach min Sool mig nu forlader	
18			
19	10	Op Zion, op, op Daatter, vær nu snar	
20			
21			
22	11	Hvorledes skal jeg møde	Thott 202, Klenodiet 4
23			
24			

Nr.	Freyl. Nr.
1	Richter, 599 Hüter wird die Nacht der Sünden
2	Knorr v. Rosenroth, 604 Morgen-Glantz der Ewigkeit
3	Joachim Lange, 608 O Jesu, süsßes Licht
4	Freyl. Psb., 587 Auff Seel! und dancke deinem Herrn
5	Neander, 616 Der Tag ist hin, mein Jesu bey mir bleibe
6	Masius, 620 Mein Gott wie soll ich singen
7	Scriver, 614 Der lieben Sonnen-Licht und Pracht
8	Stegmann, 618 Die Sonne hat sich mit ihrem Glantzze
9	Richter, 624 Wo ist meine Sonne blieben
10	Peter Frank, 1 Auff Zion, auff, auff Tochter
11	P. Gerhardt, 10 Wie soll ich dich empfangen

pag.	Nr.	
25	12	Lystig skal mit Hierte springe Thott 202
26		
27		
28	13	Et Barn i Dag er bleven til
29		
30		
31	14	Jeg for din Krybbe stiller mig Thott 202
32		
33		
34		
35	15	Kommer du, Jesu, fra Himlen
36	16	O Jesu kier, din Krybbe er
37		
38		
39	17	Et nyt Aar nu begynder sig
40		
41		
42		
43	18	Jesus er det skjønnste Navn
44		
45	19	Ach Jesu, du som sig i Himlen og paa Jorden
46		
47	20	Jesu, som de fromme Hiorde
48		
49	21	Jesu! kalde mig, fra mig hen til dig
50		
51	22	Hvi findes dog saa faae Thott 202, Kl. 25
52		
53	23	Lader os med Jesu drage
54	24	Hav god Nat, forfenglig Glæde

Nr.	Freyl. Nr.
12 P. Gerhardt,	24 Frölich soll mein Hertze springen
13 Rist (?),	21 Ein Kind ist uns gebohren heut
14 P. Gerhardt,	28 Ich steh an deiner Krippen hier
15 Nachtenhöfer,	31 Komstu mein Jesu vom Himmel herunter
16 P. Gerhardt,	35 O Jesu Christ, dein Kripplein ist
17 Freyl. Psb.,	47 Heut fänget an das Neue Jahr
18 Scheffler,	59 Jesus ist der schönste Nahm'
19 Heermann,	54 Ach Jesu dessen Treu
20 v. Birken,	58 Jesu, frommer Menschen-Heerden
21 A. Drese,	69 Jesu rufe mich von der Welt, dass ich
22 L. Lorenzen,	74 Wie wird doch so gering
23 V. Birken,	92 Lasset uns mit Jesu Ziehen
24 Freyl. 1704,	85 Gute Nacht ihr eitlen Freuden

pag.	Nr.	
55		
56		
57	25	Ach Gud! en svar Steen trykker mig
58		
59		
60	26	Triumph, Triumph, nu kom med Pragt
61		
62	27	Triumph, Triumph vær Lammet, som nu lever Thott 204
63		
64		
65	28	Paa Christi Himmelfart alleen Thott 202
66	29	Kom o Lifsens Aand
67		
68	30	Du Herrens Aand, du som fra Gud udgaaer
69		
70		
71	31	Dend store Gud, for dend Afgrunde beve
72		
73		
74		
75		
76		
77	32	Ach hvad er mand uden Jesu Kl. 233
78		
79	33	Jesu, som et bange Hierte
80		
81	34	See mig, Herre, dig til Ære Kl. 138
82	35	Dig, dig Jehovah vil jeg siunge Kl. 135
83		
84		

Nr.	Freyl. Nr.
25 L. Lorenzen,	108 Ach Gott mich drückt ein schwerer Stein
26 Benj. Prætorius,	130 Triumph, Triumph, es kommt mit Pracht
27 J. W. Petersen,	128 Triumph, Triumph dem Lamm, es lebt, es lebet
28 Wegelin,	133 Auf Christi Himmelfahrt allein
29 H. Held,	154 Komm, o komm du Geist des Lebens
30 J. A. Freylingh.,	148 Du Geist des Herrn, der du von Gott
31 Herrnschmidt,	264 Der alles füllt, vor dem die Tieffen zittern
32 Lackmann,	250 Ach! was sind wir ohne Jesu?
33 Knorr v. Rosenroth,	256 Jesu, Krafft der blöden Hertzen
34 Neander,	295 Sieh', hier bin ich, Ehrenkönig
35 Crasselius,	291 Dir, dir Jehovah! will ich singen

pag.	Nr.	
85	36	Ryste dig min Aand med Fliid
86		
87	37	Ach hvilken Sorg og Frygt skal dog hos Christne være
88		
89		
90		
91	38	Far vel, far Verden hen
92		
93	39	Mit Hierte hvi vanker og vakler du dog
94		
95	40	Mand kand ey elske to tillige
96		
97	41	Lad os dog ey begiere Kl. 167
98		
99		
100	42	Hvad skiøtter jeg om dig ald Verdens gods
101		
102	43	Undviger nu, I trætte Kræfter
103		
104	44	Op! christen Siæl! op! op til Striid
105		
106		
107	45	Hielp Jesu at vinde!
108		
109		
110	46	Jesu! giv Seyer
111		
112		
113		

Nr.	Freyl. Nr.
36 Freystein,	300 Mache dich, mein Geist, bereit
37 Hedinger,	302 Welch eine Sorg und Furcht soll nicht
38 H. Müller,	322 Ade du süsse Welt
39 Koitsch,	718 Mein Hertze wie wankest und flatterst du doch
40 Finx,	324 Die Liebe leidet nicht Gesellen
41 Beckh,	329 Lass uns doch nicht begehren
42 Pfefferkorn,	333 ell. 334 Was frag ich nach der Welt (sie gibt mir schlechten Trost und allen ihren Schätzen)
43 Gottfr. Arnold,	326 Entfernet euch, Ihr matten Kräfte
44 Scheffler,	303 Auf Christen-Mensch, auf, auf zum Streit
45 Nehring,	310 Hilff Jesu, hilff siegen
46 J. H. Schröder,	312 Jesu, hilff siegen, du Fürste des Lebens

pag.	Nr.	
114		
115	47	Hver dend som vinder, skal af Træet nyde Kl. 281
116		
117		
118		
119	48	Det koster Striid at dyrke Gud Kl. 201
120		
121	49	O! hvo alle ting forlaaren Kl. 238
122	50	Jesus er det skionste Lyys
123		
124		
125	51	Jeg elsker dig hjertelig, Jesu, for alle
126		
127		
128		
129	52	O største Skat og Ære
130		
131	53	Rind op mit Hiertes Morgenstierne
132		
133	54	Jeg vil eene mig foreene
134	55	Du ubegriblig Godheds Brynde
135	56	Skionste Immanuel de Frommes Fyrste
136		
137	57	Naar faar jeg engang at see dig
138		
139	58	Gode Hyrde, vilt du dig
140	59	Hvor min Skat er, vil jeg være

Nr.	Freyl. Nr.
47 Sinold,	317 Wer überwindet soll vom Holtz geniessen
48 Richter,	659 Es kostet viel ein Christ zu seyn
49 Gottfr. Arnold,	719 O der alles hätt verloren
50 Richter,	349 Jesus ist das schönste Licht
51 Schade,	377 Ich liebe dich hertzlich o Jesu vor allen
52 Liscow,	359 Schatz über alle Schätze
53 Scheffler,	345 Geh auf mein's Hertzens Morgenstern (Skrivefejl: Steh auf)
54 Blumen-Krantz, Schaffh. 1712,	723 Ich will einsam und gemeinsam
55 Neander,	343 Du unbegreiflich höchstes gut
56 Ahssv. Fritsch,	729 Schönster Immanuel, Hertzog der Frommen
57 J. W. Petersen,	362 Wenn erblick ich doch einmal
58 Scheffler,	722 Guter Hirte, wiltu nicht
59 Gottfr. Arnold,	365 Wo mein Schatz liegt, ist mein Hertze

pag.	Nr.		
141			
142			
143	60	Christe! mit Levnet, mit Haab og Tro	Kl. 157
144			
145	61	O Livets Oprindelse, evige Lyys	
146	62	Drag du min Aand, rør mine Sinde	
147			
148			
149	63	Ach min Armod gjør jeg raaber	Kl. 211
150			
151	64	Jeg har enddog ham kier	
152	65	Ald mit Lives beste Glæde	
153			
154	66	Kierlighed som mig beridde	
155	67	O mit Hierte, vil du Roo	Kl. 161
156			
157			
158	68	Ach maatt' jeg Jesum see og nyde	Kl. 170
159			
160	69	Ach Jesu! min deyligste, qvæge mig Arme	
161	70	Siælens Brudgom skøn	
162			
163			
164	71	I Guds Børn, hvor staar det om Kierligheds Drifter	Kl. 188
165			
166			
167			
168	72	See, hvor yndeligt det er	
169			

Nr.		Freyl. Nr.
60	v. Zinnendorf,	369 Christe ist mein Leben, mein Hoffen
61	Koitsch,	367 O Ursprung des Lebens! o ewiges Licht
62	Knorr v. Rosenroth,	367 Zeuch meinen Geist, tritt meine Sinnen
63	Richter,	662 Meine Armuth macht mich schreyen
64	Freyl. 1704,	376 Ich hab' ihn dennoch lieb
65	Liscow,	60 Meines Lebens beste Freude
66	Scheffler,	193 Liebe die du mich zum Bilde
67	Scheffler,	382 Meine Seele wiltu ruh'n
68	Marie Böhmer,	660 Ach möcht ich meinen Jesum
69	Sannom,	715 Ach Jesu mein Schönster
70	Drese,	197 Seelen-Bräutigam, Jesu Gottes Lamm
71	Bernstein,	386 Ihr Kinder des Höchsten, wie stehts um
72	M. Müller,	390 Sieh wie lieblich und wie fein

pag.	Nr.	
170	73	Hielp kiere Gud, hvor gaar det nu
171		
172	74	Kom, boy dig dybt mit Sind og Mood
173		
174	75	Lov nu den Herre, den mægtige Konge med Ære
175		
176	76	Himlen, Luften, Hav og Jord
177	77	Herlige Gierningers høyeste Skaber
178		
179		
180	78	Priis, Ære, Roos, Tak, Kraft og Magt
181		
182	79	Jesu, du min kiere
183		
184	80	I Stilhed mand dig lover
185	81	Er Gud for mig saa træde
186		
187		
188		
189	82	Pak Verden dig, nu længes mig
190	83	Op, hen op! snart til den Glæde
191		
192		
193	84	Min Jesus hand skal dog
194	85	Hvad er dog denne Tiid, hvad er dend møde?
195		
196		
197		

Kl. 125

Kl. 125

Nr.	Freyl. Nr.
73 Schade,	247 Hilff Gott wie gehts doch jetzo zu
74 Gottfr. Arnold,	744 Komm beug' dich tieff, mein Hertz und
75 Neander,	489 Lobe den Herren den mächtigen König
76 Neander,	203 Himmel, Erde, Luft und Meer
77 Knorr v. Rosenroth,	483 Höchster Formierer der Löblichen Dinge
78 Freyl. 1714,	497 Preis, Lob, Ehr
79 Runge,	743 Jesu, meine Liebe
80 Rist,	490 Man lobt dich in der Stille
81 P. Gerhardt,	469 Ist Gott für mich so trete
82 Sieber,	474 Welt packe dich, ich sehne mich
83 Schade,	464 Auf hin auf zu deiner Freude
84 Helder,	739 Das Jesulein soll dich
85 Zeller,	553 Was ist doch diese Zeit, was sind die

pag.	Nr.	
198	86	Kommer hid til mig alle
199		
200		
201		
202	87	Lad græde hvo der vil, jeg vil mig glæde
203		
204		
205	88	Hvorfor vil du dig for Morgen
206		
207		
208	89	Vel ret vigtig og ret dygtig Kl. 232
209		
210		
211	90	Roe det beste gode er Kl. 184
212		
213		
214	91	Min nok-besværet Siæl Kl. 183
215		
216		
217		
218	92	O du søde Lyst af Kierligheds Bryst
219	93	Min Jesu, søde Siæle-Fred Kl. 171
220		
221		
222		
223	94	Ach! hvad gjør jeg i de Stæder
224		
225		
226	95	De venlige Blinke, som Jesus beskizær
227	96	Hvor mange søde Navne har dog vor Frelser
228		

Nr.	Freyl. Nr.
86 Freyl. 1714,	656 Kommt her zu mir alle, die ihr
87 Liscow,	740 Es traure wer da will, ich will mich
88 L. Lorenzen,	212 Warumb will du doch für morgen
89 Freyl. 1704,	514 Wohl recht wichtig und recht tüchtig
90 Schade,	450 Ruhe ist das beste Gut
91 Richter,	449 Mein g'nug beschwerter Sinn
92 Halberstadt,	458 O du süsse Lust aus der Liebe Brust
93 J. C. Lange,	457 Mein Jesu, süsse Seelen-Lust
94 H. Müller,	452 Ach was mach in den Stäkten (Højs. 7,11)
95 Richter,	453 Die lieblichen Blicke, die Jesus mir gibt
96 Freyl. 1704,	645 Wie viel süsse Nahmen

pag.	Nr.	
229		
230		
231		
232		
233	97 Hand gjør det vist dend fromme Herre sød	
234		
235	98 Hand før deri, hand skal og staae os bi	
236		
237		
238		
239		
240	99 Det er jo got, hvad min Gud vil	Kl. 195
241		
242	100 Jesum jeg ey slippe vil	
243	101 Gud vil gjøre og udføre	
244		
245		
246	102 Til sidst gaaer det dog vel	
247	103 Hvad frygter du og est vansmegtig	
248	104 Hvad vil du dog, o Siel, dig saa bedrøve	
249		
250	105 Siælens Føde, du min Glæde	
251		
252	106 Fare fort, Zion, far i Lyset fort	Kl. 207
253	107 Hvor glindser de Christne indvortes i Live	Kl. 245
254		
255		
256	108 Jesu, giv mig af din Fylde	Kl. 212
257		

Nr.	Freyl. Nr.
97 Herrnschmidt,	399 Er wird es thun, der fromme treue Gott
98 398 do.,	398 Er führt hinein, er muss auch
99 Freyl. 1704,	416 Das ist ja gut, was mein Gott will
100 Freyl. 1704,	734 Meinen Jesum lass ich nicht
101 Herrnschmidt,	417 Gott will's machen, dass die Sachen
102 Bernstein,	440 Zuletzt gehts wohl dem, der gerecht
103 Freyl. 1704,	438 Was zagstu Hertz von Angst bestürzt
104 v. Schultt,	412 Was bistu doch, o Seele, so betrübt
105 Drese,	436 Seelen-Weide, meine Freude
106 J. Eus. Schmidt	667 Fahre fort, Zion
107 Richter,	515 Es glänztet der Christen inwendiges
108 Richter,	666, Jesu, gib mir deiner Fülle

pag.	Nr.	
258	109	Gud min Siæl er stille Kl. 102
259	110	Min Gud jeg Hiertet før til dig
260		
261		
262		
263	111	O Jesu du est min, og jeg vil være din
264		
265		
266		
267	112	Jesus min Tillid er i Nød og min Frelser er i Live
268		
269	113	O Evighed du Glædsens Ord
270		
271		
272	114	Jerusalem! du høyt opbygde Stad
273		
274	115	Aabne mig de Perle-Porte
275		
276	116	Hvor deylig er vor Konges Bruud
277		
278		
279		
280	117	Vor Brudgom skal snart komme

Ewalds Sangbog er de første anstrengte Forsøg paa at oversætte Pietismens Sang til Dansk, men den er tillige en fattig Forløber for Troens rare Klenodie. Ewald har næppe haft Tid eller Evne til at vente paa den store Inspiration, derfor blev han kun en Versemager, men samtidig en Vejviser for een, der var større, og som forstod at stemme sin Harpe.

Nr.	Freyl. Nr.
109 Schade,	423 Meine Seel' ist stille
110 Schade,	443 Mein Gott, das Hertz ich bringe dir
111 Joach. Lange,	444 O Jesu du bist mein
112 Freyl. 1704,	564 Jesu meine Zuversicht und mein Heyland
113 Heunisch?,	582 O Ewigkeit Du Freuden-Wort
114 Freyl. 1704,	678 Jerusalem du hochgebaute Stadt
115 Dessler,	581 Öffne mir die Perlen-Thoren
116 Gottfr. Arnold,	584 Wie schön ist unsers Königs Braut
117 Freyl. 1704,	749 Der Bräutigam wird bald rufen.

Ewalds Evner laa paa et andet Omraade. Som enhver anden slesvigsk Akademiker var hans Dannelse den tysk-latinske, mens hans Modersmaal var Folkemaalet, det ringeagtede. Baade det og Skolesproget klinger med, naar han oversætter de tyske Tekster til dansk »En svar Sten« (ein schwerer Stein), »Ryste dig . . .« (Mache dich bereit). Det er Ord og Vendinger, som forraader baade Herkomst og Hemninger. Ewalds Venner lagde næppe Vægt paa den noget ubehjælpssomme Form, for dem var det Indholdet og Aanden, som betød alt. Hans Rim passede sikkert godt nok til Almuens aandelige Behov, og deres Betydning — ud over Dagen og Stedet — blev først og fremmest, at større Aander gennem dem fik *Kendskab til den nye Sang*. At Bogen blev baade benyttet og paaskønnet i de vaktres Kredse, ses bl. a. af, at Brorsons Melodiangivelser i flere Tilfælde viser tilbage til Ewalds Sange.¹⁰⁸)

¹⁰⁸) Op christen Siæl! op! op til Striid. Jfr. Kl. Nr. 93 (baade Ec. og Kl.)

Jesu, giv Seyer! Jfr. Kl. Nr. 92 (Ec. og Kl.).

Dend Kiære Sooles Lyys og Pragt. Jfr. Kl. Nr. 156 (F. og Kl.).

do. Nr. 169 (F. og Kl.).

Af Melodier, som Brorson formodentlig har kendt fra Ewalds Sangbog, og som i mange Tilfælde er overtaget af Pontoppidan, kan endvidere nævnes:

Dir, dir Jehova will ich singen (E. Ewald Nr. 35, Klenodiet Nr. 135)

Meine Seele, wilt du ruhn (67, 161)

Mein gnug-beschwerter Sinn (9, 183)

Auf!hinauf zu deiner Freude (83, 123)

Wer ist wohl wie du, Jesu, süsse Ruh (70, 98)

Es kostet viel ein Christ zu sein (48, 201)

Es glänzet der Christen inwendiges Leben (107, 245)

Fahre fort, fahre fort (106, 207)

Hüter! wird die Nacht der Sünden (1, 103)

Ihr Kinder des Höchsten, wie steht es um die Liebe (71, 188)

Jesu, gieb mir deine Fülle (108, 212)

O der alles hätt verloren (49, 238)

Der Tag ist hin (5, 209 221)

Ruhe ist das beste Gut (90, 184)

Ach möcht ich meinen Jesum sehen (68, 170)

Meine Armut macht mich schreien (63, 211)

Meine Seel ist still zu Gott (109, 182)

Meinen Jesum lass ich nicht (100, 110)

Man maa beklage, at ikke alle Melodihenvisningerne i Hefterne er anført i BSS. Ofte kan de være af Vigtighed m. H. t. Psalmerne Kronologi.

Inden for Brorson-Forskningen har man ment, at Brorson først ved Udgivelsen af *Schraders Vollständiges Gesangbuch in einer Sammlung alter und neuer geistreicher Lieder* (1731) fik Kendskab til de tyske pietistiske Psalmer. »Tæmmelig sikkert synes det at være, at de oversatte Psalmer ere udarbejdede her (i Tønder), idet der findes tilsvarende Originaler i den af Provst Schrader i Tønder udgivne Psalmebog«. ¹⁰⁹⁾ (Tuxen). Og endnu i I. Bind af BSS er Udgifveren, vor fortjenstfulde Brorson-Kender, Dr. L. J. Koch, meget utilbøjelig til at ændre ved den traditionelle Opfattelse, at det var i Schraders Psalmebog, at Brorson »fandt saa godt som alle de Psalmer, han i de følgende Aar oversatte fra Tysk til Dansk. Den stillede ham Ansigt til Ansigt med Tysklands rige Salmedigtning«. ¹¹⁰⁾

Men det forholder sig anderledes. *Det var Enewald Ewald, som allerede i 1718 bragte Freylinghausens Samlinger til Slesvig* og i de følgende Aar prøvede sine Kræfter paa at oversætte en betydelig Del af disse Psalmer til Dansk.

I de samme Aar opholdt den unge Brorson sig i umiddelbar Nærhed af Højst. Selvfølgelig — kan man rolig sige — har han i de Aar kendt Ewald, sandsynligvis har de staaet hinanden næs, og begge har været blandt dem, som gik ind og ud i Bedsted Præstegaard hos Broderen Nicolai Brorson. Saa tidligt lærte Brorson den nye Sang at kende. Har han ogsaa i de Aar prøvet sine Kræfter? Ewald har sikkert haft Brug for en Haandsrækning, da han forberedte Udgivelsen af sin Sangbog, og Brorson var allerede dengang ikke ukendt som Digter. ¹¹¹⁾ Da Sangbogen har talt mindst 280 Sider, og selve Oversættelserne kun kan have fyldt henved Halvdelen af Bogen, maa man antage, at Resten har indeholdt danske Psalmer og Sange i den nye Stil. *Hvad stod der paa de hvide Blade?* Vi har i

¹⁰⁹⁾ L. R. Tuxen, *Hans Adolph Brorsons egne Psalmer og aandelige Sange* (1865), p. XXI.

¹¹⁰⁾ L. J. Koch, *Salmedigteren Brorson*, 1932, p. 62–65.

¹¹¹⁾ *Mindedigt over Nicolai Brorsons Hustru*, 1721.

Øjeblikket ingen Holdepunkter for at vide noget herom.*)

Som det ses, har Ewalds Samling ikke megen Lighed med Ægidius-Psalmebogen, det var heller ikke at vente. Mens sidstnævnte fortrinsvis saa tilbage og kun i ringe Grad tog Hensyn til den nyere (og næsten slet ikke til den nyeste) Psalmesang, er Forholdet her omvendt. Af de lidt ældre Digtere er endnu repræsenteret Scheffler (med 5 Oversættelser), Paul Gerhardt (5), Liscow (3), Heinrich Müller (2), Sriver (1), H. Held (1), Heermann (1), Rist (1), men ellers er det saa afgjort den nye pietistiske Sang, som præger Bogen. Af *Richter* er oversat 9, *Schade* følger med 6, *Knorr v. Rosenroth* 4, *A. Dreese*, *Bernstein* og *Lorenz Lorenzen* hver 3, *Freylinghausen*, *Koitsch* og *Lange* hver 2, og for første Gang optræder nu ogsaa *Gottfried Arnolds* og *J. W. Petersens* Sange i dansk Oversættelse (henholdsvis 5 og 3).

I Rostgaards Fortegnelse er kun Sangenes Begyndelsesstrofer anført, selve Teksten maa man altsaa søge andetsteds. Selv om Ewalds Sangbog synes sporløst forsvundet, er en Del af hans Sange dog bevaret i haandskrevne Samlinger og i et enkelt Tryk, et hidtil ret upaaagtet Tillæg til Ægidius' Psalmebog fra 1743. Men forinden Afskrifterne fremdrages, maa vi først se lidt paa selve Findestedet og paa de Forhold, som knytter sig til det. Det er ogsaa en Del af det Vildnis, som den sønderjydske Sang ligger tilgroet og skjult i.

*) Men man maa sikkert regne med, at Bogen ogsaa kan have indeholdt Brorson-Psalmer. I et Eksempplar af Varnæs-Psalmebogen 1744 (Institut for dansk Kirkehistorie) har Ejeren, Esther Petersen af »Alsleben«, dvs. Alslev i Højst Sogn, skrevet følgende Vers, der sandsynligvis maa tillægges Brorson. Da de ikke findes i Klenodiet, kan de være afskrevet efter Sangbogen.

O Jesu! hierte milde
Og yndigste Guds lam!
O! tænk dog, hvad det vilde
Mig være for en skam,
Om ieg dig, du som mig
Med blodig kamp har vunden,
Saa troløs blev befunden
At kunne miste dig.

Ney, ney min lyst og ære,
Du er mig alt for sød,
Ney din jeg vist vil være,
Det gielder liv og død.
Lad komme, hvad der vil,
Jeg vil det alt bestride
Og intet andet vide
End høre Jesum til.

I Thottske Samlinger i det kongelige Bibliotek findes tre haandskrevne Psalmesamlinger (Nr. 202, 203, 204 8°), af hvilke i hvert Fald de to første maa inddrages i denne Undersøgelse, foreløbig dog kun Nr. 202. Samlingen indeholder 123 Psalmer og fremtræder som en rigtig Bog, men uden Titelblad, opdelt i 31 Afdelinger, begyndende med Julekredsens Psalmer (Advent, Jul, Nytaar og Helligtrekonger), og afsluttende med Morgen- og Aftenpsalmer. Bagest i Bogen staar — med fremmed Haand¹¹²⁾ — »Alle disse ere oversatte og med fliid reviderede af E. O. Schwartzkopf«.

Tilsyneladende er her ingen Problemer. Men ser man nøjere paa Samlingen, bliver man hurtig klar over, at Ordene »alle disse ere oversatte . . . af E. O. Schwartzkopf« maa dække over en Misforstaaelse. Forfatteren og Oversætteren kan ikke være Schwartzkopf. I Virkeligheden har vi her foran os en af dansk Psalmehistories mest interessante Kilder. Adskillige Forskere har haft Kendskab til disse tre Haandskrifter og har udtalt sig om dem, men deres Undersøgelser har ikke været dybtgaaende nok til, at Gaaderne blev opklaret. Samlingerne er først omtalt af *Brandt* og *Helweg*, som ogsaa har optrykt en Del af Psalmerne (Bd. II, 54 ff.) i den Tro, at Oversætteren (eller Forfatteren) virkelig var E. O. Schwartzkopf. Hvem Schwartzkopf var, lader Forfatteren staa hen i det uvisse: »Han er iøvrigt ubekjendt. Kun nævnes han flere Gange mellem de Opvakte paa Christian VI's første Tid og synes at have været en anset boddende Mand i Kiøbenhavn«. ¹¹³⁾

J. N. Skaar, den kendte norske Hymnolog, har ogsaa kendt Haandskrifterne og har fortrinsvis undersøgt Thott 203, som »synes at være en Sammenhæftning af flere forskellige Haandskrifter«. ¹¹⁴⁾ Han har ogsaa paavist, at flere Forfattere, først og fremmest H. A. Brorson, er repræsenteret her. Kun een af de mange Psalmer mener Skaar »med Sikkerhed« at kunne tillægge Schwartzkopf. Skaar har ogsaa fundet — eller rettere faaet — nye Oplysninger¹¹⁵⁾ om *Schwartz-*

¹¹²⁾ Haandskriften er *ikke* — som anført i BSS III, 402 — Schwartzkopfs egen. Hvis det var Tilfældet, vilde hele Forholdet være endnu mere uforstaaeligt. Man maatte i saa Fald regne med et bevidst Falsum fra hans Side. Jeg skylder Hr. Førstebibliotekar Kåre Olsen Tak for Hjælp ved Tydningen.

¹¹³⁾ Den danske Psalmedigtning II (1847), p. 360.

¹¹⁴⁾ Norsk Salmehistorie II (1880), p. 295 f.

¹¹⁵⁾ Norsk Salmehistorie I (1879), p. 598.

kopf. Edvard Ottosøn S. var født i Mangers Præstegjæld i Nordlandet i 1700, blev dimitteret fra Bergen i 1719 og kom som Student til København, hvor han blev Skolemester, Korrektør og Translatør ved Vajsenhuset. Han døde formodentlig i denne Stilling efter 1758.¹¹⁶⁾

En lille, men grundig og instruktiv Afhandling af Sognepræst *P. Severinsen* om »E. O. Schwartzkopfs Salmedigtning«¹¹⁷⁾ (1908) bragte Problemerne videre mod en Løsning, men heller ikke mere. Som den første har *P. Severinsen* ogsaa inddraget *Thott 202* i en kritisk Undersøgelse og naar til det Resultat, at det er tvivlsomt, at Oversætteren kan være Schwartzkopf. »Thi det paafaldende er, at i denne Samling findes ikke een af de Salmer, der ellers er bevidnede som Schwartzkopfs. Man faar Mistanke om, at han kun har gennemgaaet en andens Manuskript, og at kun Rettelserne i Manuskriptet er hans«. Men denne Mistanke forvandles til Vished, naar man analyserer Samlingen og søger at udskille de forskellige Kilder, hvorfra Psalmerne er hentet. Ikke een af dens Psalmer kan med nogen Sikkerhed tillægges Nordmanden E. O. Schwartzkopf. Da *P. Severinsen* ikke har haft Kendskab til Bogens Hovedkilder, Enewald Ewalds og Lucoppidans Oversættelser, formaaede han ikke at drage den endelige Slutning, som maa være den, at *Schwartzkopf hverken som Forfatter eller Oversætter har haft noget som helst med Samlingen at gøre*. Selv om en fremmed — senere — Haand har skrevet paa Bogens sidste Blad: »Alle disse ere oversatte og med fliid reviderede af E. O. Schwartzkopf«, maa denne Paategning skyldes en Misforstaaelse. Den anonyme Psalmesamling stammer rimeligvis fra Schwartzkopfs Bo, han kan have faaet den af Enewald Ewald i de Aar han var knyttet til Vajsenhuset.

Haandskriftet er skrevet med to forskellige Hænder. Hovedparten af Psalmerne saavel som Overskriften over de forskellige Afsnit med fast og tydelig Haand, men ved Slutningen af nogle af Afdelingerne har en anden — muligvis senere — Haand tilføjet en Del Psalmer, som næsten alle er af Brorson, men i en Form, som afviger en Del (stundom ret betydeligt) fra Teksten i Hefterne og i Klenodiet, og som derfor maa antages at være ældre end 1732—39.

Undersøger man Materialet nærmere, viser det sig, at det hidrører

¹¹⁶⁾ Disse Oplysninger er siden blevet korrigeret af *P. Severinsen*, jfr. Note 117. *H. Ehrencron-Müller*, *Forfatterlexikon VII*, p. 283. Schwartzkopf blev afsat fra sin Stilling ved Vajsenhuset 1733 og delte saaledes Skæbne med adskillige andre af de af Ewald paa-virkede unge. Han døde i København i 1753 som »*Studiosus emeritus*«.

¹¹⁷⁾ KS 5 R., IV, p. 517—21.

fra to forskellige Kilder, som en anonym Redaktor (næppe Schwartzkopf) maa have benyttet og sammenarbejdet til et Hele. Den ene Kilde, *en sønderjydske*, omfatter Julekredsen (36 Psalmer), Paaske-tiden (12), Pinsen (med Himmelfart og »Helliggørelsen«, ialt 4), Bordsalmer (3), Morgen- og Aftensalmer (36). Resten — ialt 45 Ps. fordelt paa ikke mindre end 18 Afsnit — kan man kalde en *kongerigske* Kilde. Den bestaar af ældre Oversættelser, hovedsagelig *Lucoppidans* Bearbejdelse af Ægidius (17), eller Psalmer fra ældre Samlinger som Cassubens Psb. 1681 (3), Elias Naurs Zions Sange og Sucke, 1688 (2), Ægidius' Psb. (5), Grabows En værdig Gæst (1725) oversat af Eiler Hagerup (5). Kun et mindre Antal (ialt 8) lader sig ikke identificere uden en nøje Gennemgang af Datidens spredte og delvis ukendte Opbyggelseslitteratur, hvilket falder uden for dette Arbejdes Ramme.

Oversigt over Indholdet af Thott 202 fordelt efter Forfattere:

Afsnit:	Antal	E.E.	?	Brs.	Luc.	Cas.	Naur	Ægi.	Gra.	uk.
1. Advent	5	1	4							
2. Julepsalmer	18	2	12	4						
3. Nytaar	4		2	2						
4. Om Jesu Navn	7		7							
5. Helligtrekonger	2		2							
6. Paaske	3	1	1	1						
7. Om Christi Lid.	9			1	5 ¹⁾		1 ²⁾			2 ³⁾
8. Himmelfart	1		1							
9. Om Helliggørelsen ...	1	1								

- ¹⁾ Lucoppidan a. S., p. 51. Jesus er mit Liv i Live. Nogle aandelige Psalmer af Tydsken oversatte paa Danske af F. R. (1718). Pont. Nr. 68.
Lucopp. p. 50. Naar min Synd mig vil krenke. (Ægidius Nr. 75). Pont. 70 (Rostgaard) 1738.
Lucopp., p. 54. O kiere Jesu, hvad har du begaaet. (Æg. 72). Pont. 72.
Lucopp., p. 52. Et Lam gaar hen og skylden bær. (Æg. 81).
Lucopp., p. 55. O! Verden! see hvor Livet (O Welt, sieh hier dein Leben).
- ²⁾ E. Naur, Hans fængsel min frihed skal være Zions Sange og Sucke. Den syvende Uges eller Langfredags Ps.
- ³⁾ Ukendt. O Jesu, ved dit Blod/ En Naadestool saa god.
Ukendt. Gud berede selv min tunge. Teksten er skrevet med samme Haand, som har tilføjet Brorson-Psalmerne. Umiddelbart efter følger: Gak hen i Gethsemane. Muligvis finder man her en af de første Psalmer af Brorson:

Gud berede selv min tunge,
Nu jeg vil om Jesu Død
Og udstandne pine siunge
Sampt det rosens blod, som flød
Af hans gandske legeme,
Mig og alle syndere
Til husvælelse og glæde,
Derom vil mit hierte quæde!

Tak Gud fader vil jeg sige,
Tak jeg giver og hans Søn,
Tak til Aanden og deslige
Jeg frembærer i min bøn,
For den store Salighed,
Som mig er forhvervet ved
Christi dyre saar og vunder,
Lægedom jeg har derunder.

Intet ondt, o Jesu, findes,
Som du jo at smage fik!
Du maae fanges, du maae
bindes,
Paa din Ryg der svøber gik;
Du af tørst og hunger veed,
Armod og gienvordighed,
Fristelse og spot dig møder,
Folkets had og løgn dig døder.

Men hvad har vel aarsag været,
At du saa mishandlet blev?
Hvem har vel din kraft
fortæret?
Mine synder vercket drev,
Jeg din drabsmand været har,
Og det strenge kors du bar,
Du for min skyld maatte drage,
Over mig du har at klage.

Du paa dig godvillig haver
Taget al min synd og straf,
Til al piine, vee og plager
Du dig uden tvang hengav,
Det var mine hug du fik,
Det var i mit sted du gik,
At du kunde mig bevare,
Vilde du dig selv ey spare.

Synden voldt dig al den quide,
Synden voldt dig al den vee,
Og fortræd du maatte lide,
Synden voldt dig al den spee,
Synden voldt dig al din nød,
Synden voldt, at du blev død
Synden voldt dig al din smerte,
Som der smeltede dit hierte.

Meget dybt for mig du vadet
Ey i vand, men udi blod,
Dig for min skyld persen skadet,
Jeg maa sige: du var god.
I min kiortel du dig drog
Tornen af min fod du drog,
Og den i dit hoved satte,
Er det ikke høyt at skatte?

Dette vil jeg ey forglemme,
Jeg det heller ikke maae,
Mund og hierte sig skal stemme,
Og for Gud paa harpen slaae;
Jeg slet ikke tie vil,
Hvad jeg har, jeg lader til,
Tak vil jeg min Jesum yde
Og mig i hans verdskyld fryde.

Tak, jeg siger dig, o Christe!
Tak, fordi du kom herved,
Tak, fordi du lod dig friste!
Tak for al din kierlighed,
Tak for broders hiertelag,
Tak fordi du drev min sag,
Tak for hver en torn dig
stødte,
Tak for alt det blod, du blødte.

Tak for al din qual og quide,
Tak for al din drøvelse,
Tak, fordi du lod dig slide,
Tak for al din spot og spee,
Tak for løggen, som du leed,
Tak for kampen, som du
streed,
Tak for pidsket ryg og lænder,
Tak for giennemboret hænder.

Tak for alle dine vunder,
Og den salighed deraf,
Tak for trøsten derpaa grunder,
Tak for al udstanden straf,
Tak for hvert et saar du fik,
Tak for hvert et fied du gik,
Tak for smerte stoer og liden,
Tak for aabnet hul i siden.

Tak, fordi du død er vorden,
Tak, for du begravet blev,
Tak, for du opstod af jorden,
Tak for Satan du bort drev,
Tak, fordi du opad drog
Tak, for riget du indtog;
Tak jeg dig her først vil sige,
Tak og siden i dit Rige.

Nr.	Antal	E.E.	? Brs.	Luc.	Cas.	Naur	Ægi.	Gra.	Uk.
10. Tro og Tillid	2				2 ⁴⁾				
11. Om falsk og sand Christendom	1						(1) ⁵⁾		
12. Guds Forsyn	1				1 ⁶⁾				
13. Kiærlighed til Jesum .	1								1 ⁷⁾
14. Kors og Trængsel	1					1 ⁸⁾			
15 Om Døden	2					1 ⁹⁾		1 ¹⁰⁾	
16 Om den Hl. Aand	2	2							
17 Om Fornægtelse	2			2 ¹¹⁾					
18 Om Bønnen	1								1 ¹²⁾
19 Om Helvede	1						(1) ¹³⁾		
20 Om Troens Artikl.	1								1 ¹⁴⁾
21 Om Omvendelsen	5			1 ¹⁵⁾	1 ¹⁶⁾		(1) ¹⁷⁾	2 ¹⁸⁾	

⁴⁾ Lucopp., p. 81. Hvo ikkun Herren lader raade. Fr. Rostgaard 1718 og 1738.

Lucopp., p. 78. Befal Gud dine Veje/ Paa ham din Omhu kast. (Æg. 289).

⁵⁾ Du siger, at du er en Christen (Ægidius 275. Her i bearbejdet Form).

⁶⁾ Lucopp. p. 77. Min Siel og hierte jeg til Gud (jfr. Rostgaard 1718, Pont. 179).

⁷⁾ Ukendt. O! Jesu himmel-herlighed/ Som gjør os verden leed og keed.

⁸⁾ Cassubens Psb. 1681, p. 1079. De som er til Guds rige fød/ Veed her af liden glæde. (Dorethe Engelbrets Daatter).

⁹⁾ Hiem! Ach hiem til Himmerige, E. Naur, Zions Sange og Sucke. 1688, Vers 13 og 14 af Jesu! du min Hierte-Glæde.

¹⁰⁾ Op til Himlens Englers Skare, findes i En værdig Giæst ved Alle Herrers Herrens Boord, skreven af Georgio Grabow, er oversat paa danske af Mag. Eiler Hagerup, 1725, p. 250. Rostgaard 1738, p. 23.

¹¹⁾ Hvad gaar mig Verden an, Lucopp. p. 82. Rostgaard 1718. Jesu du min Glæde (Æg. 298, har i ændret Form), forskellig fra Lucopp. p. 69, Rostgaard og Pont. Nr. 357 (B. Kaas).

¹²⁾ Ukendt. O Fader vor/ I Himlen boer.

¹³⁾ O Evighed, du Torden lyd/ Du Siæle Sverd og hjerte Spyd. (Æg. 406, beslægtet), forskellig fra L. Thuras Oversættelse i Adskillige Poetiske Sager, 1721.

¹⁴⁾ Ukendt. Vi troe og haabe paa een Gud/ Som alting skabte ved sit Bud.

¹⁵⁾ Herre jeg har handlet ilde/ Lucopp. p. 21 (Æg. 219, Pont. 268). Sydens Last mig trykker saa.

¹⁶⁾ Udaf det dybe svelg, udaf min trængels hule, Cass. p. 1048.

¹⁷⁾ Gud siger: saa sandt Gud jeg er. Beslægtet Æg. 211.

¹⁸⁾ Jeg skal nu for Guds Domstoel føres. Grabow, p. 208 (Elmenhorst,

Nr.	Antal	E.E.	? Brs.	Luc.	Cas.	Naur	Ægi.	Gra.	Uk.
22 Om Guds Ord	1						(1) ¹⁹⁾		
23 Et hl. Levnet	2			2 ²⁰⁾					
24 Før Commun.	2			1 ²¹⁾				1 ²²⁾	
25 Om Alterens Sacr.	1			1 ²³⁾					
26 Efter Comm.	2			1 ²⁴⁾			1 ²⁵⁾		
27 Taksigelse eft. Afløsn.	3			1 ²⁶⁾				1 ²⁷⁾	1 ²⁸⁾
28 Om Troens Frimodigh.	2			1 ²⁹⁾	1 ³⁰⁾				
29 Spise Ps.	3		3						
30 Morgen Ps.	20	1	13	4 ³¹⁾					2 ³²⁾
31 Aften Ps.	16	4	10	2 ³³⁾					

I Hans Adolf Brorsons samlede Skrifter (III, p. 400 ff.) er Samlingen omtalt (Signatur T¹), da den indeholder 8 Psalmer af Bror-

Ich soll vor Gottes Richtstuhl gehen, oversat af Eiler Hagerup). O Jesu, som med haarde Død, do. p. 212.

- ¹⁰⁾ Søde Jesu! Vi er her (beslægtet Æg. 362, forskellig fra Lucopp. Rostgaard, Gestrup og Pont.).
- ²⁰⁾ Hielp mig min Gud, jeg efter dig/ Af hiertet maa forlænges, Lucopp. p. 60. O Gud, du fromme Gud/ En kilde til al gave, Lucopp. p. 86 (forskellig fra Æg. 260 – Pont. 318).
- ²¹⁾ Op, op min Siel opmuntre dig, Lucopp. p. 36. (Æg. 16).
- ²²⁾ Nu skal du min Siel dig smykke, Grabow, p. 226. (Rostgaard 1738, p. 105).
- ²³⁾ O Jesu paa din Alter-fod, Lucopp. 41 (Kingo, herfra til Æg. 247. Lucoppidan har benyttet Æg.).
- ²⁴⁾ Hav Jesu tak, hav evig tak. Lucopp. p. 43.
- ²⁵⁾ Betænk, min siel, at denne dag, Æg. 36.
- ²⁶⁾ Gud haver elsket Verden saa, Lucopp. p. 28.
- ²⁷⁾ Min Gud jeg atter nu igien/ Fra Syndens Last er friet, Grabow, p. 217.
- ²⁸⁾ Ukendt. Lov skee dig Gud i himmerig/ Som elskte os saa inderlig.
- ²⁹⁾ Hvorfor vil jeg mig bedrøve? Lucopp. p. 70 (Æg. 310).
- ³⁰⁾ Fryd dig, o mit hierte/ thi din bangheds smerte. Cass. p. 1007 (Fr. Brandt, Siælens Seyr ved Jesu Saar).
- ³¹⁾ For dig i denne Morgenstund, Lucopp. p. 4 (Æg. 14).
O Jesu, søde Lyss./ Nu Nattens Mørk sig ender (Enewald Ewald?) en anden Oversættelse Lucopp. p. 10. Thott 202 beslægtet med Tillæg til Ægidius (1743) Nr. 121.
Himlens Gud og Jordens Herre, Lucopp. p. 10 (Æg. 5).
I denne morgenstund vil jeg tilføje, Lucopp. p. 8 (Æg. 7).
- ³²⁾ Ukendt, Bort al min Sorig bort,
Ukendt, Den mørke Nat nu svinder hen.
- ³³⁾ Kom min Sieles Sool og glæde. Lucopp. p. 11 (Æg. 31). Vore trette øyen-laage/ Lukkes nu af Søvnens til, Lucopp. p. 13 (Æg. 22).

son. Disse sidste er efter Udgiverens Mening dog først tilføjet efter 1732, men dog næppe senere end 1730erne.

Hvor tidligt selve Thott 202 maa dateres, lader Forfatteren staa hen i det uvisse.

Dateringen af dette Haandskrift er overmaade vanskelig, da man kun har faa, og tilmed ret usikre Holdepunkter.

Det er desuden uklart, hvortil Bogen er bestemt. L. J. Koch antager, at den er samlet »til rent opbyggelig brug«. Men der er ogsaa en anden Mulighed, som maaske er mere nærliggende, og som i hvert Fald bør undersøges, da dette Haandskrift i høj Grad vedrører Emnet i nærværende Afhandling. Først maa man dog spørge, om en Datering er mulig.

Den kongerigske Del af Samlingen bestaar, som vi har set, af ældre Psalmer og Oversættelser. Der er her ogsaa optaget nogle af Rostgaards Oversættelser, som ikke findes i hans Udgave 1718 og kun kendes fra Dansk Oversættelse af Fire og Tredive udvalde Tydske Psalmer (1738). Tilsyneladende maa den kongerigske Del altsaa være yngre end 1738. »Naar mig min Synd vil krænke« findes imidlertid hos Lucoppidan, 2 andre Oversættelser, »Op til Himlens Englers Skare« og »Nu skal du min Sjæl dig smykke«, er allerede trykt 1725 i Eiler Hagerups Oversættelse af Grabows Bog. Her er to Muligheder, enten er Hagerup den rette Oversætter, eller ogsaa *maa der være ukommet en nu ukendt Udgave af Rostgaards Oversættelser mellem 1718 og 1725*. Det sidste er vel det sandsynligste. Men ogsaa den af Rostgaard (i Psalmefortegnelsen) benyttede (ældre) Udgave af Gudelig Længsel (Lucoppidan) er gaaet tabt. Originaludgaven indeholdt nemlig — foruden Psalmerne — et Tillæg: De paa Zions Bierg opsamlede Ax af Bertel Jacobsen »i lille Fergestræde« (jfr. p. 165 f.).

Samme Bertel Jacobsen skal ogsaa have bekostet »Træpladerne« og desuden Bogens Trykning. Dette Tillæg er udeladt i den senere, nu kendte Udgave. Man kan saaledes ikke komme Sagen stort nærmere end til at sige, at den kongerigske Kilde maa være samlet efter 1725.

Vanskelighederne ved Dateringen af den slesvigske Kilde er ikke mindre. Som vist i Oversigten bestaar den fortrinsvis af ukendte Oversættelser, men man finder her Oversættelser af Ewald (Sangbogen 1721) og Psalmer af Brorson. Da de 7 af Brorsons Psalmer i Samlingen findes i »Nogle Julepsalmer« (1732), kunde det anses som Bevis for, at den slesvigske Kilde maatte være yngre end 1732. Det antages da ogsaa af L. J.

Koch.¹¹⁸) Men da dette Hefte næppe — som almindelig antaget — er udgivet af Brorson i det nævnte Aar, men kun er et Markedstryk, som Bogføreren Claus Kiesby lod trykke i Hamborg eller Flensborg i 1732, maa disse Psalmer være af ældre Dato. De mange Varianter — særlig i Paaskepsalmen¹¹⁹) peger i samme Retning. Der er altsaa intet til Hinder for, at den slesvigske Kilde kan være samlet sidst i 1720erne.

Som vi saa, bestod Enewald Ewalds Sangbog 1721 udelukkende af Oversættelser af Psalmer i Geistreiches Gesangbuch (1704 og 1714). Ogsaa de nye Oversættelser i den slesvigske Kilde har samme Forlæg, men hertil kommer nu det bemærkelsesværdige, at ogsaa *Neues Geistreiches Gesangbuch* (1714) er benyttet som Forlæg. Baade i Sprog og Stil synes de at staa Ewalds Oversættelser saa nær, at man kan gaa ud fra som nogenlunde sikkert, at de maa stamme fra samme Pen. Er det Tilfældet, *har Ewald fortsat sit Arbejde som Oversætter efter 1721 og har nu ogsaa benyttet Neues G. G.*

4. Enewald Ewalds senere Oversættelser

Vi vil nu først se paa de Oversættelser i *Thott* 202, som formentlig hidrører fra Ewalds Sangbog.

¹¹⁸) BSS III, p. 401.

¹¹⁹) Thott

f. Ex. 1,2 *Thi* Jesus — —

3,2 — 6

Hvem vilde da vel være seen
at vaage. Jesus *vagen* blev
Og mørkhed med sin glands
fordrev

Halleluja lad klinge da al
Verden om
og give gienlyd i hvert rom.

4,3 med *lystigt* mod
10,3 Bort med det slemme
Vellyst-fad

11,3 Jeg vinde vil just med
dit blod
Og træde satan under fod.

A. (1732) jfr. BSS III, p. 406

At Jesus — —

Hvem vild da være Stock og
Steen

Vaag op/ mens Jesus vaagen
blev/
Og Mørckhed med sin Glands
fordrev

Hallelujah lad klinge da al
Verden om
Ja skingre i hvert Engle-Rum.

med freydigt Mood.

Bort med den stinckend
Vellyst-Rad

Frisk! Jeg vil vinde ved dit
Blod

Og slide Sathan under Fod.

Advent

Wie soll ich dich empfangen, Paul Gerhardt. Freyl. Nr. 24. Schra-
der Nr. 12. Ewalds Sangbog Nr. 11.

1.

*Hvorledes skal ieg møde
Og dig undfange vel
Du, som vil ret forsøde
Min Sorg til liv og Siel?
O Jesu! Siele-Spise,
Og søde Frelsermand,
Du mig det klarligt vise,
Hvad dig best tekkes kand.*

2.

Dit Zion strøer nu Palmer
Og grønne greene ud,
Men ieg frembær i Psalmer
Mit Sind for dig, min Gud!
Mit Hierte grønt skal være
i lov og lydighed,
Dit Nafn skal det saa ære,
Som det best kand og veed.

3.

Hvad lod du vel tilbage,
Som tiente til min Fred,
Da ieg maatte forsage
I min Elendighed?
Da ieg var af dit riige
forskudt med ret og skiel,
Dig vilde til mig fige
O! min Immanuel.

4.

Jeg laae i baand og fængsel,
Men du udriver mig,
Jeg stod i Spot og Trængsel,
Du gjør mig stor og riig,
Ophøyer mig til ære
En Skat du mig frembær,
Som intet kand fortære,
Men uforgænglig er.

5.

Hvad drev dig vel, o Herre!
Til mig fra Himlen ned?
Kun at du monne bære
den største Kierlighed,
Til Verden, som i Plage
Og Nød saa er bestædt,
At man ej kand beklage
Og nok udsige det.

6.

Det, skriv dig i dit Hierte
O Hoytbedrøvet hær!
Hos hvilken Sorg og Smerte
Sig samler meer og meer;
Vær uforsagt, du haver
Her Hielp for al din Nød
Den dig med trøst begaver,
Udkommen fra Guds Skiød.

7.

I tør nu ej for(sage?)
Ej sørge nogen Tiid,
Hvorledes I kand drage
Ham ned med Eders Flid,
Hand kommer nu med Ville
Er fuld af Kierlighed,
Al angst og Nød at stille,
Som hand for Eder veed.

8.

I tør og ej forskrækkes,
For Eders Synde-Saar,
Af Jesu de tildekkes,
Som alle Ting formaar,
Hand kommer hver en Synder
Til Trøst og Salighed
Hand alle dem forkynder
En Arv i Evighed.

9.

Hvad vil I eder græmme
 For Satans Magt og Svig,
 Thi Herren Selv skal tæmme
 Dem alle hastelig;
 Hand er en mægtig Herre,
 Som hele Satans hær,
 der Jorden vil forverre,
 Bortblæser, som et vær.

10.

Hand skal da Verden dømme
 Den skeer Forbandelse,
 Men lyst og Naades Strømme,
 Hand lader sine see,
 Som elsker ham af Hierte;
 Ach, kom, O Frelser
 Og hent os fra al Smerte
 til lyss og lyst at see.

Jule-Ps. XIII

Fröhlich soll mein Herze springen, P. Gerhardt. Freyl. Nr. 24.
 Schrader Nr. 25. Ewald Lystig skal mit Hierte springe Nr. 12.

1.

Lystelig mit hierte springe
 Denne stund,
 Da hver mund
 Blandt Guds Engle klinger,
 Høer, ach høer med største Glæde
 Luften skier
 Raaber her:
 Christus er tilstede.

9.

I som maa for Angest græde,
 Seer dog her
 Døren er
 Til den sande glæde,
 Fatter ham, hand eder føre
 Paa den Sted,
 Hvor Fortræd
 Eder ikke rører.

2.

Nu i dag gaar af sit Kammer
 Herrens Søn,
 Som vor kiøn
 Fører af al Jammer;
 Dig til gode Gud vil blive
 Menneske
 Og sig tee
 Ussel her i live.

13.

Skylden kand mig ei besvære,
 Thi dens last
 Er nu kast
 Paa Guds Søn at bære,
 Ingen Plæt man paa mig finder,
 Jeg er reen
 Uden meen
 Fri fra alle hinder.

8.

Kommer, lader os da løbe
 Med attraa
 Stor og smaa
 For ham sammenstøde,
 Elsker den, som elsker Eder,
 See den glands
 Som hver Sands
 Lys og Trøst bereder.

15.

Jeg vil dig med fliid bevare,
 Leve dig,
 Endelig
 Døe dig og henfare,
 Jeg med dig tilsidst vil stige
 Fuld af Fryd
 Fuld af Lyd,
 I dit æres Rige.

Oversættelsen er beslægtet med Teksten i Tillæg til Ægidius 1743, jfr. følgende Vers:

Thott 202: Ægidius-Tillæg 1743 p. 24:

Vers 7:

Midt iblandt sin Krybbes fliger	Nu hand i sin krybbe ligger
Mig og dig	Mig og dig
Hen til sig	Hen til sig
Kalder hand og Siger:	Kalder og saa siger:
Kiere, lader eders Plage	Kiere, lader eders plage
Svinde hen	Bræk og nød
Jeg igien	Legges ned,
Fører alt tilbage.	Jeg før alt tilbage.

Vers 8:

Kommer, lader os da løbe	Kommer lader os da løbe,
Med attraa	giører saa
Stor og smaa	stor og smaa
For ham sammenstøde	Gaaer i store hoobe!
Elsker den, som elsker Eder,	Elsker dend, som elsker eder,
See den glands	Seer dend stiern
Som hver Sands	Som os giern
Lys og Trøst bereder.	Lys og trøst bereder.

Vers 9:

I som maa for Angest græde,	I som staaer i angst og møde,
Seer dog her	Seer dog her
Døren er	Døren er
Til den sande glæde,	Til den sande glæde,
Fatter ham, hand eder føre	Fatter ham, hand eder fører
Paa den Sted,	Paa den sted,
Hvor Fortræd	Der ey nød
Eder ikke rører.	Eder meere rører.

Jule-Ps. XIV

Ich steh an deiner Krippe hier, P. Gerhardt. Freyl. 28. Schrader 27. Ewald ? (Nr. 14).

*Jeg hos din Krybbe stiller mig,
O! Jesu! som est Livet,
Jeg kommer her og skienker dig
Hvad du mig haver givet:
Tag bort, det er min Aand og Sind,
Siel, Hierte, Mod, tag alting ind,
Og lad det dig behage.*

Paaske-Ps. II

Triumph, Triumph dem Lamm, es lebt, J. W. Petersen. Freyl. 128.
Schrader 148. Ewald 26.

Triumph, Triumph vær Lammet, som nu lever
Vi er i ham og leve vel,
Triumph, det vinder og al Verden bever,
Men vi med glæde fyldes heel.

Nu Døden og dens Magt er overvunden,
Dens Brood tør vi ej meere skye,
Selv Helvede og Diævelen er bunden,
Og vi for Baande ere frie.

Vi er i ham forsonet og husvalet,
Bort er den Haandskrift og vor Skyld;
Ved Lammets Blod er alt nu nok betalet,
Hans Naade demper Vredens ild.

Der er nu Fred i Himlen og paa Jorden,
Thi Faderen selv vores er;
See dog, hvor meget got er os nu vorden
Ved Jesum Christ vor Herre kier.

Hand er jo den, som alt tilbage bringer,
Hvad Adam har fordervet her,
Seer dog, hvor alting ham saa vel gelinger,
Hans Frelsning meget større er.

Thi Synden er ei saasom Herrens Gave,
Hans Naade den vit overgaar,
Den anden Adam bedre ting maa have,
Her Guds Retfærdighed man faar.

O salig Gield, som denne Gud og Herre,
Til Frelsere fik naadelig;
O Kierlighed! Vi bleve altid verre,
Dog elskte hand os stadelig.

I Christne! Kommer eder nu at fryde,
Og lover Gud ret inderlig;
Lad Vandet bruse op, og Himlen lyde
Og Jorden stedse glæde sig.

I vores Konge vi og Konger ere,
Ei Lof for Kongen given er,
Vi i den elskte salig monne være,
Slet ingen Lof os tvinger meer.

Hvad vilt du selv endnu ved Loven virke?
Din Gierning er jo heel omsonst;
Kand dig ikkun din Midlers Naade styrke,
Saa finder du vist Gunst for Gunst.

Jeg, Jesu, vil for dig i Troen blive,
Din Hellighed den er jo min;
Jeg trøstig er, Hvo vil mig fra dig rive,
Beskierme mig! Jeg er jo din.

Hvad vil du Synd? Hand haver dig jo givet,
Den som mig elskte hen for mig,
Skal jeg endnu dig tiene her i Livet,
Da jeg er engang død for dig!

Jeg lever ej, min Jesus i mig bliver,
Den gamle Adam maa forgaa,
Mit Lyss opgaar og Skyggen fra mig driver,
Jeg Morgen-Stiernen seer opstaa.

Jeg staar nu op og føler Christi Kræfter,
Hvad jeg har seet, ieg vidne maa;
Jeg faar i Aanden Livets Træes Safter,
I Paradis maa jeg nu gaa.

Den gamle Himmel nu i mig forsvinder,
Den første Jord er ikke meer;
En ny Jord og ny Himmel jeg befinder,
Som nu udi mit Sind regier.

Jeg holder mig nu kun til Christi orden,
Min bøn og Sang er Aandens Røst;
Jeg nu til et nyt Creatur er vorden,
Jeg arver alt og vinder vist.

Triumph, Triumph, Jeg seer nu Seiers-Palmer,
De hvide Klæder vise sig,
Far Verden vel, nu hører jeg ny Psalmer,
Guds Glæde hviler over mig.

Det kongelige Zepter Lammet fører,
Og Bruden hersker vit og bredt;
Jerusalem og vores Gud regierer,
Thi glæde sig al Christenhed!

Om Helliggiørelsen I

Wie wird doch so gering! Die reinigung im herzen, Lorenz Lorenzen. Freyl. 74. Schrader 72, Ewald 22.

*Hvi findes dog saa faa,
Som Renselsen betragte,
Som skal i hiertet skee?
De den kun ringe agter!
Thi Verden mener da,
Sig ret at være reen.
Naar den engang for Gud
Nedfalder til et Skin.*

Naar til bestemte Tiid
Til Guds Bord man vil træde,
Saa gør man sig bereed,
At siunge og at bede,
Indtil det er forbi,
Saa gaaer det atter an,
Saa synker man paa Ny,
Naar, hvor og hvad man kan.

Dog tænker verden da,
At hun var rensed vorden,
Fordi hun tog i agt
Guds villie og orden,
Hun bliver i den Troe,
Og hvo som tvifl derpaa,
En Kietter kaldes hand,
Man Gud det klage maa.

Det heel en anden Sag
Om Rensels monne være,
Og om Fornyse,
Thi hvo den vil begiære,
Skal kicmpe dag og Nat,
Thi Guds børn altid har,
At bedre Sielens brek,
Som her ey ende faar.

Vort Hierte er en Brønd,
Af hvilken Synd kun flyder,
Som sig i Ord og Verk
Ret hastelig udgyder.
Hvo ey udtømmer den,
Og stopper Kilden vel,
Omvendes aldrig ret,
Faar ej Roe for sin Siel.

Ei Middel fattes her,
Gud dem tilfulde giver,
Naar man kun, som man bør
Hos Herrens ord steds bliver,
Men Verden altid skyer
Sit Kiøds Korsfæstelse,
Og da hun Kaarset flyer,
Kand mand ej bedring see.

Guds Øye Slangens Gift
Og Skalkhed monne hade,
Der seer, hvad intet duer,
Thi skal man alting lade,
Ja og det onde Skin,
At staa ved Christi Blod
Vort hierte bliver rent,
Saa er vor Vandring god.

O Jesu! du som mig
Det vilde kiende lade,
Giv at fremdeles jeg
Maa alle Synder hade;
At jeg maa voxte i
Min Sieles Renselse,
Og ende ved din Kraft
Min Helliggiørelse.

Om den Hellig Aand I

Komm, o komm du Geist des Lebens, Freyl. 154. Schrader 177. Ewald 29.

*Kom o Lifsens Aand, snart komme,
Sande Gud, fra Evighed!
Din Kraft tiene os til fromme,
Og opfyld med Herlighed.
Saa skal findes Aand og Lius
I det mørke Hjertes Huus.*

Du Geist des Herrn, der du —, Freyl. 148. Schrader 163. Ewald 30.

*Du Herrens Aand, du som fra Gud udgaar,
Og dog med ham i lige væsen staar:
Kraft af det høye kom, mig overskygge,
Kom til din Priis, paa dig vil jeg kun bygge
Bønhør hvad jeg vil sige.*

Morgen-Psalmer XVII

Morgen-Glantz der Ewigkeit, Knorr v. Rosenroth. Freyl. 604. Schrader 1033. Ewald 2.

*Evighedens Morgen-Glands
Lyss af Lyss, som vi maa prise,
Lad dit Lyss vor Siel og Sands
Denne Morgen Krafft bevise,
At ved din Magt vores Nat
Dæmpes plat.*

Aften-Psalme XII

Der lieben Sonnenlicht und Pracht, Scriver. Freyl. 614. Schrader 1052. Ewald 7.

*Den kiere Sooles Lys og pragt¹²⁰⁾
Fra Øynene bortrømmer,
Sig Verden har til hvile lagt,
Giør, Siel, nu hvad sig sømmer,
Trød frem for Himlens dør
Og siung, som det sig bør,
Lad dine Øyne, Aand og Sind
Til Jesum være rettet ind.*

¹²⁰⁾ Melodihenviisning i F.

Aften-Psalme XIV

Der Tag ist hin, mein Jesu, bey mir bleibe, Freyl. 616. Schrader 1056. Ewald 5.

*Dagen bortgaae, min Jesu hos mig blive,
O Sielens Lyss! snart Syndens Nat bortdrive;
Rind op i mig Retfærdighedens glands!
Det er nu tid, oplyss min Siel og Sands!*

Aften-Psalme XV

Mein Gott was soll ich singen, Freyl. 620. Schrader ÷. Ewald 6.

*Min Gud, hvad skal jeg siunge
Om al din Trofasthed?
Hvad offer skal min tunge
Fremføre dig herved.
At du saa est betenkt
For mig at bære Sorgen,
Og til en glædes-morgen
Mig haver haabet skienkt.*

Aften-Psalme XVI

Die Sonn/ hat sich mit ihrem Glantz, Steegmann. Freyl. 618. Schrader 1060. Ewald 8.

*Sig Solen har med hendes glands bortvendt
Og hvad hun skal, paa denne Dag fuldendet,
Den mørke Nat indtrænger sig med magt,
(- - - - -) Mennsker og Fæ til Hvile er lagt.*

Som hos Ægidius møder man ogsaa her den samme *Vaklen i Brug af Genus*: den Sted, din Behag, din Forsiun; *sønderjydske Ord og Vendinger* som: stor og smaa, *det heel en anden Sag* (om Rensels monne være). Eller de *samme ubehjælpsomme Gengivelser af den tyske Tekst*: Thi skal man alting lade¹²¹⁾ (drum muss man alles meiden), O salig Gield, som denne Gud og Herre/ Til Frelser fik naadelig¹²²⁾ (Wie seelig ist die Schuld, die den Erlöser/ Gefunden hat durch ihren Fall), *saa roer*

¹²¹⁾ Hvi findes dog saa faa, 7,2.

¹²²⁾ Triumph, Tr. vær lammet, som nu lever, 7,1 – 2.

jeg¹²³) (von meinen Wercken ruhn). Jeg stiller mig dog
hen¹²⁴) (Ich stell mich wieder ein).

Hovedparten af Oversættelserne i den sønderjydske Kilde findes imidlertid ikke i Ewalds Sangbog fra 1721, men da de er skrevet i samme Stil,¹²⁵) er det sandsynligt, at de ogsaa er af Ewald. Da det formodentlig har været hans Hensigt at skabe en dansk hallensisk Sangbog, er det naturligt, at han har fortsat sit Arbejde efter 1721 og nu ogsaa har benyttet *Neues Geistreiches Gesangbuch* som Forlæg. Det drejer sig om følgende Oversættelser:

*Advent*¹²⁶)

Op! Thi Dagen nu fremskinner
(Auf! auf! weil der Tag erschienen) Neues Nr. 1, Schrader 2.

Kiere Hierte, ach! med flid Jesu store gunst erkiende
(Liebes Hertz bedencke doch) Neues 5, Schrader 915.

Hvi kommer du, o Herre! Saa ringe og foragt?
(O wie niederträchtig kommst du) Neues 8, ÷ Schr.

Guds Søn kom selv fra Himlen ned Os til stor Gavn og Salighed,
(Gottes Sohn ist kommen) G. G. 2, Schr. 5.

Jul

Op! glæder eder hiertelig Hver Siel, som Synden plager.
(Auf! freuet euch von Herzens Grund) Neues 17, ÷ Schr.

¹²³) Du Herrens Aand, du som fra Gud udgaaer, 14,2.

¹²⁴) Dagen bortgaae, min Jesu, 4,3.

¹²⁵) *sin* Skjold (Naar jeg min Jesu har kun dig, 4,3).
til *den* Sted (Ach, hvor forskrekkes Verden, 3,3).
Skaade (Riegel) (Triumph, Tr., nu kommer, 4,4).
Og meen det ret (Immanuel, vi siunge dig, 11,2).
En ringe Skikkels gik han i (Guds Søn kom selv fra H. ned, 1,3).
Og Herre til Behaglighed, (do. 5,2.).
Ny Sind lod han os faae (Da nu det gamle Aar, 2,5).
er taalig som et Lam (Zions Døttre, I som, 4,1).
Som du dig plejer tee (Min Fader, fød mig til, 1,4).
At Gud vor Bøn blir tækkelig (Ak, hvor forskrekkes Verden, 7,4).
Mit Hierte lenker (= lencket), (Den klare Morgen nu fremtr., 9,3).

¹²⁶) GG = Geistr. Gesang.-B.
Neues = Neues geistr. Gesang.-B.

Min Jesu kier kand ej Herberge finde I Bethlehem udi sin Fædre-sted.
(Das Jesulein kann keine Herberg f.) Neues 20, Schr. 16.

O Kierlighed, som haver sønderrevet din Himmel og kom ned i
Usselhed!
(O Liebe, die den Himmel hat) Neues 34, Schr. 77.

Mit Hierte glad og lystig vær Og i det Høye svinge.
(Mein Herze schwinge dich empor) G. G. 34, Schr. 37.

Glæder eder, O I svage! Thi Gud Faders ord og Lyss.
(Seyd zufrieden) G. G. 36, ÷ Schr.

Ewig vil jeg lof dig siunge, O min Gud og Salighed,
(Ewig sey dir Lob gesungen) Neues 24, Schr. 23.

O største Glæde / Som er tilstæde, Og hyrder lære af Himlens hære,
(O grosse Freude! die auf der Weide) Neues 32, ÷ Schr.

Scer op, I Mennsker, Guds Søn et Mennisk vorden er,
(Seht auf ihr Menschen) Neues 35, ÷ Schr.

Drag ind til mig, min Jesu kier, Din Hvile i mit Hierte vær
(Zeug mein geliebtes Jesulein) Neues 35, ÷ Schr.

Immanuel, vi siunge dig, Du Lifsens Fyrste naaderig,
(Wir singen dir I.) Freyl. 43, Schr. 48.

O Jesu min! Min Broder fiin!
(Ach Jesulein, mein Brüderlein) Neues 16, ÷ Schr.

O største Gunst og Ære, Jesu blev mig arme liig,
(O grosse gnad' und liebe) Neues 32, Schr. 311.

Jeg hos din Krybbe stiller mig O Jesu! som est Livet,
(Ich steh an deiner Krippen) Freyl. 28, Schr. 27.

Nyt Aars Ps.

Da nu det gamle Aar bortflyder, Og Gud fornyer os i sig,
(Nachdem das alte Jahr verflossen) Freyl. 50, Schr. 58.

Hvo sig i Aand omskierer, Og som en Christen her
(Wer sich im Geist beschneidet) Freyl. 53, Schr. 62.

Om Jesu Navn og Velgierninger

I Zions Døttre, I som snart Vil see min Vens Gestalt og Art,
(Ihr Töchter Zions, die ihr bald) Freyl. 690, ÷ Schr.

Min Fader! føde mig, Lad mig dit Billed bære.
(Mein Vater! zeuge mich, dein Kind) Freyl. 62, Schr. 329.

Min Hierte Jesu, o min Lyst, Hvori jeg mig fornøyer.
(Mein Hertzens Jesu, meine Lust) Freyl. 61, Schr. 308.

Store Prophete! mit Hjerte begierer Stedse indvortes at læges af dig.
(Grosser Prophet mein Hertze) Freyl. 55, Schr. 301.

Naar jeg min Jesu, haver dig, Jeg Himlen ey begierer,
(Wenn ich Herr Jesu, habe dich) Neues 55, ÷ Schr.

O, Jesu, største Skat, En Skat, hvori jeg finder,
(O Jesu, höchster Schatz) Neues 51, ÷ Schr.

Det ord man høyt at agte bør, Det yndigt er at høre,
(Das ist ein theures Wort) Neues 46, Schr. 297.

Paa Hellig 3 Kongers Dag

Ach! hvor forskrækkes Verden nu, for dem, som Gud ret kiender,
(Ach, wie erschrickt die böse Welt) Freyl. 67, ÷ Schr.

Hvo i Hiertet vil erfare, Og derfor bemoyet er,
(Wer im Hertzen will erfahren) Freyl. 71, Schr. 68.

Paaskepsalmer

Triumph, Triumph, nu kommer hid Den Seier-Fyrste af sin Striid,
(Tr., Tr. es kommt mit Pracht) Freyl. 310, ÷ Schr.

Om Christi Himmelfart

I Christi Himmelfart jeg trøst Og haab til livet finder,
(Auf Christi Himmelfart allein) Freyl. , Schr. 151.

Spise-Psalmer

Vor Herre takker eviglig, Som fuld af godhed bliver,
(Dem Herren dancket allezeit) Neues 723, ÷ Schr.

Op! lader os vor Gud med glæde synge, Hvad i os er skal ham
Takoffer bringe.

(Auf, lasset uns dem Herren fröhl.) Freyl. 625, Schr. 978.

Den store Gud og al hans gunst ophøyer, Som os hans Faderlige Sind
tilføyer.
(Lobt und erhöht des grossen Gottes güte) Neues 726, Schr. 1046.

Morgen-Psalmer

Du Lysets Gud, for den selv Dagen maa Det morgen-rød og Solen
skamfuld staa,
(Du Gott des Lichts vor dem des Tages Schein) Neues 700, Schr. 1021.

Nu denne Nat sig endet har, Og mørket vige maae.
(Nun sich die Nacht geendet hat) Neues 705, Schr. 1035.

Den Nat er endt, Min Aand er vendt,
(Die Nacht ist hin/ mein Geist u. Sinn) Neues 698, Schr. 1019.

Nu Morgen-Solen rinder op, Med Lyst hun gaar mod Himlens top,
(Die Morgen-Sonne gehet auf) Freyl. 593, ÷ Schr.

Opmuntre dig, o kiere Siel! Thi Mørket fra os viger.
(Erhebe dich, o meine Seel') Freyl. 595, ÷ Schr.

Gud! du som selv est Lyss og Vej, Hvis Trofasthed sig ender ei.
(Gott! der du selber bist das Licht) Freyl. 597, Schr. 1026.

Op! op min Aand! til Gud dig sving, Med Glæde nu din Skaber siung.
(Auf, auf mein Hertz, zu Gott dich schw.) Freyl. 586, ÷ Schr.

Jeg af min hvile nu opstaar, Og til den sure Dag fremgaar,
(Nun tret ich wieder aus der Ruh) Neues 706, ÷ Schr.

Den klare Morgen nu fremtræder, Det skønne Lyss paa Himlen
deylig staaer,
(Der frohe Morgen kommt gegangen) Neues 694, ÷ Schr.

Det signe Gud, som mig af idel Naade Bevaret har fra Livs og
Sielens Vaade,
(Das walte Gott, der mich aus lauter Gnaden) Neues 692, ÷ Schr.

Christe, sande Siele-Lyss, Christnes Sool i Mørke.
(Christe! wahres Seelenlicht) Freyl. 589, Schr. 323.

O hellig, hellig, hellig Herre. Gud Fader, Søn og hellig Aand,
(O heilig, h. h. Wesen) Freyl. 907, ÷ Schr.

Vægter! skal da ingen sinde Natten svinde,
(Hüter! wird die Nacht der Sünden) Freyl. 599, Schr. 327.

Aften-Psalmer

O du Lifsens Sool og Sæde, Lyyss, som udaf Lyset gaar,
(Unerschaffne Lebens-Sonne) Freyl. 757, Schr. 1068.

Ach, min Jesu! see jeg træder, Nu, da Dagen nejer sig.
(Ach, mein Jesu; sieh ich trete) Freyl. 753, ÷ Schr.

Tag Frelser, mig til Roe i Dig, Og mig til dig ret føye,
(Mein Heiland! nimm mich ein zur Ruh) Freyl. 756, ÷ Schr.

Vær lovet Gud, at Dagen er fuldendet, Og at dit Sind dog ey er fra
mig Vendet,
(Gott lob! es ist nunmehr der Tag) Freyl. 680, ÷ Schr.

Dagen bortgaar med Solens glands og ære, Dagen bortgaar og
kommer aldrig mere,
(Der Tag ist hin, die Sonne gehet nieder) Neues 796, Schr. 1054.

Nu Natten skynder sig Og skiuler Jorderige,
(Die Nacht ist vor der Thür) Freyl. 754, Schr. 1057.

Dagnes og Natters Herre, Du som sover ingen Tiid,
(Herr und Gott der Tag' und Nächte) Freyl. 755, Schr. 1062.

Saa nu da atter er Af mine Dage her,
(So ist nun abermal von meiner Tage Zahl) Neues 719, Schr. 1067.

Min Gud! man Solen ey kand finde, Natten fremgaar med hastig
Trin,
(Mein Gott. Die Sonne weicht von Hinnen) Neues 718, ÷ Schr.

Gud har os ei til Vrede sat, Endskiønt os stinger Dag og Nat,
(Gott hat uns nicht gesetzt zum Zorn) Neues 714, Schr. 1061.

Af de 56 Psalmer, som denne Afdeling omfatter, staar de 27
i *Neues Geistreiches Gesangbuch* (1715), Resten i G. B. (1704
og 1714).

At Oversættelserne har Halle-Psalmebøgerne som Forlæg, er

tydeligt.¹²⁷⁾ Da kun 32 af de 56 er optaget i Schraders Psalmebog, maa alle Oversættelser stamme fra Tiden før dens Udgivelse, dvs. fra 1720erne. Det er et tydeligt Fingerpeg om, at Nordslesvig allerede i de Aar var rigt forsynet med tyske pietistiske Psalmer — i begge Sprog.

Brorson maa allerede i sine unge Aar (i Bedsted og Løgumkloster) have lært den nye Sang at kende. Mange af de Psalmer, han oversatte, var allerede i Forvejen oversat til dansk, og at Brorson har kendt disse Oversættelser, maa anses for sandsynligt. Følgende Eksempler tyder paa det:

Ewald:	Brorson:
<i>Min Jesus kier kand ej Herberge finde¹²⁸⁾</i>	<i>Vor Jesus kand ey nogen herberg finde</i>
I Bethlehem udi sin Fædre-sted,	I Bethlehem, sin egen fædre-bye,
Hand lader sig i slette Klude	Hand lader der i ringe svøb
binde,	sig binde
Blandt Fæ og Quæg hans Leie	Hvor ellers fæ og faar gaar
er bered.	ind i lye
Til Seng en Krybbe hand begiær,	En krybbe er hans første eye,
Det tørre Halm og Straa hans	Det tørre græs og straa hans
yndig Vugge er.	angenemme leye.

¹²⁷⁾ *Immanuel, vi siunge dig* har 20 Vers (= Freyl., Schrader 16), *Triumph, Triumph vær Lammet, som nu lever*, her er adskillige varianter, bl. a. 1,3:

Freyl. es sieget, *alle Welt* erbebet.
Schr. es sieget, *das höllen-reich* erbebet,
Ewald: det vinder og *al verden* bever.

Hvi findes dog saa faa, 2,5: Freyl. *Bis dass* das werck vorbey
Schr. so bald das werck vorbey
Ewald: *indtil* det er forbi.

Min Fader føde mig, lad mig dit Billed bære (Freyl. 62, Schrader 329)

11,2 Freyl. So lass die *lieb's-tinctur*, »Saa lad en *gunst-tinctur*«
Schr. So lass, o Seelenfreund

Min Hjerte Jesu, O min Lyst (Freyl. 61, Schr. 308)

10,4 Freyl. Da *sticht* mich keine hitze
Schr. Da sucht mich keine hitze (»Der *rør* mig ingen hede«)

Af Julekredsens Ps. findes 12 ikke hos Schrader, af Morgen- og Aftenpsalmerne findes 14 ikke hos Schrader. Samlingen maa derfor være ældre end 1731.

¹²⁸⁾ Das Jesulein kan keine herberg finden, Freyl. + Schr.

Op! Thi Dagen nu frem-
skinner,¹²⁹⁾
Som til fryd og Trøst os tiener;
Op! Thi see det glædsens Aar
Nu til os med lyst fremgaar,
Som de fromme-gamles Skare
Længe har forventet saare.
Halleluja, Halleluja.

Nu den Tid til os fremtræder,
Da sig Zions Daatter glæder,
Da hun lystig sig beteer,¹³⁰⁾
For hun den i Kiødet seer,
Som er hendes Mand og Herre,
Enddog ikkun faae ham ære.
Hall. Hall.

Den saa mange Mayestæter,
Fromme Fædre og Propheter,
Har tilforn begiert at see,
Og det dog ey kunde skee,
Hand til os nu Selv fremskrider,
O ret ynskelige Tiider.
Hall. Hall.

Op! thi dagen nu frem-
bryder,
Som den gandske verden fryder,
Op! thi naadens gyldne aar
Frem med lys og glæde gaar,
Som de gamle før saa saare
Ventede med længsels taare.
Hallelujah, halleluja.

Tiden nu til os fremiler,
Hvorved Zions dotter smiler,
Da hun lystig sig beteer,
For hun ham i kiødet seer,
Som er hendes mand og herre,
Skjønt ham kiende faa desverre.
Hall. hall.

Den, som mange majestæter,
Fromme fædre og propheter,
Har tilforn vildet see,
Og det dog ey kunde skee,
Hand til os saa kierlig kommer,
O! en yndig naades sommer.
Hall. hall.

Betragter man nu dette Arbejde udelukkende under en *historisk* Synsvinkel, maa det siges, at det betyder *et Nybrud i vor Psalmehistorie*. Thi ligesom det ikke var Schrader, som ved Udgivelsen af sin Psalmebog gjorde Brorson bekendt med de tyske pietistiske Psalmer, men *Enewald Ewald*, saaledes er *det heller ikke Schraders Psalmebog, der »gjorde Epoke ved at indføre den Rigdom af gudelig Digtning, som var fremkommet i Tyskland i de sidste Menneskealdre«*.¹³¹⁾ *Schrader udgav de tyske Psalmer*,¹³²⁾ som (stort set) *var kendt paa Tønderregnen og delvis allerede i 1731 var oversat til Dansk*. Nu samlede

¹²⁹⁾ Auf! auf, weil der tag erschienen, Freyl. + Schr.

¹³⁰⁾ Da sie jauchzt und jubiliert
Weil sie den im fleisch verspürt
der ihr bräutigam und König.

¹³¹⁾ A. D. Jørgensen, a. S. p. 24 f.

¹³²⁾ Der tænkes i denne Forbindelse kun paa den nye Sang.

og sigtede han dette Udvalg og udgav sin Bog for Menighederne med tysk Kirkesprog i Tønder Provsti. Udgaven er af stor Vigtighed ogsaa for den tyske Psalmesang, idet den — i en noget ændret Form — i 1751 blev Hertugdømmernes tyske Kirkepsalmebog.¹³³⁾ Men *Ewald er den, som danner Epoke*. Derved forklares ogsaa det mærkelige Forhold, at Schrader, der som Digter ikke er udpræget Pietist, men god Lutheraner, som Udgiver derimod viser sig som Pietist og tilmed optager adskiligt af det allerskræppeste af Tidens religiøse Digtning i sin Psalmebog¹³⁴⁾ (Gottfried Arnolds og J. W. Petersens Sange). Hvor stor en Andel Schrader selv har haft i dette Samarbejde, er iøvrigt ikke klart belyst. En Mand, som nøje kendte Bogens Genesis, fortæller, at *Redaktoren ikke var Schrader men »en gammel Mysticus«*, som havde sit Ophold i Schraders Præstegaard.¹³⁵⁾ Det lyder ikke usandsynligt.

Og naar en orthodox Mand som Provst Balthasar Petersen, den senere kendte Provst i Tønder, hvem ingen kan beskyldes for at have haft særlig Forkærlighed for Pietismen¹³⁶⁾ og dens Psalmer, bevidner, at Schrader og han har gaet hele Samlingen igennem, Psalme for Psalme,¹³⁷⁾ kan det ogsaa have sin Rigtighed. De to Mænd *har snarere affundet sig med et og*

¹³³⁾ Vollständiges Gesang-Buch, 1752. Bogen kaldes ofte Das tausendliedrige G. B. Jfr. Brederik a. S. 101 ff.

¹³⁴⁾ Harald Vilstrup, Vartovbogen 1952, p. 96.

¹³⁵⁾ Pastor Hensler, Slesvig (Domkirken) anfører i Votum af 3/9 1745 bl. a. at Manglerne ved Schraders Psalmebog »sind wohl nicht dem seel. H. Probst Schrader, sondern einem alten candidato Nahmens *Hagerstein*, zuzuschreiben, indem dieser ein starcker Mysticus und vom seel. H. Schrader mitgebrauchet ward die Lieder zu colligiren, welche Lieder aber alle genau zu ponderiren der seel. Mann wegen steter Leibes-Schwachheit wohl nicht allemal Zeit und Kräfte gehabet«. (Generalkirkeinspektionskollegiets Arkiv, 14 a. Dokumenter til Revisionen af den Tønderske Salmebog 1746–47, Bd. I. R.

¹³⁶⁾ »Han var agtet af mange for sin Velgørenhed, men han var en Fjende af det aandelige Liv i Byen og i hele Omegnen.« Saaledes lød Dommen over ham blandt de vakte. Jonas Brodersen, *Fra gamle Dage*, 1912, p. 267 f.

¹³⁷⁾ Balthasar Petersens Votum 18/10 1746. (Kilde som ovenfor under Hensler). Jfr. Lektor Fr. Orlufs Afhandling i *Danske Studier*, 1935, p. 124 ff.

andet, som ikke faldt i deres Smag, men var i Brug og var yndet af Folket. De har ikke helt villet lukke disse Sange ude. I adskillige Tilfælde har Schrader ogsaa ændret Teksten betydeligt, har trukket de værste Tænder ud af den radikale Pietismes ukirkelige eller direkte kirkefjendske Propaganda. Alligevel blev der nok tilbage af skrappe Ting. Men Schrader har ikke fundet disse »Psalmer« frem fra tyske Samlinger, men har affundet sig med dem. De var der nu engang, takket være Enewald Ewalds Virksomhed som omvandrende Prædikant og Oversætter. Det er desuden værd at bemærke, at *mange af de Psalmer, som Ewald havde oversat, ikke er optaget i Tondersches Gesangbuch.*

5. Forarbejder til en ny Psalmebog. København og Tønder¹³⁸⁾

I Slutningen af 1720erne arbejdede to pietistiske Kredse i København og Tønder uafhængig af hinanden paa Udgivelsen af en Psalmebog, eventuelt til Afløsning af Kingos. I en vis Forstand kan man sige, at Pontoppidans Psalmebog (1740) blev det endelige Resultat af dette Arbejde.

Spørger man: Hvem stod bag dette Arbejde, bliver man — som saa ofte i dette Tidsrum — et klart Svar skyldig. Kun et anonymt, udateret Brev — eller Følgeskrivelse til et Brev — til en ukendt Modtager fortæller herom. Men da det er af stor Betydning for dansk Psalmesangs Historie i Perioden, gengives det her in extenso.

Tanker om en ny dansk Psalme-Bog

1. Saa nytteligt og opbyggeligt, som det uden tvil skulde være, naar man kunde faa en saadan dansk psalmebog introduceret, som bestod af ret aandrige og af en levende forfarenhed skrefven psalmer, saa dog derved at betænke, at slig Bog icke kand ventis at blive introduceret uden at arbeidet blev jusu regio (begyndt?) etc., men da sligt intet tør ventes og nu kun privati arbeides paa en samling, saa agter ieg allerførst, at man har at see derhen, at

¹³⁸⁾ J. W. Schröders Papirer, Ledreborgske Saml. 570 4° (Det kgl. Bibl.).

den bliver saa indrettet, at den kand venteligen med tiden recommendere sig selv til en Kirke psalmebog, men om de faae danske¹³⁹⁾ præster i Tunder-amt vil for sig lade trykke noget, saa frygter ieg for, at de ey kand udrette meget dermed, eftersom de fleste menigheder ere forsynet enten med den ordinaire Kirkepsalmebog, eller med den i Flensburg 1717 trykte. Men nu med magt og ved befaling at ville indføre den tredie, synes mig til deels icke vel giørligt, deels icke billigt.

2. Min mening er derfor, at man vel kan arbejde paa en samling, og som sagt er, indrette den saaledes, at alle fornuftige skal finde aarsag at elske den, og i det den i førstningen kjøbes som en Privat psalmebog til privat opbyggelse, man da kunde vente med tiden, naar den havde recommenderet sig selv hos høye og lave uden nogen modstand, end og vel publica autoritate at faa den introduceret.
3. Indretningen selv skulde efter min mening da være saaledes, at icke just alle, men kun de saftigste og opbyggeligste af vor Kirkepsalmebog skulde beholdes. Thi eftersom det icke lader sig derfor, at de alle hos foyes, giøre, at man kand (.) og uden modstand introducere den, saa seer ieg icke, af hvad for aarsag man skulde beholde saa mange slette og uopbyggelige psalmer, som ere uden aand og kraft.
4. Dertil udsøgte alle de beste, aanderigste og kraftigste nye psalmer, enten af danske authorer skrevne, eller af det tydske verte-rede psalmer, hvoraf et godt forraad her og der findes, og derfor igien kunde af christelige og med aandelige forfarenhed begavede mænd de beste og saftigste udsøges.
5. Poesien angaaende, saa er vel got, at man der udi udvæller det beste, dog ey ved Poesi fordriver den eenfoldighed, som ligger i sagerne, og er af lang større eftertryk, naar den saaledes uden megen kunst og Poetiske talemaader fremsættes, og er ieg af den mening, at naar kun Rimene nogenledes falde u-tvungne, og i

¹³⁹⁾ Ved »danske Præster« forstaas i Datidens Sprog ikke-slesvigske Præster i Enklavesognene Nord for Tønder (Ribe Stift). I *Møgeltønder Herred* (Sognene Møgeltønder og Daler) var Andr. Ægidii Wedel i Daler Herredsprovst (1709–30), i *Lø Herred og Ballum Birk* (Visby, Randerup, Døstrup, Mjolden, Ballum foruden Vesterhavsoerne Rømø og Amrum) Peder Nissen Wedel i Døstrup. Blandt Sognepræsterne var Hans Adolph Brorson i Randerup (1722–29), Broder Brorson i Mjolden (1725–36), Broder Pedersen Brorson i Ballum (1723–32). Det maa være disse Mænd, der hentydes til. — I disse Sogne var Kingo den almindelige Kirke-Psalmebog.

Scansionen intet støder, saa er det nok, ia at bedre er, at der er en liden feyl udi, end som at vige fra de eftertrykkelige, forstaaelige og gudelige, eenfoldige talemaader, som forefalder, og for Poesiens skyld alleniste skulde forandres. Hvorfore ieg mener, at man i de gamle danske psalmer, som ved beholdes kand lade alt staae, som det er, uden hvor det kand hielpes med et ords forandring her og der. Men i de tydske eller af tydsken verterede bør man følge hans ord og mening, som har af aand og forfarenhed skrevet psalmen, uden at være alt for Poetisk, hvor ved man tidt bliver mindre aanderig, ja endog vel mindre forstaaelig, især for de eenfoldige.

6. Men eftersom tidt een tydsk psalme er af adskillige verteret, saa var det godt, om man blev ved den version, som er af saadan beskaffenhed, som i forige § er sagt, og om een er i trykte psalme Bøger medtagen, og er ikke alt for slet, agter ieg for tienligst at blive ved den. Men er ingen trykt, saa conferrerer man de versioner, som man har af psalmen, og udvæller den bedste, og om jo skulde trykkes nye psalmebog baade i Tunder og her, at vi i det mindste vare der i overensstemmende.
7. Psalmernes orden burde være efter materierne, enten det da kunde være efter den Tundersche eller Freylingh. eller en anden, dog saa, at man icke formerede Titulerne mere end behov gøres, og til sidst maatte tilfoyes saadant Register, som findes i Freylingh. hvori henvises til søndags Evangelier og Epistler, hvad for psalmer der til kand skikke sig.
8. Endeligen saa meente ieg, for at komme des før der med tilstand, at de gode Hrr. i Tunder gjorde vel, om de communicerede af deres psalmer, og vi lagde det da til, som vi have, saa var collectionen snart giort og kunde snart beforders til trykken, og kunde saa før ventes at blive med tiiden en almindelig Kirke-psalmebog og meener ieg, at vi da kunde levere dem psalmebogen for lige saa billig og let kiøb, som de kunde have den, om de selv der lodde den trykke, ogsaa kunde med tiden overalt ventes en overensstemmelse og liighed herudi.

Hvem Brevskriveren er, faar staa hen i det uvisse. Haandskriften er hverken Andreas Hojers, Bluhmes, Ewalds eller J. W. Schröders (sidstnævnte vilde vel have skrevet paa Tysk). Rimeligvis er Brevet kun en Afskrift. Da Schraders Psb. nævnes, maa det maaske dateres til efter 1731. Dog er her at erindre, at selve Bogen skal være samlet 1728/29, da den senere Provst

i Tønder, den navnkundige Balthasar Petersen, som har medvirket ved Arbejdet, udtrykkeligt siger, at »das Buch ward, proma ministerii Tonderensis anno¹⁴⁰⁾ von meinem seel. Präantecessore collegiret, zu welcher Zeit er mehr, als andere zweene arbeiten konte und würcklich gearbeitet«. ¹⁴¹⁾ Hertil kommer, at Brevet sandsynligvis maa være skrevet før Tronskiftet (1730), der skal derfor tungtvejende Grunde til at datere det til et senere Tidspunkt. At det maa være skrevet endnu i Frederik IVs Tid, synes at fremgaa af nogle Bemærkninger i Brevet om, at en eventuel ny Psalmebog »icke kand ventis at blive introduceret uden at arbejdet blev jussu regio begyndt etc., men *da sligt intet tør ventes og nu kun privati* arbeides paa en samling . . .« Pietisterne saa med Forventning hen til den Dag, da den kommende Bærer af Kronen vilde være helt paa deres Side. Tager man i Betragtning, at Schraders Psb. var udarbejdet i Manuskript i 1729, kan man med en vis Sandsynlighed gaa ud fra, at Brevet er skrevet i 1729.

Baade i Hovedstaden — hvor Brevskriveren hører hjemme — og i Tønder har en Kreds af interesserede i de Aar arbejdet paa at faa udgivet en ny Psalmebog. Det er tydeligt Forfatterens Ønske, at Resultatet af disse Overvejelser og Forarbejder maa blive *en fælles dansk Psalmebog*. Skal der midlertidig trykkes nye, baade »i Tunder og her«, bør man i hvert Fald benytte samme Oversættelse af de tyske Psalmer. Vigtig er Bemærkningen om, at »de gode Herrer i Tunder gjorde vel, om de communicerede af deres psalmer, og vi lagde det da til, som vi have«. Man har formodentlig anmodet Tønder-Kredsen om at »communicere af deres Psalmer«, og den har da ogsaa indsendt forskellige Bidrag, som vil blive omtalt i det følgende. Som en Mulighed maa nævnes, at en første Udgave af Troens rare Klenodie (1730), som vi nu ikke kender, kan være udkommet i den Anledning.

¹⁴⁰⁾ dvs. 1728/29.

¹⁴¹⁾ Balthasar Petersens Votum 1746, 18/10. Generalkirkeinspektionskollegiets Arkiv 14 a, Dokumenter til Revision af den Tønderske Psb. 1746—47. Bd. I. R.

Som Bilag til »Tanker om en ny Psalmebog« findes i samme Arkivpakke følgende Aktstykker:

I. *Fortegnelsen over de Psalmer, som Birgitte Kaas har oversat*¹⁴²⁾ (skrevet med samme Haand). »Een Deel aandelige Psalmer udaf dend Tydske Psalmebog oversadt paa Dansk af den / Som inderlig begierer at have udi sit Hierte / Bestandig Christi Kierlighed«. Med anden Haand er tilføjet: »Diese übersetzte Lieder finden sich bey Ihro Durchl. der Fr. Marggräfin«. ¹⁴³⁾

Fortegnelsen omfatter de 28 Oversættelser, som siden blev trykt og udkom 1734.¹⁴⁴⁾

II. I samme Omslag 6 *Psalmer af Hans Adolph Brorson*,¹⁴⁵⁾ nemlig:

1. (Kl. 58) Drag ind ad dine porte, Overs. kendt fra Tryk 1734.
2. (Kl. 146) Aldrig kand jeg sige, Original kendt fra Tryk 1739.
3. (Kl. 165) Den onde leve-maade, Original kendt fra Tryk 1734.
4. (Kl. 168) Eet er nødigt, dette enc, Overs. kendt fra Tryk 1734.
5. (Kl. 197) Den vey gaaer vist til
himmerige, Overs. kendt fra Tryk 1735.
6. (Kl. 203) Nærmer kun eder, spot,
jammer og nød, Overs. kendt fra Tryk 1735.

Ingen af disse Psalmer er skrevet med Brorsons Haand, det drejer sig altsaa om Afskrifter. Nr. 1 har Paategningen »Diese Gesänge hat H. P. (= Hr. Pastor) Brodersen übersetzt und sendet sie zur Probe und Beurtheilung der übrigen«. En anden (Nr. 3): »Dieses hat H. P. Brodersen selbst gemacht«. Disse Oplysninger er uden Tvivl paategnet de løse Ark i *København*, dvs. af en af Kredsens Medlemmer, maaske Bluhme, til Orientering for de øvrige Medlemmer. Baade Bluhme og Schröder (blandt hvis Papirer disse Psalmer findes) maa uden Tvivl regnes til denne Kreds af psalmeinteresserede i Hovedstaden. Den lille Samling er altsaa sendt fra Tønder til København, fra den

¹⁴²⁾ Skaar, a. S. II, p. 593 ff.

¹⁴³⁾ Ihre Durchlaucht die Frau Markgräfin er Christian VI's Svigermoder, Markgrevinde Sophie Christiane af Wolfstein. At hun kaldes Durchlaucht tyder paa, at Ordene er tilføjet før Tronskiftet.

¹⁴⁴⁾ Nogle aandelige Psalmer, Oversatte udaf det Tydske Sprog paa Dansk, udkom i Kbhvn. 1734.

¹⁴⁵⁾ BSS III, p. 399 f.

ene Kreds til den anden. Hvornaar er de sendt til København? Psalmerne kendes fra Tryk fra Aarene 1734—39, (med Variationer.¹⁴⁶) »Da Brorson kaldes P. (Pastor) maa samlingens tilblivelsestid sikkert ligge før 1737, da han blev stiftsprovst. Man kan vel endda sætte den til før 3. 9. 1736, da Pontoppidan fik udarbejdelsen af en ny salmebog overdraget; efter den tid vilde salmerne sandsynligvis være sendt til ham og ikke til Schröder«. ¹⁴⁷) Det er dog mere sandsynligt, at *Samlingen er ældre*; man maa snarere antage, at den er et Resultat — det første? — af Københavner-Kredsens Henvendelse til »de gode Herrer i Tunder« om at sende nogle Prøver paa deres Psalmer. At een af de oversatte Psalmer er af Schrader (Nr. 5) betyder ingenlunde, at Oversættelsen maa være yngre end 1731, thi som bekendt er flere af Schraders Psalmer trykt længe før hans Psalmebog udkom, den her nævnte saaledes allerede i 1719 og i 1723.¹⁴⁸) Man maa derfor formode, at de nævnte Psalmer er indsendt omkring 1729/30. (Jfr. iøvrigt det følgende Afsnit Om Dateringen af Brorsons Psalmer).

III. *Die aus dem Tonderschen Gesangbuch übersetzten Lieder*

Midt i denne Jungle standser vi for at se os lidt om. Tilsyneladende er her heller ikke Vej eller Sti. Udateret og navnløs er ogsaa denne Oversigt. En Fortegnelse over danske Oversættelser af Psalmer i Schraders Psalmebog er det ikke. Der findes langt flere Oversættelser, end her er nævnt (Ægidius, Enewald Ewald og mange andres). Ser man nærmere til, viser det sig, at det drejer sig om Oversættelser af *Brorson*.

Fortegnelsen burde derfor hedde: »Die aus dem Tonderschen Gesangbuch von H. P. Brodersen übersetzten Lieder«. Er den udarbejdet efter 1731 — og det maa man ved første Øjekast antage — maa den indeholde alle de Oversættelser, som kendes fra Aarene 1732—35, da de saakaldte Tønder-Hefter udkom. Men det holder ikke Stik. Tager man f. Eks. Hefte A (Julepsalmerne, 1732) der som bekendt kun indeholder een Oversættelse (af en tysk Paaskepsalme), da finder

¹⁴⁶) BSS III, p. 406, 417 f.

¹⁴⁷) L. J. Koch, BSS III, p. 400.

¹⁴⁸) Brederik p. 67 (tysk Psalmebog for den tyske Menighed i København) og Tillæg til Sass, 1723.

man den ganske vist i Fortegnelsen,¹⁴⁰⁾ men den er ikke oversat efter Schraders Tekst, men følger Freylinghausen, i hvert Fald i den omkvædagtige Slutning i Versene.¹⁵⁰⁾ Oversættelsen kan altsaa være ældre end 1731, den fandtes iøvrigt allerede i Thott 202, jfr. p. 324. I Hefte B (Nogle Adventspsalmer + et Tillæg med 2 Juleps., 3 Nytaarsps., 2 Helligtrekongersps., 1 Ps. til Mariæ Renselse og 1 til Mariæ Bebudelse) mangler »Hvorledes skal jeg møde« blandt Adventsp., desuden Nytaarsps. »Nu det gamle Aar gik hen«. I Hefte C (Nogle Paaske-Psalmer) mangler »O søde Jesu, du som lodst« (Kl. Nr. 50). I D (Nogle Himmelfarts- og Pindse-Psalmer) mangler »O seyerrige Frelsermand« (Kl. 56), »Drag ind ad dine porte« (Kl. 58), skønt vi mødte den sidste i forrige Afsnit som indsendt til Prøve. Endvidere: »Guddomsstraale, himmel-lue« (Kl. 59), »O Hellig Aand, o søde trøst« (Kl. 60).

Saaledes kan man gaa alle Hefterne igennem, overalt er der paafaldende mange Huller, mens Fortegnelsen paa den anden Side omfatter en lang række Psalmer, som kun kendes fra Klenodieudgaven 1739 (Kl. Nr. 68, 69, 133—138, 141, 228, 231—236, 238—239, 245. Nr. 268 og 269 kendes endog først fra Klenodieudgaven 1742). Det sidste taler for en meget sen Affattelsestid, det første Forhold peger derimod i en modsat Retning, at Fortegnelsen er ældre end Hefterne. Hertil kommer, at den nævner Psalmer, som skal være oversat af Brorson, men nu er ukendte, nemlig:

- Jesu Christe Gottes Lamm (Schrader Nr. 105)
- allerhöchster freuden-tag (142)
- Du Lebens fürst (154)
- Gottes Geist [mein trost und rath] (181)
- Heilger Geist kehrt [bey uns ein] (182)
- Es fallen mir Gedanken ein (225)
- Das Elend weistu Gott (268)
- Treuster Meister (315)
- Ach ein Wort (317)
- Ich komme Herr zu deinem Mahl (319)
- Wie lieblich sind der Sonnen (330)
- Feuer und Wolcken-seule (348)

¹⁴⁰⁾ Frisk op til fryd, alt christenblod.

¹⁵⁰⁾ BSS. I, p. 148.

Meinen Jesum lass ich nicht (389)¹⁵¹⁾
 Gott der du selbst die Liebe bist (398)
 Mein Gott, wie soll ich singen (443)¹⁵²⁾
 Allein und doch nicht (454)
 Gelassenheit du [angenehmer gast] (456)
 Ich bin vergnügt (461)
 Gott der du bist das höchste guth (494)
 Ach Gott wie ist dein Ebenbild (506)
 Die Liebe ist stærker als (507)
 Ist dies ein Ernst o Seele (515)
 Der alles füllt (562)¹⁵³⁾
 Jesu stærcke meinen Glauben (600)
 Lass meiner Seelen angst und noth (601)
 Sende Vater deinen Geist (626)
 Mein Freund zerschmelzt (648)
 Ach, wann kommt die Zeit (756)
 O ewiges wesen (776)
 Täubgen fleuch (855)
 Herr, lehre mich in deinem Licht (865)
 Verblindtes Herz wo denkstu (869)
 Gott, wo du selbst nicht baust (895)
 Herr unser Gott [lass nicht zu schanden werden] (931)
 O Ewigkeit du freudewort (1145)¹⁵⁴⁾
 O Ewigkeit du Donnerwort (1154)¹⁵⁵⁾

Er den anonyme Forfatter her paa Vildspor, eller har Brorson virkelig oversat disse Psalmer? Vi er i Dag ude af Stand til at besvare det. Men man maa dog lade Spørgsmaalet staa aabent, thi i hvert Fald er een af de nævnte Psalmer oversat til Dansk (af Brorson?) og tilmed ret tidligt. Det drejer sig om »Mein Freund zerschmilzt«, hvor Oversættelsen »Hand smelter hen i kierlighed og Piine« nævnes som Melodiangivelse i Hefterne B (1734) og I (1735). Udelukket er det altsaa ikke, at Forfatteren sidder inde med en Viden, som er gaaet tabt for Eftertiden. Iøvrigt kaster hans Oplysninger nyt Lys over det

¹⁵¹⁾ Ikke: Ich lasse Jesum nicht (som findes oversat i Ewalds Sangbog)

¹⁵³⁾ Oversat af Ewald.

¹⁵²⁾ Oversat af Ewald.

¹⁵⁴⁾ Oversat af Ewald.

¹⁵⁵⁾ Thott 202.

yderst vanskelige Dateringspørgsmaal m. H. t. Brorsons Psalmer, et Spørgsmaal vi siden skal vende tilbage til.

I Tilknytning hertil følger en Fortegnelse over Brorsons originale Psalmer:

IV. *Des H. P. Broders. Lieder.*

Her møder man igen det samme Fænomen; paa den ene Side mangler mangfoldige Originaler, som findes i Hefterne,¹⁵⁶⁾ men til Genæld finder man Brorson-Psalmer her, om hvilke man maatte antage, at de først var trykt langt senere¹⁵⁷⁾ (i Klenodieudgaven 1739), endvidere en lang Række ukendte Psalmer:

Allene paa Gud sætt haab¹⁵⁸⁾

O Jesu naadens kilde (begge under Afsnittet Om et christeligt lefnet)

De baand er sønderreven (Om Fred i Gud)

Jesu, ald min glæde (Om glæde i Gud)

Fryd dig o mit hierte¹⁵⁹⁾ (Om fornoilighed)

Gud mit hierte tøver (Om fornoilighed)

Jeg er fornoiet i mit hierte (Om fornoilighed)

Bliv dog troe i Korset stille¹⁶⁰⁾ (Om Taalmodighed)

J forsagte sinde, op at overvinde (Om Taalmodighed)

O Jesu paa din alterfood¹⁶¹⁾ (Om Herrens Nadvere)

Til Herrens boord (Om Herrens Nadvere)

O stoore himmlens herre du (Om bod og omvendelse)

Styrk mig Jesu, at jeg grunder (Om Troen)

Beængstet Siel (Om allehaande Nød)

Her er bud fra himmerige (Om allehaande Nød)

Den som der vinder (Om aandelig Kamp).

Hvor stammer denne Fortegnelse fra? Ikke direkte fra Brorson. Her er nemlig en Række Unøjagtigheder og Fejl,¹⁶²⁾ som

¹⁵⁶⁾ G mangler: 27, 33, 40—41. C 45—47. E. 71. Ea 77—81. Eb 87—88. Ec 99. H 107, 112, 116, 118. F 156, 164—65, 185—87, 189. I 104, 192—94, 208, 213—14, 218—20.

¹⁵⁷⁾ Nr. 144—147, 281.

¹⁵⁸⁾ Form. identisk med Ægidius Nr. 265 (Oversættelse af Allein auf Gott setz dein Vertraun).

¹⁵⁹⁾ Identisk med Fryd dig o mit hierte i Thott 202.

¹⁶⁰⁾ Variant for Vær dog troe (Nr. 174 i Kl.). Oversættelse.

¹⁶¹⁾ Ægidius Nr. 247 (Kingo).

¹⁶²⁾ Frisk op til fryd (Nr. 53) og Bort verden af mit sind (Nr. 162) er Oversættelser. Raaber, ach raabe enhver, som kand raabe (Kl. 1742 Nr. 275), Forfatteren er Nicolai Brorson. Her staar den under Adventspsalmerne.

enten kan skyldes, at den er udarbejdet efter et trykt Forlæg, eller Skriveren kan have modtaget den fra Tønderkredsen og siden — i et enkelt Tilfælde — selv have rettet i den. (Efter den sidste Ps. »Den, som der vinder«, er tilføjet: »ist übersetzt aus dem häll. g. b.« (Hällischen Gesang-Buch), men ikke, at Nicolai Brorson har oversat den). Den første Antagelse har en vis Sandsynlighed for sig. Psalmerne er inddelt i Afsnit, som minder om Opbygningen af Troens rare Klenodie (1739). Gamle Stavemaader,¹⁰³⁾ som minder paafaldende om det ældste Tryk (A 1732), er ofte bevaret. Det kan være et (svagt) Indicium for, at Fortegnelserne III og IV er en Oversigt over Psalmerne i en yngre, nu ukendt Udgave af Ewalds Sangbog, jfr. p. 370 ff.

Men tilbage til Fortegnelserne over Psalmerne i S.

V. *H. just. Rath. Hojers Lieder.*

Ogsaa Andreas Hojers Oversættelser kan regnes for et sønderjydske Bidrag til den dansk-norske Psalmesang. Som født Slesviger (Karlum) har ogsaa han faaet tysk Uddannelse og ligger derfor paa Linie med Ægidius og Ewald. Man kan lytte sig til, at han er Grænselandets Søn. Maalet røber ham i hans Sang.

Hojer¹⁰⁴⁾ kaldes Justitsraad (det var han siden 1726) og ikke Professor (1734) eller Etatsraad (1737), Psalmerne maa altsaa være oversat og Fortegnelsen over dem maa være udarbejdet mellem 1726 og 1734. Maaske kan man komme Dateringen endnu nærmere ved at lade Begivenhederne i 1730

¹⁰³⁾ vancker (Kl. Nr. 7,1), mood (18,1), viltu (vilt du), boord, Stoore Men derimod: Bort verdens juule glæde (A: Bort, Verdens Jule-Glæde), juule-Tid (A: Jule-Tiid), dine arme smaae (A: dine Arme Smaa), regnebrett (A: Regne-Bræt).
Ogsaa Varianterne: Hvo vil mig paaklage (Nr. 127 anklage), Bliv dog troe i korset stille (Nr. 174 Vær i Korset) peger tilbage mod et *ældre Forlæg*.

¹⁰⁴⁾ Først fra 1734 forfremmes han til sine betydningsfulde Poster (jfr. KS 5. R., III, p. 181), samtidig med ham steg hans Fætter J. B. Bluhme (fra Tønder) højt i Yndest hos Christian VI, da han efter Frauens Afskedigelse i Slutningen af 1733 blev Kongens Skriftefader.

(Tronskiftet) tælle med. Da Andreas Hojer af Christian VI blev anset for at høre til Dronning Anna Sophies Parti, mistede han i 1730 sine offentlige Stillinger og benyttede bl. a. sit ufri-villige Otrium til at skrive *König Friedrich des IV glorwürdigstes Leben* (afsluttet 1732), og man kan med nogen Grund antage, at han i samme Aar har oversat Psalmerne. Andreas Hojer sank fra de solbeskinnede Højder ned i Dybet, hvor ingen kongelig Gunst og Naade lyste over ham. I den Sindsstemning, som det bratte Fald maa have hensat ham i, kan han have fundet Trøst og Hvile i Vers som disse (som Fortegnelsen tillægger ham):

Forfæng'ligt er alt, hvad som verden giver,
Hvor høyt hun det end agter og opskriver,
Roes, ære, høyhed, vellyst, gods og guld,
En konges krone, scepter, tiggerstaven,
Naar eyeren er død og lagt i graven,
Er alt kun muld.

Troe vi paa Gud, vi faae, hvad vi behøve,
Og tør ey ved vor næste at bedrøve,
Thi himmelen i jorden er vor arv,
Taer vi ey selv, men lader Herren raade,
Saa sørger hand, som det os bedst kand baade,
For al vor tarv.

Din kierlighed, o Frelser! os forene,
At vi maae eet med dig og i dig mene,
Ach! helliggiør vort legem, aand og siel.
At vi kand her u-straffeligen vandre,
Indtil du al vor jammer vilt forandre,
Til evigt vel.
(Pont. Nr. 361, V. 1, 4 og 19).

Hans Fromhed i pietistisk Støbning og nyvundne Ydmyghed kan ogsaa have bevirket, at han vandt sin nye Konges Bevaagenhed og Gunst. Maaske kan Aarene 1730/31 regnes for de Hojerske Oversættelsers Tilblivelsestid.

Fortegnelsen nævner følgende:

Herzog unserer seeligkeit	(Schrader 808)
O Jesu, meine Zuversicht	(Schrader 274)
Schmücke dich, o liebe seele	(Schrader 553)
Sollt ich meinen Gott nicht preisen?	(Schrader 1007)
Forfængeligt er alt (»aus dem Schwedischen übersetzt«)	
Wirff ab von mir (das schwere joch der sünden)	(Schrader 582)
O durchbrecher aller bände	(Schrader 699)
Dein erbe Herr liegt	(Schrader 802)
O Jesu, du bist mein	(Schrader 750)
Søde Jesu, glædens kilde	
Min Jesu eene er mit nøye	
Ich bin ja Herr in deiner Macht	(Schrader 1105)
Christi Todt ist Adams leben	(Schrader 636)
Heiligster Jesu! Heiligungs quelle	(Schrader 223)
Jesu hilf siegen	(Schrader 695)

Selve Teksterne findes i to haandskrevne Samlinger, som vi i det følgende skal se paa.

A. *Nogle Stemmer af Zion, 1733*

En haandskreven Psalmesamling¹⁶⁵) »Nogle Stemmer af Zion, siunget paa Tydsk og Svensk og til Sindets Opmuntring oversatte til Dansk, 1733«, synes at indeholde de Hojerske Oversættelser, i hvert Fald finder man her Hovedparten af dem, som i Fortegnelsen tilskrives ham. Det gælder saaledes Forfængeligt er alt, hvad som Verden skienker¹⁶⁶) (med Oplysning om, at den er oversat fra Svensk)

Søde Jesu, glædens kilde¹⁶⁷)

Min Jesu eene er mit Nøye¹⁶⁸) (med samme Tilføjelse)

Af Psalmer oversat fra Tysk:

Livs og Salighedens Fyrste¹⁶⁹) (Herzog unserer Seeligkeiten, G. Arnold)

Bryd Jesu, bryd det Aag, som mine Synder¹⁷⁰) (Wirf ab von mir das schwere Joch der Sünden, C. F. Richter)

¹⁶⁵) Gml. kgl. Samling, 1563. Det kgl. Bibl.

¹⁶⁶) Pont. 361.

¹⁶⁷) Pont. 431.

¹⁶⁸) Pont. 362.

¹⁶⁹) Pont. 255.

¹⁷⁰) Pont. 325.

Du som bryder alle Lencker¹⁷¹) (O Durchbrecher aller Banden, G. Arnold?)

Og Jesu, du est min¹⁷²) (O Jesu, du bist mein, Neuss)

Jeg er jo Herre i din Magt¹⁷³) (Ich bin ja Herr in deiner Macht, S. Dach)

Christi Død gir Adam Livet (Christi Tod ist Adams Leben, Frankenberg, Separatist)

Helligste Jesu, Helligheds Kilde¹⁷⁴) (Heiligster Jesu)

Jesu giv Seyer! Livsfyrste¹⁷⁵) (Jesu, hilf siegen, J. H. Schröder).

I Z mangler de 3 Oversættelser af de tyske Psalmer (som nævnes i Fortegnelsen): O Jesu, meine Zuversicht; Schmücke dich o liebe Seele; Sollt ich meinen Gott nicht preisen (alle oversat af Rostgaard). At der findes Fejl i den anonyme Forfatters Fortegnelser viser sig ogsaa her. Da de ikke er optaget i Z, maa man antage, at Z kun indeholder Hojers Oversættelser.

Endvidere finder man her 5 Oversættelser, som kan være Hojers:

Komm Judæ Løve snart (»vertered af den Svendske Viise«)¹⁷⁶)
Pont. 324

Den smalle Vei er noksom bred til Livet¹⁷⁷) (Der schmale Weg ist breit genug zum Leben), Pont. 326

At vær en Christen koster fliid (Es kostet viel ein Christ zu sein, Richter), Pont. 229, Vers 2.

At vær en Christen er ey svart (Es ist nicht schwer ein Christ zu sein, Richter), Pont. 230.

Din Arv, Herr! ligger for dig her (Dein Erbe, Herr liegt vor dir hie, G. Arnold), Pont. 256.

Da de ikke kun i Sprog og Stil er beslægtet med de af Hojers Oversættelser, som maa anses for at være ægte, dvs. bevidnede, men da ogsaa alle Sangene i Nogle Stemmer af Zion er over-

¹⁷¹) Pont. 254.

¹⁷²) Pont. 432.

¹⁷³) Pont. 493.

¹⁷⁴) Pont. 394.

¹⁷⁵) Pont. 353.

¹⁷⁶) Kom Judæ Leyon snart.

¹⁷⁷) Den smala väg är nog til wandring breder (Några Andeliga wisor som kunna tiäne til Botferdiga Siälors Uppbyggelse, 1720, p. 19).

sat efter samme Forlæg, den svenske »Halleske Psalmboken«, Mose och Lamsens wisor, har vi sandsynligvis her en samlet Renskrift af Andreas Hojers Oversættelser.

Excurs

Mose och Lamsens wisor

Ved Aarhundredskiftet nærmede et aandeligt Omslag sig Sverrig. Store nordiske Krigs Udbrud og alle Ulykkerne, som fulgte og i de følgende Aar regnede ned over Landet, skabte i mange Kredse en Bodsstemning, hvor Bodskravet fandt aabne Hjerter. Smaa pietistiske Kredse i Stockholm udviklede sig til Konventikler og repræsenterede en helt ny Fromhedstype, hvor Midtpunktet ikke længer var den ureflekterede Menighedskristendom, men den personligt tilkæmpede religiøse Bevidsthed, hvor *Helliggørelseskravet* blev stærkt betonet. Det nye Imitatio Christi afveg i sin subjektive Udformning fra det i Bekendelsesskrifterne tegnede Ideal af kristen Fuldkommenhed og fandt sig derfor ikke tilfredsstillet i de gammellutherske Psalmer, men søgte nye Toner og fandt dem i *Halle*. Ligesom i Nord-slesvig blev Halle Inspirationskilden for den nye svenske Bevægelse, og mange af dens førende Personligheder fik deres Impulser direkte fra Francke.¹⁷⁸⁾ At Freylinghausens Psalmebøger kom til at spille en stor Rolle i denne Forbindelse er indlysende.¹⁷⁹⁾ Men ogsaa ad anden Vej kan de nye Sange være kommet til Sverrig. I *Stargard* (Svensk-Pommern) udkom *Stimmen aus Zion*, hvornaar er vanskeligt at sige, da de ældre Udgaver er gaaet tabt,¹⁸⁰⁾ men selve Navnet gaar igen, dels i den danske Oversættelse af Mose och Lamsens wisor, dels ogsaa i de senere *Sions Sanger*.¹⁸¹⁾ I 1717 udkom i Stockholm den første Oversættelse til Svensk af den Slags Sange under Navnet Mose och Lamsens wisor¹⁸²⁾ (61 Sange ialt), de fleste var Oversættelser fra Tysk, men en Del synes at være originale. Ogsaa denne Samling udkom anonymt, men Hovedmanden bag dem synes at have været *Georg Lybecker*¹⁸³⁾ (død 1716), Assessor i Swea Hof Rätt i

¹⁷⁸⁾ Hildig Pleijel, *Der schwedische Pietismus in seinen Beziehungen zu Deutschland* (1935), p. 61–64. (Jfr. ogsaa Ove Nordstrandh, *Den äldre svenska pietismens litteratur* (1951), p. 256 ff.

¹⁷⁹⁾ Pleijel, a. S., p. 217.

¹⁸⁰⁾ Jeg har kun kunnet faa et Eksemplar til Gennemsyn fra 1740, som er et senere Optryk. De ældre Udgaver synes tabt.

¹⁸¹⁾ Karin Doving, *Striden kring Sions Sanger, I–II* (1951).

¹⁸²⁾ Navnet er hentet fra *Apocalypsen*, 15,3. Jfr. Pleijel, a. S. p. 163 f.

Stockholm, en Mand som i Sagtmodighed og inderlig Tro og Alvor søgte at gaa »i Christi efterfølgte och sanna fotspar«. Sangene gen-nembæves af Himmellængsel og højstemte Forventninger om Kristi Genkomst og af en brændende Længsel efter Helliggørelsen. I »Fåfångligt är alt huad som werlden skäncker« opfordrer den ene Pilgrim den anden til ikke at søge Glæden paa Jorden, men længes mod Him-len, »ther är, och icke här, vårt fosterland«. Helliggørelsen og den fuldkomne Kristuslighed er Emnet i »Helligste Jesu, lifsens Förste!« en Bøn om Kristi Dyder. Sangen er nærmest en Oversættelse fra Tysk af den nederlandske Mystiker v. Lodensteins Sang, som G. Arnold havde optaget (oversat?) i »Das Geheimnis der göttlichen Sophia« (1700).

I »Högste Prest! du, som har dig« (Schefflers Höchster Priester) gennemføres Mortificationen indtil Selvdudslettelse:

<i>Mose och Lamsens wisor:</i>	<i>Nogle Stemmer fra Zion:</i>
Derför dräp och slagta du	Derfor slagt og ofre du
Sjelf min egen wilja nu,	Selv min Villie, Sind og Hu,
Rif mitt hjerta ur mitt hjerta	Riv mit Hierte af mit Hierte,
Fast det sker med mycken smärta.	Skeer det end med største smerte.

Wed uppå ditt altar bär	Paa dit Alter Brænde bær
Och mig i din eld förtär,	Og mig i din ild fortær,
O du kärlek utan like!	Lad din Kierlighed mig tænde.
Gif mig del uti ditt rike.	Og for dig til indtet brænde.

Suk om Helliggørelse og Fuldkommenhed, om Renhed og »hvide Klæder«, sværmerisk Jesu-Kærlighed i den radikale Pietismes Form, Bernhardinsk Mystik med Klange af Højsangen, Blodmystik (hvor Jesus kaldes Blod-Brudgom), erotiske Elementer, alt er med i disse Sange.

1720 udkom en ny Udgave af Mose och Lamsens wisor, foruden 10 nye Sange findes her et Tillæg *Några andeliga wisor*, som kunna tiäna til botfärdiga siälors uppbyggelse« (15 Sange),¹⁸⁴⁾ endvidere

¹⁸³⁾ Pleijel, a. S. p. 57 f. Det kan tilføjes, at Eksemplaret (1717) i Kungliga biblioteket har en — senere — Paategning: Georg Lybecker, Assessor i Swea Hof Rätt, säges ha gjöre början met denne sångbok.

I et Brev til Francke (af 9/3 1722) oplyser Joh. Tolpo, at »von den Liedern Mosis und des Lammes, 1/3 von dem Exemplarischen Assessor Georg Lybecker componiret, 1/3 von mir und einigen andern aus des Hern Past. Freylinghausens gesangbüchern über-gesetzt, und 1/3 von dem sel. Rothof und andern hiesigen Kindern Gottes gemacht worden sind«. Pleijel, p. 217.

¹⁸⁴⁾ »af J. Tolpio«. (Tilføjelse i Eksemplaret i Kungliga biblioteket).

Andelige visor af allahanda innehåll (ialt 29) og et »Anhang« (9), ialt nu 124 Sange. Sangbogen blev siden udvidet og oplagt flere Gange. *Andelige visor och Evangeliska Läro- och Böne-Psalmer* indgik ogsaa i Samlingen som en Slags II Del, altsammen Bevis for, hvor yndet og efterspurgt disse Sange var i Datiden.

At den danske Oversætter af Halle-Sangene har benyttet Mose och Lamsens visor som Forlæg ses tydeligt.

Helligste Jesu, Helligheds Fylde (Z Nr. 12). Den svenske Oversættelse har 10 Vers,¹⁸⁵⁾ de tyske Kilder kun 9. Oversættelsen følger nøje den svenske Tekst og har ogsaa det tilføjede Vers:

Saligste Jesu, hvad for Smerte	Toligste Jesu, hvad för smärta
Stod du ey ud med roligt Hierte	Har du städt ut med toligt hjerta
Udi din dybe Nedrighed!	Uti din djupa nedrighet!
Naar du blev piint og quælet ilde,	Når du blef pint och plagad illa,
Saa taug du, Guds Lam, gandske	Så teg du som et lamb hel stilla.
	stille.

Hverken Brorson ¹⁸⁶⁾ eller Rostgaard,¹⁸⁷⁾ som ogsaa har oversat Psalmen, og som begge følger de tyske Forlæg, har dette Vers. Fra Nogle Stemmer fra Zion gik den over i Pontoppidans Psb. (Nr. 394) med alle 10 Vers.

Paa samme Maade følger Andreas Hojer (?) nøje den svenske Tekst i Gengivelsen af Richters Es kostet viel ein Christ zu sein,

At vær en Christen koster fliid	Att wara Christen är nog swärt
Og efter Aandens reene Sind at	Och efter Andans helga sinne
vandre,	wandra

Ogsaa her er tilføjet et Vers¹⁸⁸⁾ i den svenske Tekst, som ikke findes i den tyske Original, og som er taget med i Z og i Pont. (229,2).

Vi bør til Døden staae imod	Wi måste kämpa intill blods
Kiød, Lyster, Verden, Satan	Mot köttet, werlden, satan och
og hans Rige,	dess rike,
Opofre alt, end og vort Liv	Försaka allt, ja och vårt lif
og Blod,	och gods,
Ved Kors og Død vor Jesu	Påtaga korset och bli Jesu
vorde liige	like

¹⁸⁵⁾ 1724, p. 167.

¹⁸⁶⁾ Kl. Nr. 70

¹⁸⁷⁾ Rostgaard, a. S. p. 9.

¹⁸⁸⁾ Jfr. BSS, III, p. 393, Nr. 201 Pont. Verset er altsaa hverken af Brorson eller Pontoppidan, men af svensk Oprindelse.

I Sind og Idræt, Vandel, Verk
og Ord
Paa denne Jord.

I sinne, åtbörd, wandel, werk
och ord
På denna jord.

I Vers efter Vers følger den danske Oversættelse, ofte slavisk, den svenske Tekst, tilsyneladende uden at kende (eller conferere) den tyske Original, f. Eks. (ib. Vers 6):

Gud, som hand er, vi skue faar
Og mættes af hans Sødhed uden
Hinder,
Naar Lifsens klare Strøm alt
giennemgaar,

Gud, som han är, man skåda får,
Och smaka der hans sötma utan
hinder
Der lifsens klara ström alt
genomgår,

Originalen:

Da wird das kind dem vater sehn
Im schauen wird es Ihn mit lust empfinden,
Der lautre strom wird es da gantz durchgehen.

Anderledes stiller det sig med Schefflers Høchster Priester, der du du dich selbst geopfert hast für mich, som fra Nogle Stemmer fra Zion er gaaet over i Pontoppidans Psb. (Nr. 360). Her er atter et Eksempel paa, at Pontoppidan ikke kender Brorsons Oversættelse, eller i hvert Fald forbigaar den til Fordel for en langt ringere.

Skønt der findes saa betydelige Ligheder mellem den svenske¹⁸⁹⁾ og den danske Oversættelse, at man kan tale om et Afhængighedsforhold, er der i et enkelt Vers en Forskel, som tyder paa, at Hojer ogsaa har kendt den tyske Tekst og har oversat den.

Also wird es wohl gescheh'n,
dass der Herr es wird anschn,

Thi saa haaber jeg det skeer,
At Jehovah til mig seer,

Den svenske Tekst har derimod:

Altså tror jag en gång sker
Att du mig i nåd anseer.

Det interessante er, at den svenske Oversættelse synes at følge en Tekst, som Schrader senere optager i sin Psalmebog (Nr. 745): *Du wirst mich mit gnad anschn* (Freyl. »Dass der Herr er wird anschn).

Følgende 4 Psalmer er ifølge Kilderne oversat (»verteret») fra Svensk: *Søde Jesu! Glædens kilde* (Pont. 431, N. 383).

¹⁸⁹⁾ Tillæg til Mose och Lamsens visor 1720. M. och L. 1724 p. 151.

Söte Jesu, glädje-källa! ¹⁰⁰⁾	Søde Jesu, glædens kilde,
Som wil tröst af Himmlen fälle,	Som vor angst vil formilde,
Alt mit hopp i werldens sorg,	Alt mit haab i verdens sorg,
Tu min honung i min galla!	Du min honning i min galde,
Tu min staf! när jag will falla,	Du min stav, naar jeg vil falde,
Tu min tilflycht, skjul och borg!	Du min tilflugt, skiold og borg.

Tilsyneladende taler her *en helt anden Oversætter*. Han staar ikke blot mere frit over for sit Forlæg, men der er Flugt over Sproget, han formaar at løfte Tanke og Sprog op over Bogstaver og fremmede Ord, saa at hans eget Sind skaber noget helt nyt. F. Eks.:

Vers 5:

Hør, min sjel, da op at klage,	Nu, min sjæl! hör upp at sörja,
Lad Guds veye dig behage:	Men din fröjd i Gudi börja:
Først til striid og saa til fred;	Du äst i dens Högstas hägn,
Du maae torne-kronen bære,	Han will hugna all din jemmer,
Saa skal livsens krones ære	Som din sjæl och hjerta klämmer
Skænkes dig i evighed.	Med ett ewigt nådereg.

Dette Indtryk forstærkes betydeligt, naar man betragter følgende Oversættelse: Forgængeligt er alt, hvad som verden giver (Pont. 361, Z, Mose och Lamsens wisor 1717, p. 197).

Forfængeligt er alt, hvad som	Fårfængligt är allt hvad som
verden giver,	werlden skäncker
Hvor højt hun det end agter	Ehuru thet för kötsens ögon
og opskriver,	bläncker,
Roes, ære, hoyhed, vellyst, gods	Guld, ära, höghet, wällust och
og guld,	beröm;
En konges krone, tiggerstaven	The kunga-spiror, kronor,
Naar eyeren er død og lagt	tiggerstafwen,
i graven,	Når ägaren blir lagd i tysta
Er alt kun muld.	grafwen
	Är alt en dröm.

¹⁰⁰⁾ Tillæg til M. och L. 1720. Några Adelige wiser p. 24. Psalmen er oprindelig af Kingo. (Hjertesuk 18 Aandelige Siunge-Koor Anden Part). Dette Hjertesuk har altsaa gjort en hel Rundrejse, før det over Nogle Stemmer af Zion er gaaet ind i Psalmebøgerne, jfr. Skaar, a. S. II, 316 f. Br. Helw. II, Nr. 726.

Din kierlighed, o Frelser!
 os forene,
 At vi maae eet med dig og i
 dig mene,
 Ach! helliggiør vort legem,
 aand og siel!
 At vi kand her u-straffeligen
 vandre,
 Indtil du al vor jammer vilt
 forandre
 Til evigt vel.

Vers 21:

Lær du os selv i denne verdens
 fængsel
 At staae paa vagt i bøn og
 himmel-længsel,
 At ingen røve os vor
 brude-krands;
 Indtil vi kand, o Brudgom!
 dig til ære
 Livskronen, som du os vil give,
 bære
 I evig glands.

Vers 19:191)
 Tu wille oss uti Tig self
 förena,
 At wi må et uti tin kärlek
 mena,
 Oss helga Tu til anda, kropp
 och siäl,
 At wi må här ostraffeligen
 wandra,
 Til thess tu all vår jämmer wil
 förändra
 I ewigt wäl.

Hvar uti hon inwärtas härligt
 glimmar,
 Ja, jämwäl här i wanskaplig-
 hetens timmar,
 Och der i lifsens kronas liusa
 glans.
 Den som har här till ändan
 sällt fremhärdat
 Der blifwer med din härlighet
 bewärdat
 Din Brude-Krantz.

Man spørger uvilkaarligt, er det Andreas Hojer, Landsbydrengen fra Karlum i Mellemslesvig, Manden med tysk Uddannelse fra Ende til anden, som her taler? At antage, at han har oversat Richters Psalmer, ligger langt nærmere, f. Eks.:

Bliv kuns et Barn og øfv her blot
 Det lette Verck, et elskend Barn at være,
 Troe Faderen, Hand meener det saa got.
 Sin Fad' at elske kand et Barn læt lære.
 Thi frygt dig ey! tænk Christi Vey er slætt,

¹⁰¹⁾ Den danske Salmebog Nr. 334. Om Psalmen oplyses her, at den er Svensk og er fra 1563. Altsaa fra Reformationsaarhundredet! Hvor stammer et saa misvisende Aarstal fra? Man har formodentlig set i O. E. Thuners Dansk Salme-Leksikon (1930), p. 108, at Psalmen findes i »Haandskr. i gl. Kgl. Saml. 1563« og antaget Registernumret for et Aarstal. Svensk Kilde M. och L. 1717, p. 197. Vers 21 efter udgaven 1724. (I Udg. 1717 er p. 202 beskadiget).

og Broder Brorson,²⁰¹) findes her ogsaa en Samling af Oversættelser (i Afskrift), som efter det oplyste maa tilskrives A. Hojer og Fr. Rostgaard. I det følgende vil vi se nærmere paa de sidstnævnte.

Med Undtagelse af tre Psalmer, som er oversat fra Svensk (Forgængeligt er alt, Min Jesu eene er mit Møye, Søde Jesu! Glædens Kilde) og to tyske (Herzog unserer Seeligkeiten — Livs og Salighedens Fyrste, Ich bin ja Herr in deiner Macht — Jeg er jo Herre i din Magt) finder man her de samme Psalmer som i Z. Muligvis er de ikke oversat af A. Hoyer; de øvrige i Z. kan derimod være ægte Hojer-Oversættelser. Da Z er dateret (1733), er det muligt at naa en nogenlunde sikker Datering af K.

A. Hojers Oversættelser findes sandsynligvis i den oprindelige Form i K, thi sammenligner man dem med de tilsvarende Psalmer i Z, finder man her en Del Varianter, som næppe er Forfatterrettelser i en Renskrift, men snarere Afskriverændringer, ofte vidnende om Sans for korrekte Udtryk. I Z er adskillige Germanismer og provinsielle Udtryk blevet udrenset, og denne Proces fortsættes med Held af Pontoppidan, som maa have benyttet Z. K synes derfor at være ældre end Z, og Hojers Oversættelser kan formodentlig dateres til Aarene omkring 1730/31 (jfr. p. 266 f.). Nogle Eksempler viser Gangen i denne Proces:

Z	K	<i>Pont. Nr. 324:</i>
1. <i>Komm Judæe Löve, snart</i>	=	kom
1—4 alt mit længsel	=	al min
8—5 steds af mit Hierte	=	af hiertet stedse
9—1 steds at stride	=	ret at stride
2. <i>Bryd Jesu, bryd det Aag, som mine Synder</i>		<i>Pont. Nr. 325:</i>
4—1 oft har sigtet	tit	tit
6—1 ret værdiglig	værdigen	værdigen
3—5 Men Herr! din	=	Men O! din

²⁰¹) a. Op Hierte, op med Fryde-Skrig (Tillægges i K. Hans Adolph B.) (Kl. 1742, Nr. 276)

b. Pagtens Arck med Naade-Stolen.

Z	K	Pont. Nr. 325:
5—6 før mig kuns	kun	kun
6—8 jeg vil steds paa Jesum	=	vil fast
7—9 og din Villie kuns beroe	=	Og paa din villie beroe
4. <i>At vær en Christen er ey svart</i>		÷ Pont.
2—1 Bliv kuns et Barn	blot	
2—4 sin Fad at elske	fad'r	
4—1 Slaa Sorgen bort i Veyr og Vind		Slaa sorg og frygt strax af dit Sind
11. <i>Jesu giv Seyer!</i>		Pont. Nr. 353:
2—5 baad ude og inde		saa ude som inde
3—2 Herr! mine		Herre,
6—5 at fradøe mig selv og det mine		at afdøe fra lysterne mine
8—6 setter en Snare		stiller en snare
12. <i>Helligste Jesu.</i>		
4—5 Regn paa alle rænder	rinder	rinder
5—1 du frommster Jesu	du frommste	du fromme
7—7 Herr! slag . . . ned	=	O! slaae . . . ned.

At Oversættelserne i K stammer fra en tyskdannet Sønderjyde maa anses for sandsynligt, og da Andreas Hojer i Fortegnelsen blev nævnt som Oversætteren, kan der næppe herske Tvivl om, at han har oversat Sangene i Z. Dog maa der sættes Spørgsmaalstegn ved de nævnte 5, som af flere Grunde, ikke mindst stilistiske, sandsynligvis skyldes en mere fremragende Oversætter, maaske hin anonyme Mester, som kommer til Orde i en Række Psalmer i Pont., jfr. p. 376 ff.

VI. *H. Roostegaards Lieder*

Psalmebogskredsen i København har ogsaa faaet en lang Række Oversættelser af Fr. Rostgaard i Hænde, de samme Psalmer indgaar som en Bestanddel af K. Fortegnelsen nævner følgende:

		<i>Schrader</i>	<i>Pont. Rostg. 1738</i>	
Ich hab in Gottes Herz und Sinn	245	Min Siæl og Hjerte	179	VIII
Ich hab oft bey mir selbst gedacht	646	Jeg ofte haver grundet	406	IX
Ich weiss mein Gott, das all mein	903	Gud eene styrer ald	(264 Æg.)	XI
Jesu meines Lebens leben	99	Jesus er mit Liv i live	68	XIII
Meinen Jesum lass ich nicht	389	(Jeg slipper Jesum ey	NB.)	÷
Ist Gott für mich so trete	338	Er Gud for mig saa pukke	(Pont.= Brors.)	XVI
O dass ich tausend zungen hätte	1003	O! at jeg havde Tusind T. O Ansigt hoyt	(457)	XVII
O Haupt voll blut u. W.	104	forhaanet	69	XIX
O Jesu du mein bräu- tigam	551	O Jesu, du min Brudgom sød	211	XX
Treuer Gott, ich muss dir klagen	67	Hulde Gud for dig jeg klager	÷	XXVI
Unverfälschtes Christen- thum	68	Uforfalsket Christendom	÷	XXVII
Was frag ich nach der Welt	739	Hvad gaar mig verden an	357	XXIX
Welch eine sorg und furcht	811	En Christen bør med Sorg og frygt	÷	XXXI
Wenn meine sünde	118	Naar mig min synd vil kræncke	70	XXXII
Wer nur den lieben Gott lässt w.	254	Hvo lader Herren ikkun raade	417	XXXII
Wer weiss, wie nahe	1123	Hvo veed, hvor nær mig er	485	XXXIV
Es vergehen alle Zeiten	÷	Alle Tiider Ende haver	÷	II
Himmelan und zu den Engeln	÷	Op til Himlens Englers skare	÷	VII

»Jeg slipper Jesum ey« er næppe oversat af Rostgaard, den findes i hvert Fald ikke i hans Psalmeudgaver. Da den er beslægtet med den svenske Oversættelse: »Jeg släpper Jesum ej« (Mose och Lamsens wisor 1724, p. 205), maa man snarere formode, at den skyldes Andreas Hojer.²⁰²⁾ Disse Fejlslutninger har vi iøvrigt mødt i næsten alle Fortegnelserne. Derimod nævnes en lang Række af Rostgaards Oversættelser ikke, skønt mange af dem allerede var optaget i Eiler Hagerups Udgave af Grabows Bog (1725). Dette Forhold kunde tyde paa, at Forfatteren ikke har haft nævneværdig Kendskab til Datidens danske Opbyggelseslitteratur. Paa den anden Side nævnes her mange af Rostgaards Oversættelser, som nu kun kendes fra Udgaven 1738, men som altsaa maa være ældre.

VI. *Die von H. Past. Pontoppidan übersetzte Gesänge*

Fortegnelsen i S nævner følgende:

	<i>Schrader</i>		<i>Pont.</i>
Dreyeiniger grosser Gott	193	Tree-enig store Gud	147 ²⁰³⁾
Christe wahres Seelen Licht	323	Christe, sielens sande lys	288
Warum sollt ich mich denn		Hvorfor skulde jeg	
grämen	611	forsage	304 ²⁰⁴⁾
So wahr ich lebe	876	Saa sandt jeg lever	283 ²⁰⁵⁾
Wo Gottes Geist ein Herze	188	Naar Guds Aand tager	
		hiertet	134
Wohl dem Menschen (der		Vel dend mand, som	315
nicht)	518		
Ach Gott wie manches	634	?	
Wir danken dir Herr Jesu		Vi takker dig Herre	
Christ	121	Jesu Christ	118 ²⁰⁶⁾

²⁰²⁾ Derimod stod »Nu skalt du min Siæl, dig smykke« (Nr. XXIII i Udgaven 1738) i Fortegnelsen over Andreas Hojers Oversættelser, skønt den allerede findes i Eiler Hagerups Bog (1725). Ogsaa »Skulde jeg min Gud ey prise« og »Du som min Tillid er i Nøød« (Nr. XXII) stod opført samme Sted.

²⁰³⁾ Nr. 232 i N.

²⁰⁴⁾ Nr. 449 i N. Oversættelsen er altsaa ikke af Rostgaard, som anført af Thuner (Dansk Salme-Leksikon (1930) Nr. 572).

²⁰⁵⁾ Nr. 328 i N.

²⁰⁶⁾ Nr. 172 i N. Psalmen kan ikke være oversat af Pontoppidan, da den allerede findes i Cassubens Psb.

	<i>Schrader</i>		<i>Pont.</i>
Hilf mir mein Gott, das	358	Hjelp mig, min Gud, at efter dig	312
Jesu, komm doch selvst zu mir	770	Jesu, kom dog selv til mig	369 ²⁰⁷⁾
Des lebens broot	536	Du livsens brød, Imma- nuel	206 ²⁰⁸⁾

Da Pontoppidan i Fortegnelsen kaldes Pastor, maa den være affattet mellem 1726 (Sognepræst i Havnbjerg paa Als) og 1735 (Hofpræst i København), formodentlig før 1734 (Slotspræst paa Frederiksberg og Sp. i Hillerød), hvor nye Forhold og krævende Embeder snarere har hæmmet end fremmet hans Psalmearbejde.

Erik Pontoppidan har altsaa ogsaa oversat Psalmer, to af dem (Nr. 304 og 369) er blevet sunget i Sønderjylland indtil de allerseneste Aar. Ikke med Urette er Pontoppidan blevet kaldt »Nordslesvigs aandelige Lærefader gennem mange Slægtled«,²⁰⁹⁾ og man kunde have ønsket, at Den danske Salmebog havde optaget og bevaret een Psalme af ham som et Minde om den Mand, der skænkede Landsdelen en højt værdsat Psalmebog, og som iøvrigt paa saa mange Maader har gjort sig fortjent af Efterslægten. »Hvorfor skulde jeg forsage« kan godt taale Sammenligning med dens Efterfølger »Skulle jeg da være bange«. At han skulde have skrevet »I Jesus søger jeg min Fred« og »Op Zions Vægtene sover ey«, saaledes som Landstad²¹⁰⁾ antog (»Han kjendes paa Røsten«), er kun Gætteværk. Skaar stiller sig med Rette tvivlende overfor en saadan Antagelse.²¹¹⁾

²⁰⁷⁾ Nr. 377 i N.

²⁰⁸⁾ Nr. 285 i N.

²⁰⁹⁾ C. E. Carstens Die religiöse Anschauung des Pontoppidanschen Gesangbuchs ist vorherrschend die des Volkes in den dänischen Gemeinden Nordschleswigs. ZG. 1870, p. 123.

²¹⁰⁾ Skaar, a. S. I, p. 555 og 677.

²¹¹⁾ ib.

VII. *Die von H. Martens übergest. (übersetzten Lieder)*

De er alle ukendte, men anføres for en Ordens Skyld:

Herr Jesu, lær mig dig at finde
Søde Jesu, ald min Trøst
Min Gud gjør mig dog
En Christen hand har (lett?) sin pligt
Min Fader see jeg ligger
O du hoytynskede saligheds glæde,
Kom menneske betragt (sandsynligvis ikke Komm sterb-
licher, betrachte mich, Pont. 484 = Æg.)
Forfængelige Verden —.

Martens er uden Tvivl identisk med *Conrad Fr. Martens*²¹²⁾ (egentlig Martensen), født i Oksenvad Sogn, Haderslev Amt, 1683, som kom til at indtage en fremskudt Stilling under de religiøse Brydninger i København. I 1730 kom han i Forbindelse med en herrnhutisk Missionær og daterede sin aandelige Vækkelse fra dette Aar. Sammen med Enewald Ewalds Fætter, Lorenz Prætorius fra Burkal, stiftede han i 1739 det første Brødersocietet i København,²¹³⁾ men forlod siden Danmark og døde i Herrnhut 1765. Han var Broder til den kendte Madam Wulff (Maren Martensen), hvis Datter, Marie Wulff, i 1730 blev gift med Enewald Ewald. Martens har (sammen med Lorenz Prætorius) oversat en Del af Brødremenighedens Psalmer til Dansk.²¹⁴⁾

Konklusion

Udgivelsen af Schraders Psalmebog har næppe tilskyndet

²¹²⁾ L. Bobé, Johannes Ewald, 1943, p. 8 f.

²¹³⁾ »doch fehlte noch Ordnung und Einrichtung, welche der seel. Bruder Friedrich Wenceslaus Neisser, der im Jahre 1739 in äusseren Gelegenheiten der Gemeine nach Copenhagen kam, machte, und am 14. Sept. mit mir, meiner Frau, und den Brüdern *Conrad Friedrich Martens*, Joachim Heinrich Andresen, Sven Lund und noch einem, der uns aber bald verliess, ein Liebesmahl hielt zu näherer Verbindung mit dem Heilande und zur Gemeinschaft unter einander«. Prætorius' Vita, Christiansfeld.

²¹⁴⁾ Jørgen Lundbye, Herrnhutismen i Danmark, 1903, p. 72.

de forskellige Oversættere, hvis Psalmer er nævnt i Fortegnelserne, til Arbejdet. Fr. Rostgaard og Andreas Hojer har i hvert Fald arbejdet ganske uafhængigt af den. Af forskellige Grunde kan Brorson derimod have underkastet sine Psalmer en Revision efter dens Udgivelse. Om Pontoppidan har benyttet den som Forlæg er usikkert, men alle de oversatte Psalmer har han rimeligvis kendt længe før 1731. Fortegnelserne, der sikkert alle er udarbejdet i København, stammer sandsynligvis fra Kredsen i København og Tønder, hvor man ønskede en ny Psalmebog og forberedte Arbejdet i Aarene omkring 1730. Selvom Dateringen er usikker paa Grund af Kildernes Utilstrækkelighed, kan det dog siges med nogenlunde Sikkerhed, at Samlingerne maa stamme fra disse Aar. Ingen tvingende Grunde kræver en senere Datering. Ogsaa den haandskrevne Psalmebog Thott 202 maa betragtes som hørende til disse Samlinger. I saa Fald har Enewald Ewald hørt til Kredsen, hvilket ogsaa er rimeligt at antage. Meget tyder paa, at Thott 202 er Kredsens første Forsøg paa at samle de forhaandenværende Psalmer til et Hele. Her er to helt forskellige Kilder føjet sammen.

At Samlingen ikke indeholder Oversættelser af Andreas Hojer og Pontoppidan og oprindelig heller ikke af Brorson tyder paa det samme. Paa den anden Side maa Brorsons Psalmer være tilføjet før 1732.²¹⁵⁾

²¹⁵⁾ Naar det hævdes (BSS III, 401), at deres Indførelse i Samlingen maa ligge efter 1732 og Udgiveren begrundet det med, at »disse salmer ikke kan antages at have været kendt i afskrift før trykningen, da det paa titelbladet udtrykkelig hedder, at de er til den forestaaende... Jule-Fest... i Hast sammenskrevet... 1732«, saa maa dertil siges, at Argumentationen er svag, thi for det første har Afskriften i Thott 202 ikke det nævnte Hefte som Forlæg (dertil er Varianterne for mange og for betydelige, navnlig for Paaskepsalmens Vedkommende), ydermere har man ikke medtaget: Her kommer dine arme smaa, Bort Verdens Jule-Glæde, Frisk op endnu engang. Til gengæld findes Gak hen i Gethsemane i Thott 202, men i en helt anden (og ældre) Form. Endelig betyder det intet for Dateringen, at A bærer Aarstallet 1732, da det originale Tryk form. stammer fra Brorsons Randeruptid. (Jfr. p. 325).

V. BRORSONS PSALMER

1. *Problemer og Kilder. Dateringspørgsmaal*

Skønt der er skrevet meget, baade dygtigt og fængslende, om Brorson, og uagtet den Gren af vor Psalmeforskning har haft flere meget kyndige Dyrkere, som har beriget vor Psalmehistorie og vor Forstaaelse af Brorsons Digtning, har det alligevel i ældre Tid skortet noget paa metodisk Kildekritik, mens der til Gengæld har været fremsat mange mere eller mindre vel funderede Formodninger og Teorier, der i Tidens Løb er blevet til en Slags »Kendsgerninger«. En Undersøgelse af det i Omfang meget beskedne Kildemateriale, som findes, viser, at der i den foreliggende Litteratur om Emnet er sparet lovlig meget paa Spørgsmaalstegn eller paa Ord som maaske og formodentlig.

I Virkeligheden ved man forbavsende lidt om Hans Adolph Brorson fra hans Præsteaar i Randerup og Tønder. Endnu mindre ved man om Aarene før, da han opholdt sig i Bedsted og Løgumkloster — det Tidsrum, hvori han skrev sine Psalmer. Ogsaa Psalmernes Tilblivelseshistorie henligger i Mørke.

I og for sig er det derfor kun naturligt, at man har søgt at udfylde vor manglende Viden herom ved Hjælp af en Række fremsatte Formodninger og Hypoteser. Indlader man sig paa specielle Brorson-Studier er det, som om alt paa Forhaand er uddebatteret og afgjort, her er ikke stort at tilføje. Thi de traditionelle Synspunkter (som i og for sig lyder saa plausible og ser saa tilforladelige ud) er blevet til Traditionalisme.

Men er disse traditionelle Synspunkter og Opfattelser af Psalmernes Tilblivelse og Kronologi nu ogsaa rigtige? Er det sidste Ord sagt i denne Sag? Disse Spørgsmaal kan en Afhandling om sønderjydsk Psalmesang i Tiden 1717—1740 ikke uden videre gaa forbi. En kritisk Gennemgang af Kilderne vil da ogsaa vise, at disse Spørgsmaal slet ikke er overflødige.

Mens der stod Gny om Kingo og Grundtvig, og deres Navne og Psalmer blev hvirvlet ind i Strid og Kontroverser, var Brorsons Navn nærmest ukendt, og hans Psalmer blev til som i Dølgmaal. Det hænger utvivlsomt sammen med, at vor Landsdel laa langt, langt borte fra baade Bjerg og Alfarvej. Den var et fjernt »Dansk-Holsten«, kan noget godt være fra dette Sted?

1729 kom Brorson fra Enklavesognet Randerup som Diaconus til Tønder, hvor alt i Kirken foregik paa Tysk (bortset fra den Prædiken, han skulde holde paa Dansk for en lille Morgenmenighed). Embedet som »tredie og dansk Præst« i Tønder var nyt, men baade Provst Reimarus og hans Efterfølger, Provst Schrader, havde arbejdet for at faa det oprettet, da der var Brug for en dansk Præst i Byen, særlig af Hensyn til Beboerne i Landsognet, som kun forstod en dansk Prædiken.

Brorson var paa det Tidspunkt en ganske ukendt Landsbypræst, han benævnes da ogsaa som »des Pastoris zu Bedstedt Bruder«, Nicolai Brorson var altsaa den mest kendte af dem. Paa det Tidspunkt havde Provst Schrader, som allerede nævnt, samlet en tysk Psalmebog, beregnet for Tønder By og Dele af Tønder Provsti. Bogen udkom i 1731 under Titlen *Vollständiges Gesang-Buch¹⁾ In einer Sammlung Alter Und Neuer Geistreichen Lieder, Der Gemeine Gottes zu Tondern zur Beförderung der Andacht bey dem öffentlichen Gottes-Dienst und besonderen Haus-Übung gewidmet. Cum censura et approbatione superiorum²⁾ Tondern . . . 1731*. Foruden alle de ældre indeholdt den de mest kendte af de nye pietistiske Psalmer. Om denne Psalmebog har spillet nogen nævneværdig Rolle for Brorson, hvad man tidligere har ment, er højst problematisk. »I dette vanskelige Embede« (det er Brorsons egne Ord) virkede han i 8 Aar. Et fattigt Embede, ingen Embedsbolig, ingen Rettigheder af nogen Art, det var hans Vilkaar.

Stort andet og mere ved man ikke med absolut Sikkerhed

¹⁾ Brederek, a. S. 87–97.

²⁾ I Slesvig synes denne Paategning at have erstattet et Imprimatur. Ogsaa Varnæs-Psalmebogen er udgivet cum approbatione superiorum (= Provsternes).

»Der findes fire Billeder, hvortil man har knyttet Brorsons Navn« (L. J. Koch, Salmedigteren Brorson, p. 154 ff.).

1. Først maa nævnes et *Kobberstik i Klenodieudgaven 1752*, stukket i Leipzig. Under Billedet har Nicolai Brorson ladet trykke et Vers, som indledes med Ordene »Da Kunsten vilde sig til dette Ansigt gætte«. Læser man Ordene rent umiddelbart, maa de i hvert Fald opfattes som en Kritik af Kunstnerens Værk. L. R. Tuxen anfører, at Billedet »efter Brorsons egen Datters Erklæring slet ikke ligner ham«. Fru Fogtmanns Ord er kun mundtlig overleveret.

Hans Adolph Brorson (?)

2. Usikkert er ogsaa, om den svenske Kunstner *J. Hörners Maleri* (paa Statens Museum for Kunst) virkelig er et Portræt af Brorson. »Det er ikke lykkedes mig endnu at finde nogen fast tradition derfor«, udtaler Museumsdirektør Otto Andrup i 1930. Billedet er først kommet til Frederiksborg i 1885 (fra Rosenborg, hvor det omtales 1877, men ikke i Inventarliste 1851).

3. En *Miniature paa Rosenborg*, indlemmet i Samlingen i 1877 ved Køb fra Grosserer Sandegaard, »der gennem sin Moder skulde være en Ætling af Brorson«. Det sidste er næppe rigtigt.

Der er ingen fælles Lighedstræk i disse Billeder.

4. *Døstrupmaleriet*. Da førnævnte John Hansen i 1894 udgav sin Brorson-Bog gengav han uden videre dette Maleri (med Brorsons Navnetræk under), som et ægte Brorson-Billede. Billedet skal — ifølge John Hansen — være skænket af den Brorsonske Slægt til Ribe Domkirke og siden være havnet i Døstrup Præstegaard. »Jeg har ikke taget i Betænkning at tage det med i denne Bog, idet det forekommer mig, at der er høj Grad af Sandsynlighed for, at det er det af Tuxen omtalte Maleri« (som skal have hængt i Domkirken). Som paavist af L. J. Koch forestiller det Brorsons Brodersøn, J. P. Brorson.

Intet af de nævnte Billeder gengiver med Sikkerhed Brorsons Ansigtstræk og Udseende.

5. Et femte, hidtil ukendt Billede, som menes at være et Portræt af Brorson, findes i II Bind af Samlede Skrifter (p. IV). Billedet er en lille Miniature, indfattet i Guldmedaillon, her gengivet i dobbelt Størrelse. Billedet viser Lighed med J. Hörners Maleri.

om Baggrunden for de Brorsonske Psalmers Tilblivelse. Det synes iøvrigt at have været et Særkende for Brorson, at han ikke har haft store Tanker om sig selv som Digter. Og hans Samtid? Man kan ikke sige, at den skænkede ham mange Roser som Tak, i hvert Fald ikke i Tønder. Fik han i det hele taget en eneste? I saa Fald: Hvem skænkede ham dem? Christian VI satte ham højt,³⁾ og det skal have været paa hans udtrykkelige Ønske, at Brorson blev udnævnt til Biskop i Ribe.⁴⁾ Mere kendte er Biskop *Herslebs* Ord om Brorson,⁵⁾ og de kan næppe skyldes Nag og Misundelse alene. Var de Samtidens Røst? Hans samtidige er mærkelig tavse, ingen nævner hans Navn. Som allerede nævnt har Borgmester Richtsen fortalt et og andet om Vækkelsen i Vestslesvig (og Tønder), han nævner ogsaa en Række Navne, men ikke Brorsons. Det er ligeledes meget paa-faldende, at en Mand som *Erik Pontoppidan*, hvis Embedstid paa Als⁶⁾ dog var samtidig med Hans Adolph Brorsons Gerning i Tønder (og Randerup), er saa mærkelig tavs. Selvfølgelig har Pontoppidan med sin stærke Sans for Landets Historie og aandelige Forhold kendt Provst Schrader, men det er mere end mærkeligt, at vi intet ved om noget som helst Samkvem mellem Brorson og ham. Provsten omtales med al tilbørlig Anerkendelse i »Menoza«. Hvorfor nævnes Brorson ikke? Hvorfor gaar den asiatiske Printz hans Navn og Dør forbi?

Og hvor fattige Ord bruger Pontoppidan ikke siden om Brorsons Bedrift? »Seine Schriften bestehen in recht geistreiche Lieder«. ⁷⁾ Han optog dog 92 af Brorsons Psalmer i sin Psalmebog, vidste han da ikke, hvem der havde skrevet dem? Og hvor

³⁾ »Vi kiender i det mindste 2 fortrinlige Digtere, som var yndede af Christian VI, og det netop for deres litterære Fortjenneste. Den ene var H. A. Brorson, den anden Chr. Falster, begge til sin Tid Prydelser for Staden Ribe.« J. Møller, *Mnemosyne* IV. (1833), p.165.

⁴⁾ Det var »auf eigenem Antrieb«, at Kongen udnævnte B., BSS III, p. 243.

⁵⁾ L. J. Koch, *Brorson-Studier*, 1936, p. 25.

⁶⁾ Pontoppidan var Præst i Nordborg 1723–26, derefter indtil 1734 Sognepræst i Havnbjerg (Hagenbjerg).

⁷⁾ *Annales Ecclesiæ* IV (1752), p. 160 ff.

intetsigende lyder ikke ogsaa Ordene i den latinske Levneds-skildring af Brorson i Anledning af Enevældjubilæet i 1760, da Brorson blev hædret med Doktorgraden: »Nihil scripsit præter cantica sacra«⁸⁾ (Han har intet skrevet undtagen nogle aandelige Sange). Nihil scripsit . . . mærkelige Ord i vore Ører.

Endnu en paafaldende Tavshed maa bemærkes. J. H. Schröder, Etatsraad og Kongens fortrolige Ven, den sensible og altid foruroligede Schröder, rejste i 1737 rundt i Hertugdømmerne for at opsøge sande Christne og finde Sjælepleje og kom selvfølgelig ogsaa til Tønder og Tønderegnet.⁹⁾ I Tønder opholdt han sig endog 20 Dage og hørte med Glæde baade Schrader og Arends (Archidiaconus), ja selv nybakte Valgkandidater. Men han nævner ikke Brorsons Navn. Har han da aldrig hørt det Navn? Ifølge den ret udførlige Dagbog har han ikke spurgt efter Brorson, ikke opsøgt ham, ikke mødt ham, endnu mindre hørt en Prædiken af ham. Hvorfor denne Tavshed?

Hørte Brorson til de helt oversete? Eller foretrak han selv at staa skjult ude i Baggrunden?

Har han i det hele taget selv taget Initiativet til Udgivelsen af sine Psalmer? Som bekendt laa Svanesangs-Teksterne (om ordnet eller uordnet kan der strides om) i hans Skrivepult efter hans Død. »Han havde ikke nogen egentlig Hensigt til deres Bekjendtgjørelse ved Trykken,«¹⁰⁾ siger Sønnen, som foretog Udgivelsen. Han har heller næppe selv sendt de allerede om-

⁸⁾ L. J. Koch, Brorson-Studier, p. 59.

⁹⁾ Schröder foretog Rejsen i 1737. Fra Holsten, hvor han blandt andre besøgte Pastor Christensen i Horst (en kendt Pietist), rejste han til Flensborg, hvor han ankom 31/7, samme Dag rejste han videre til Tønder. 1. August hørte han Arends prædike, endvidere en Pastor Schmidt, 4/8 Referat af Schraders og Arends Prædikener. 7/8 igen hørt Arends, 9/8 ligesaa, 11/8 hørt en cand. prædike, som skulde paa Valg i Nibøl. 12/8 hos Pastor Ambders i Burkal (stod Brødremenigheden nær). 13/8 hørt Student Bøttger i Tønder, 16/8 hørt Arends, 17/8 hørt Schrader, 18/8 igen Arends, 19/8 rejste S. videre til Aabenraa. 26. Juli var Brorson blevet kaldet til Stiftsprovst i Ribe, men tog først Afsked med Tønder 11. p. Tr. (1. Sept.). Dagbog i J. W. Schröders Papirer i Ledreborgske Haandskriftsmfl., 570. 4to. Kgl. Bibl.

¹⁰⁾ BSS III, p. 29.

talte Prøver paa sine Psalmer til Kommissionen i København (jfr. p. 260 ff.) eller paa anden Maade vist et Initiativ. Paafaldende er det ogsaa, at det altid var ydre Forhold eller andres Tilskyndelser, som fik ham til at skifte Embede, baade da han var paa Valg, først i Aabenraa,¹¹⁾ siden i Tønder.¹²⁾ Ogsaa til Stiftsprovstiet i Ribe blev han kaldet »ohne seinem Vorwissen.«¹³⁾ Heller ikke sit Minde har Brorson bekymret sig stort om, hans vita (skrevet i Anledning af Udnævnelserne til Biskop) er saa kort og knapt som vel muligt. Ud over rene Almindeligheder siges næsten intet. Og siges der endelig lidt, er Sætningerne faa og Ordene mærkelig dunkle, næsten forblommede. Hans Barndom, Ungdom og første Manddomsaaer ligger saaledes skjult i en Taage, hvor man kun skimter svage Omrids af et Menneske og dets Skæbne.

Ogsaa de Brorsonske Psalmers Oprindelse ligger skjult i denne Taage. Kilder og Oplysninger fattes ganske. Det gælder iøvrigt ogsaa selve den originale Tekst. Baade Klenodiet og Svanesangen maa bygge paa et tabt Manuskriptstof, som rimeligvis har været forsynet med Noder. Ikke saa meget som et eneste Manuskript til en Psalme er bevaret.

Men da Brorsons Navn hører til de helt store Navne i vor Aandshistorie, er det naturligt, at man har søgt at danne sig et Billede af Psalmernes Tilblivelsesproces.

BSS indledes med Ordene: »Da Brorson 1739 udgav sit hovedværk, »Troens rare Klenodie« ... forelaa der allerede fra hans hånd 190 salmer, som han havde udsendt i 12 mindre og større salmehefter, trykt i Tønder 1732—35.« Hvor ved man det fra? Det er rigtigt, at der er bevaret 12 Hefter, af hvilke de 9 bærer Aarstal (1732—35) og en Klenodieudgave fra 1739. Men om det er de originale Udgaver, og om Brorson har udgivet dem, er man — strængt taget — uvidende om. Som

¹¹⁾ KS 7. R., II, 509 ff.

¹²⁾ »blev han uformodentlig af hans Excellence, den tid Amtmand i Tønder... samt af Hr. Constistorial-Raad og Provst... med tvende andre Præster præsenterer paa vall.« BSS III, 246.

¹³⁾ Pontoppidan 1752. (BSS III, 242).

nævnt har hverken Brorson selv eller hans Samtid efterladt os Oplysninger af nogen Art herom.

Da Brorsons Psalmer blev til i en Vraa, er *vor faktiske Viden* om deres Udgivelse saa ringe. Overser man det, hildes man let i lumske Snarer. Hvert (tilfældigt) bevaret Tryk fra 1730erne kan ikke uden videre betragtes som Originaludgave, thi hvert eneste af dem gemmer Hemmeligheder og rejser Problemer, der ikke tillader forhastede Slutninger.

Det eneste Tekstmateriale, vi har til vor Raadighed, er altsaa de ovennævnte Tryk. Om de er originale Tryk eller ikke, lader vi foreløbig staa hen.

Tekstmaterialet. Af praktiske Grunde følger vi Opstillingen efter det traditionelle System, saaledes som det findes i BSS.

For hvert af Trykkene anvendes i det følgende den der brugte Signatur:¹⁴⁾

- A Nogle Jule-Psalmer, . . . Eenfoldig og i Hast sammenskrevne af H.A.B. Tundern, Hosz Clausz Kiesbuy . . . 1732.
- B Nogle Advents-Psalmer, . . . sammenskrevne af H.A.B. . . . 1733.
- C Nogle Paaske-Psalmer, . . . sammenskrevne af H.A.B. . . . 1734.
- D Nogle Himmelfarts og Pintse-Psalmer, . . . verterede af H.A.B. 1734.
- F Nogle Psalmer om Troens Frugt, forferdigede af H.A.B. 1734. 1734.
- Ea 8 Psalmer, anonyme, uden Aarstal.
- Eb 7 Psalmer, anonyme, uden Aarstal.
- Ec 12 Psalmer, anonyme, uden Aarstal.
- F Nogle Psalmer om Troens Frugt, forferdigede af H.A.B. 1734.
- G Nogle Passions-Psalmer, Udgivne af H.A.B. (Det andet Op- lag) 1735.
- H Nogle Psalmer om Troens Grund (Den anden Del), Udgivne af H.A.B. 1735.
- I Nogle Psalmer om Troens Kamp og Sejr, forferdigede af H.A.B. 1735.
- J¹ Troens rare Klenodie, i nogle Aandelige Sange forestillet af Hans Adolph Brorson, . . . Bekostet af Frantz Christian Mumme, 1739.
- J² = anden Udgave, Kbhvn. 1742.
- J^{*} = ukendt Udgave fra 1730.

¹⁴⁾ Jfr. I, p. VIII ff.

Hefterne A—F er uden Angivelse af Trykkested. A, B, C, D, E har Paategnelsen: Tundern, Hosz *Clausz Kieszbuy* og findes hos hennem tilkiøbs (dog i forskellige Varianter). F derimod: findes til kiøbs hos *Hans Christian Kiesbuy* i Tunder.

G—I oplyser paa Titelbladet, at Hefterne er »Trykt udi Vaysen-Huset« (saaledes G), »Wæysenhuset« (H), »Væysenhuset« (I).

B, C, D, E,¹⁵⁾ Eb og F er Unica. A, Ea, Ec og I findes hvert i to Eksemplarer, G i tre, H i fire, men i to forskellige Tryk. Ogsaa J (Klenodieudgaven 1739) foreligger i tre forskellige Tryk. De fleste af de nævnte Tryk hører altsaa til de store Sjældenheder, alle maa regnes til Rigets Skatte.

Inden for Brorson-Forskningen har disse Tryk aldrig givet Anledning til Divergenser, idet alle gik ud fra, at hvert af dem er udgivet af Brorson og (bortset fra G) er de originale Tryk. Et gammelt Stridsspørgsmaal er derimod, om Brorson har skrevet sine Psalmer (i hvert Fald Hovedparten af dem) i *Randerup*, eller om *Tønder* maa betegnes som hans »Salmesangs Vugge«. Det sidste hævdes energisk af vor store Brorson-Kender Dr. theol. *L. J. Koch* i Hovedværket om Brorson »Salmedigteren Brorson«¹⁶⁾ (1931). Ifølge denne Teori er Psalmerne skrevet udelukkende i *Tønder*, udgivet af Brorson og trykt i *Tønder* i den ovenfor nævnte Rækkefølge. Gennem Schraders Psalmebog (1731) fik Brorson Kendskab til de nye pietistiske Psalmer, alt det nye han her mødte, maatte virke inspirerende paa et Gemyt som Brorsons og vække hans slumrende Digtergave

¹⁵⁾ E er ikke komplet, idet Slutningen af Kl. Nr. 71 og de første 9 Vers af Nr. 72 mangler. Fragment af E i Det kgl. B. er *ikke* identisk med Eksemplaret i Universitetsbibl. Man har længe været klar over, at E maa være udkommet i to Udgaver, idet en Bemærkning herom er indført i det defekte Eksemplar (Katalogsignatur 4—239—8), som oplyser, at »Blad 2 har Sign. A₃ og Blad 3 Sign. A₂. Denne Trykfejl, som ikke findes i Universitetsbibliotekets Eksemplar antyder altsaa, at Udgaverne ere forskellige«. At det virkelig drejer sig om to forskellige Udgaver (fra samme Trykkeri), viser de Trykfejl, som ikke findes i begge Hefter. Ingen af Rettelserne i E (Univ. B.) er indført i Fragmentet, herved kan man se, hvad der oprindelig har staaet i E (ogsaa i Tilfælde, hvor Ejeren af Heftet har »restaureret« Teksten, f. Eks. 71, 7—4: Hvor vil ieg (... = udraderet Ord *rettet til ja*) i E. I Fragm.: Hvor vil ieg da i hvor vil jeg. Fejlen *da* fortsætter i alle Udgaver af Klenodiet.

¹⁶⁾ p. 62—65.

til Live. Snart kunde han derfor udgive sine første Oversættelser og egne Psalmer, som han lod trykke i Smaahefter, der udkom i hurtig Rækkefølge i Tønder i Aarene 1732—35. Paa Titelbladet til det første Hefte (1732) læses Ordene »i Hast sammenskrevne«, og disse Ord skal tages bogstaveligt. Der er Fart over Foretagendet (det tør iøvrigt nok antydes, naar 190 Psalmer oversættes eller skrives, samles og udgives paa 3 Aar). Udgivelsen standser pludselig 1735, men det betyder ikke, at Brorson opgav at dyrke sin Muse i de følgende Aar, thi i 1739 udgav han de allerede trykte og en lang Række nye og hidtil ukendte Psalmer i en samlet Udgave (nu i København) under Navnet »Troens rare Klenodie«. Alle de bevarede Tryk er Originaler, der har ikke eksisteret flere Tryk, intet er gaaet tabt.

Tønder-Teorien har ogsaa haft sine Fortalere i ældre Tid. L. R. Tuxen,¹⁷⁾ som havde en vis Tilknytning til Brorsons Efterslægt og dermed til en endnu levende (men svag) Tradition, formoder, at »de fleste (Psalmer) er uden tvivl forfattede omtrent fra 1729 indtil i Aarene 1740, altsaa medens Brorson var Diaconus i Tønder, hvor ogsaa de første mindre Samlinger udkom. Temmeligt sikkert synes det at være, at de oversatte Psalmer ere udarbejdede her, idet der nemlig paa tre nær findes tilsvarende tyske Originaler i den af Provst Schrader 1731 udgivne »Vollständiges Gesangbuch«, ved hvis Udgivelse Brorson maaske endog har været virksom, hvilket ogsaa synes at bestyrkes ved den Omstændighed, at han i »Troens rare Klenodie« har fulgt samme Inddeling som Schrader.« Her finder man allerede Tønder-Teorien fremsat og begrundet (1865).

Naar Tønder-Teorien har vundet Udbredelse, ikke mindst i populære Værker, skyldes det formentlig i nogen Grad den Forestilling, at *Brorson skrev sine Psalmer i Tønder for at skænke sin danske, men tysksyngende Menighed en dansk Psalmesamling*. Det har dog næppe været i hans Tanker, og en saadan Reform var iøvrigt ganske uigennemførlig i Datiden (jfr. p. 40 f.). Men hvor indgroet denne Tanke er, ses f. Eks. af, at

¹⁷⁾ Tuxen var Brorsons Datters Dattersøn. Jfr. Hans Adolph Brorsons egne Psalmer og aandelige Sange. (1865) p. XV.

selv i Tønders Byhistorie, hvor meget kyndige Forfattere fører Pennen, staar at læse, at ved den danske Gudstjeneste i Tønder »var Salmesangen tysk indtil Julen 1732, da Brorson udgav sit første Salmehefte«. — »Det var de første danske Salmer, der blev sunget i Tønder Kirke«. ¹⁸⁾

A. D. Jørgensen har paa overbevisende Maade forfægtet *Randerup-Teorien*, som gaar ud paa, at Brorson har skrevet Hovedparten af sine Psalmer som Landsbypræst ude i *Randerup*. Hans egentlige Digterperiode laa forud for hans Præstear i Tønder. ¹⁹⁾ Ogsaa A. D. Jørgensen gaar ud fra, at Psalmerne først er trykt i 1732 og følgende Aar og siden udgivet samlet i Klenodiet 1739. Med rette fremhæver han, at Udgivelsen af Hefterne fandt Sted paa en saadan Maade, saa systematisk og i saa kort en Tid, at det alene heraf fremgaar, at Psalmerne maa være skrevet, før Brorson kom til Tønder. ²⁰⁾

I 1950 udgav Provst *Poul Otzen* »Nogle hidtil utrykte Vers af Brorson«, som paany rørte ved det gamle Stridsspørgsmaal mellem Brorson-Forskerne. Det var lykkedes Forfatteren at finde de af A. D. Jørgensen omtalte haandskrevne Psalmer i Generalkirkeinspektionskollegiets Arkiv ²¹⁾ (her benævnt K),

¹⁸⁾ Tønder gennem Tiderne, redigeret af M. Mackeprang I. (1943) p. 449, 454.

¹⁹⁾ a. S., p. 22 f. og 35.

²⁰⁾ Jfr. P. Severinsen: »Det Julehefte kan ikke være en Mands første Prøver paa at skrive religiøse Sange. Han har blot haft den Selvkritik at lade det umodne Forsøg tilhøre Privatlivets Fred.« Forord til Nogle Jule-Psalmer, Nytryk 1932, p. 4. Ogsaa Litteraturhistorikere stiller sig skeptisk over for Tønder-Teorien, saaledes f. Eks. *Ernst Frandsen*. I sin lille fine Bog om Brorsons Julesalmer (udgivet af Jydsk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1932) hedder det: »ganske naturligt har det Spørgsmaal rejst sig, om disse Julesalmer ogsaa virkelig er Brorsons første Begyndelse som Salmedigter. Det er vanskeligt at svare paa, . . . saa meget ved vi dog, at der virkelig har fundet en Vækst Sted, at Fuldkommenheden i det første Hefte ikke er kommen til den 38-aarige Mand som en Aabenbaring. Han har digtet før 1732, . . . der ligger adskillig Øvelse bag det, man kan med fuld Ret slutte, at det ikke er Brorsons første Arbejde og derfra videre, at han som alle Lyrikere har begyndt at skrive i de unge Aar.« p. 1 ff. Jfr. BSS III, 484—488) (*A. Arnholtz*).

²¹⁾ a. S. p. 32.

blandt hvilke Oversættelser »Som Liliens Hjerter kan holdes i Live« findes, men som man siden forgæves havde eftersøgt.

Ogsaa Psalmerne i Thottske Samling 202—04 og i Ledreborgske Samling (S) blev fremdraget af Otzen, som saaledes kunde fremlægge et hidtil upaaagtet for ikke at sige ukendt Materiale til videre Behandling. Nu stod det klart, at en Række Psalmer var af betydelig ældre Dato, end man hidtil havde regnet med, og at i hvert Fald en Del af dem »med en ikke ringe sandsynlighed fører os tilbage til det i denne henseende ukendte tidsrum, der ligger mellem sørgedigtet 1721²²⁾ og 1732, da heftet med de berømte julesalmer udkom«. A. D. Jørgensen fik saaledes Ret i sit Forsøg paa at løse Problemet om Psalmernes Kronologi. Men Otzen kunde endvidere paaavise gennem sine Fund, at Brorson i mange Tilfælde maa have underkastet sine tidligere Psalmer en gennemgribende Revision, idet der findes betydelige Afvigelser i deres oprindelige Form og den (senere) trykte Version. Disse Rettelser betyder langt fra altid, at Psalmen i sin endelige Form viser sig at være frikere og kraftfuldere end i Udkastet. Det modsatte er undertiden Tilfældet, og særlig grelt er Forholdet for een Psalmes Vedkommende, Oversættelsen af Richters Psalme »Es gläntzet der Christen inwendiges Leben, Obgleich sie von aussen die Sonne verbrannt« (Kl. Nr. 245). I den trykte Oversættelse, som nu kun kendes fra J 1739 hedder den: »Hvad ere de Christne dog glimrende smukke«, men i 2 haandskrevne Samlinger²³⁾ derimod: »Som Liliens Hierte kand holdes i Grøde, Skiønt Soolen de yderste Blade har brent«. Ifølge den traditionelle Kronologi maa den første Oversættelse være den yngste og endelige, da den kun findes i Klenodiet og ikke i Hefterne.

Brorson maa saaledes have ofret den baade poetisk og klare Begyndelseslinie til Fordel for en langt ringere.

I en Afhandling »Til Tidsforholdene i Brorsons Digtning« (i Danske Studier, 1951) har Lektor *Fr. Orluf* taget Daterings-spørgsmaalet op til fornyet Undersøgelse efter, at det nye Mate-

²²⁾ BSS III, 207 ff.

²³⁾ Afskrift i K, jfr. Otzen, a. S., ligeledes i Gestrup, jfr. p. 307.

riale var fremdraget af Poul Otzen. Forfatteren har her fremlagt Resultatet af en Række interessante tekstkritiske Undersøgelser af Brorsons Oversættelser (specielt Haandskrifterne i K). Af disse Oversættelser findes Originalerne til de 3 i Schraders Psb. (Kl. Nr. 115, 162, 245), men da de alle er oversat efter et andet Forlæg, er de sandsynligvis ældre end 1731, »følgelig er det muligt, at salmer, der findes hos Schrader, er oversat af Brorson efter ældre salmebøger, og da sandsynligt før han kom til Tønder«. ²⁴⁾ De samme tre Psalmer kendes iøvrigt først fra Tryk fra Aarene 1735—39. Efter at Forfatteren har konfereret Brorsons Tekst ²⁵⁾ med de tyske Forlæg, som kan komme i Betragtning, naar han til det Resultat, at langt de fleste er afhængige af Schraders Tekst. Men hertil maa dog bemærkes, at det stadig er et aabent Spørgsmaal, om de Oversættelser, hvis Tekst nu kun kendes fra de bevarede Tryk, er de originale, eller om de kun viser os *en Bearbejdelse af en ældre, nu ukendt Tekst* (jfr. Som Liliens Hjerte kan holdes i Live). Sandsynligvis har Brorson tillæmpet sin Tekst efter den af Schrader udgivne Psalmebog, hvorved hans Psalmer mere fik Karakter af Oversættelser (jfr. Ægidius). Orluf sammenfatter Resultatet af sine Undersøgelser i følgende Ord: »Det paradoksale forhold, der hidtil forelaa, at det ikke med bestemt grund kunde antages, at Brorson overhovedet brugte sin evne før Tøndertiden, er især hævet ved provst Ozens fortjenstfulde offentliggørelse af haandskrifthjemmelen for en Brorsonsk digtning før Tøndertiden«. ²⁶⁾

I Aarene 1951—56 udkom *Hans Adolph Brorsons Samlede Skrifter* I—III udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab ved *L. J. Koch*, et Værk som har afhjulpet et stort Savn, og som længe vil bevare Dr. Kochs Navn baade i Forskeres og Psalmekenderes Kreds. Med Ildhu og med stor Kærlighed og Kendskab til Emnet har Udgiveren udført dette meget krævende Arbejde.

²⁴⁾ Orluf, a. S. p. 85.

²⁵⁾ Orluf, p. 96 ff.

²⁶⁾ Orluf, p. 99.

Dateringssspørgsmaalet er selvfølgelig ogsaa behandlet her. I Bind I fastholdes endnu hele den traditionelle Opfattelse baade m. H. t. Psalmernes Oprindelse og Udgivelse. Kun i en Fodnote anføres om de seneste Forskningsresultater, at »det af Otzen fremdragne fund af håndskrevne salmer synes at vise, at Schrader og hans bog næppe i den grad, som man tidligere havde grund til at antage, har givet Brorson stødet til salmedigtning«. ²⁷⁾ Først i sidste Bind, hvor det nye Kildemateriale omtales og gennemgaaes (i et Tillæg: Varianter i Pontoppidans salmebog og håndskrevne samlinger), tager Forfatteren Stilling til Otzens og Orlufs offentliggjorte Studier uden dog at sætte Problemerne skarpt i Relief til de ældre (og forældede) Konklusioner. Fremstillingen kan ikke frikendes for at virke noget flimrende og ender iøvrigt uden en klar Slutning. Ved Omtalen af Samlingen K nødes Forfatteren til at »slippe den antagelse, at det var Schraders salmebog, hvis fremkomst i 1731 gav Brorson ²⁸⁾ stødet til salmedigtningen«. Det medfører, at en ny Formodning fremsættes, nemlig »at Brorson i årevis har kunnet have sine salmer liggende, inden han lod dem trykke«. Det betragtes stadig som afgjort og sikkert, at ingen af de i J (1739) tilføjede Psalmer har været trykt før, skønt det af Melodihenvisninger til Psalmer i Hefterne ²⁹⁾ klart fremgaaer, at (i hvert Fald) nogle af disse Psalmer maa være ældre end 1739. Om Psalmerne i Thott 202 hedder det stadig, at de maa være indført i Samlingen *efter 1732*: ³⁰⁾ »de kan nemlig ikke antages at have været kendt i afskrift før trykningen, da det på titelbladet udtrykkeligt hedder, at de er »til den forestående Jule-Fest . . . i Hast sammenskrevne . . . 1732«. Det hævdes energisk, at det er fra Hefterne, at Pontoppidan har taget sit Brorson-Stof, ³¹⁾ men Forsøgene paa at glatte Vanskelighederne ud virker ikke meget overbevisende. Hvis Meningen er, at Pon-

²⁷⁾ BSS I, p. XXII.

²⁸⁾ BSS III, p. 398.

²⁹⁾ Det fremgaaer ikke af BSS, at disse Henvisninger findes i I og F.

³⁰⁾ BSS III, p. 401 og 422.

³¹⁾ p. 381 ff.

toppidans Tekst er afskrevet efter Hefterne, savnes tekstkritisk Bevis for dette Forhold. Uden Vaklen hævdes med stor Afgjorthed, at Klenodiet ikke kan være udkommet før 1739, naar der i den ældre Litteratur nævnes en Udgave fra 1730, maa dette Aarstal »være en trykfejl«. ³²⁾

Det vil med andre Ord sige, at BSS fastholder den traditionelle Kronologi med Hovedaarstallene 1732 og 1739 som Hjørnestene. Naar der alligevel i haandskrevne Samlinger (ældre end 1732) findes Psalmer, som ellers først kendes fra Klenodieudgaven 1739, betyder det efter denne Opfattelse kun, at de har cirkuleret i Afskrifter længe før.

Den traditionelle Opstilling og dens Løsning af Problemerne lyder i og for sig tilforladelig, dens Synspunkter er da ogsaa de almindelige, de rette og anerkendte. Men den hviler udelukkende paa Formodninger.

I det foregaaende har vi set, at Enewald Ewald (enten selv eller i Fællig med andre) har oversat og udgivet en Mængde Freylinghausen-Psalmer til Dansk, og at et Tryk allerede udkom i 1721.

Brorson har altsaa dengang haft Kendskab til disse Psalmer, det ligger da nær at antage, at han allerede først i 1720erne har taget Del i Oversættelsesarbejdet og selv er modnet til Digter. Kom Resultatet af hans Arbejde saa først frem i Dagslyset saa sent som 1732—39? Et andet Forhold tyder paa det modsatte. De bevarede Tryk af Hefterne (A—I) har i Regelen Melodihenvisninger til Psalmer, blandt hvilke nogle viser tilbage til et ældre, specielt slesvigsk Psalmestof (bl. a. til Ewalds Sangbog 1721), men der nævnes ogsaa i enkelte Tilfælde Psalmer af Brorson, som ellers kun kendes fra senere Tryk.

Alt dette kan vanskeligt forenes med det traditionelle Systems Opstilling og Kronologi. Det kan derfor være Grund til at spørge, *om ikke hele Systemet hviler paa en Misforstaaelse*. Kan det ikke tænkes, at alle nu kendte Tryk, lige fra Julesalmerne i 1732 til Klenodieudgaven 1739, i Virkeligheden

³²⁾ BSS I, p. XII f.

kun er secundære Tryk, som er udgivet af andre med ældre, nu ukendte Tryk som Forlæg? De seneste Forskningsresultater (Otzens og Orlufs Afhandlinger) har i høj Grad givet A. D. Jørgensen Ret i, at en Del af Brorsons Psalmer, maaske Hovedparten, maa være skrevet i Randerup-Tiden. Men A. D. Jørgensen tog ikke det næste Skridt, nemlig at efterspore, om de bevarede Tryk (baade Hefterne og Klenodieudgaven 1739) ogsaa virkelig er de originale Tryk. Hvis det ikke er Tilfældet, forrykkes hele Dateringsspørgsmaalet tilbage til Tiden før 1732 (og 1739). Men i saa Fald løses adskillige Gaader, bl. a. faar det paradoksale Forhold sin rette Forklaring, at Brorson lod sine Julepsalmer, »en Skaal fuld af Perler« udkomne i et tarveligt lille Tryk, hvor de tilmed blev forvansket ved Trykfejl og Germanismer.

Vi vil derfor forsøge, om der paa visse Punkter kan graves dybere, og om der i saa Tilfælde er muligt at naa til et Resultat, der er fri for de tilsyneladende uløselige Gaader, som knytter sig til den hidtidige kronologiske Opstilling.

2. Skillingsviser og Markedstryk

Sangens Historie i Sønderjylland er ikke skrevet og kan vel heller ikke skrives, før en Række specielle Undersøgelser er foretaget. En Redegørelse herom maa naturligvis lægge Vægt paa Detaillen,³³⁾ for at man kan faa et Indblik i, hvad der i Sønderjylland er optaget i den folkelige Tradition og har givet det folkelige Kulturliv Indhold og været bestemmende for dette Livs Forløb. At skildre, hvordan Sangen har formet sig i vor Landsdel gennem Tiderne, er saaledes en betydningsfuld Fremtidsopgave.

Skillingsstryk og -viser er sikkert her som allevegne blevet

³³⁾ Om Folkevisernes Tidsrum i Sønderjylland har Axel Olrik skrevet en Afhandling i SA 1889, p. 58—86, 246—96. En enkelt Iagttagelse maa særlig fremhæves: Der synes ligefrem at være en Sammenhæng mellem Visesangen og de religiøse Bevægelser. De sangrige Egne har været mest modtagelige for de større Vækkelser (p. 295 f.).

spredt ud over Landsdelen (og Jylland) i betydelige Mængder og fra hjemlige Centre. Vi møder disse Tryk fra Generation til Generation, og deres Indhold viser os Kulturlivets Forløb, idet de formidler det Stof, der umiddelbart i de forskellige Perioder kunde interessere og fænge hos Mennesker.

Det er selve Stoffet og ikke Personerne eller den kunstneriske Behandling, som interesserer. Sangene er derfor oftest anonyme eller kun forsynet med Forfatterens Initialer.

Med nogenlunde Sikkerhed kan man gaa ud fra, at disse Tryk, hvis uhyre Udbredelse beror paa den billige Fremstilling, har deres første Oprindelse i den nye Læsefærdighed og i den Sangglæde, som i vor Periode skabte et Behov for Sangtekster. Vi har i det foregaaende nævnt Enewald Ewalds Sangbog (1721), og havde Skæbnen været den Slags Tryk mere naadig, vilde et og andet af lignende Art formodentlig ogsaa kunne nævnes. Thi Ewald var kun Forsanger. Han gav Tønden an, men som Sanger blev han snart overfløjet af andre, først og fremmest af H.A.B. Folk med Sans for Vinding og Forretning har hurtigt nemmet, at her var Brug for billige Smaahefter og Tryk indeholdende to eller flere »aandelige Viser«. Den Slags udkom i de Tider i stort Tal, i Regelen uden Forfatterangivelse, Trykkested eller Aarstal.³⁴⁾ Nu er næsten alle disse Smaatryk forlængst forsvundet og har kun efterladt svage Spor. Men alligevel Spor.

Det er naturligt, at Tønder blev et af Skillingsvisernes Centre og i selve Nordslesvig blev det egentlige Centrum, og selv om Haderslev³⁵⁾ siden kom til som den danske Skillingsvises

³⁴⁾ A. D. Jørgensen, a. S. p. 33.

³⁵⁾ Omkring 1759 oprettede Hinrich Luckander et Bogtrykkeri i Haderslev, hvis Tryk væsentlig var baseret paa Smaatryk. Virksomheden førtes videre (fra 1793) af Jens Seneberg og siden af Sønnen Heinrich Seneberg. Jfr. Olav Christensen: *Haderslev Bys første Bogtrykker Hinrich Luckander* (1959). Fortegnelse omfattende bevarede (eller kendte) Tryk fra 1759–92. Trykkene »uden Aar« omfatter næsten udelukkende »gudelige Sange«, »aandelige Viser«, »aandelige Psalmer« osv. Kun sporadisk findes her en Slags »historiske Viser« (f. Eks. Nr. 72–76, 87, 97, 106, 132), derimod slet ingen egentlige »Kærlighedsviser«.

andet Hjemsted i Sønderjylland, hævdede Tønder dog sin gamle Stilling i over 100 Aar.

Fra disse Byer spredtes de billige Tryk i store Mængder ud over Jylland, formidlet gennem Markeder, Bogførere, Studedrivere³⁶⁾ og Bissekræmmere.

Skillingsvisen giver saaledes Oplysning om, hvad Almuen i en bestemt Periode har været optaget af. Først er det de aandelige Sanges Tid — det er utvivlsomt disse Sange, som skabte de billige Tryk. Senere skifter Sangen, thi alt har sin Tid i denne Verden, og den sentimentale Kærlighedsviser bliver nu mere efterspurgt, i det sidste Afsnit af Skillingsvisens (lokale) Historie er det de politisk-nationale Skillelinier, som trækkes op. Men i alle Perioder var der Folk, som saa skævt til denne Sang og tog Forargelse af den. De aandelige Sange blev kaldt »herrnhutiske«, og Gejstligheden bad Overkonsistoriet paa Gottorp om at faa baade Trykning og Salg forbudt.³⁷⁾ Rationalisterne fandt Kærlighedsviserne umoralske³⁸⁾ og drog derfor til Felts imod dem, og i 1830 lod Politimesteren i Tønder³⁹⁾ føre Lister

³⁶⁾ Olav Christensen, a. S. p. 26.

³⁷⁾ Over-Konsistoriet i Slesvig paalagde i 1762 Tønder Magistrat at inddrage alle »Herrnhutiske Psalmer af fordægtigt Indhold«, som maatte ligge hos Byens Bogbindere og Bogførere.

³⁸⁾ Den senere Indehaver af Claus Kiesbuys Trykkeri, J. A. Reinholdt, blev beskyldt for at trykke letfærdige og umoralske Sange. En Undersøgelse paa Stedet viste, at det kun drejede sig om nogle harmløse Kærlighedsviser paa Dansk, som en Skolelærer i Rørkær ved Tønder (Ebbe Thomsen) havde leveret Bogtrykkeren. Slige Viser og Beretninger om grufulde Mord, gengivet paa Rim, vilde Folket gerne læse. En Del af disse Viser var endnu i Behold, to andre var udsolgt. Læreren havde ogsaa leveret Reinholdt et Udvalg af aandelige Sange, men dem havde han ikke ladet trykke, de andre Viser fandt bedre Afsætning. Sønderj. Maanedsskrift 1952. p. 46.

³⁹⁾ 1830 lod Politimester Sibbers i Tønder udfærdige en Liste over tilladte Viser, som maatte sælges. Zum Michaelis Markt 1830 würde es auf Veranlassung früherer Wahrnehmungen für zweckmässig und dienlich erachtet, die von verschiedenen Musicanten, welche gewöhnlich die Märkte bereisen und anderen Hausierern zum Absingen und Verkauf mitgebrachten Lieder, einer Prüfung und Census zu unterwerfen.

Tøndern, 30. Sept. 1830.

Sibbers.

(Karl Clausen, Dansk Folkesang, Statsradiofoniens Grundbog 1960, p. 310).

over falbudte og tilladte Viser, en vis Form for Censur fortsatte til langt op i 1840erne.

I BSS (III, p. 395) omtales et Tryk: Tvende deylige Trøste-Psalmer (Hvorudi et hvert Guds Barn kan søge og finde sin Jesum, slaae Verden af sit Sind, og erlange den beste og sødeste Siele-Roe.

Den første: *Ach min Rose visner bort etc.* Synges under sin egen velklingende Melodie. Den anden: *Jeg vil nu ey sørge meer etc.* Synges ligeledes under sin velklingende Melodie. Saa og et deyligt Hierte-Suk. Efter manges Begiering opsat af A.M.O.D. / Trykt i dette Aar. Uden Angivelse af Trykkested, Bogtrykker og Trykkeaar.⁴⁰⁾

Maaske er det et Tønder-Tryk, Versalerne J og S peger i den Retning. Paa den anden Side ligner Materiel og Vignet det af Ove Lynow i København benyttede. Trykket er formentlig ældre end 1739, da det ikke har Klenodieudgaven fra dette Aar som Forlæg (jfr. Varianter i BSS III, p. 395). Men Brorson-Psalmen *Ach min Rose visner bort* er heller ikke optrykt efter Ea (det ældste kendte Tryk af Kl. Nr. 81). I hvert Fald een af Varianterne viser, at Bogtrykkeren har haft et andet og bedre Forlæg end baade Ea og J. Skillingsstrykket har i 2—1 »en Herrens Brud«, hvor alle øvrige Udgaver har »en Herres Brud«, som sandsynligvis er en konstant Trykfejl.

Et lignende bevaret Tryk af samme Slags er: Tvende ganske Nye Aandelige Sange.⁴¹⁾ Trykt i dette Aar. Den Første Om Afskye for Verden, og den kierlige Længsel efter Jesum begynder saaledes: *Bort Verden af mit Sind*⁴²⁾ etc. Synges som: Vaag op, og slaae paa dine Streng. Den anden: Om den aandelige Aarvaagenhed, Gjør dig dog min Aand, bereed.⁴³⁾ Synges med den Melodie: Hierte Fader! straf mig ey. Eller som den Tydske Psalme *Mache dich mein Geist bereit*. Ogsaa i dette Tilfælde er det vanskeligt at sige, om Skillingsvisen er trykt i

⁴⁰⁾ Kgl. Bibl. 4—322 8°.

⁴¹⁾ Bibl. Dan. I. 372.

⁴²⁾ Kl. Nr. 162 (F).

⁴³⁾ Tillæg til Ægidius 1743 Nr. 106.

København eller Tønder. Ogsaa her synes Vajsenhusets Materiel (efter 1737 Kiesbys) benyttet, uden at det dog kan siges med Sikkerhed. Omkvædet i Psalmen lyder i alle kendte Brorson-Tryk: Hver elske, hvad ham synes til, her derimod: Hver elske, *hvad hans Sind staar til*, »ham synes« kan maaske ogsaa i dette Tilfælde være en konstant Trykfejl (for »hans sind«). Pont. (Nr. 337) har iøvrigt samme Omkvæd som Skillingvisen, men da Heftet kalder sig: Tvende gandske Nye Aandelige Sange, kan det næppe være optrykt efter Pontopidan. Forholdet er snarere det, at begge har fælles (nu ukendt) Forlæg. I begge Tilfælde skimter man et andet Forlæg end Hefterne (henholdsvis Ea og F) og Klenodieudgaverne.

Ogsaa *Morgen- og Aftenpsalmen* (Kl. Nr. 256, 257) er maaske oprindeligt trykt som Skillingstryk, da man kender disse to Psalmer i flere Afskrifter,⁴⁴⁾ som alle afviger fra Teksten i Kl. 1739. Det berømte Hefte med Julepsalmerne, som nu kun kendes i et Tryk fra 1732, er sikkert ældre og er antagelig optrykt flere Gange.⁴⁵⁾

Oprindeligt maa det være trykt til Brug for Brorsons Menighed i Randerup. »Som Liliens Hjerte kan holdes i Live«, blev ikke optaget i de senere Udgaver af Klenodiet, men fandt Vej til i hvert Fald 2 haandskrevne Samlinger,⁴⁶⁾ formodentlig med et Skillingstryk som Mellemed. Oversættelsen maa stamme fra Randerup-Tiden, da den i sin omredigerede Form »Hvad ere de Christne dog glimrende og smukke« allerede nævnes som Melodihenvisning i Hefte I; i sin nye Form maa Psalmen da allerede være kendt.

I Hefterne findes flere Gange en Melodihenvisning til »Hand smelter hen i kierlighed og Piine«⁴⁷⁾ (Oversættelse af *Mein Freund zerschmelzt aus Lieb in seinem Blute*), en Sang som ellers ikke kendes fra det slesvigske Psalmestof.⁴⁸⁾ Ogsaa det maa

⁴⁴⁾ K. (BSS III, 421) A. C. Riese (III, p. 422), Gestr.

⁴⁵⁾ Varianter i K (III, 405, Nr. 10) og Gestr.

⁴⁶⁾ K og Gestr.

⁴⁷⁾ Hefte B (jfr. Kl. Nr. 13 og 42) og I (jfr. Kl. Nr. 223).

⁴⁸⁾ I en anden (bearbejdet?) Form hos Pont. (Nr. 74).

sandsynligvis tydes som et næsten udslettet Spor af et længst forsvundet Skillingsstryk. Ligeledes maa man antage, at de to Oversættelser af Jesu, Jehova, ich such und verlange/ Mit dir alleine verbunden zu sein, som sandsynligvis begge er af sønderjydske Oprindelse, ogsaa maa være kendt — f. Eks. gennem Skillingsstryk — før de blev optaget i Psalmebøger, den ene i Pontoppidans,⁴⁹⁾ begge i Ægidius-Till. 1743.⁵⁰⁾ De maa have været kendt i Landsdelen, da de i modsat Fald næppe havde faaet en Plads i det nævnte Tillæg.

Endelig maa man i denne Forbindelse rejse det Spørgsmaal, om ikke Psalmerne, som findes i de haandskrevne Samlinger,⁵¹⁾ og blandt hvilke nogle viser meget betydelige Afvigelser⁵²⁾ fra den (senere) trykte Tekst i Hefterne og i Klenodiet, ikke snarere er Afskrifter af en Skillingsvises Tekst, eventuelt med en Almueskrift som Mellemed.⁵³⁾ En af disse Samlinger (Gestrup) maa i hvert Fald delvis have Skillingshefter og ikke Psalmebøger (incl. Klenodiet) til Forlæg.

Excurs

Gestrup-Samlingen

Af samtlige haandskrevne Samlinger er Gestrup-Samlingen den eneste, som med Sikkerhed kan stedfæstes og tidsbestemmes. Kun 2 af alle Psalmer og Sange er forsynet med Forfatternavn, ellers er alle anonyme. Den jævne Mands Forbindelse med Poesien har været Skillingsviser og Markedstryk og kun undtagelsesvis en eller anden Sangbog, men næppe selve Psalmebogen. Man maa næppe antage, at Psalmebogen har tjent som Forlæg, den havde man i Forvejen.

⁴⁹⁾ Jesu, din søde forening at smage, Nr. 377.

⁵⁰⁾ Nr. 64 og 65 (Jesu, Jehova! mit hierte begierer).

⁵¹⁾ BSS III, p. 396 ff., Otzen, a. S. p. 41 ff.

⁵²⁾ Gak hen i gethsemane (BSS III, 405)
Nu Jesu til sin pine gaaer (III, 407 ff.)
Al herlighedens Herre (III, 411 ff.)

⁵³⁾ f. Eks. Guds igienfødte nye levende S. (Otzen, p. 43): 5-3 Livet i Midleren skenkte — Livet imidlertid skenkte. 12-1: Faderens kierlige Sind — herlige. Her løber jeg i Blinde (Otzen ib.), 11-4: Ney, kommer Kors — Ney, Kummer, Kors. Hvo vil med til Himmerige, 1-6: Tiden er herefter kort — thi den er . . . , 6-8: Maatte det en Steen fortryde — maatte de Resten fortryde.

Gestrup-Samlingen omfatter to Hefter (148 og 104 Sider) og maa være opstaaet i Aarene 1743 indtil 1784.

1. Del er sammenheftet i et Tobakskardusomslag, under Billedet af et Sejlskib staar trykt: »Diese aufrichtige Switsent und andere sorten von Tobak Werden verkaufft bei Hans Hansen in die (!) Oster-Strase bei die (!) Marckett In Tondern«. Skriften tyder paa, at Hovedparten af Psalmerne i 1. Bd. er skrevet med een Haand, i sidste Halvdel findes nogle Psalmer skrevet af andre. Paa enkelte Sider, der oprindeligt synes at have staaet halvtomme, findes tilføjet Vers eller latinske Sentenser som f. Eks.:

Anno 1726⁵⁴) d. 30. Juni Bin ich Geböhren
Im Himmel ausz Erköhren.
Im Aggerschau Kirch Bin ich Genandt,
Im Himmel ist Mein Vaeterlandt,
da hin zu kommen hoffe ich
und bey Gott Bleyben Ewiglich. Amen.

Gestrup d. 10. January Ao. 1752.

Ligeledes p. 131: Hansz Jørgensen Ao. 1751. d. 8. Aug. 1727, d. 26 Junius Bin ich geböhren (osv.).

Paa samme Side: Anno 1747 d. 10. November. Qui Quid agis Prudenter agis et Respice finem. — Soli Deo Gloria — Si Deus Pro nobis Quis Contranos. Hode Mihi Cras tibi.

Paa næste Side er indføjet:

Hansz Jørgensen Mit Naun er Saa
Til dig o Gud har Jeg attraa,
Giv gud Jeg her maa Leve Saa
At Jeg dit Rige arve maa.

Anno 1748, d. 10 Majus.

Hansz Jørgensen Ausz Gestrup.

Denne Hans Jørgensen har formodentlig skrevet Hovedparten af Psalmerne i det første af Hefterne, ogsaa Verset (p. 130):

Dess freuen sich meine Hände,
Hab ich Gleich nicht gut gemacht
so hab ich doch zum Ende Gebracht,
Was man redet Bald verschwindet,
Was man Schreibet Evig findet.

Vigtigt m. H. t. Dateringen er, at den samme har indført sit Navn overalt i Manuskriptet, hvor der var den mindste Plads: Anno 1756,

⁵⁴) Agerskov Kirkebog: Hans. Egtefødt i Gestrup, Hans Fader er Jørgen Iversen, gienfødt Festo visit Mariæ, d. 2. Julii.

13. Martius (p. 3), 1756, 15 Martius (p. 16), 1751, 17. December (p. 33), Johannes Georgius Fillius ao. 51, 22 XI (p. 43), Anno 1743 5. Januarius (p. 54), 1743 8. Februarius (p. 61), 1743 14. Martius (p. 86), 1743 26. Martius (p. 91), 1744 2. April (p. 108) osv.

Disse fortløbende Dateringer (fra Januar 1743) synes at være originale Tilføjelser, i saa Fald maa man regne med, at Afskriften er indført i Aarene 1743/44. Den Mulighed kan dog ikke udelukkes, at det er en anden, f. Eks. Faderen, som har optegnet Psalmerne, og at den unge Hans Jørgensen senere har spredt sit Navn og forskellige tyske og latinske Brokker ud over Bogen, hvor der var den mindste Plads levnet. I saa Fald er Samlingen noget ældre.

Hans Jørgensens Søn, Jørgen Hansen, har siden fortsat Afskrivningen, og mens Aarene gaar (nu nævnes Aarene 1780, 1778, 1784), forandres Samlingens oprindelige Karakter, idet Tiden forandrer Smag, og Samlingen ender derfor i Skillingsvisens verdslige Genre.

Jørgen Hansen blev siden Degn i Østerløgum, hvor han døde 1826. Hans Svigersøn og Efterfølger, Degn Hans Backmann, gav sin Datter Haandskrifterne, og hendes Søn, Urmager Andreas Thiel sen i Bevtoft, betroede dem paa sit Sygeleje i 1937 i mine Hænder. De er nu overdraget til Det kgl. Bibliotek, hvor de med Rette hører hjemme blandt de andre haandskrevne Psalmesamlinger af sønderjydsk Oprindelse.

Den følgende Oversigt over Indholdet vil tillige vise, at det er *Skillingsviserne* og ikke Psalmebøgerne, som er *Afskriverens Forlæg*.

- Bind I p. 1. Vaagn op, min siæl, med Helligt mod.⁵⁵⁾
p. 4 See Dagen bryder frem med magt.⁵⁶⁾ (Brorson, Kl. 1739).
p. 9 Siung Hierte Siung en afften Sang⁵⁷⁾ (Brorson,

⁵⁵⁾ Cassubens Psb. 1684, p. 1074, men næppe afskrevet efter den.

⁵⁶⁾ Teksten er ikke afskrevet efter Klenodiet, men antagelig efter et ældre trykt Forlæg, formodentlig et Skillingstryk, som kan have indeholdt baade den foregaaende og den følgende Psalme.

Varianter: 3-1 forsuckrer ald (Kl. forfrisker all). Gestr. = Afskrift i K

1-16 din (sin)

2-1 Morgen Røden Rosens Skjøn (morgen-røde rosen-skjøn) Ældre eller tyskpræget Stavemaade: 2-15 Dall, 2-7 Blood, 2-18 Mood, 4-1 Tack, do. Siælle Venn, 4-4 offer

⁵⁷⁾ Varianter: 2-11 kiger ind til den (Haster ind til sin), 2-5 *Huile* Boe (huule-boe), 2-15 O dend er jo (den jo er), 3-19 kand *træde* paa mit sidste Straa (kan *tænke* paa).

Siung (syng), afften, Suck, Blood, Haf, Graf, Tack. Kl. 1739).

Disse 3 Sange stammer muligvis fra samme Tryk. Stavemaade og Varianter viser, at de to sidstnævnte ikke kan være afskrevet efter Kl. 1739, vi har formodentlig her en ældre Tekst foran os, hvor Varianterne bringer os noget oprindeligt.

- Bind I p. 13 En Reise Psalme: En Christen hand kand vandre.
 — p. 17 Es pflegt der Mensch in seinem Herten.
 — p. 20—31 Morgen og Aften Suck om Søndagen — Om onsdagen.
 — p. 31 O! at jeg snart maa blive qvit/ fra denne dødelige Habit.
 — p. 34 En Syndig Siæls opmuntring som er Citeret for Guds dom.
 — p. 40 Hvorledis Mennischet skal Hoyere skatte det evige Gode, end det timmelige og Forgængelige.
 — p. 45 Valet wil ich dir geben, du arge falsche Welt.
 — p. 47 Tack skeep dig gud for denne dag (= Ægidius Nr. 33).
 — p. 49 Herre Jesu Christ, dig til os vend (= Ægidius Nr. 361, Pont. Nr. 191).
 — p. 51 Alt kiød er kun græs og Høe (= Ægidius Nr. 398).
 — p. 54 Min Siæl min Aand og mund Lov nu din gud og Herre.
 — p. 62 Gynstig Læser hør nu til⁵⁸⁾ (Overskrift: Om Skabelsen. Mel. Broder hvi est du saa etc.).
 — p. 65 Gud skal alting mage,⁵⁹⁾ (Ea, Kl. Nr. 82).
 — p. 67 Ach min Rose visner bort,⁶⁰⁾ (Ea, Kl. Nr. 81. Begge Afskrifter maa være taget fra en Tekst, som enten er identisk med Ea eller beslægtet med denne).
 — p. 70 Naar Ungdoms Synd og Daarskabs Aar,
 — p. 72 Synder, hvi est du saa sicker.
 — p. 75 Jeg aarle vil istemme.

Disse 3 Sange findes alle i Jesper Rachløvs Taare-Perse, 1684. Om de er afskrevet direkte efter denne eller efter et Skillingstryk som Mellemed kan ikke afgøres. Det er dog et Spørgsmaal, om Taare-Persen var kendt i et nordslesvigsk Bondehjem paa den Tid.

⁵⁸⁾ Anslaget tyder paa, at det er en Skillingsvisse.

⁵⁹⁾ Ea kan være Forlæg. Gestrup har bøyer og ophøyer (3—9 og 10). Teksten i Ea er rettet til bøyes, ophøyes.

⁶⁰⁾ Bortset fra enkelte Varianter = Ea. (Overskriften »intage« (Ea intage), 7—2 Ea ganske rettet til gandske = Gestr. 10—2 Legeme = Ea (rettet til Legem).

- Bind I p. 78 Jeg vil tilfreds i alting være. (= Ægidius Nr. 306).
 — p. 79 Lov, mit Hierte, nu din gud. (= Ægidius Nr. 409).
 — p. 80 Jeg er guds Jedidiias⁶¹) (Kl. 1739).
 — p. 82 Nu Solen daler og det qvelder (Taare-Persen Nr. 28).
 — p. 86 Dine Vunders Huler⁶²) (F og Kl.).
 — p. 87 Jammer har mig plat omgivet (I og Kl.).⁶³
 — p. 92 Den onde Leve-maade⁶⁴) (F og Kl.).
 — p. 95 Den yndigste Rose er funden⁶⁵) (A og Kl.).
 — p. 97 Milde Jesu hvordan faar (»componeret af Thomas Hansen udi Medolden«.) Tillæg til Ægidius 1743 Nr. 105. Her ser man tydeligt, at Gestrup-Saml. har en anden Kilde, formodentlig et Skillingstryk.⁶⁶)
 — p. 100 Ach hvo vilde ikke bytte dette Legems Beenhus hen. Afskrift ogsaa i K. Forfatteren er Chr. Falster. I Eksemplar af L. Thuras Bog Adskillige Poetiske Sager, 1721 (Bibl. Wegeneriana, Aarhus), findes følgende Notat: I Anledning af den kiære Biskop Thura, Bogens Forfatter, hans Død, som indfaldt 1731, har Rector Falster skrevet følgende 3.de Psalmer, som blev afsungne ved Liig Begængelsen, og accompagnerede af Instrumental-Musique, Hvilke 3de Psalmer jeg haver afskrevet blandt Conferentz-Raad Rost-

⁶¹) Kl. 225, ældre Stavemaade.

⁶²) Kl. 124. Overskrift Jesu, Liebste Seele, = H. Variant: 3-2 styrte mig (F + Kl. sig.).

⁶³) Kl. 210. Næppe Afskrift efter I eller Kl. Gestr. har Melodibetegnelsen: Siunges som Nattergalen er alt oppe, men da igien tages den sidste Linie af hvert Vers (I: Siunges paa sin egen Mel., kan og siunges som Nattergalen er alt oppe. Kl.: Nattergalen er alt oppe). Smaa varianter viser, at Afskriften hverken stammer fra I eller Kl.

⁶⁴) Kl. 165. Hverken identisk med F eller Kl. 4-1 vandrer (F-Kl. vanker). Ældre Stavemaade: Sathans 9-2, begrædis (9-3), stoor, breed (11-8), færdis (14-3).

⁶⁵) Kl. 10. Teksten er beslægtet med A (mange 6-3, faar 8-3, voxer 8-4), men Genytter = Kl. Forskellig fra begge: Billedis 2-2. fordervet (forvildet) 2-3, kastis 3-2, blomstris 5-1, fornummen (= Pont.) 6-3, eene (stedse) 9-1.

⁶⁶) Varianter: Overskrift: Siælen (Ægid. 1743), 1-4 At jeg (Saa jeg), 7-1 *Ach!* din Død den gjør *mit* muld (*Ja . . . mig*), 7-2, Længsels Længsel (længsels *brynde*), 7-3 Men kand ey forstaae (Men jeg ey forstaaer), 9-5 Kun at du vilt giøre Bood (Naar du gjør af hiertet boed), 11-2 Ingen ting os skille kand (Intet os adskille kand) 11-5 du og (du end), 14-4 faa (staae), 15-1 giennem (ind ad), 15-4 Stræb dog (og), 16-3 Gaa (Gak).

- gaards Collectanea der befinder sig paa Runde-Taarns Biblioteque udi Kiøbenhavn. Christoph Friman«. ⁶⁷⁾
- Bind I p. 101 Som Lieliens Hierter kand holdis i grøde. Oversættelsen har hidtil kun været kendt i Afskrift i K (jfr. Poul Otzen, Nogle hidtil utrykte Vers af Brorson (1950) p. 4 og 24 ff.). Begge Afskrifter har forskellige Forlæg, formodentlig forskellige Skillingstryk. ⁶⁸⁾
- p. 104 Jesu din søde forening at smage. (Pont. Nr. 377 og Till. til Ægid. 1743. Afskriften har et andet, form. ældre Forlæg. ⁶⁹⁾
- p. 106 Min Jesu, mit Lives livsaligste Brynde ⁷⁰⁾ (F og Kl.).
- p. 109 Jesu, giv Seyer. Livs-Fyrste og Kilde. (Pont. Nr. 353). Gestr., har ældre Stavemaade.
- p. 112 I Dag er Naadens tiid. ⁷¹⁾ (H og Kl. 108. Gestrup og Pont. (Nr. 275) maa have samme (?) Forlæg, forskellig fra H, dog er Gestr. næppe en Afskrift efter Pont.
- p. 116 Bort Verden, af mit sind og øye, ⁷²⁾ (Kl. Nr. 162. Gestr. = Pont. 372).

⁶⁷⁾ Chr. Falsters Sange er formodentlig udkommet i flere Tryk. Denne Ps. kendes i 3 Afskrifter (Rostgaard, K og Gestr.). Varianter: 3-4 forlovnig (Rostgaard-Frimann forløsning), 4-3 hundred (hundred), 7-5 Verdens træl-Cameler (Mammons Træl Cammeeler), 8-2 meere heller sig (meer end heller sig), 8-4 Høy opliste fremfor sig (Hoy-oplyste frem for mig).

⁶⁸⁾ Foruden Forskel i Stavemaade noteres følgende Varianter: 1-1 Hierter (Hierte), 1-3 *ere fromme (er de Christne)*, 3-2 den Jordisks Billede (det Jordiske billede), 4-7 med mængende tohn (med mængede Toner), 5-7 *ere (eje)*, naadis det deiligste (Naades det deilige), 7-8 finde (findes), 8-7 lovet (levet).

⁶⁹⁾ Gestr. ikke Afskrift efter Pont. eller Ægid. 1743, form. efter et ældre Forlæg (Skillingstryk?). Varianter: 2-3 Tag mig (dig, Pont.), 3-1 O hvem der (hvo), 3-3 mig (mit), 5-1 vilt (vil), 6-2 Se hvor dog (Se dog hvor), 6-7 Kandst du (kand du), 7-7 til slutning *lar tegne (maae)*.

⁷⁰⁾ Kl. 157. Overskrift O Uhrsprung des Lebens (= F), 1-1 Brynde (F Brynd, Kl. brønd), 2-4 Naade (= F), drikker (= Kl. F drikke), 4-7 Tohner (F og Kl. Toner), 6-1 vilt (= F), 6-5 At Kaarset maae tale (F og Kl. At korset maa taale).

⁷¹⁾ Kl. 108. Gestrup og Pont. (Nr. 275) samme Forlæg, som er forskellig fra H. Gestr. dog næppe Afskrift efter Pont. 1-7 mit Raad (Pont. mit, H og Kl. dit), 2-5 Klocke (klokke), 3-1 begynd, at spar (begynd og, Pont.), H og Kl. begynd, og spar, 3-5 Forhalling bør ey skee (= Pont. = T 203), Brorson: ey bør 7-2 al (= Pont.) Brorson: alt, 10-4 sænckes (Pont. sænke, H har stænkes), 10-5 Hvor got er der = (Pont.) Brorson: der er.

⁷²⁾ Kl. 162. F og Kl. ikke Forlæg. Melodi: Vaag op og slaa paa . . = K. (F og Kl. Hvo kun vor Gud vil lade raade). Omkvæd: Hver elske hvad hans sind staar til/ Jeg kun min Jesum elske vil = Pont. = Skillingstryk p. 301. Næppe Afskrift efter Pont.

- Bind I p. 118 Sørge, Fader, sørge du, (= Pont. Nr. 174).
 — p. 120 Op, op min Siel, opmuntre dig (= Pont. Nr. 217).
 — p. 124 O kiere siel, som bliver ey (I og Kl. 104, her = Pont. 231, men ortogr. Forskelligheder)⁷³)
 — p. 127 En inderlig Bøn til Gud om en sand Omvendelse, om den Smitsomme Syges Naadige Afvendelse til Brug ved Huusandagter Morgen og Aften.
 — p. 133 Kiere Jesu, vi er (her), forskellig fra Pont. og Ægidius, jfr. p. 122.
 — p. 134 Gud Skee Lov det er fuldbragt, do. jfr. p. 122.
 — p. 135 Jesu, du som selv est Livet (forskellig fra Ægidius Nr. 79).
 — p. 137 Jesu, du min Glæde (= Ægidius Nr. 251).
 — p. 139 O Jesu, du min Brudgom god (= Ægidius Nr. 246).
 — p. 142 Pryd dig kiere Siel tilnøye (= Ægidius Nr. 248).
 — p. 145 Hvort skal jeg vige bort (forsk. fra Ægidius Nr. 218).
 Bind II p. 1 Allevegne hvor jeg vanker (Kl. Nr. 74).
 p. 3 Den 6te Sang af den Aandelig-Siunge-koor.⁷⁴) Er en Bekiendelses Sang. Naar mand gaar til skrifte.
 — p. 11 Hierte-Suk. Søde Jesu Sielens Læge. (Tilføjelse: Nu er det 1775).
 — p. 11 Dend sivende Sang. Om En Christelig Bekiendelse til det Hell. og Hoyverdige Alters Sacramentis Annamelse.
 — p. 14 Hierte-Suk om ræt at prøve sig selv.
 — p. 15 den 10.de Sang: er en Taksigelse efter Herrens Nadvere.
 — p. 16 Dend Ellefte Sang. Keed af Verden og kier ad Himmelen.
 — p. 22 Dend 12te Sang: Guds Naadige Forsyns øye er et Ret-sindigt Guds Barns fulde fornøyelse.

⁷³) 4-1 Billedis, 7-2 Piine, 11-1 meere, 13-2 stride, 17-1 saaledis.

⁷⁴) Gestr. har ikke Kingos Sjunge-Kor som Forlæg. De mange Varianter kan skyldes Afskrift efter et ringe Eftertryk. Den Slags fandtes i Mængde, for en stor Del udaterede og anonyme. Ogsaa Trykkeriet i Flensborg har udsendt saadanne Eftertryk, jfr. Ehren-cron-Müller, Forfatterlexikon IV, p. 401.

Varianter: VI. Sang, 3-6 smilted (smitted), 6-7 giennemborte (-baaret), 10-3 lyste-dyngs (dynds), 11-3 Bettel-staf (Betle-), 15-4 Gnist og Luer (i), 18-5 Verk og vey (vee).

Varianter: VII. Sang: 2-2 slangens stik (List), 2-5 din synd det (din Søn, dit), 5-4 lyst (Last).

Varianter: XI. Sang: 4-2 af i Guld (Afgud), 9-4 Dal (Grav), 10-5 Sielen (Solén).

- Bind II p. 28 Hierte-Suk. Søde Siel. Hvi vilt du komme/ Og saa tit til Rette staae.
- p. 32 Tvende Morgen-Psalmer.⁷⁵⁾ (Melodi Daphnis gik for nogle dage).
Nattergalen er alt oppe.
Nu er det tiid at vaage (Mel. Nun lasz uns Gott dem Herrn).
- p. 38 En Aften-Psalme. Ræt nu gik Solens klarhed hen.
- p. 47 Gravskrift over Hr. Christian Jensen,⁷⁶⁾ hidtil Slots-Præst til Fredensborg, samt Sogne-Præst til Asminde-rød og Grønholt.
Vor Hyrde som ved denne Grav/ Nu lagde ned din Hyrde-Stav.
- p. 53 Den gamle Lurmands Aftensang, hvormed hand dant-zer sine Børn til Seng, naar de have længe nok ud-raaset i Verden.
Træd sagt heran, din Synd med sorg beklage.⁷⁷⁾
- p. 57 Litanía og Benedicite som bruges til Skibs.
- p. 59 En Morgen-Psalme. Den signede Dag, som vi nu see.
- p. 63 En Nyt-Aars-Psalme. Gud Fader og Søn og Hellig Aand, Hand give os alle baade Quinde og Mand.⁷⁸⁾
- p. 67 En gudelig Psalme. Jeg kommer til dig min Herre Jesu Christ.
- p. 70 En anden gudelig Psalme. Hvor skal jeg vige bort.⁷⁹⁾
- p. 72 Kom frem i denne Tiid (Skillingsvise? Om Orlogs-manden Den norske Løves Undergang).
- p. 79 En Vise om en Pige fra Parkebye ved R. O vee des-værre . . .

⁷⁵⁾ *Tvende*, peger mod et Skillingstryk. Nattergalen er alt oppe, findes allerede i D. Paullis Psb. 1680. (Brandt og Helw. I, p. 485).

⁷⁶⁾ *Christian Jensen* var Sønderjyde, født i Bedsted og Nicolai Brorsons Elev. Form. stammer de to Mindedigte fra et hjemligt Tryk.

⁷⁷⁾ *Niels Heldvad*: Kong Davids Tyghuss, 1. Udg. 1623. Her Skillings-tryk? Nu kendes kun 2. Udg. 1630 og senere Udgaver, jfr. H. V. Gregersen, *Niels Heldvad* p. 181.

⁷⁸⁾ L. Benedicts Psb. med Tillæg 1586.
Cassubens Psb. 1681.

⁷⁹⁾ »en *anden* gudelig Ps.« (Skillingstryk?) I I. p. 145 findes samme Ps. i Afskrift. Teksten er en Omstøbning af Ægidius Nr. 218. Begge er sandsynligvis afskrevet i Forbindelse med en anden Sang.

- Bind II p. 85 En Psalme om Længsel og Begierlighed efter Jesum, oversat af det Tydske ved S. Schandorph:⁸⁰) Jesu er mit Lys og Dag.
- p. 89 En Vise om en Pige fra Sibbo i Pommern:
O Menniske jeg syng vil/
Et skrækkeligt nyt Under . . .
- p. 95 Jeg er o Herre og dit Barn (Mel.: Ich bin o Heer und etc.)
- p. 97 En nye Aandelig Vise om den Quinde som nægtede at give Christum at drikke.
- p. 100 Det sidste vers af I denne søde Jule-tid. (Teksten = Pont., men forskellig Stavemaade og Interpunktion). Paa samme Side er tilføjet: Jørgen Hansen, d. 6. September. Anno 1776. Denne Afskrift tyder paa, at man i Hjemmet hverken har haft Pontoppidans Psalmebog eller Troens rare Klenodie.
- p. 103 Nogle Liinier som Hans Hansen fra Hag har tilskrevet sin Hustru Kiesten af sin fængsel i Lemviig 1775: Hvi vil du dig min Engel klage fordi du mig nu have mist, osv. (Skillingsvise?).

Gestrup-Samlingen giver os et Indblik i det folkelige Kulturlivs Indhold og Forløb i Sønderjylland. I det store og hele er det sikkert Skillingsstrykkene (formodentlig af sønderjydsk Oprindelse), som har formidlet det Stof, som i to Slægtled interesserede de forskellige Afskrivere.

At man i Gestrup har ejet de gamle Psalmebøger fra 17. Aarh. (som allerede dengang var sjældne) er ikke sandsynligt, tilsyneladende har man ikke engang haft Pontoppidans Psalmebog. Det maa derfor være de billige og vidt udbredte Skillingstryk, man har benyttet ved Afskrivningen.

Men er det Tilfældet, sporer vi her en Psalmetradition, som for Brorson-Psalmerne Vedkommende er ældre end de nu kendte Tryk (de saakaldte Tønder-Hefter og Klenodiet).

3. »Tønder-Trykkene«

Rent historisk er det sikkert en gal Brug af Aarstallene 1732—39, naar man anvender dem som Grundlag for Psalmernes Datering (jfr. Den danske Salmebog, hvor hver Psalme om-

⁸⁰) Oversætteren er Søren Schandorph, Sognepræst i Spandet (Tønder Amt) 1774—89. Oversættelsen er ikke kendt og stammer form. fra et Skillingstryk.

hyggeligt er dateret). Ifølge den traditionelle Kronologi maa de jo være skrevet i denne Rækkefølge, dvs. begyndende med Julepsalmerne og endende med Psalmerne (de seneste) om Troens Herlighed og om Troens Ende. At der herved fremkommer en Række Urimeligheder er velkendt. Gaadefuldt er det f. Eks., at Brorsons *Psalmedebut* er *selve Miraklet*, skønt Julepsalmerne efter Udtryk, Form og Mangesidighed snarere synes at være en moden Digtters absolute Højdepunkt. Paa den anden Side ligner en Række Psalmer, som anses for at hidrøre fra en langt senere Tid, paafaldende ofte Ungdommens Tilløb, de første famlende Forsøg paa at oversætte, hvor Resultatet ofte kun bliver en uselvstændig senbarok Imitation, tilmed ofte i en raa og utilsleben Form. Mærkeligt nok har vor mest kyndige Brorsonforsker, *Dr. L. J. Koch*, ikke været opmærksom paa dette. Fastholder man med ham, at Brorson først offentliggør sine Psalmer i 1732 og følgende Aar og afslutter Klenodiet i 1739, maa man se bort fra det gaadefulde og paafaldende i dette Forhold. Man maa saa tale om »en dalende Linie«⁸¹⁾ i Brorsons Produktion. Det begynde saa straalende, men saa indtræder — i hvert Fald i Perioder — Stagnation og Tilbagegang. »Muligvis er der tale om en sjælelig mathed. Kildevældet sprudler ikke længere« (H. Vilstrup). Den gode Homer sover altsaa stundom. Saaledes maa man se Brorson, dersom man fastholder den traditionelle Kronologi.

Uforklarlig er endvidere Klenodiepsalmernes ulige Kvalitet og stadig skiftende Præg af Barok og Rokoko. Med Rette gør Professor *Arthur Arnholtz* opmærksom paa,⁸²⁾ at det er »en uholdbar forenkling på baggrund af den traditionelle kronologi at tale om en sådan »dalende Linie«.« Tanken om Hastværksarbejde (Psalmerne udkom jo — stadig ifølge de traditionelle Synspunkter — i stort Tal i Løbet af faa Aar) afvises ogsaa af Forfatteren (Arnholtz) som utilfredsstillende, den er psykologisk og rimer iøvrigt daarligt med alt det beundringsværdige i

⁸¹⁾ H. Vilstrup, *Digteren Hans Adolph Brorson*, Vartov Bogen, 1952, p. 109.

⁸²⁾ BSS III, p. 488.

de vellykkede Psalmer. Men Forfatteren viger dog tilbage fra at bygge en Kronologi paa »de indre kriterier«. Problemet maa derfor staa hen.⁸³⁾

Da det traditionelle Billede af Psalmernes Tilblivelse ofte intet Svar kan give paa de kritiske Indvendinger, som kan fremføres mod det, er det selvfølgelig fristende for en Forfatter, som skriver om sønderjydsk Psalmesang i Perioden at tage Problemet op paany. Vi vil derfor undersøge, om Systemet er saa vel funderet, som det ved første Øjekast ser ud til, om ikke Aarstallene 1732—39 er imaginære Tal uden videre Betydning for Psalmernes Kronologi.

Spørgsmaalet bliver derfor, om man ikke snarere bør se hele Forholdet i *det historiske Perspektiv* og bl. a. være opmærksom paa, at Brorson (som hvert andet Menneske) gennemgaar en Udvikling. Det gælder ikke kun hans Sprog og digteriske Stil, hvor hans tidligere Arbejder med uselvstændige barokt opstuede Udtryk, ofte i en vild og voldsom Tone,⁸⁴⁾ omsider afløses af den selvstændige og modne Digters fulde Beherskelse af sin egen Teknik. Heller ikke Brorson har straks, da han greb i Strengene, fundet sin egen Tone. Den hører man først i Julepsalmerne (hans »Debut«), mens han i de saakaldte »nye« Psalmer (som først kendes fra Klenodieudgaven 1739) endnu er bundet og uselvstændig i Udtryk og Form.

Men man maa paa samme Maade være opmærksom paa, at ogsaa Brorson har sin egen aandelige Udvikling. Vi har i det foregaaende gjort opmærksom paa, hvilken Rolle *Ewald* har spillet i Vestslesvig i Aarene 1718—27 baade som Vækker, Organisator og Oversætter. Brorson er utvivlsomt kommet

⁸³⁾ BSS III, p. 488.

⁸⁴⁾ Allerede Vilstrup har antydnet, at Kl. Nr. 29 »sikkert peger tilbage til hans ungdoms kampe (a. S. p. 104). »Meget umodent og ufærdigt virker nr. 33«. Om Nr. 39 og 40 siger Vilstrup: »Trods fortræffelige enkeltheder regner jeg disse ting for ufærdige og tidlige« (p. 113).

En ny Inspiration er givet gennem Arthur Arnholtz' ypperlige Studier over Brorsons Vers- og Sangkunst (BSS III), i denne Forbindelse henvises særlig til p. 487 f. Jfr. Noten p. 292 (Professor Ernst Frandsen).

under hans Indflydelse i sine unge Aar i Bedsted og Løgumkloster og har med ham oplevet hele Bevægelsens Sturm- u. Drangperiode. Ewald vilde skabe en *Ecclesiolasang* og benyttede i det Øjemed Halle-Sangbogen som Forlæg for sine Oversættelser, han veg ikke tilbage for at oversætte halv- eller helsekteriske Sange, naar de blot var anvendelige som Exponent for Ecclesiolaens Stemninger. Her har ogsaa Brorson formodentlig sin Rod⁸⁵⁾ og sit Udgangspunkt. De ældste Lag i Klenodiet er derfor næppe hans egne, selvstændige Psalmer (1732). De maa langt snarere søges blandt Oversættelser af Psalmer, som var moderne og yndede i Ewalds Kredse omkring 1720. I saa Fald repræsenterer de Dele af Klenodiet, man hidtil har anset for hans senere Psalmer («nye» i 1739) i Virkeligheden — i hvert Fald delvis — de ældste Lag i hans Digting. En kritisk Analyse af hele Psalmestoffet peger afgjort i den Retning. De maa stamme fra en Tid, da Ewalds Forkyndelse (og Oversættelser) dominerer og samtidig behersker Sindene, ogsaa Brorsons. Det vil med andre Ord sige, at Psalmernes Kronologi forrykkes, *ikke Tønder, men Randerup* og — for de ældste Oversættelsers Vedkommende — *Bedsted* og *Løgumkloster* maa være Psalmernes Vugge.

Excurs

Findes der Spor af Ecclesiolaens Sang i Klenodiet?

Brødrene Nicolai og Hans Adolph Brorsons Oversættelser maa formodentlig være udgivet til Brug for Forsamlingen (*collegia pietatis*). Som vi har set, maa Nicolai Brorsons første Oversættelse dateres til før 1721 (hans Hustrus Død).⁸⁶⁾ Brorsons ældste Oversættelser er sikkert ogsaa Ecclesiola-Sang. Først paa et senere Tidspunkt, da han har fundet sig selv og er naaet til fuld Frigørelse, er blevet selvstændig og moden *baade* som Teolog og Digter, bliver han Psalmist og Kirkens store Sanger. Spørger man nu: Afspejler *Ewalds Forkyndelse, hans Valg af Psalmer (Oversættelser) og det aandelige Røre* han skabte i Aarene omkring 1720, sig ikke ogsaa i *Brorsons Psalmer*, maa Svaret lyde bekræftende. Der er Psalmer i Klenodiet, ja endog hele Afsnit, tilmed imod Bogens Slutning, som baade i Form og Ind-

⁸⁵⁾ BSS III, 245, 398 f.

⁸⁶⁾ Jfr. p. 192 f.

hold maa karakteriseres som *hørende til Bevægelsens Sturm- und Drang*. Teologisk og kirkehistorisk hører de slet ikke hjemme i Tiden op imod 1739, da Brorson er avanceret til Stiftsprovst i Ribe, men maa langt snarere dateres til Aarene omkring 1720, hvor hans Hjemstavn (som vi har paavist) var præget af Gæring og Uvejrhed med alle dertil hørende ubeherskede Livsrørelser. Ewald gik ikke af Vejen for at bruge Betegnelsen *Babel* ikke kun om de »Mund-Kristne« i den lutherske Kirke, men om hele Kirken. Han øste ivrigt af den Sang, der i sin mest radikale Form stammer fra Gottfried Arnolds »Das Geheimniss der göttlichen Sophia«; om han eller Jes Jørgen Jessen har oversat *Ihr Kinder des Höchsten, wie stehts um die Liebe*, er uvist (E. O. Schwartzkopf er i hvert Fald ikke Oversætteren). Men her bruges to Gange Ordet *Babel*, ogsaa i den danske Oversættelse.⁸⁷⁾ Sangen er en typisk Ecclesiola-Sang og er ogsaa oversat af Brorson. Nu kender vi den kun i den friserede Form, som den har faaet i Anledning af Udgivelsen af Schraders Psb. Schrader (og Provst Balthasar Petersen) censurerede omhyggeligt alle de Ecclesiola-sange, som de optog i Tønder-Psalmebogen, formodentlig fordi de forlængst var kendt og ogsaa oversat og i Brug i Provstiet. At Brorson (senere) har »friseret« sine Oversættelser, dvs. bragt dem i Overensstemmelse med Schraders Tekst, er paavist af Fr. Orloff.⁸⁸⁾ Der er næppe Grund til at tro, at denne Censur har været overflødig. Klemodiet skæmmes endnu af den aandelige Ekstases Smagløshed som f. Eks. Nr. 172, 2 og 4:

Jeg ligger ved Jesus hans Bryster saa tæt,
 Og bliver af Kierlighed drukken og mæt.
 Med Honning og Sukker
 For Sielen han klukker
 Og gjør mig mit Hierte saa lystig og let.

Hvad skiøtter jeg derom, at andre de leer,
 Og mine Bekiendte mig sure anseer,
 Bort Venner og Frender
 Som Jesum ey kiender,
 Vi kiende og derfor hverandre ey meer.

Den Slags maa høre til Vækkelsesbevægelsens første ekstatiske Aar, og det maa ogsaa gælde for Oversættelser af *Arnolds* og *J. W. Petersens* Sange. De kan ikke være skrevet af Stiftsprovsten i Ribe, men maa høre til den Ewaldske Æra. F. eks. Nr. 66. Gottfried Arnold:

⁸⁷⁾ Otzen, a. S. p. 38.

⁸⁸⁾ Fr. Orloff, Danske Studier, 1951, p. 97.

O syndig Flok, hvo er det, som
I Ørken paa dig kalder.
Giv Agt derpaa og tænk dig om,
Før du for Døden falder.

A. G. Rudelbach, som formentlig bedre end nogen anden dansk har kendt den tyske Psalmeskat til Bunds, dadler det strænge, polemiske Væsen, som findes saa udpræget hos Brorson (i de ældste Ps.), »ja vistnok i langt større Udstrækning end hos de classiske Tydske Digtere af denne (pietistiske) Skole«. ⁸⁹⁾ Der er unægteligt et stort Spring fra disse Psalmer over til f. Eks. *Her vil ties, her vil bies*, eller blot til *Den yndigste Rose er funden*. Psalmer som *I, som af Synders Søle vækkes* (Nr. 23) og Nr. 25 (begge kendes først fra Kl. 1739):

O Hiertets Renselse!
Hvor ringe man dig agter,
Ret som du kunde see
Med Skiemt og Lege-Fagter.
Man griber til en Bøn
Af bare Hyklerie,
Saa agter man sig skjøn
Fra Synden reen og frie

hører snarere hjemme i Vækkelsesbevægelsens første Aar. I V. 2 angribes den kirkelige Altergang og Andagt, og i det følgende Vers hører man en Genklang af Opgøret mellem de ældre Præster og Ewald:

Vil nogen pege paa
Den rette snevre Stie,
Det aldrig høres maa,
Men kaldes Kætterie.

Kirkehistorisk hører en Ps. som Nr. 224 ogsaa snarere hjemme i en Tid, hvor det skarpe Skel forkyndes og hvor Vækkelsens Børn maa lide Spot:

*Den Hoyhed Verden ikke seer,
Men meget mere os beleer,
De troe, at tiene Gud dermed,
Naar de kand giøre os Fortred,
Hvi kiende de os ikke ret?
Fordi de kiende Gud saa slet!*

⁸⁹⁾ Otzen, p. 29.

Naar vi med Jesu lide Spot
Og tage alting op for got,
Saa er vor Vandring angenem,
Til al god Giernings Drift bequem,
At mand endog vort Liv og Stand
Paa Jorden salig prise kand.

Det er Ecclesiolaens Sang, ældre end Chr. VI's Tid, jfr. Nr. 225 og 226 (med den paradoxale Modsætning mellem den næsten ekstatiske Skildring af Herlighed, »som i Brudens Hierte flyder« og den helt modsatte trøstløse Følelse i Slutningen, altsammen velkendte Fænomener fra de brusende og berusende Følelsers Overdrev). Ligeledes Nr. 227 (Vær lystig i Herren, hans Due og Dukke) og iøvrigt hele Afsnittet *Om de Troendes høye Adelskab*. Jfr. 229 (O! hvilken Ære/ Og al Begrib for stor) V. 3, 4, 5, 8, 9), og Nr. 235 (Hvad er din Herlighed dog stor/ O christne Siel)

Du est Guds egen Slægt og Æt
Til Himlen har du Arve-Ret
Af din den høye Stamme.

En himmel-lærd Prophet du est,
Som kiender Livets Vey, en Præst,
Som Herren Offer bringer,

Du est en Konge fuld af Pragt,
Som undertriner Satans Magt
Og Seyrens Palmer svinger.

Du est din Jesu egen Bruud,
Har han ey selv dig pyntet ud
Og sig med dig trolovet?

Disse Psalmer stammer snarere fra den Ewaldske Æra i 1720erne end fra det senere Decennium, hvor den aandelige Gæring og de ubeherskede Følelsers Bølger havde lagt sig. Det samme maa siges om det følgende Afsnit i Klenodiet *Om den aandelige Forening med Jesu*, hvor Højsangstøner med tilhørende Brude- og Elskovsbilleder er fremtrædende Elementer i den religiøse Sang. Saaledes Nr. 236 *Mein Jesus liegt mir in dem Sinn* (Min Jesum vil jeg intet meer, Mit Hjerte har han inde), 237 *Wer ist diese Fürsten-Dirne* (Hvor er denne Fyrste-Datter, Der saa prægtig her gaar frem), 239 *Mein liebster, mein schönster* (Min Brudgom, den liflige, skønne og søde), 241 *Liebster aller Lieben* (Meer end himmel-søde), og man

spørger: Har Brorson virkelig op under 1739 oversat saa mærkelige Sange som *Ein Tröpflein von den Reben* (Nr. 253) og *Ist's oder ist mein Geist entzückt?* (254)?

Der er to helt forskellige Lag af Psalmer i Klenodiet, et ældre og et yngre, Ecclesiolasange og Psalmer. Af indre Grunde (stilistiske og kirkehistoriske) synes første Del at maatte regnes til den Periode, da Brorson endnu baade følelsesmæssigt og teologisk har været *under stærk Indflydelse af Ewald*, selv om de ofte først dukker op som »nye« i Klenodieudgaven 1739. Men ogsaa ad tekstkritisk Vej kan der føres Bevis herfor. Een af Psalmerne, Nr. 245 *Hvad ere de Christne dog glimrende smukke* har ganske givet været kendt og yndet længe før, da den nævnes som Melodibetegnelse til en Psalme, som findes i Hefte I (Nr. 222) *Hvad er de Christne dog glimrende og smukke*. Dette er en meget vigtig Oplysning, som kaster nyt Lys over Psalmernes Kronologi.⁹⁰ Psalmen kan ikke — som antaget — være den yngste Oversættelse, men maa regnes til de ældste. Efter de traditionelle Synspunkter er den af yngre Dato, da den er »ny« i 1739. Men den senere Oversættelse *Som Liliens Hierte kand holdes i Grøde/ Skjønt Solen de yderste Blade har brent*,⁹¹ maa være oversat allerede, før Schraders Psb. udkom,⁹² da Brorson der lærte Schraders Tekst at kende (f. Eks. i 6—3). Allerede her fornemmer man, at Brorson har fundet sin egen Stil og Tone og nu staaar anderledes frit over for Originalen. Hvorfor har han saa ofret den til Fordel for den langt ringere i Klenodiet? Det lader sig vel naturligt forklare ved, at den her er overtaget *efter en ældre Klenodieudgave, som vi ikke kender*.⁹³ Herved ledes vi over til det vanskelige og omdiskuterede Spørgsmaal om Psalmernes Kronologi og om den er afhængig af Aarstallene 1732 og 1739.

Paa Tønder-Egnen var det først og fremmest *Brødrene Kiesby* i Tønder, som lod Smaatryk og Hefter trykke og forhandle. De havde specialiseret sig i denne Salgsvarer og vidste nøje, hvad Folk spurgte efter, og hvad der altsaa kunde betale sig at lade trykke.

⁹⁰) Det er beklageligt, at denne Melodiangivelse i I ikke er nævnt i BSS.

⁹¹) Otzen, a. S. p. 24 ff.

⁹²) Otzen, p. 4

⁹³) At Br. skulde have tillempt den baade poetisk og klare Begynselslinie efter Originalen, for at Ps. kunde bruges i den tosprogede Menighed (Otzen), forekommer mig ikke sandsynligt, da man netop altid sang tyske Ps. uanset, om der blev prædikeret paa Dansk eller Tysk.

Det hører derfor til vor Opgave at se lidt nærmere paa disse Mænds Virksomhed.

Excurs

Bogbindere og Bogførere af Slægten Kiesby i Tønder

Forskellige Medlemmer af Slægten Kiesby i Tønder havde i 1. Halvdel af 18. Aarhundrede skabt sig en — efter Tidens Forhold — ret betydelig Forlagsvirksomhed, væsentlig baseret paa Markeds-handel. Var Tiden en »Sangens Tid«, maatte der først og fremmest være Efterspørgsel blandt Folk efter Psalmebøger eller Udtog og Dele af Psalmebøger, altsaa en Slags Markedshæfter og Skillings-viser. Hver Tid har efter sit Præg givet disse Hefter sit Indhold. Nu var det Psalmernes Tid.

Naar nu en Bogfører, der jo skal leve af sin Handel, lod udgive trykte Psalmer (enten samlet i Bøger eller Smaahefter), har der afgjort været et Behov mellem Folk for just disse Tryk, ellers vilde han ikke kunne regne med en Fortjeneste, og det var Haabet om Vinding, som alene motiverede Udgivelsen. Det forringer ikke Bogføreren, han var sikkert i sin gode og legitime Ret.

I det foregaaende har vi mødt *Hans Kiesby* som Udgiver og Forhandler af en Psalmebog trykt i Flensborg.⁹⁴⁾ Han synes iøvrigt oprindelig at have været Skomager.⁹⁵⁾ Broderen Claus Kiesby (den ældre) kaldes Buchbinder 1690,⁹⁶⁾ maaske har Hans Kiesby senere overtaget hans Forretning. Hans Kiesbys Sønner, *Claus* og *Hans Christian Kiesby*, kastede sig snart med Iver over Udgivelsen af Psalmebøger og -hefter, som de først lod trykke i Hamborg »und anderswo«, men senere i eget Trykkeri. Hans Christian Kiesby (Kiesbuy) maa have etableret sig som »Bogbinder« i 1721, idet han i det Aar aflagde Borgereden,⁹⁷⁾ mens Claus Kiesby derimod først nævnes i 1733 i Fortegnelsen over dem, som fik Borgerskab.⁹⁸⁾ Det er særlig denne Mands Navn, vi møder i det følgende, først som Bogbinder (= Bogfører), senere som Bogtrykker, og under hans kyndige og vindskebelige Ledelse synes det Tønderske Foretagende at have

⁹⁴⁾ Jfr. p. 71 f.

⁹⁵⁾ Ludw. Andresen, Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tøndern bis 1869 (1937), p. 37.

⁹⁶⁾ ib. (begge gift 1682). Muligvis har de aflagt Borgereden før, thi i 1690 indkaldtes en Del Borgere »weil in vielen Jahren die jungen Bürger ihren Bürgereid nicht abgelegt haben...«.

⁹⁷⁾ ib. p. 47.

⁹⁸⁾ ib. p. 52.

naaet sin fulde Blomstring. Tidsforholdene bar med, og Claus Kiesby forstod at udnytte Konjunkturerne. Claus Kiesby skal have Æren for, at den tidligste (kendte) Del af Brorsons Psalmeskat er bevaret.

Han har sandsynligvis udgivet mange Smaahefter, som nu ikke kendes, men hvad der tilfældigt er bevaret, er nok til at sikre hans Navn mod Glemsel. Vi har saaledes kun Grund til at takke denne Bogfører for hans Virksomhed, selv om Samtiden saa anderledes paa det og talte om, at »sein gewinnsüchtig Gemüth stecket dahinter.« *Det er denne Claus Kiesby, som lod det i vor Litteratur saa berømte Hefte med Brorsons Jule-Psalmer trykke i 1732 og de øvrige inden for Brorson-Forskningen saa ofte omtalte og omdiskuterede »Tønder-Hefter« (1732—35).*

Ligesom sin Forgænger lod Claus Kiesby ogsaa sine Smaahefter og -blade trykke i Hamborg og Flensborg, men da Provst Schrader døde i 1737, kom det lykkelige Tidspunkt for Kiesby, at han omsider selv blev Ejer af et Trykkeri og dermed selv kunde fremstille de Tryk, han forhandlede.

At Provsten døde og Vajsenhusets Bogtrykkeri derved kom i Vanskeligheder, gik ham — efter hans egne Ord — meget nær til Hjerter, men i Guds Navn og ved hans Bistand fik han nu Trykkeriet over i sine Hænder. Byens Magistrat saa igen anderledes paa hans Virksomhed og brugte helt andre Ord om Transaktionen: Han har fra snakket Provstens Enke Trykkeriet for en ringe Sum. I en Ansøgning til Kongen om Skattelettelse (1742), hvori han som alle Supplikanter bruger de mørke Farver for at skildre sin økonomiske Tilstand, fortæller Claus Kiesby om sit Trykkeri og sin Gerning, og da der fra dette Dokument falder lidt Lys over de berømte Brorson-Hefters Tilblivelse, gengives det her in extenso.⁹⁹⁾ »Es ist bekannt dass der Wohl seelige H. Consistorial Rath und Probst Schradder bey der Errichtung des hiesigen Waysen-Hauses auch darauf bedacht gewesen, dass in demselben eine Buchdruckerey angeleget und gehalten werden möchte. Welches er dann auch mit vielen Kosten zum Stande und würcklich ins Werck gebracht, da aber so gar bald der Tod darauff uns diesen theuren Lehrer entzogen und genommen: So hat auch die Druckerey ihren Aufseher und Erhalter verlohren, dass sie hier nechst zum Verkauff gesetzet werden müsste. Wie mir es nun sehr nahe ging, dass dieses Werck gar untergehen, und aus der Stadt geschafft werden solte, So habe im Nahmen Gottes und unter dessen Beystand nach meinen sonst geringen bürgerlichen Umständen und vermögen es anzunehmen und zu erhandeln mich resolviret und also auch bis dato zu drucken vorgefallen, damit continuiret und

⁹⁹⁾ Acta A XVIII. Nr. 416. L.A.S.

Leute dazu gehalten. Wenn ich aber eigentlich nach meiner Profession ein Buchbinder bin, und davon nach meiner schlechten Nahrung in den allgemeinen Præstandis (han søger jo om Skattelettelse) und Anlagen schon so hart angesehen worden, So ist mir von der Zeit, da die Buchdruckerey angefangen, eine jährliche Verhöhung in den Abgiften auferleget, anstatt, wie in andern Städten ein solches Werck privilegiret ist und Freyheiten hat beneficiret . . . «

Men Magistraten saa anderledes paa Sagen,¹⁰⁰⁾ »Obgleich derselbe (Kiesbuy) nach des seel. Consistorial Raths Schraders Absterben die ihm zuständig gewesene Druckerey von dessen Frau Wittwe vor einen sehr geringen Preiss an sich gebracht, so ist solches um nicht anders geschehen als seine privat Interesse zu suchen, und um auch dadurch bis dato lucriret, weil er nicht nur für fremden, sondern auch für sich selbst solche pieces, so er vorhin in Hamburg und an andern fremden Orten hat beschaffen müssen, abdrucken lässt . . . «¹⁰¹⁾

Kun tilfældige Rester af denne Produktion synes bevaret. *Hans Christian Kiesby* havde i Aaret 1739 »paa egen Bekostning« ladet Schraders Psb. optrykke og maatte betale 6% af Salgssummen til Vajsenhuset. I 1740 lod han en ny Udgave trykke, »nachdem die Tonderschen Gesangbücher so vergriffen, dass Mangel daran gespüret«. ¹⁰²⁾ Begge disse Udgaver kendes nu ikke. Ogsaa *Claus Kiesby* udgav (1742)¹⁰³⁾ Schraders Psb. og ansøgte Kongen om at faa Privilegiet overdraget. Men da Magistraten i Tønder blev spurgt om Sagen, afviste den skarpt hans Ansøgning med Ordene: Sein gewinnsüchtig Gemüth steckt dahinter. Vajsenhuset burde beholde Privilegiet, dets Ve og Vel var delvis afhængig heraf.

Da dette slog fejl, kastede Claus Kiesby sig over nye Opgaver.

¹⁰⁰⁾ Relat. Prtk. 1742 6/7. Tønder Byarkiv. LA. Allerede 1740 sendte Claus Kiesby en Ansøgning til Tyske Kancelli i Anledning af at Brødrene Korte i Flensborg ønskede deres Privilegium (som Bogførere) udstrakt til ogsaa at gælde for Haderslev, Sønderborg og Tønder. Det hedder heri: » . . . wie ich nach Absterben des seel. H. Consistorial Rath Schraders, die Druckerey, so derselbe zur Aufnahm der hiesigen Waysen Anstalten angeschaffet, aus der Ursache von dessen Frau Wittwen an mich erhandelt, als sich niemand gefunden der diesem Werck vorstehen wollen. Ich habe also meine wenige Mittel darin gesteckt und halte Leute zu der Arbeit, lebe auch in der Hoffnung, dass mit der Zeit mir wichtigere Sachen abzudrucken anvertraut werden.« (Kortes Privilegium blev ikke udvidet til ogsaa at omfatte de nævnte Byer). Tyske Kancelli, D. Nr. 30. Diverse Sager vedr. Trykning af Bøger etc., Læg 5, Tønder. R.

¹⁰¹⁾ og ¹⁰²⁾ Relations-Protokol 1742 6/7. Tønder Byarkiv. LA.

¹⁰³⁾ Brederæk, p. 89. Et Eksemplar i Brederæks Eje.

I 1743 udgav han den danske Udgave af Pontoppidans Katekisme¹⁰⁴) oversat fra Tysk (jfr. p. 28). Men den gamle Drøm om selv at trykke og udgive en Psalmebog uden om alle piis corporibus blev ogsaa til Virkelighed i 1743. Ja, han har vel endog trykt to forskellige Psalmebøger eller -samlinger i 1743. Den ene er: En Samling / af / de Opvekkeligste og Opbyg- / geligste Evangeliske / Psalmer (Tillæg til Ægidius, som vil blive omtalt senere). Hvordan det forholder sig med Bogens Tilblivelse er uklart, men den maa være udgivet til Brug for de pietistiske Kredse paa Tønderegnet og tillige tænkt som et Tillæg til Varnæs-Psalmebogen.¹⁰⁵)

Ogsaa en herrnhutisk Sangbog, som kalder sig *En liden Samling af adskillige Vers og Sange til Opmuntring og Opbyggelse* har Claus Kiesby trykt (optrykt?) samme Aar.¹⁰⁶)

I 1734 havde Brødrene Kiesby faaet Tilladelse til at optrykke Kingos Psalmebog »paa egen Bekostning«, men da det senere viste sig — i 1740erne — at Salget gik trevent (anjetzo nur wenig mehr gesucht und des fals fast kein abgang findet), gik en ny Ansøgning til København, »dass das Privilegium auf das Pontoppidanische Gesangbuch extendiret werden mögte«. Dette nye Forsøg paa at unddrage de slesvigske Vajsenhuse deres Privilegium blev selvfølgelig ogsaa afvist.

Konklusion

Claus Kiesby har overtaget Vajsenhustrykkeriet efter Provst Schraders Død i 1737. Tidligere lod han sine Smaatryk (pieces) trykke i Hamborg (und an andern fremden Orten).

De Psalmehefter indeholdende Brorsons Psalmer, som bærer Claus eller Hans Christian Kiesbys Navn, er *ikke trykt i Tønder*.

¹⁰⁴) Forskellige Sager og Regnskaber vedr. Vajsenhusets Bogforlag 1741—1800. Tønder Byarkiv. LA. Af Regnskaberne ses, at i 1741 og 1742 har baade Claus og Hans Christian K. faaet Katekismer udleveret til Markedssalg.

¹⁰⁵) Eksemplar i Institut for dansk Kirkehistorie, det eneste i offentlig Eje. Det kgl. B. har et andet Eksemplar af Bogen (1743). Det er vanskeligt at afgøre, hvilken af disse Udgaver der er den originale.

¹⁰⁶) Ogsaa denne (første Udgave) er trykt baade i Tønder (Claus Kiesby) og i København (Ove Lynow) i 1743. Eksemplar af sidstnævnte Tryk findes i Brødremenighedens Arkiv i Christiansfeld. Det kgl. B. har samme Tryk i 2. Oplag. Kiesby-Trykket findes nu i Institut for dansk Kirkehistorie (Arv efter Professor J. Oskar Andersen).

At Kiesby har optrykt Bogen og forhandlet den fremgaar af en Sag, som blev rejst mod hans Efterfølger i 1762 (af Overkonsistoriet i Slesvig).

Uvilkaarligt rejser det Spørgsmaal sig: Er disse fattige Smaa-tryk de originale Tryk? Har Brorson ladet dem trykke og udgive? Man maa paa Forhaand stille sig skeptisk over for denne Antagelse. Hvorfor skulde han dog henvende sig til Claus Kiesby, senere til H. C. Kiesby, to Bogførere, hvis Ry ikke just var det bedste, og som lod deres Tryk forfærdige i tyske Trykkerier, tilmed i en tarvelig Udførelse, *naar hans Ven og foresatte, Provst Schrader, selv havde et Trykkeri (det eneste) i Byen?* Tilmed i det Vajsenhus, som begge havde været virksomme for at faa rejst, hvor Brorson havde en Del af sit Arbejde og sin daglige Gang. At bestille Tryk hos Brødrene Kiesby var det samme som at købe Katten i Sækken, i saa Fald kunde Forfatteren ikke selv overvaage Trykningen, læse Korrektur osv.

Allerede i Tryk (indbefattet Materiale) adskiller de to Grupper A—F (1732—34) og G—I (1735) sig betydeligt fra hinanden. Men hertil kommer en anden betydelig Afvigelse, thi mens Hefterne G—H paa Titelbladet udtrykkeligt betegnes som *trykt i Tønder* (G: Trykt udi Vaysen-Huset og paa dets Forlag af Herman Henrich Rotmer; med smaa betydningsløse Afvigelser i H og I),¹⁰⁷⁾ mangler en saadan Tilføjelse overalt paa Titelbladet af de øvrige Hefter. A—E har Bynavnet Tundern med Tilføjelsen »Hosz Clausz Kieszbuy og findes hos hennem Tilkiøbs«. ¹⁰⁸⁾

De 3 Smaahefter Ea, Eb og Ec er alle anonyme uden Aars-tal og uden Oplysning om, hvor de findes tilkøbs.

Et egentlig Titelblad har de næppe nogensinde haft. F har følgende Oplysning paa Titelbladet: Tryckt i Aar 1734 og findes til kiøbs hos *Hans Christian Kiesbuy* i Tunder.

Det er i god Overensstemmelse med Magistratens Ord om, at Kiesby (1737) fik sine Pjecer trykt »i Hamborg og i andre fremmede Byer«, dvs. de er ikke trykt i Tønder.

Professor Paul Diderichsen har i »Filologisk redegørelse for

¹⁰⁷⁾ BSS I, p. X.

¹⁰⁸⁾ ib. p. IX, »til Kiøbs staves forskelligt i hvert af Hefterne. A har Trykfejlen Tilkiøbs. C til kiøbs. D Tilkiøbs.

de vigtigste tryk og håndskrifter« i BSS¹⁰⁹) gjort opmærksom paa, at de to Grupper A—E og G—I ogsaa paa væsentlige Punkter ortografisk adskiller sig fra hinanden.¹¹⁰) Kiesby-Trykkene har som Regel ey, øy over for ej og øj i Vajsenhus-trykkene (Seyr, Leyer, Høye, Møye, i G—I er ej og øj derimod eneraadende).

I A—F er Skrivemaaden ck næsten gennemført baade mellem to Vokaler (Tacker osv.), i Udlyd og foran Konsonant (gick, Tack, Skick, betæncke, osv.) I G—I er k og kk vist fuldt gennemført. Dobbeltskrivning af lang Vokal i lukket Stavelse er i A Regel ved i, e, u, og o (Tiid, Priisz, Been, Steen, Huusz, Bruud, Rood, Blood), i G—I trænges Dobbeltskrivning derimod noget tilbage. Men i alle væsentlige Træk (bortset fra Bru-gen af stort Bogstav) stemmer Trykkene A—F ret nøje med Brorsons private Ortografi 20—30 Aar senere. Der skulde alt-saa foreligge en Mulighed for, at Sætteren har haft Brorsons originale Manuskript i Hænde. Dette kan dog ogsaa — jfr. p. 336 — tolkes helt anderledes. Men er det første Tilfældet, maa man ogsaa antage, at Sætteren ved Vajsenhusets Trykkeri i Tønder, som trykte sine Hefter omtrent samtidig (1 Aar senere), ogsaa maa have benyttet Forfatterens eget Manuskript. Det mærkelige er i saa Fald, at Ortografien pludselig paa flere væsentlige Punkter er helt forskellig.

Staar man med de to Tryk i Hænderne, føles det, som om der laa en Menneskealder imellem dem. Men selvfølgelig kan Brorson i 1735 være gaaet over til at bruge en ny Ortografi — som han dog ikke bruger endnu langt senere i sin Privatortografi. Eller har ingen af Sætterne set eller benyttet Brorsons originale Manuskript? Det sidste forekommer sandsynligst.

En meget berettiget Tvivl paa Rigtigheden af den traditionelle Opfattelse af Tidsforholdene i Brorsons Psalmer rejser sig under Forsøget paa at datere *Hefte A*. Det bærer (som bekendt) de navnkundige Ord: »Nogle Jule-Psalmer, GUD til Ære og Christne-Siæle, især siin elskelige Meenighed til op-

¹⁰⁹) ib. III, p. 423 ff.

¹¹⁰) ib. jfr. §§ 9 og 10, p. 451.

muntring Til den forstaaende Glædelige Jule-Fest Eenfoldig og i Hast sammenskrevne af H.A.B., Tundern. Hosz Clausz Kiesbuy og findes hos hannem Tilkjøb 1732«. Der er tvistet meget om Betydningen af Ordene »i Hast sammenskrevne« og »til den forestaaende Glædelige Jule-Fest... 1732«. Skal det tages bogstaveligt, at de er i Hast sammeskrevet ind under Jul 1732? Dette hævdes energisk i BSS,¹¹¹⁾ skønt Lektor Fr. Orluf i sin grundige Afhandling om Tidsforholdene i Brorsons Digtning¹¹²⁾ har sat et Spørgsmaalstegn herved. Og Tvivlen bliver ikke mindre, naar man nu ved, at Heftet slet ikke er trykt i Tønder. »Skulde virkelig alle disse saa flersidigt inspirerede salmer være digtede saa kort før julen 1732, at udtrykket »i hast sammenskrevne« har været rigtig i denne betydning?« (Fr. Orluf). Det ser unægtelig mærkeligt ud. Skulde han virkelig have modtaget dem som en Aabenbaring kort før Jul, skrevet dem ned i Hast og overrakt dem til Claus Kiesby? Det ligger langt nærmere at antage, at den sidstnævnte simpelthen har optrykt et ældre Tryk — det var jo hans Metier! Og der var Penge at tjene. For at faa et Ark fyldt har han saa tilsat et Par Nytaarspsalmer og en Paaskepsalme.

Den sidste er ikke mindst interessant (i denne Forbindelse). Den kan i hvert Fald ikke være skrevet »i Hast til den forestaaende Glædelige Juule-Fest« 1732, men efter al Sandsynlighed er den ældre.¹¹³⁾

Iøvrigt kan man med Grund spørge: *Hvilken Menighed* har Brorson i Tankerne, naar han nævner sin elskelige Meenighed? I Tønder havde han strengt taget ingen Menighed, han havde 2 — om man vil 3 — helt forskellige Menigheder: En lille fattig Morgenmenighed i Tønder Kirke, som sang (og *skulde* synge) tyske Psalmer, eller rettere *en og samme tyske Psalme Søndag efter Søndag*. Dernæst havde han en lille dansk Landsby-

¹¹¹⁾ III, p. 401 og 533.

¹¹²⁾ Til Tidsforholdene i Brorsons Digtning. Danske Studier 1951, p. 81 ff.

¹¹³⁾ Som Forlæg maa Brorson have benyttet Freylinghausens Psb. og ikke Schraders. Paavist af Fr. Orluf, a. S., p. 91 f.

menighed ude i Emmerske (Bedehuset), men her var Ægidius-Psalmebogen i Brug, og endelig selve Vajsenhuset, hvis »Hospital« (= Alderdomshjem) blev betjent af ham, og hvis Beboere ogsaa udgjorde en lille Menighed. Men en Menighed i almindelig Forstand havde Brorson ikke i Tønder. Selve Ordet peger derfor snarere ud mod Randerup, hans Fødesogn og første (og sikkert kæreste) Menighed.

De saakaldte »Tøndertryk«¹¹⁴⁾ maa deles i to Grupper: A—F (som ikke kan være trykt i Tønder) og G—I (Vajsenhusets Tryk). I Filologisk redegørelse¹¹⁵⁾ gør Forfatteren opmærksom paa, at »G og H er trykt med samme sats, der afviger fra samtlige hefter«. Hvorfor I ikke ogsaa nævnes sammen med de øvrige Vajsenhustryk er en Gaade, da det ikke afviger (i hvert Fald kun i meget ringe Grad) fra de to andre Tryk. Vajsenhusets Skriftmateriel er let kendelig og velkendt fra talrige Tryk, ogsaa fra de Tryk, som Kiesby senere har udsendt fra sit eget Trykkeri (efter 1737).

Kiesbytrykkene A—F (ialt 9) kan, som nævnt ikke være trykt i Tønder, da der her kun fandtes eet Trykkeri, nemlig Vajsenhusets, og da der i Hefterne er benyttet helt andet Materiel (incl. Versaler), maa Kiesby have faaet sine Hefter trykt andetsteds. Hvor? — Vi husker, at Magistraten i Tønder nævnte Hamborg »og andre fremmede Byer«, hvor Kiesby havde sine Forbindelser. Blandt de sidste ligger det nær at tænke paa *Flensborg*. Naar det gjaldt danske Tryk, var Fogels Trykkeri her formodentlig det eneste i Slesvig, som paa daværende Tidspunkt kunde paatage sig et saadant Arbejde. Ogsaa Fogels Tryk er velkendte. Her blev Varnæs-Psalmebogen trykt 1717, og formodentlig ogsaa Ewalds Katekisme 1720 og 21 (jfr. p. 74 f. og 183), ogsaa den Psalmebog, som Hans Kiesby lod trykke 1717 (jfr. p. 71 f.), maa være trykt her.

Sammenligner man nu dette Materiale med Kiesby-Hef-

¹¹⁴⁾ BSS I, p. VIII f.

¹¹⁵⁾ ib. III, p. 428.

terne, viser det sig, at Versalerne¹¹⁶⁾ i de nævnte Tryk er identiske, samme Skriftmateriel er benyttet. Men da dette blev fremstillet fabriksmæssigt, kan samme Skriftmateriel være benyttet af to af hinanden uafhængige Bogtrykkere. Ved Pagineringen foroven er benyttet samme Princip, men undertiden afviger Materiel og Grad, som Slutningsvignetet har Hans Kiesbys Psalmebog (den tilføjede Bønnebog) samme karakteristiske Blomsterkurv, som kendes fra Hefte A og fra Ewalds Katekisme 1720. De er formodentlig alle trykt samme Sted. Men er det Flensborg? Noget sikkert tør ikke afgøres. Den Mulighed kan i hvert Fald ikke afvises, at Kiesbyhefterne kan være trykt i Hamborg. Det vil dog føre for vidt at inddrage Hamborgske Bogtrykkes Arbejde i denne Undersøgelse og er formentlig ogsaa overflødig. For Flensborg som Trykkested taler en Bemærkning paa Indholdsfortegnelsen over Brorsons haandskrevne Psalmer i K.:¹¹⁷⁾ *In Flensburg sind einige andere von H. Hans Adolph Brorson Gesänge gedruckt, doch ohne sein Vorwissen, daher selbige sehr vitiouse seyn sollen.* Er det Kiesbyhefterne? Eller er der Tale om ældre Hefter? Spørgsmaalet lader sig næppe besvare, men i hvert Fald drejer det sig vel i dette (eller begge) Tilfælde om Tryk, der er udgivet af en foretagsom Bogfører.

Oplysningerne, som kan udledes af Arkivmaterialet, peger altsaa sydpaa. Er Kiesby-Hefterne trykt i Flensborg eller Hamborg, maa de vel selv bære Vidnesbyrd herom, og undersøger man disse Hefter, stadfæstes det da ogsaa i høj Grad. Dels mø-

¹¹⁰⁾ B: N, A, D, J.

C: H, V, J, O, L, T, N, A.

D: P, D, O, L, K.

E: O, G, V, S, M, H.

F: O, D, S, J, M, A, V. B (ort af mit Sind), K og H.

Ea: O, S, A, H.

Eb: M, N, H, O, V, D.

Ec: M, J, N, S, H, O, A, B, V.

Kun i A afviger Versalerne betydeligt fra de øvrige, dog er N, A og S identiske med de foregaaende (N(yt) A(ars) S(ang)).

Materialet = Æg. 1717.

¹¹⁷⁾ Jfr. Povl Otzen, Nogle hidtil utrykte Vers af Brorson, 1950, p. 3.

der man flere *Germanismer*,¹¹⁸⁾ som maa skyldes *Sætteren* og *ikke Forfatteren* (Brorson havde som Barn af Enklaveomraadet faaet udelukkende dansk Dannelse, lige fra Skole til Universitet). Desuden skæmmes Trykkene af en Mængde *grove Trykfejl*,¹¹⁹⁾ som ikke sjældent forvansker Teksten. Men da det drejer sig om *billige* Tryk, har alt dette sikkert været uvæsentligt, hverken Forhandler eller Køber har hæftet sig stort

¹¹⁸⁾ Himmlen (Himmle, Himmles) A: 4, 10—4, 10—7.
 B: 14, 5—6, 16, 15—5, 42, 9—3.
 Ea: 77, 6—4, 15—4, 80, 6—6.
 D: 57, 5—3.
 B: 21, 5—5.

Herrlighed, Eb: 87, 2—3.
 Din Lemm, B: 12, 15—2.
 samle, B: 21, 6—6.
 Løwe, C: 51, 1—7.
 forbittert, 51, 2—2.
 Triumphff, 52, 1—1.
 Regierung, E: 71, 1—12.
 ewige, 75 (Overskrift).
 Edle, Ea: 79, 12—8.
 Edlere, Ec: 96, 6—9.
 Opffer, F: 177, 3—1.
 Jfr. BSS III, p. 435.

¹¹⁹⁾ BSS III, 435 f.
 78, 6—5 Srax (Straks)
 80, 3—3 Raver (Slaver)
 83, 2—6 Noe (Roe)
 7—6 søn (sig)
 8—5 Tvang (Trang)
 11—3 Tugens (Tugtens)
 5, 6—8 Stalen (Stalden)
 7, 1—2 Føde-Ruhm (-Rum)
 18. Overskrift: udest (udøst)
 19, 4—3 kunde (rettet til kaade)
 12, 2—4 indfinderig (indfinder dig)
 13, 5—3 Raade (Naade)
 46, 4—2 Paaske Slick (Skik)
 48, 3—7 Syndens skionne (skidne)
 52, 9—3 syndom (stundom)
 52, 8—1 mecker (mærker)
 En Ps. som Nr. 42 (B) er saa gennemrettet (særlig i Versene 7—9), at man ikke altid kan se, hvad der opr. har staaet.
 75, (Overskrift) Ewige Vaade-Vall (Evige Naade-V.).
 Ligesom Arkivmaterialet vidner ogsaa Hefterne mod den Antagelse, at det skulde være Brorson selv, som har ladet disse Hefter trykke.

ved det. Derfor har heller intet af disse Hefter saa meget som et Omslag, kun en paaklæbet Papirstrimmel langs Ryggen.

Hefterne A—F ligner de billige Eftertryk, som Claus og Hans Christian Kiesby lod udføre i fremmede (tyske) Trykkerier. Men er det Tilfældet, *maa der have eksisteret et ældre Tryk*, som de har benyttet som Forlæg. Hefterne er nemlig udgivet saa systematisk, at naar de sammenføjes i den rette Orden (A-B-C-D-E-Ea-Eb-Ec-F-G-H-I),¹²⁰⁾ danner de Hovedparten af Klenodiet. Allerede her maa der være gennemført en Ordning af Psalmerne i Grupper, der tilsyneladende er bevaret som selvstændige Enheder i Hefterne. Saa vel disponeret er disse Hefter, at de sammenlagt aftegner selve Hovedværkets Komposition. Enten maa der bag Udgivelsen være en ordnende Haand, som tilrettelægger alt (og i saa Fald kan Hefterne selvfølgelig ikke være Pirattryk), eller ogsaa er Hefterne simple Optryk i enkelte Dele (beregnet til Salg af billige Smaatryk) efter et Klenodietryk, som er gaaet tabt.

Hvorfor skulde Brorson foretrække et Samarbejde med

¹²⁰⁾ Før F (udgivet og bekostet af Hans Christian Kiesby) maa der utvivlsomt være udkommet et Hefte omfattende Psalmerne under »Troens Midler« (Nr. 129—49). En Del af disse Ps. findes iøvrigt i K (Nr. 144—47, 146 ogsaa i S, som i hvert Fald er ældre end 1734). Om der paa tilsvarende Maade har eksisteret Hefter, som har indeholdt Ps. i Afdelingerne om »Troens Herlighed« og »Troens Ende« er maaske usikkert, men dog ikke usandsynligt, da der ogsaa fra disse Dele er bevaret Ps. i Afskrift (Nr. 230 og 245 i Thott 204 og i K, ligeledes findes de afsluttende Morgen- og Aftenpsalmer bevaret i K, Gestrup og i Riese (jfr. BSS III, p. 422). At Hefterne maa være Optryk efter en ældre Klenodieudgave synes ogsaa at fremgaa af et andet Forhold. En Del Ps. som ikke naturligt hørte hjemme i de forskellige Hefter, er udeladt. De dukker saa først op i den første nu kendte Klenodieudgave (1739) som »nye«.

Det drejer sig om følgende: Nr. 17 Lad dit rige allevegne

23—26 Ps. til Mariæ Renselsdag

43—44 Ps. til Mariæ Bebudelsdag.

De hørte egentlig til Hefte B, men da det bærer Titlen Nogle Adventspsalmer (og et Tillæg af Juleps.), har Udgiveren ikke medtaget alle Ps. til de Mariadage, men nøjedes med en til hver. Nr. 17 er en »Kongeps.« og kan være udeladt af den Grund. I Hefte I (Himmelfarts- og Pinseps.) udgik paa samme Maade Nr. 66 (Johs. Døbers Dag), 67 (Mariæ Besøgsdag) 68 og 69 (Sct. Mikkelsdag) og 70 (Alle Helgens Dag).

Brødrene Kiesby frem for Vajsenhuset (og dermed bag Schraders Ryg)? Vi vil derfor betragte den sidste Antagelse som en Arbejdshypotese og se, om der findes upaaagtede Enkeltheder i Materialet eller nye Oplysninger, som kan støtte den, eventuelt kan verificere den.

Men først maa vi se nærmere paa de ægte Tønder-Tryk (Trykt i Vajsenhuset i Tønder).

Vajsenhustrykkene (G, H, I)

Hefte H, Nogle Psalmer om Troens Grund

(Den anden Deel.) Udgivne af H. A. B., Tønder, Trykt udi Wæysenhuset og paa dets forlag, af Herman Henrich Rotmer.

Tilsyneladende ser det jo meget tilforladeligt ud, er det da ikke det originale Førstetryk, udgivet af H. A. B. og trykt i Vajsenhustrykkeriet? Prøver man at grave et Spadestik dybere, viser det sig imidlertid, at ogsaa H — i Lighed med Kiesby-Trykkene — maa være et »Markedstryk«, et Optræk af en Del af et større Hele. Man skimter herigennem Hefternes (og Klenodiets) Genesis.

H findes bevaret i 4 Eksemplarer (BSS I, p. XI), og man har saaledes her en kærkommen Lejlighed til at drage Sammenligninger mellem de forskellige Tryk. Skønt Satsen er den samme (de er alle trykt i Vajsenhuset), ses det dog tydeligt, at de ligesom E er udkommet i to Udgaver, og *at de ogsaa sandsynligvis har en ældre, ukendt Psalmeudgave som Forlæg.*

Der er for det første den typografiske Forskel. Allerede Arlaud har bemærket, at H i Samlingsbindet (Universitetsbiblioteket), som herefter kaldes Hb, paa nogle Steder afveg fra de øvrige Eksemplarer af samme Hefte (Ha), og at der paa Hefternes første 13 Sider var »uvæsentlige typografiske Forskjelligheder.«¹²¹⁾

Der kan f. Eks. nævnes, at Ha har ingen Paginering Side 8

¹²¹⁾ BSS, III, p. 433.

i Modsætning til Hb, eller at Pagineringen Side 12 er trykt skævt i Ha, men ikke i Hb.¹²²)

Men dernæst er der en Række Tekstvarianter, særlig i Kl. Nr. 105. I 5—3 har Hb *stor* underlig, mens Ha og alle Klenodieudgaver har *saa* u. I 18—5 har Hb *er* en Vey (Orig. ist), Ha derimod *vor*, en Læsemaade som er meningsløs, hvorfor den i Klenodiet blev rettet til *var*, og i de senere Udgaver til *blev*, skønt *er* sikkert er det rigtige. I 19—5 har Hb et *oprakt* Sind, mens Ha har den rigtige Form et *opvakt* Sind.

Nu kommer *saa* det interessante: I mange Tilfælde findes der indført *Rettelser (med Blæk)* i Hb, men ikke tilsvarende Korrektur i Ha. F. Eks.:

- 105, 20—6 Hb retter *Thi* (hun sig fuld-forklaret seer) til *Til*, Ha beholder Læsemaaden, som er uden Mening.
- 106, 14—4 Ha og Hb har: est du mig, Hb fjerner du, Ha ikke.
- 107, 1—3 Ha Herrens nye Skabninger livlige Siæle, i Hb tilføjes et *M* foran *ælc*. *Mælc* er sikkert den rigtige Form, men Ha (og alle Klenodieudgaverne har *Sjæle*, (*siæle*)).
- 107, 7—6 Ha og Hb har Det af Guds skabte, Hb udraderer *s* i Guds, Ha ikke.
- 120, 9—2 Ha og Hb har Læsemaaden »*Den af Forbandelse* er fuld« (om Gud), Hb retter det til *Der af Forbarmelse* er fuld (Kl. *den* af f.). Pontoppidan, som har optaget Psalmen, har antagelig haft en lignende corrupt Tekst for Øje, har derimod »*Af viisdom* er hans øye fuld«. Ogsaa i selve Anslaget: Nu har jeg funden det *mig* grunder (Mit Salighedens Anker paa), er der sikkert i hvert Fald een Trykfejl, Klenodieudgaven 1742 ændrer mig til *jeg*, Pontoppidan har *sig*.
- 122, 2—2 Ha og Hb har »*Som bryder deylig, ret som den klare Morgen*«, i Hb indføres *frem* efter deylig, hvorved Sætningen faar en Mening.
- 123, 3—8 Ha og Hb har Kund vel til freds. I Hb er *d* i kund udraderet.

¹²²) Af andre Varianter, som viser, at der foreligger to forskellige Tryk, kan nævnes:

105, Hb har Vers 5, Ha Vers 3 (fejl)
6—7 Hb HErrens, Ha HCrrens.

123, 4—1 Ha og Hb har *Gud herind* i Naadens Kammer, Sætningen er meningsløs. I Hb udraderes *Gu* og erstattes med *In* (Ind herind, Originalen har ein hinein). Teksten i Ha fortsætter i Klenodieudgaven 1739.

125, 13—7 begge Udgaver har Fra Jesum, Hb retter Jesum til Jesu. Fejlen fortsætter i J¹.

Hvad betyder nu alt dette? Fastholder man stricte den traditionelle Kronologi (= H er det *originale* Førstetryk) opstaar her et uløselige Problem. I »Filologisk redegørelse for de vigtige tryk og håndskrifter« (BSS II, p. 433) mener Forfatteren, at »det synes nogenlunde sikkert, at J¹ (= Kl. 1739) er optrykt efter Ha, og at Hb er et fortryk eller *korrekturksemplar*, hvori visse rettelser (i Ha) endnu ikke er indført, medens andre er markeret med blæk. Men da ændringerne i Ha ikke er markeret i Hb og omvendt blækrettelserne i Hb ikke er udført i Ha, er Hb ikke den korrektur, der er indsendt til trykkeriet. Ikke desmindre gør Hb indtryk af at være en af forfatteren rettet eller udfyldt korrektur«. Denne Formodning synes paa Forhaand søgt. At et Korrekturksemplar af Brorsons Psalmer, endog Forfatterens eget, skulde kunne findes 100 Aar senere, tilmed ude i et Landsogn, synes lidet troligt. Ligeledes lyder det mærkeligt, at et Korrekturksemplar ikke kommer Trykkeriet i Hænde — og Fejlene derfor fortsætter (delvis) i Kl. Er Forholdet ikke langt snarere det enkle, at *Ejeren af Hb har rettet en Del aabenbare Trykfejl i Heftet, ligesom i en Del andre Hefter i det Samlingsbind af Hefter, hvor Hb hører hjemme*, efter et ældre Forlæg. Ved at købe forskellige Markedstryk har man samlet sig et Eksemplar af Klenodiet. I saa Fald er hverken Ha eller Hb de originale Tryk, men maa betragtes som Markedstryk, udgivet af Vajsenhuset. Naar Brødrene Kiesby havde haft saa megen Glæde (og Vinding!) af Udgivelsen af den Slags Tryk, hvorfor skulde saa ikke ogsaa Vajsenhuset forsøge sin Lykke? Naar Hb ofte indeholder de rigtige Læsemaader refererer disse til en ældre Klenodieudgave. Ikke til en yngre, thi her fortsætter en Del af Fejlene, og herimod taler Varianten Mæle for Siæle (107, 1—3) med afgjort Sikkerhed, da ingen (senere) Udgave har denne rigtige Konjektur.

*Forholdet mellem Teksten i H og i de haandskrevne
Samlinger*

Kun en af Psalmerne i Hb, hvori der er konstateret Rettelser, findes i de haandskrevne Samlinger. Det drejer sig om Kl. 107 i T.2a. I 1—3 (Hb Mæle, Ha Siæle) mangler netop de afgørende Linier, hvilket kunde tyde paa, at Forlægget for T.2a har haft Siæle i begge Linier.¹²³⁾ I 7—6 læses »det af Guds skabte«, (= Ha). I 2—2 har Ha Thronernes stemmer = T.2a (hvor Hb har Stemme, sikkert en Trykfejl). Disse 3 Varianter tyder paa, at T.2a har haft Ha som Forlæg og altsaa er en Afskrift efter Ha. Det kan dog let konstateres, at den haandskrevne Form ikke har Ha som direkte Forlæg, men derimod en Almueafskrift som Mellemlid. Herpaa tyder en Række unormale Stavemaader og Misforstaaelser af Teksten.¹²⁴⁾ F. Eks. tilhaabe (tilhobe), tilmaade (til mode), forstaaede (forstode), imidlertid (i Midleren), Taarne (tordne), Vræden (Vreden), ald-kierligheds (al Kierligheds), over Naturlige (overnaturlige). Det er et Fingerpeg om, at *Afskrifterne stammer fra trykte Kilder* og ikke fra Afskrifter, som gaar direkte tilbage til Forfatteren.

I de to andre Vajsenhustryk G og I findes henholdsvis faa og ingen Rettelser. I G er en Del Rettelser (Tilføjelser) indført efter Heftets Indbinding i Samlingsbindet, idet de erstatter Linier, som er bortskaaret. Hvor en Linie er faldet ud enten under Trykningen eller er bortskaaret ved Indbindingen, har Ejeren restaureret Verset. Det drejer sig om følgende:

27, 4—2 Tage mig til sidst i Favn.

38. 3—2 O! jeg slemme usle Ting.

40, 16—8 Staade rettet til Naade.

Her er det ganske evident, at det er Ejeren, som har indført disse Rettelser i Heftet.

¹²³⁾ BSS II, 434 (Note).

¹²⁴⁾ ib. III, p. 410.

Samlingsbindet

Det saakaldte Samlingsbind, hvortil Hb, G og I hører, maa være fremkommet ved, at dets Ejer har anskaffet sig de forskellige Hefter, indbundet dem i den Rækkefølge, som formodentlig har svaret til Inddelingen i en ældre Udgave af Klenodiet, hvorved det er lykkedes ham at faa et Eksempplar af Klenodiet, som paa det Tidspunkt (c. 1735) har været udsolgt. Selve Bindet har Pastor Hagen i Mjolden skænket Universitetsbiblioteket i 1848, han har formodentlig fundet det i Sognet.

Særlig Opmærksomhed fortjener Rækkefølgen af Hefterne i Samlingsbindet. Benytter man Signaturerne, som er anvendt i BSS, ser den saaledes ud:

Ea	Om Skabelsen, Guds Forsyn og Regering (Kiesby-Udgave), uden Forfatterangivelse, uden Aar. Samlingen indledes altsaa med Op ald den Ting, som Gud har gjort.	
Ec	Om Jesu Navn, Embede. Om Guds Kald, Oplysningen (Kiesby-Udgave), uden Aar, uden Forfatterangivelse.	
Eb	Om Menneskets Fordærvelse, Guds Venlighed og Kærlighed (Kiesby-Udgave), uden Aar, uden Forfatterangivelse.	
A	Nogle Jule-Psalmer. (Kiesby-Udgave), do.	1732
B	Advents-Psalmer, et Tillæg af Jule-Psalmer	1733
G	Passions-Psalmer (Vajsenhustryk)	1735
C	Paaske-Psalmer (Kiesby-Udgave)	1733
D	Himmelfarts og Pinse-Psalmer (Kiesby-Udgave)	1734
E	Psalmer om Troens Grund (Kiesby-Udgave)	1734
H	Psalmer om Troens Grund (anden Del) (Vajsenhustryk)	1735
I	Psalmer om Troens Kamp og Sejr (Vajsenhustryk)	1735
F	Psalmer om Troens Frugt (Kiesby-Udgave)	1734

Denne Inddeling er næppe tilfældig (BSS III, 436). G er adskilt fra H, og H staar naturligt efter E, begge hver paa sin systematisk rigtige Plads. At Trykkenes Kronologi herved brydes, betyder intet, naar man antager, at det drejer sig om tilfældige Hefter, som antagelig er kommet i flere Oplag. Mellem H og I mangler formentlig et Hefte omhandlende Troens Midler (Om Guds Ord, Loven, Evangeliet. Bønnen, Daaben, Alterets Sacramente).

De fleste af Kiesby-Hefterne er ligeledes gennemrettet (mere

eller mindre), og da de heller ikke kan tænkes at være Korrekturetter, ¹²⁵⁾ — ikke een Rettelse er bragt til Udførelse i an-

Hvor denlig er din Thrones Bragt/
Hvor vældig er dit Scepters Magt/
Hvor evigt er dit Rige /
Hvor got
Dit Slot /
Hvor retferdig /
Hellig / værdig /
Fuld af Naade
Findes din Reglerungs Naade.

2.

At du est herlig / høi og stoor,
Den vde Himmel / brede Jord
Og dybe hav betegne /

Kl. Nr. 71, 2–3 (E).

I hvert af Ordene er eet eller flere Bogstaver rettet (med Blæk).

71, 1–4

Blækrettelse, Septer > Scepter.

Utsaligste Personer,
Hvor vil ieg ia hvor vil jeg see,
Naar dine Dyne ad mig lee,
Og naar din Haand mig kroner /

71, 7–4

Bogstaver udraderet, nye indført.

Hvor vil ieg da i hvor vil jeg see > Hvor vil ieg, ja hvor vil jeg
(Klenodiet har i alle Udgaver: Hvor vil jeg da, hvor vil jeg.

¹²⁵⁾ I nogle Tilfælde er et Ord omhyggeligt udraderet og erstattet med en haandskrevet Rettelse, f. Eks. 4, 7–2 ey (udr. Ord > Kand) faae. D 60, 4–5 forstyr (udr. Ord > dens) skidne. 62, 6–7 O min Gud > Og. 64, 2–4 . . . en, udraderet og tilføjet ing (ingen). Eller Rettelsen er indført med prentet Skrift, f. Eks. 63, 8–1: Kræfter prentet over udraderet Tekst. E 71, 2–3: dybe hav betegne. I hvert Ord er et eller flere Bogstaver rettet (prentet). Eller Ord er »restaureret« ved at enkelte Bogstaver omhyggeligt er

det Eksemplar af samme Hefte, hvor et saadant findes — er den simpleste Løsning vel den, at *det maa være Ejeren*, og Læseren selv, *som har indført Rettelsen* i den corrupte Tekst efter et ældre Forlæg. Ogsaa i dette Tilfælde skimter man i saa Fald et Forlæg, en ældre Udgave af Psalmernes Tekst. Det kan nemlig ikke antages, at Kl. 1739 ligger til Grund for Rettelsen,

7.

**Roin Fackel / som ficker ~~f~~ vej= viser de
Blinde, med Himmelske Skin, oplyps mig og
førde formørkede Sinde paa Himlens Trin:
lad mig vdi Lyset knnstedsse gaae frem / og
dagligen lle, som flyvende Bille til, Himmelen
stem :/:**

8.

**Roin Helligs Olie, Stelenskræfter at talbe
il mig/ at hvad jeg skal tencke og gjøre herefter,
maa vircles ved dig / at Vlandens liffalige**

Nr. 63

7-1 udraderet Ord, desuden vej viser > vej-viser.

7-3 førde > før de.

7-5 knnstedsse, ikke rettet.

8-1 Ord udraderet > Kræfter (prentet).

da Fejlene ofte fortsætter i Klenodiet. F. Eks. Ec 93, 11—3 End siden sette det i Sang, rettet til *End sige*. B 4, 8—3 til vil dekke, rettet til *vil til dekke*. 62, 6—7 O min Gud, rettet til *Og m. G. E 71, 7—4 Hvor vil jeg da i*, rettet til *Hvor vil jeg, Ja hvor vil jeg*. F 153, 3—1 jeg med Sorg, rettet til *med min Sorg*.

At Ejeren af Hefterne har indført Rettelserne viser sig ogsaa ved, at i mange Tilfælde er *Begyndelsesstrofen til den tyske Original tilføjet over den danske Tekst*, saaledes i B, i D overvejende, i F delvis, i Ec kun i et Tilfælde. I B er Tilføjelserne

udraderet og erstattet med prentede: hyppigt i B 42. D 63, 8-1: ... ood (Bogstaver udraderet) og erstattet med Fl (Flood).

i nogle Tilfælde beskaaret ved den senere Indbinding, f. Eks. Nr. 2 »Er (hebe dich, mein hertze) und lasst«. Nr. 3 »(Auf!) auf! weil der Tag erschienen«. Hvorfra skulde Ejeren kende dem, hvis ikke de stod over de tilsvarende Ps. i hans Forlæg?

6.

6-2 **Ep nogen Jammer Land bør. Bløde splide /**
Immanuel er hos, i vor Nød /
Hvi tør kun gaae til Elfsens rige Kilde /
Saa maa vor Nød ja døden blive sød /
Jeg føler kun den Jammer- Stand
Som mig i Christo dog slet intet Glæde fand.

7.

Min Spad mig ey med bredeudom Land truer /
Forbi den selv er kast i Vredens Vand /
Hvad Stader mia en hendes Jld og Lue /
Som overvømmes af hans Blod og Vand
Hvi vor Immanuel er her /
Hand slipper Sielen ey / hand har den alt før tier.

8.

Et Evigt Liv i ham jeg haver funden /
Vor Rigdom / Velsk og en Præctia Stand /
Jeg er med ham / og hand med mig forbunden /
Som jeg ubi min Siel forøomme fand /
Hand har fornøjet mig saa vel /
Hans Naades klare-Strøm den flyder i min Siel.

Nr. 42 (B).

6-2 > er hos os
 Blækrettelser uden Retouchering.

6-3 Hvi > Vi.

6-5 sølen > føle.

7-1 Vredes > vredens.

I 7-4 (overvømmes), 7-5 (Immanuel) og i 8-4 (forbunden) er flere Bogstaver trukket op eller ændret (med Blæk). Præctig (8-2) ikke rettet.

Kiesby-Hefterne kan med god Grund kaldes »sehr vitieuse«. Om de er identiske med de i Noten (i K) omtalte Flensborg-Tryk, eller repræsenterer lignende, er selvfølgelig uvist. Meget tyder i hvert Fald paa, at det i begge Tilfælde drejer sig om Kiesbyske Markedstryk, optrykt efter en ældre Klenodieudgave, som er gaaet tabt. Bogen kan være udstykket i smaa billige Hefter, opdelt efter de enkelte Afsnit i Klenodiet. Spørgsmaalet staar og falder med, om man kan paavise, at der har eksisteret en Udgave af Klenodiet ældre end 1732—35.

4. Udkom Originaludgaven af »Troens rare Klenodie« 1730?

Vi vil først forudskikke den Bemærkning, at vort Ukendskab til en bestemt Bog eller Bogudgave betyder intet, naar Spørgsmaalet er, *om en saadan har eksisteret eller ikke*. Netop paa sønderjydske Omraade er vor reelle Viden højst mangelfuld og gennemhullet. Her har vi berørt det flere Gange og enkelte hidtil ukendte Tryk er fremdraget.¹²⁶⁾ Man kunde i denne Forbindelse ogsaa nævne en lille *dansk Psalmebog*, som udkom 1726, og som ligeledes er sporløst forsvundet. Men den har dog efterladt sig et Spor. Det drejer sig om *Provst Tychsens* »En liden Psalmebog«, som udkom, mens han endnu var Sognepræst i Humptrup i Sydtønder Provsti. P. Rhode, Forfatteren af »Haderslev Amts Beskrivelse«, omtaler den,¹²⁷⁾ og af et Brev fra Pastor Arends i Risum (senere Provst i Tønder) til Provst Reimarus i Tønder fremgaar, at ogsaa han og Pastor Thomsen¹²⁸⁾ i Fahretoft er Medudgivere af Bogen. Provsten har sendt Præsterne et Cirkulære vedrørende Psalmesangen (den sprang jo frem allevegne), og Pastor Arends svarer 28/5 1726: »ich erinnere, dass die kleine collection von erbaulichen alten und neuen Gesänge, so ich nebst H. Tychsen und H. Thomsen colligiret, schon gemacht und gedruckt war, ehe die Instruction das erste mahl publiciret, doch unterwirft man sie gern censura et approbationi synodi, braucht sie auch nur ab und zu zur abwechslung und aufmunterung und lässt den alten als den besten, billig den Vorzug und zwar ohne einige Veränderung«. ¹²⁹⁾ Men hvor er Bogen? I dette Tilfælde er der dog i det mindste et Spor tilbage.

Helt uden Vidnesbyrd og Spor er Klenodieudgaven 1730 nu heller ikke. (I det følgende benævnes den Jx). Den er ikke

¹²⁶⁾ f. Eks. de tre nu ukendte Udgaver af Schraders Psb., Ewalds Oversættelse.

¹²⁷⁾ Samlinger til Haderslev-Amtes Beskrivelse, 1775, p. 195. Han har skrevet: En liden Psalmebog. Da Bogen citeres paa Dansk, er den sandsynligvis ogsaa udkommet paa Dansk.

¹²⁸⁾ Johan Thomsen, Sognepræst i Fahretoft 1718 (død 1730), født i Møgeltønder, Student Jena 1708.

¹²⁹⁾ Korrespondancesager, Tønder Provsti. LA.

sunket helt til Bunds i Glemsel, saaledes som Tilfældet var med Ewalds Sangbog. J. Worm nævner Udgaven 1730 i »Lexicon over lærde Mænd« (1771).¹³⁰⁾ Ligesaa R. Nyerup og J. E. Kraft i »Almindeligt Litteraturrexicon«, 1820,¹³¹⁾ og endnu saasent som 1858 gentager N. M. Petersen denne Oplysning i »Den danske Litteraturs Historie«. ¹³²⁾ I BSS strejffes Problemet,¹³³⁾ men afvises hastigt og bestemt. Aarstallet maa være en Misforstaaelse. »Det hidrører aabenbart fra en trykfejl.« Der kan selvfølgelig være Tale om en Trykfejl hos Worm, som saa gaar igen hos de følgende Forfattere, idet den ene kritikløst skriver af efter den anden. Den Mulighed kan ikke afvises, selv om det er en kedelig Udvej. BSS tilføjer da ogsaa en Sætning endnu: »Troens rare Klenodie kan selvfølgelig ikke have eksisteret før salmehefterne«. Nej, selvfølgelig ikke hvis den traditionelle Kronologi staar fast og urørlig. Men hvis det nu ikke er Tilfældet? Saa kan man med lige Ret sige: *Hefterne kan selvfølgelig ikke have eksisteret før Klenodiet*. Maa Hefterne betragtes som Kiesbys Markedshefter, da er det en Selvfølge.

I Klenodieudgaven 1742 (som utvivlsomt er en ægte Brorson-Udgave) staar paa Titelbladet, at den indeholder »Et lidet Tillæg . . .« som til Deels i de forrige Oplag have været indførte iblandt de andre i denne Psalmebog. Ordene »de forrige Oplag« forudsætter, at der maa have ekisteret flere Udgaver og ikke kun den nu kendte Udgave 1739. Fastholder man stricte den traditionelle Kronologi, bliver der ingen anden Udvej tilbage, end at antage, at »udtrykket de forrige oplag er en trykfejl for det forrige oplag«. ¹³⁴⁾

Kun højst ugerne hentes en Mand som *D. G. Riegels* frem som Vidne, men naar han skriver: »En vis Brodersen blev Bisp i Ribe, efterat have skrevet, ædt, sjunget og fordøiet Psal-

¹³⁰⁾ I, p. 177.

¹³¹⁾ p. 93.

¹³²⁾ IV, p. 402.

¹³³⁾ I, p. XII.

¹³⁴⁾ BSS I, p. XIII.

mer fra 1730 til 1741 uafbrudt«, ¹³⁵⁾ kunde det jo tænkes, at i hvert Fald hans Tal er Sandhed. Det er paafaldende, at han netop nævner 1730 og 1741. Sidstnævnte Aar forberedte Brorson Udgaven 1742, og at han har medvirket ved Udgivelsen af denne Udgave, tør vel betragtes som sikkert. Siden 1741 er Brorson tavs, i hvert Fald udkom der ikke flere Psalmer i hans Levetid. Og 1730? Kan Riegels have haft Kendskab til Kilder eller Adgang til en Viden, som vi nu er lukket ude fra? Eller er Worms førnævnte Aarstal ikke en Trykfejl?

Som bekendt gav Riegels' Smædeord om Brorson Anledning til, at *A. Winding Brorson*, Professor og Rektor ved Herlufsholm Skole, i 1823 udgav *Nogle af sal. Biskop Hans Adolph Brorsons Psalmer*. Om Klenodiet siger han følgende (p. 8): Hans aandelige Sange eller Psalmer udkom i følgende Orden: Troens rare Klenodie, *Kjøbenhavn 1730 og siden 1742*. De enkelte Hefter, som ere udkomne i Tønder 1733 og 35 kjender Jeg ikke, og kan altsaa ikke sige noget om dem. Den vidtløftige Samling af *1730 og 1742 er mig nøje bekjendt*, og det er af dem Jeg leverer det nærværende Udvalg.

Brorson selv nævner Klenodiet to Gange, hans Ord er ikke mange og sammenlagt siger de heller ikke meget om det Spørgsmaal, her diskuteres, men læser man dem opmærksomt, kan man vanskeligt faa andet Indtryk, end at han har Aaret 1730 i Tankerne.

Da *Biskoppen i Ribe* i 1742 skrev et Tilegnelsesdigt til Klenodieudgaven af samme Aar og lagde Bogen ved Tronens Fod, indledte han Allerunderdanigst Tilskrift med følgende Ord:

Undseelighed mig ey tilstod
Den allerstørste Lykke,
Da jeg den første gang tillood
Mit Sange-Skrift at trykke,
Jeg tænkte: KONGEN visselig
Har andet paa at tænke,
End at Hand skulde lade sig
Saa slet et Arbeyd skiænke,

¹³⁵⁾ Jens Møller, *Mnemosyne*, IV, 1833, p. 165.

Jeg vidste, Himlens store Mand
 Har altid Hænder fulde
 Af Klager fra det heele Land,
 Dog just det samme skulde
 Nu give mig Opmuntring til
 At lade mine Sange
 Omsider gaae den Vey, de vil,
 Og ikke være bange.

Den første Gang han lod sin Bog trykke (eller tillod andre det), tilstod Undseelse ham ikke den allerstørste Lykke (at lægge den i Kongens Haand). *Men nu* tør han »lade sine Sange omsider gaa den Vej, de vil og ikke være bange.« Hvis Biskoppen ved »den første Gang« hentyder til Aaret 1739, lyder hans Ord forskruede og uægte. Der var ikke sket stor Forandring i hans ydre Forhold eller med ham selv i de to-tre Aar. Helt anderledes ægte falder Ordene derimod, naar han ved »den første Gang« *tænker paa 1730*, da var han Fattigpræsten i Tønder, den oversete, selv fattig og ringeagtet. Naar man dertil erindrer de store Omvæltninger, som Tronskiftet foraarsagede i 1730, »kunde Kongen visselig nok have andet at tænke paa.« Uden at øve Vold mod Teksten kan man vanskeligt fortolke hans Ord anderledes.

Dernæst nævner Brorson Klenodiet i sit vita,¹³⁶⁾ som han maa have skrevet i 1741 i Anledning af sin Bispevielse. Efter at have nævnt, at han ved hin Tid (1717) begyndte »at faae Meere Indsigt i den sande Christendoms beskaffenhed, under adskillige fristelser, i uophørlige bønner og aandelige betragtninger at smage Evangelii Sødhed«, hedder det videre »af hvilcken Kilde ogsaa *hans bekiendte Psalme-Bog kaldet Troens Rare Klenodie*, har haft sit udspring til mange Siæles opvækkelser og vederkvægelse . . .«. Vilde H. A. B., der (saa vidt vi ved) aldrig lod blæse i Basun for sig, men indtog en helt modsat Livsholdning, have skrevet saaledes, *hvis Klenodiet først var udkommet i 1739?* Kunde han sige med Sandhed, at Bogen i saa kort et Aaremaal — maaske næppe nok to Aar — havde været

¹³⁶⁾ BSS III, p. 245.

mange Sjæle til Opvækkelse og Vederkvægelse? Ordene er i hvert Fald højst paafaldende i hans Mund, hvis han tænker paa 1739.

Der er altsaa stor Sandsynlighed for, at Klenodiet maa være trykt allerede i 1730. Inddrager man nu selve Klenodieudgaven 1739 i Undersøgelsen, forandres Sandsynlighed til noget nær Vished. Ifølge den gængse Opfattelse er denne Udgave Kronen paa Værket. Brorson har hidtil kun udgivet sine Psalmer i Smaahefter, nu samler han dem alle sammen med mange hidtil utrykte til et Hele: Troens rare Klenodie 1739. Men de forhaandenværende Søms Princip slaar ikke altid til, det er ofte svigefuldt. Saaledes ogsaa her. — At Titelbladet er forsynet med et Imprimatur,¹³⁷⁾ betyder intet m. H. t. Dateringen, talrige — for ikke at sige alle — slesvigske Bogtryk udkom uden det Københavnske Fakultets Godkendelse. Her drejer det sig om den første Udgave, som udkom i *Kongeriget*. Der er mere Grund til at standse ved en anden Paategnelse paa Titelbladet: *Bekostet af Frantz Christian Mumme, Boghandleren paa Børsen*, og findes hos hannem sammesteds til kiøbs. Disse Ord minder mistænkeligt om samme Tilføjelse paa Kiesbys Hefter. Er samme F. C. Mumme en lignende foretagsom Mand, som har ladet Klenodiet trykke og nu vil forhandle Bogen i selve København? Sandsynligvis. Herpaa tyder det ejendommelige Forhold, at han har ladet Bogen udkomme i flere Tryk.

Excurs

Klenodieudgaven 1739 (J1)

Imod den almindelige Antagelse (der saa at sige er blevet autoriseret, ikke mindst ved Udgivelsen af BSS) vil vi hævde, at *J1 ikke uden videre kan betragtes som det endelige Resultat af Psalmeværkets Fuldførelse, som Brorson skulde have arbejdet paa i Aarene 1735—39*. Selve Udgaven taler — ved sin delvis fragmentariske Karakter — afgjort imod en saadan Opfattelse, og en nøje Gennemgang af Dele af Bogen bringer nye og overraskende Oplysninger for Dagen, som kaster nyt Lys over Udgaven, men samtidig ogsaa afslører

¹³⁷⁾ BSS I, p. XII.

saa gaadefulde Træk, at den tilsyneladende ikke kan være identisk med den originale Udgave af Klenodiet.

Typografisk¹³⁸⁾ og tekstkritisk¹³⁹⁾ maa J¹ karakteriseres som et ringe Tryk. Det er endog saa mangelfuldt, at Udgiveren (Mumme?) har set sig nødsaget til at udsende to nye gennemrettede Oplag. Vi maa derfor i det følgende regne med *tre forskellige Tryk*: UB (som form. er det første Eksempel, i Universitetsbiblioteket), KB (Det kgl. Bibl.) og IB (Institut for dansk Kirkehistorie).

Hvis Brorson var Bogens Udgiver og Mumme Forlægger, vilde den sidste utvivlsomt have faaet (eller i hvert Fald forlangt at faa) et reelt Manuskript eller Tryk, men Udgaven viser, at han har hverken haft det ene eller andet og har derfor maattet anvende meget mangelfulde Tryk, som han antagelig selv har forskaffet sig. Hvilke Forlæg han har benyttet, er det nu næppe Mulighed for at sige noget om med Bestemthed, dertil er for meget gaaet tabt af ældre slesvigske Tryk, inclusive Brorson-Tryk. Ogsaa de mange, mere eller mindre velbegrundede Hypoteser viser, at Materialet er af en saadan Art, at ikke alle opdukkende Spørgsmaal kan besvares definitivt.

M. H. t. Klenodieudgaven er man dog trods alt paa nogenlunde fast Grund. De mange Trykfejl i J¹ kaster paa Forhaand et suspekt Skær over Udgaven, og det forstærkes yderligere ved, at den er udgivet i *tre forskellige Tryk*. Det kan kun tydes paa den Maade, at Udgiveren har maattet gribe til secundære, *typografisk meget ringe Tryk*. En minutiøs Gennemgang af Dele af J¹ synes at stadfæste denne Antagelse. Der indgaar vidt forskellige Elementer i Udgaven, som en Redaktor har søgt at bearbejde for at skabe en vis Ensartethed i Sprogbrug og Stavemaade. *Ville*¹⁴⁰⁾ rettes for Eks. til *villie* (ikke kun hvor Metrum kræver to Stavelser, men selv i Rim paa stille og skille), *al* og *ald* ændres til *all*, de gamle Genitiver paa *-sens*¹⁴¹⁾ erstattes haardhændet med nyere Former paa *-ens*, *-ets*. Ord som *Vær* og *triner*¹⁴²⁾ bliver til *veyr* og *træder* osv. Men trods den udglattende

¹³⁸⁾ f. Eks. Himm-elpyntet (UB og KB) 79, 3–8.

Ot (UB) IB Og 252, 1–2.

go (UB) KB og 252, 6–2.

yun (UB) KB hun 246, 8–1.

Over den (UB) IB O verden, 253, 2–4.

¹³⁹⁾ »Det maa anses for givet, at Brorson ikke har foretaget nogen gennemgribende revision af salmehefterne til brug for den samlede udgave, og at han ikke har læst korrektur paa udgaven. Varianter fra J har saaledes meget ringe autoritet.« BSS III, 465 (Paul Diderichsen).

¹⁴⁰⁾ BSS III, 464.

¹⁴¹⁾ ib. III, 461.

¹⁴²⁾ ib. III, 464.

Tendens dukker der dog stadig Rester af ældre Stavemaader op, undertiden endog Side om Side (f. Eks. sathan og satan, Sathan og Satan). Nogle af disse Rester forsvinder i KB og IB. Food/mood (UB og KB) ændres til foed/moed IB. Baarst (4, 4—6) i KB og UB, men bar i IB. Vaarst (253,3—8) i UB, men varst i KB og IB.

En Del af de mange Trykfejl i UB (og KB) forsvinder i IB, f. Eks.:

- 245, 2—7 UB vor tiden, KB do., IB hvor tiden.
 ib. 4—1 UB Dag, KB og, IB dog.
 ib. 4—5 UB fig, KB og IB sig.
 ib. 8—3 UB udvolge, KB og IB udvælge. Men alle har forsnare (5—1) og underste (8—2 for *inderste*).
- 246, 5—2 UB sankket myut, KB sankket mynt, IB sanket mynt.
 ib. 5—2 UB snarr, IB og KB snart.
 ib. 7—3 UB blan, KB og IB blant.
 ib. 8—4 UB beskæmes, KB og IB beskæmmes.
- 247, 6—3 UB værr, KB og IB være.
- 248, 1—1 UB gaarr, KB og IB gaaer.
- 250, 3—4 UB dem, KB og IB der.
 ib. 3—6 UB gunge, KB og IB gange.
 ib. 5—1 UB Thi livet, KB og IB Til livet (men alle har og (for ey).
 ib. 6—1 UB svahe, KB og IB svage.
 ib. 6—3 UB sil, KB og IB vil.
 ib. 6—4 UB køn, KB og IB kun.
 ib. 8—6 UB geaven, KB og IB graven. Men alle har domdags (7—1), hendes (7—7 himlens), og lammets sag (11—8 *sang*).
- 251, 1—7 UB smyke dig, KB og IB smyk dig.
 ib. 3—11 UB legge, KB og IB ligge.
 ib. 5—4 UB fiendes, KB og IB hendes.
 ib. 5—8 UB Doms Guds, KB og IB Doms buds.
 ib. 6—1 UB livligste, KB og IB livsaligste.
 ib. 9—3 UB hvide-klædde skam, KB og IB skare.
- 252, 1—2 UB Ot, KB og IB O!
 ib. 1—3 UB verden, KB og IB verdens.
 ib. 1—4 UB merknes, KB og IB mørknes.
 ib. 2—2 UB vrede, KB og IB reede.
 ib. 2—3 UB og KB færdig, IB værdig.
 ib. 5—4 UB verdens, KB og IB vredens.
 ib. 6—2 UB go, IB og.
 ib. 7—4 UB tusend, KB og IB tusind.
 ib. 8—5 UB gange, KB og IB vange.

- ib. 8—8 UB himmel-grøde, KB og IB -grøde.
 ib. 9—6 UB pryllup, KB og IB bryllup.
 253, 2—4 UB Over den, KB O verden, IB Og verden.
 257, 3—1 UB og IB til min Jesum, KB til J.
 ib. 3—16 UB og IB skal, KB sal. Men alle har 3—8 yndsom
 (ynksom), 2—5 huule-boe (Gestrup hvile-boe).
 3—19 tænke paa (Gestrup træde paa).
 91, 10—1 UB og KB mit lys, IB min lyst.
 93, 11—3 UB og KB End siden, IB End sige.
 70, 9—5 UB og KB maae altid henge, IB altid maae.
 ib. 8—3 UB og KB i lidet, IB ej lidet.
 188, 8—3 UB og KB i aander, IB i aanden.
 204, 6—2 UB og KB At liv, IB Til liv.
 8, 2—1 UB og KB Ingen siæl fordømmes, IB Ingen skal.

Det ses af disse Eksempler, at KB og særlig IB har rettet en ikke ringe Del af de mange Fejl i UB. Men alligevel bliver der mange (ogsaa grove) Trykfejl tilbage, f. Eks. 11, 4—1 sathans pragt (pagt), 25, 3—3 Staar (Naar), 38, 1—1 Uopløselige (Uopøselige kilde), 48, 5—2 onskabs paaske, 53, 2—1 opvagt (opvakt), 123, 4—1 Gud herind (Ind herind), 222, 8—2 den midelste (mildeste), 282, 1—1 møder (nøder). I 249, 6—4 er en Linie faldet ud i UB, den indføres i KB og IB: Sit snare-garn. Men i 105, 2—4 mangler en Linie i alle tre Tryk, i IB er med Blæk tilføjet: *Du dog ei skaane vilde*. Hvor stammer denne ukendte Rettelse fra? Den kan indeholde noget oprindeligt i Stedet for det noget knudrede *Os mildt meddele vilde*, som indføres i de senere Udgaver af Klenodiet (efter H).

Hvilke Forlæg har Mumme benyttet? Det bevarede Materiale kan næppe give Svar herpaa. Noget tyder paa, at UB følger Kiesbys mangelfulde Tryk, men paa den anden Side findes mange af Læsemåderne i Blækrettelser (i disse Hefter) ogsaa her. Maaske har han benyttet andre, nu ukendte Tryk af de samme Hefter.¹⁴³⁾

¹⁴³⁾ Det maa anses for tvivlsomt, at selv en minutøs Gennemgang af de tre Klenodietryk kan skaffe Klarhed over, hvilke Forlæg man har benyttet. En Del Stikprøver viser, at

- 1) fortsætter Fejlene i Hefterne i alle tre Udgaver, f. Eks.
 - 42, 7—1 Vredes Dom (rettet til Vredens i B)
 - 84, 8—5 trang (Fejl for tvang)
 - 122, 6—3 bliver tænkt (Fejl for tændt)
 - 253, 3—6 har høst (Fejl for søgt)
 - 4, 7—2 ey . . . faae (udraderet Ord kand) J har skal, muligvis den opr. Fejl).
- 2) I andre Tilfælde ændres Fejlene i Hefterne, f. Eks. 42, 6—1 spiide til milde, mens senere Udgaver har spilde.

Som en anden Kilde maa nævnes de forsvundne Eftertryk af Dele af Jx, der — ligesom de fleste andre Hefter — maa være udgivet af Claus eller Hans Christian Kiesby. Herpaa tyder de mange Trykfejl i denne Afdeling af J¹.

Det hører til de gamle Stridsspørgsmaal inden for Brorson-Forskningen, om disse Tryk har eksisteret eller ikke. Idet der henvises til tidligere Omtale af Problemet (p. 292) skal kun tilføjes, at den nyere Forskning synes at have styrket A. D. Jørgensens Hypotese. Særlig Provst Otzens Fund af haandskrevne Psalmer viser med al Tydelighed, at disse Afskrifter maa gaa tilbage til Tiden før 1739. Blandt disse findes ogsaa Psalmer, som hører til den nævnte Gruppe (Nr. 144, 145, 146, 147 i K, sidste ogsaa i S. Spørgsmaalet er, om de kun har været kendt i Afskrift (saaledes BSS III, p. 398) eller ogsaa har foreligget paa Tryk.¹⁴⁴) Tilhængerne af den traditionelle Kronologi maa hævde det første, men hertil maa dog bemærkes, at skønt Decenniet 1720—30 hidtil har været (psalmehistorisk) noget af et terra

153, 301 Her staar ieg med Sorg (Blækrettelse med *min*)
J nu med

96, 1—5/6 Jesu/ mit Hierte fryder Jesu nu mit J = Ec
O du mit Haab O mit Haab UB og KB =
IB Og du

Disse Eksempler kunde tydes som Proveniens for Hefterne, men paa den anden Side findes der ogsaa *Varianter i J, som følger Blækrettelserne i Hefterne*, f. Eks.

80, 11—3 Da er... rettet til *da er det meer* = J = Pont.

ib. 12—1 Kon frisk > kun frisk = J, Pont. Kom

83, 7—6 Som Gud s... > Gud *sig selv* = J.

ib. 4—10 At vi... skamme os > *maae* sk. = J.

I disse Eksempler skimter man muligvis et Forlæg, som kan have været fælles for Ejeren af Samlingsheftet og Udgiveren af J.

¹⁴⁴) Formodningen om, at disse Ps. har circuleret i Afskrifter gennem mange Aar, før de udkom, er ikke velbegrunderet. Man maa snarere antage, at de er *afskrevet efter Skillingstryk*, som er blevet forhandlet i et ret begrænset Omraade. Herpaa tyder *Overskrifterne til mange af netop disse Ps.* (Jfr. BSS III, p. 405—22). Saaledes Nr. 115 («Oversat af Tydsken»), 116 («Menassis Taarer. Uddragen af hans Historie og Bøn» 117 («den bodfærdige Synderindes Taarer. Luc. 7»). Disse kan have dannet et sammenhængende Hele i Form af et Skillingstryk. Endvidere: 144 («Prøve hvordan mand har holden det sidste Løfte i Skrifte-Stolen»), 145 («Aften Psalme, naar mand har været til Skrifte») og 146 («Efter alterens Sacramente»). Endvidere 208 («Den anfgtede Siels Klage») og 210 («Oversat af Tydschen»). Særlig paafaldende er Overskriften til 215: Een Anden. Den foregaaende (Hvo vil med til Himmerige) har Overskriften: Om Christi Efterfølgelse og Verdens Fornægtelse. Disse Overskrifter minder om (maaske forkortede) Gengivelser af Datidens Blikfang, som er karakteristiske for Skillingstrykkene.

incognita, var det utvivlsomt *den sønderjydske Psalmesangs store Tid*. Sang var dagligt Brød. Enewald Ewald slog ikke kun Tonen an i de første Aar af 1720erne, han fik Følgeskab af andre unge Landsmænd, og der er al Grund til at antage, at H.A.B. var med i det. Til sidst sang han alene. At Ewalds Sangbog maa være udkommet i flere Udgaver i dette Tiaar, kan der næppe herske Tvivl om, og er Klenodiet udkommet i 1730 (og ingen alvorlige Grunde taler herimod), har Brorson skrevet Flertallet af sine Psalmer netop i dette Tidsrum.

Dette syngende Nordslesvig havde tillige — Brødrene Kiesby. De forstod sig paa Vinding og gav de sangglade Folk det, de ønskede. Hvad de to Brødre har faaet trykt af »Pieces in Hamburg und anderswo« (vel først og fremmest i Flensburg) lader sig næppe overskue nu. Men Smaating har det ikke været, hverken kvalitativt eller kvantitativt.

Med Sikkerhed ved man ikke, hvornaar Brorson har skrevet sine Psalmer og ladet dem trykke første Gang. Det er derfor, som om ingen af de hidtil fremførte Anskuelser holder Stik over for Materialet. Stundom maa det vistnok siges om dem, at det har manglet paa Kritik; hvor der fandtes Uklarheder, Modsigelser og uløste Problemer, gik man for let og smertefrit hen over dem med Ord som »det er klart«, »det ses let« osv., skønt der her i Virkeligheden laa vanskelige, maaske uløselige Problemer.

De bevarede Hefter er i sig selv ikke noget Bevis for, at Psalmerne er skrevet og udkommet i Aarene 1732—35, de oprindelige Tryk kan være gaaet tabt uden at være registreret nogetsteds og kan have delt Skæbne med saa mange andre sønderjydske Tryk (incl. Sang- og Psalmebøger), som udkom i en Tid, hvor Landsdelen kulturelt var en Verden for sig, enten man betragtede den hernede fra eller fra København. Heller ikke Klenodiets Originalitet hviler paa sikker Grund. Ogsaa den *kan* være et Eftertryk udkommet uden Samarbejde med H.A.B.

Pontoppidan kan have øst *af en helt anden Psalmetradition*, som staar i Forbindelse med Enewald Ewalds Forfatterskab og Udgivervirksomhed. De saakaldte *Rettelser*, man har tillagt Pontoppidan, er snarere (i hvert Fald overvejende) Brorsons egen Tekst.

Hvis ikke nye overraskende Fund en Dag kaster nyt Lys over de Uklarheder, som stadig findes, maa dette rige og interessante Tidsrum i Sønderjyllands Aandshistorie paa visse Punkter stadig henligge — om ikke i Mørke — saa dog i et Tvelys.

At Nordslesvig, specielt Tønderegnet og Midtlandet, i 1720erne og 1730erne har oplevet en betagende Sangens Tid, en Opvaagnen af dybe irrationelle Følelser, som fik Luft i Sang, er i hvert Fald en Kendsgerning. Den pietistiske Bevægelse har virkelig formaaet at trænge igennem og at skabe Liv og Sang. Hvor dybt dette Gennembrud gik, ses bedst, naar man betænker, hvad Kirkens Psalmesang betød før. *Ein blosses Geplärr* kaldte Sognepræsten i Felsted Kirkesangen i 1717. Her taler den »rationelt tænkende« om Irrationaliteten, og der tegnes altid kun et Vrangbillede af Sandheden. Og dog er der nok mere Sandhed i Ordene end i den sværmeriske Lovprisning af Efterreformationens Sang. Den konstante Gentagelse af de samme Psalmer (i et enkelt Tilfælde *den samme*) Søndag efter Søndag, Aar efter Aar, i Sydslesvig tilmed i et fremmed, delvis uforstaaeligt Sprog, i Nordslesvig i hvert Fald delvis i det samme, maa have bevirket, at Sangen blev mere et *Symbol*, Udtryk for en Irrationalitet i en kultisk Funktion. Den nævnte Præst har da ogsaa opfattet Sangen i Kirken »*als ein blosses opus operatum*«. Man forstaaer saa, hvor sejglivet en saadan Psalmesang har været, hvor vanskeligt det var for Præsterne at faa den afløst af en virkelig Menighedssang. Ægidius og hans Venner kom til kort over for Opgaven, og først i næste Slægtled blev hans Psb. efterspurgt og solgt. *Men Pietismen frembragte Sangmiraklet*. Dens Ordførere fik Folk til at synge — og til at tænke samtidigt. Nu fik den gudstjenstlige Sang et didaktisk og ikke et magisk Præg og var ikke kun en kultisk Funktion.

Vor moderne Tid har vanskeligt ved at forestille sig, hvordan Datiden har følt det, og hvor livskabende Virkningen blev.

Den nye Sang maa have skabt et mægtigt Behov for Sangtekster — og Bogførere og Bogtrykkere har vidst at udnytte det. Vi maa derfor antage, at mangeartede Smaatryk og -hefter er udkommet i disse Aar maaske i mange og betydelige Oplag.

Enewald Ewalds Sangbog kan være udkommet i nye Udgaver og indeholdende nye Sange. De Smaatryk, vi tilfældigvis kender, er vel (sammen med Klenodieudgaven 1739) kun Stumper af en forsvunden Helhed.

Det synes ikke at være muligt at naa til faste, sikre Resultater m. H. t. Udgivelsesaarene for Klenodiet og Hefterne. Mangt og meget peger med stor Styrke *tilbage*¹⁴⁵⁾ mod 1720erne. Det gælder ogsaa de omtalte haandskrevne Psalmer (i Thottske Saml. K, Gestrup og S), som vel er afskrevet efter et eller andet Tryk. Oversættelsen *Som Liliens Hierte kand holdes i Live* er derfor sikkert yngre end Hvad er de Christne dog glimrende smukke, der havde faaet sin Plads i Klenodiet, form. allerede i 1730. Jfr. p. 317.

Sammenfattende maa man sige, at tekstkritisk hviler Brorsons Psalmer paa usikker Grund. Ikke een Psalme findes bevaret, skrevet med hans egen Haand, og ikke eet Tryk kan med Sikkerhed betegnes som originalt. De ældste bevarede Tryk er efter al Sandsynlighed kun Eftertryk. Talrige Trykfejl er fra de billige Markedstryk vandret over i Klenodieudgaverne, hvor de i nogle Tilfælde fortsætter som Gengangere fra Udgave til Udgave og videre til vore Psalmebøger. Nu er disse uægte Børn forlængst lyst i Kuld og Køn af de skiftende Slægter, som har elsket og sunget Psalmerne. Tilsyneladende har Brorson været mærkelig uinteresseret i, ja ligefrem ligegyldig med, i hvilken Skikkelse hans Psalmer gik ud i Verden. Store Tanker om sig selv som Digter har han næppe haft. Alt det

¹⁴⁵⁾ F. Eks. det mærkelige Forhold, at Nr. 279 i J¹ staar mellem 250 og 251, ligeledes Nr. 282 mellem 254 og 255 (hvor de maa have staaet i et Forlæg). I UB er tilføjet (med Blæk) en Nummerbetegnelse 242–258 for Ps. fra 238 til 253. Hvor stammer de Tal fra? De kan kun pege tilbage, ikke fremad. Endvidere maa bemærkes, at Nr. 279, 281 og 282, alle af N. Brorson, staar i J¹ uden Forfattermærke. Vilde Brorson tillade det, hvis han havde Haand i Hanke med Udgivelsen? For slet ikke at tale om, hvis han var Udgiveren? Paafaldende er det ogsaa, at i Nr. 282 har J¹ endnu den oprindelige Form (før 1721): »Her finder jeg for mig min salige Venner og andre«, Ord som N. B. senere ændrede til »min salige Hustru og andre«.

praktiske, det tekniske, det økonomiske, kort sagt alt det ydre, synes han at have overladt til andre, eller har staaet mærkelig passiv og set paa, at andre tog sig af de Ting. Sjælens skjulte, indre Verden synes at have været ham nok. Resultatet er da blevet, at i betænkelig mange Tilfælde har Mænd som Kiesby og Mumme, Sættere og Svende og andet Godtfolk filet og flikket paa Klenodiet, uden at det derved har tabt synderligt af oprindelig Skønhed. Saa stort var det, Brorson skabte.

5. *Thomas Hansen*

I Forbindelse med Klenodiet maa vi endnu nævne *Thomas Hansen*, hvem Brorson i Klenodieudgaven 1742 kalder »en kjær Ven«. *Men hvem er han?* Søger man at finde et Svar, viser det sig snart, at man ogsaa i dette Tilfælde befinder sig i den samme Jungle, som gemmer saa mange Hemmeligheder om sønderjydske Psalmesang i Perioden.

Der er givet forskellige vidt forskellige Svar paa Spørgsmaalet om, hvem Thomas Hansen var.

*Brandt og Helweg*¹⁴⁶⁾ siger om ham, at »ifølge en Beretning, som vi skyldte Pastor *Hagen i Medolden*, var han Faarehyrde i Abterp, en By i Brede Sogn, og besøgte flittig de gudelege Forsamlinger, som holdtes i Randrup af Præsten Brorson. Da Brorson fandt, at han var særdeles godt begavet af Naturen, hjalp han ham til at studere, og siden synes han at have haft sit Tilhold i Randrup. Han blev Præst i Hygum, naar dette er, kan vi ikke bestemme«. I Hygum har der imidlertid ikke været en Præst af det Navn, den sidste Oplysning kan altsaa ikke være rigtig.

Dernæst henvises til en Udtalelse af Prof. *A. W. Brorson*, som 1823 udgav »Nogle af salig Biskop H. A. Brorsons Psalmer« og i Fortalen kalder Thomas Hansen »en Beslægtet af den Brorsonske Familie, som siden blev Præst i Randrup«. Slægtskabet er sikkert i sin Orden, men i Fortegnelsen over Randrup-Præster findes han ikke.¹⁴⁷⁾

¹⁴⁶⁾ a. S. II, p. 361.

¹⁴⁷⁾ ib.

Disse to Overleveringer om Thomas Hansen fører altsaa ikke til noget sikkert Resultat, skønt Enkeltheder kan være nogenlunde bevidnet.¹⁴⁸⁾ Helt ud i det blaa er derimod en Formodning, som *John Hansen*, Sognepræst i Gislev, kendt fra sin Bog »Hans Adolf Brorson og hans Brødre« (1894), har fremsat.¹⁴⁹⁾ Ifølge den er Thomas Hansen identisk med en Præst af samme Navn i Torsted i Hind Herred. Som eneste »Kilde« anfører Forfatteren, at det under hans System med Brødrene Brorsons Historie »er kommen til at staa for mig som sandsynligst«. Han gætter dernæst paa, at Torsted-Præstens Moder var en Datter af H. A. Brorsons Farbror.

»Hvis dette forholder sig saa, kunde det tænkes, at« osv. Ad den Vej kan alt jo tænkes og forklares. Lad dette sammen med et og andet af samme Slags være et Eksempel paa, hvor diletantisk der undertiden er arbejdet med sønderjydske Psalme-sang i ældre Tid.

I Anledning af denne ukritiske Artikels Fremkomst mindede Kirkehistorikeren *P. Severinsen* om (ogsaa i Kirkeh. Saml.),¹⁵⁰⁾ at A. D. Jørgensen i Universitetsbibliotekets Eksemplar af »Troens rare Klenodie«, 1739, havde læst en Notits om, at Thomas Hansen »synes at have været hans (Brorsons) Børns Lærer«. ¹⁵¹⁾

Ved nærmere Eftersyn viste det sig, at skønt en Del af Notatet var bortskaaret ved Indbinding af Bogen, kunde Hovedsagen dog læses: Thomas Hansen, (In)formator paa Waisenhuset, som døde i J . . . men componerede, da han lærte Hans Adolph Bror(sons) Børn at læse, inden Ha . . .«. Da man her havde den eneste samtidige Kilde, som fortæller i hvert Fald noget om Thomas Hansen, kunde Severinsen paa det Tidspunkt med rette skrive: »Der er herefter ingen Tvivl om, hvem der menes, og vel ingen Grund til at tvivle om, at Oplysningen

¹⁴⁸⁾ Rektor Anders Winding Brorson (1755–1833) var en Sønneson af Biskop Broder Brorson. Jfr. DBL III, p. 122 f.

¹⁴⁹⁾ KS 5. R. II, p. 590–95.

¹⁵⁰⁾ KS 5. R. II, p. 174.

¹⁵¹⁾ Hans Adolf Brorson p. 52.

er rigtig. Thomas Hansen, formentlig en Sønderjyde af de pietistisk vakte, var Huslærer for H. A. Brorsons Børn i Tønder. I denne Tid har han skrevet de to Salmer, som tryktes i Brorsons »Nogle Paszions-Psalmer«, 2. Oplag. Tønder 1735. Hans Forhold til Brorson har vel gjort, at han 1. Nov. 1737 blev antaget til Informator paa Vajsenhuset i København. Her blev hans Tid kort, thi allerede 2. Marts 1738 døde han, kort efter at han havde holdt Prøveprædiken som Ansøger til Kapellaniet ved Vajsenhuset«. ¹⁵²⁾ Saa vidt P. Severinsen.

Da Thomas Hansen nævnes som Informator ved Vajsenhuset og ydermere som Ansøger til et gejstligt Embede, maa han jo have studeret, og man finder da ogsaa hans Navn baade i Kiels ¹⁵³⁾ (1736, 13/8 Thomas Hansen Lügum-Monasterio Schleswicensis, gratis nov.) og i København ¹⁵⁴⁾ (1737: Die 18. Jan. petivit civitatem et impetravit Thomas Hansen, Lygo-Monasterio Slesvicensis, antea universitatis Kiloniensis civis. æt. 29.) Matrikler. Ifølge begge Matrikler er han altsaa født i Løgumkloster, ¹⁵⁵⁾ Nr. Løgum Sogn, ¹⁵⁶⁾ c. 1708. At han 29 Aar gammel er immatrikuleret i Kiel som novus

¹⁵²⁾ Jfr. KS 4. R. VI, p. 739, 743, 746.

¹⁵³⁾ Fr. Gundlach, Das Album der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel 1665–1865. 1915.

¹⁵⁴⁾ S. Birket Smith, Kjøbenhavns Universitets Matrikel, II (1894) p. 579.

¹⁵⁵⁾ Løgumkloster hørte indtil 1739 under Nr. Løgum Sogn.

¹⁵⁶⁾ Da Brorson havde Slægtninge i Sognet, kunde det maaske tænkes, at Th. H. skulde søges blandt dem. Paa Faargaard, Nr. Løgum Sogn, boede Birkefoged Christian Hansen (død 1753, 7/4, 82 Aar. Nr. Løgum Kirkebog), som var gift med Maria Elisabeth Clausen, Datter af Nicolay Clausen, Inspektør paa Trøjborg, og Hustru Cathrine Steenbeck (Nr. Løgum Kirkebog ved Maria Elisabeth Hansens Død 1769, 5/2, 96 Aar). At Ægteskabet var barnløst, fremgaar af et i 1737 oprettet Testamente. Birkefogdens Hustru var altsaa Brorsons Moster. Christian Hansens Søstersøn, Andreas Andersen af Svanstrup i Brede Sogn, arvede Faargaard og Embedet som Birkefoged. Hans Datter, Christine Andersen, blev i 1752, 24/2, gift med Detlef Outzen, som nu blev Birkefoged paa Faargaard. Ogsaa med disse fjerne Slægtninge plejede Brorson Omgang. Bispinde Brorson stod Fadder ved en Datters Daab paa Faargaard 1753. Thomas Hansen har ingen Forbindelse med disse Slægter.

(og uden Gebyr), kunde tyde paa, at Enkeltheder i de af Pastor Hagen overleverede Oplysninger kan være rigtige.

Men det er nu langt fra sikkert, at Informatoren ved Vajsenhuset er den rette Thomas Hansen. Foruden de to Psalmer, som er optaget i Klenodiet (formodentlig allerede 1730), har Thomas Hansen ogsaa skrevet en aandelig Sang i Datidens yndede Stil som en Samtale mellem Sjælen og Jesus. Den findes baade i Gestrup-Samlingen og i Tillægget til Varnæs-Psalmebogen 1743¹⁵⁷) (Nr. 105). I Manuskriptet staar imidlertid en vigtig Oplysning, som vækker berettiget Tvivl, om nu ogsaa Vajsenhusinformatoren er den rette Forfatter. Under Afskriften staar tilføjet: »Componeret af *Thomas Hansen udi Medolden*«. Da ogsaa denne Tilføjelse er en samtidig Kilde, maa man tillægge den samme kildemæssige Værdi som Notatet i Klenodiet. Kan disse to Oplysninger nu forenes? Læser man umiddelbart Ordene »i Medolden«, maa man forstaa Tilføjelsen saaledes, at Skriveren har villet henvise til en paa Egnen kendt Mand i Vækkelsesbevægelsen for derved at give Sangen mere Vægt. Et Forsøg paa en Harmonisering vil derimod falde tvivlsomt ud, skønt det vel kunde tænkes, at Informatoren som Student havde opholdt sig i Mjolden, hvor han i saa Fald kan have været Huslærer hos Broder Brorson (Sp. 1725—36). Men kunde en Bonde i Gestrup have Kendskab til de skiftende Huslærere i Mjolden Præstegaard? Og anden Tilknytning til Mjolden kan Informator Thomas Hansen næppe have haft. Det ligger dog nærmere at antage, at »i Medolden« skal henlede Tanken paa en kendt og bosiddende Mand paa Stedet. At Brorson kalder han »en kjær ven« (kun i Kl. Udg. 1742), tyder maaske i samme Retning.

Informator Th. H. var paa det Tidspunkt død. Hvis det var ham, Brorson havde i Tankerne, vilde han vel have formet sine Ord noget anderledes. Er »en kjær ven« ikke snarere at finde blandt Lægmænd i Hjemstavnen, som kan have været ham en Støtte under de vanskelige Forhold, han hentyder til

¹⁵⁷) Gestrup-Haandskriftet er ikke afhængig af den trykte Tekst 1743, men har ikke faa afvigende Varianter, jfr. p. 306.

i sit vita?¹⁵⁸) Hertil kommer, at ingen af de tre Sange er Oversættelser. Vilde Informator Th. H. ikke ogsaa (og vel først og fremmest) have forsøgt sig som Oversætter i Lighed med andre unge slesvigske Akademikere. For Ewald gjaldt det om at faa oversat saa mange Sange, som det var muligt af Freylinghausens Sangbøger.

Hvis Thomas Hansen er en Slægtning af Brorson (jfr. A. W. Brorsons Ord), kan han være en Søn af den *Hans Hansen Kræmer*¹⁵⁹) (eller Cramer), som ejede Brorson-Slægtens Stamgaard i Drengsted,¹⁶⁰) Døstrup Sogn (begge hans Hustruer var af Brorson-Slægten). Hans Børn fødtes o. Aar 1700,¹⁶¹) den yngste, Thomas Hansen, dog først 1707 (døbt Onsdag efter Lætare). Som ældre flyttede Hans Hansen til Mjolden (Medolden) Sogn, Sønnen Thomas Hansen er formentlig flyttet til Faderen, mens en anden Søn, Lorentz Hansen (Kræmer) overtog Gaarden i Drengsted. Her døde en *Thomas Hansen* i 1747 (begr. 25. p. Tr.) i en Alder af 39 Aar. »Hans unge Liv og afskeds tid af verden var saare merckverdige«. (Tilføjelse i Døstrup Kirkebog). Er denne Thomas Hansen identisk med Psalmedigteren?

Med Sikkerhed kan det ikke siges, hvem Th. H. er. At han var Brorsons Slægtning og Ven og har boet i Mjolden (og død i Drengsted) er dog, naar alt kommer til alt, det sandsynligste. Hvem der har skrevet Notatet i Klenodieeksemplaret 1739, ved vi ikke, heller ikke hvorfra han har sin Viden. Men det maa have været en Mand, bosat i København. Han kan have kendt Vajsenhusinformator Thomas Hansens Navn og har sikkert antaget, at den unge Mand var Forfatteren. Men der har altsaa eksisteret to Sønderjyder af dette Navn, som kan

¹⁵⁸) BSS III, p. 247.

¹⁶⁰) Chronik des Kirchspiels Döstrup (Pastor Jörgensen), II, p. 88 (Manuskript). LA. »Aus Medolden, ging im höheren Alter zurück nach Forballum«.

¹⁶⁰) Hans Adolf Brorsons Slægt, Sønderjydsk Maanedsskrift 1945, p. 20 ff. (Carl Langholz).

¹⁶¹) Den ældste Søn født 1689 (døbt 15. p. Tr., blandt Fadderne nævnes Hr. Broder Brodersen, Sp. i Randerup). I Døstrup Daabsregister nævnes kun Faderens, ikke Børnenes Navne.

komme paa Tale, en i Mjolden bosiddende Mand og en Informator fra Løgumkloster, død i København.

Fra Hans Hansen i Drengsted og Mjolden nedstammer flere kendte af Præsteslægt, saaledes f. Eks. Provst Hans Koch og Professor Hal Koch. Ligeledes Biskop Peter Outzen Boisen og hele hans navnkundige Efterslægt, bl. a. Jakob Knudsen.

VI. PONTOPPIDANS PSALMEBOG 1740¹⁾

Pontoppidans Psalmebog har frem for alle andre (før 1889) været Nordslesvigs Psalmebog fra 1740erne indtil 1890—1900.²⁾ Men ogsaa for andre af Rigets fjernere Egne (Bornholm og Norge) har den været af stor Betydning for det kirkelige Liv. I Kongeriget blev den derimod næppe indført i et eneste Sogn, idet den kun kom i Brug i Hofmenighederne og kun i en kort Aarrække.³⁾

Set fra Hovedstaden forblev den derved kun en Episode, og skønt den tilførte den danske Psalmesang et nyt stort Psalmestof, som over Guldbergs og senere Psalmebøger — inclusive Den danske Salmebog — blev kendt i den danske Menighed, er den dog aldrig blevet nærmere omtalt og analyseret.

At den indeholder en betydelig Del af Brorsons, Rostgaards og Birgitte Kaas' Psalmer er velkendt, men Pontoppidan optog derudover ogsaa en lang Række andre, fortrinsvis Oversættelser af tyske Psalmer, som den senere Psalmeforskning ikke har vidst at stille stort op med, skønt man blandt disse Oversættelser finder ikke saa faa Psalmer, som i Slægt efter Slægt har hørt til de mest yndede og mest sungne i Kirke og Hjem. En Del af disse Oversættelser har vi mødt i det foregaaende (Enewald Ewalds, Andreas Hojers og Pontoppidans egne), men tilbage staar endnu et Antal Psalmer, som utvivlsomt maa tillægges en anden (eller andre) Oversættere. Siden Brandt og Helweg i 1847 gjorde opmærksom paa, at (»man siger«) Pontoppidans Amanuensis »den som Poet velkjendte C. F. Wadskiær skal have taget virksom Deel i Arbeidet«,⁴⁾ gælder det nu næ-

¹⁾ Br. og Helw., a. S. II, p. LIII ff. Michael Neiiendam, Erik Pontoppidan, II (1930).

²⁾ I Højer f. Eks. til efter 1900.

³⁾ Br. og Helw. II, p. LV.

⁴⁾ Br. og Helw. II, p. LIII.

sten som fastslaaet, at han⁵⁾ er identisk med den anonyme Oversætter, hvis fortrinlige og ofte fremragende Oversættelser vi møder i Pontoppidans Psalmebog.

Hermed forholder det sig dog sikkert helt anderledes. Vi har tværtimod god Grund til at antage, at ogsaa dette anonyme Psalmestof (i hvert Fald delvis) er af sønderjydsk Oprindelse, og at Landsdelen foruden Ægidius og Brorson har haft *endnu en* (nu ukendt) *Sanger, hvis Psalmer har været kendt i Landsdelen, før Pontoppidans Psalmebog udkom.* Derved forklares det, at den første almindelige Kirkepsalmebog *blev indført uden Opsigt, Modsigelse og Modstand i Sogn efter Sogn.* Dette Forhold vækker i høj Grad Forundring, naar man har set, hvor vanskeligt det var for Ægidius-Kredsen at faa Varnæs-Psalmebogen indført i Slogs Herred i 1720erne.

Den nye Psalmebogs hurtige Sejrsgang gennem de slesvigske Menigheder⁶⁾ kan kun forklares med, at dens nye Psalmer

⁵⁾ John Hansen, a. S. p. 120. »Oversættelserne, som enten P. selv eller hans Amanuensis F. C. Wadskjær leverede«. M. Neiiendam, a. S. II, p. 110. Oversættelserne er sikkert besørget af hans Amanuensis og flittige Medarbejder, Versfabrikanten C. F. Wadskiær, kendt som Forfatter bl. a. Skingerer i Sorø omzinglende Skove, Egen med Bøgen antræde en Dans. Billeskov Jansen, a. S. II, p. 107: »Redaktøren (Pontoppidan) lod oversætte en Del nye tyske Salmer, rimeligvis ved Wadskiær«.

⁶⁾ Naar det siges i Den danske Kirkes Historie, at »fra 1780 kom de (Pietismens Ps.) i brug i Slesvig stift, da Pontoppidans salmebog blev indført i de danske menigheder (V, p. 185. Johs. Pedersen), stilles de virkelige Forhold helt paa Hovedet. Det var jo *netop her*, at Pietismens Psalmer først og fremmest blev kendt og sunget. Hvorfra Forfatteren har sin Oplysning om, at Pontoppidans Psb. først blev indført her i 1780, er ikke godt at vide, da enhver Kildehenviſning mangler. Men ogsaa paa dette Punkt er den nævnte Sætning misvisende. *Psalmebogen kom netop hurtigt i Brug i Nordslesvig.* Naar Pastor Hoeck i Rinkeſnæs i 1885 fandt flere Eksemplarer af Bogens 1. Udgave i sit Sogn og derfor antog, at den snart efter sin Udgivelse blev indført i Rinkeſnæs (Carsten Petersen, a. S., p. 111), har han sikkert Ret i sin Betragtning. Provst Cretschmer i Haderslev indberetter i 1768 (i Anledning af General-Visitatsen), at Pont. Psb. *er i Brug i alle Kirker og Skoler i Haderslev Amt* (Bey dem öffentlichen Gottesdienst so wohl als in den Schulen wird *nur* das Pontoppidanische Gesang-Buch hier überall gebraucht). Ogsaa Nummertavler er taget i Brug i de fleste Kirker, hvor det ikke er sket, vil de blive ophængt i Aar (Abt. 18. Nr. 39 b. LA.S). Ogsaa i *Aabenraa Provsti* er Psalmebogen indført *overalt undtagen i Varnæs* (1768). De mange Udgaver af Bogen

i Forvejen var kendt og elsket i Menighederne. Brorson havde sikkert skrevet sine Psalmer til Brug i Hjemmene (= de gudelige Forsamlinger), og her er de blevet sunget ind i Hjerterne. Takket være dette Forhold lykkedes det Pietismen at faa Menighedssangen kaldt frem, Brorsons og hans Venners Psalmer stod allerede i 1740 uden for Kirkedøren og begærede at blive lukket ind. Erik Pontoppidan aabnede dem Døren.

Ved kgl. Befaling af 3. September 1736 fik *Pontoppidan* Ordre til at udarbejde en Katekismusforklaring og samtidig give Forslag til en ny Psalmebog.⁷⁾ Selv siger han herom, »det behagede Kongen ved min Collega Hr. J. B. Bluhme at lade mig sige, det skulde være ham kjært, om jeg paatog mig at gjøre af gamle og nye Kirkesange en fuldstændigere og bedre Samling saa og forfatte en saadan Forklaring over Dr. Morten Luthers liden Catechismus, som herefter kunde tjene til almindelig Brug i alle Kirker og Skoler. Jeg fik derom tvende Cancellie-Ordres, og anvendte paa begge disse Bøger al den Tiid og Fliid, som i mine Omstændigheder kunde bruges, og kom i et Aarstid saavidt dermed, at jeg overgav Hans Majestæt begge haandskrevne Bøger til allernaadigst Eftersyn. I Psalmebogen behagede Hans Majestæt at kræve her og der nogle Forandringer samt Tillæg af visse tyske Psalmers Oversættelse, hvor-

er ligeledes tydelige Vidnesbyrd om, hvor stærk Efterspørgslen har været fra første Færd, og da Psalmebogen kun blev indført i Nordslesvigs Sognemenigheder, maa Hovedparten være gaaet til denne Landsdel. Ifølge Det kgl. Biblioteks haandskrevne Katalog udkom Psalmebogen i følgende Udgaver: 1740 (baade Vajsenhusets og Berlings Trykkerier), 1741, 1742, 1745, 1749, 1755, 1757, (to Udgaver), 1758, 1761, 1762, (to Udgaver), 1764, 1769, 1775, 1794, 1810, 1838, 1844, 1857, 1871. Hertil maa bemærkes, at Bogen er udkommet i endnu flere Udgaver. Jeg har Udgaven 1777 (med Noder), og den finder man ret jævnlig i Nordslesvig. I Institut for dansk Kirkehistorie findes endvidere 3 Udgaver af Psalmebogen (Nyerhvervelse), som ikke er nævnt i Kataloget (1798, 1811, 1874). Der vil derfor stadig kunne findes nye, hidtil ukendte Udgaver. Endnu i Aar har saadanne Udgaver (1804 og 1821) været udbudt til Salg (Katalog 1961 fra Rosenkilde og Bagger, Nr. 165). Sidst er Bogen trykt i Slesvig 1883.

⁷⁾ M. Neiiendam, a. S., p. 110.

efter den saavel som Catechismi-Forklaring blev overgivet Facultatis Theologicæ Censur« (allerede 1737).⁸⁾

J. B. Bluhme stod altsaa bag Kongens Opfordring, og der er Grund til at antage med Brandt og Helweg, at han »rimeligvis undte Danmark godt af sit Fødelands Overflødighed«. ⁹⁾ Som født Slesviger og (maaske) Medlem af den tidligere omtalte Psalmebogs-kreds i Hovedstaden havde Bluhme et Førstehaandskendskab til den nye Sang og har sikkert med Interesse fulgt dens Skæbne. Selv stod han altid i Kulisserne, og i dette Tilfælde har han næppe ønsket (eller evnet) at paatage sig en Udgivers Arbejde. Hertil har Bluhme utvivlsomt udset Pontoppidan og har fundet ham bedst egnet til den Opgave, han selv ønskede fremmet. Det er formodentlig ogsaa Bluhme, som stod bag Kongen, da denne udtalte Ønsket om at faa flere Oversættelser »af visse tydske Psalmer«.

Megen Tid har en Mand i Pontoppidans Stilling næppe set sig i Stand til at ofre paa de to nye Arbejder, han nu fik overdraget. En Katekismusforklaring som »Sandhed til Gudfrygtighed« skrives ikke i Hast, og de nye Psalmer findes ikke frem og oversættes ikke i en Haandevending. Naar Pontoppidan alligevel i Løbet af »et Aarstid« kunde aflevere begge Arbejder i Haandskrift, er det rimeligt at antage, at han — i hvert Fald for Psalmebogens Vedkommende — i høj Grad har benyttet Materiale, som allerede forelaa i 1736.

Som bekendt er Psalmebogen egentlig kun et Tillæg til Rigspsalmebogen af 1699.¹⁰⁾ Siden dens Udgivelse havde Ægidius, Rostgaard¹¹⁾ og Birgitte Kaas udsendt deres Psalmesamlinger,

⁸⁾ Jens Møller, Tidsskrift for Kirke og Theologie, IV (1834), p. 177 f. Begge Bøger blev officielt approberet af Professor Langemach Leth 1737. Jfr. M. Neienham, a. S. II, p. 81.

⁹⁾ Br. og Helw., II, p. LIII.

¹¹⁾ Pontoppidan udelod kun 8 af dens Psalmer og optog i Stedet 8 af Kingos egne, deriblandt Mig lyster nu at træde, Nu rinder Solen op, Vaagn op og slaa paa dine Strænge, O Jesu paa din Alterfod.

¹¹⁾ Rostgaards Oversættelse af Fire og Tredive udvalgte Tydske Psalmer udkom først 1738, men der maa have foreligget en ældre Udgave, da flere af hans Oversættelser er benyttet af Eiler Hagerup, jfr. p. 279.

og man maa formode, at Pontoppidan har kendt Andreas Hojers Oversættelser, som forelaa renskrevet i Z (1733). Endvidere har han kendt Brorsons Psalmer, eller i hvert Fald et Udvalg af dem, siden han optog ikke mindre end 92 i sin Psalmebog. Spørgsmaalet er imidlertid, hvilket Forlæg han har benyttet ved Udvalget af Brorsons (og de øvrige Sønderjyders) Psalmestof.

3.

En syndig glist / hvor ad mand leet/
 Og icke strax vil fuer/
 Rand sette / som mand ofte seer/
 Den helz Stel i lue/
 Vort Paaske-lam vil hjerets Grund
 Skal være rensset / reen og sund!
 Fra Syndens Rindne Væsen/

5.

Sid ingen da i Syndens den
 Og ondskab Paaske æde/

Nr. 48, C.

Almindelige Blækrettelser:

3-1 Giest? > geist.

3-7 skionne > skidne.

5-1 Gud > Gid.

Excurs

Hvorfra har Pontoppidan hentet Brorsons Psalmer?

I »Varianter til Pontoppidans salmebog« (BSS III) søger Udgiveren at paavise, at det kun kan være fra de saakaldte Tønder-Hefter, at Pontoppidan har hentet sine Brorson-Psalmer. »Det er klart,« hedder det. Man maa dog snarere sige: Det er et meget indviklet Problem. At Pontoppidans Tekst ikke stemmer overens med Hefterne er evident. Spørgsmaalet er, om Pontoppidan har benyttet Hefterne (som vi kender) og rettet paa Brorsons Tekst — saaledes opfatter L. J. Koch Forholdet — eller om han har benyttet et andet (nu ukendt) Forlæg. Fastlæggelsen af den rette Brorson-Tekst frembyder

i hvert Fald en Række Vanskeligheder og Problemer, som i Øjeblikket synes uløselige.

Det er dog klart, at J¹ ikke kan være Pontoppidans Kilde. Psalmebogen maa antagelig have været trykt (i hvert Fald delvis) allerede, da Klenodieudgaven 1739 udkom. Pontoppidan har ikke optaget en eneste Psalme fra de Afsnit af Klenodiet, som ikke er optrykt i Hefterne.

Dette paafaldende Forhold taler unægteligt til Gunst for Teorien, at Tønder-Hefterne maa betragtes som Pontoppidans Forlæg, skønt man paa Forhaand maa anse det for usandsynligt, at han skulde have benyttet disse simple Tryk med alle deres Fejl og Mangler som Forlæg for en ny Psalmebog.

I BSS (III, p. 382 ff) anfører Udgifveren en Række Argumenter til Bevis for, at Pontoppidan har benyttet Tønder-Hefterne. Det skal f. Eks. »afspejle sig« i Pont. 1740. En Række gammeldags Former fra Hefterne, som er afskaffet i Klenodiet, har Pontoppidan bibeholdt, særlig Genitiverne: Dødsens, Havsens, Kiødsens, Livsens, Syndsens osv. Det er dog vanskeligt at drage en Slutning her udfra, da Pont. ikke er konsekvent paa dette Punkt og undertiden gør det helt modsatte.¹²⁾ Det kan tydes i helt modsat Retning, at Pontoppidan nøje følger sit Forlæg uanset forskellig Retskrivning.

Eller der henvises til, at mens Klenodiet har bibeholdt Hefternes Verbalformer (barst, kandst, varst, veedst), har Pont. derimod moderniseret dem (bar, kand, var, veed). Men ogsaa her viser han sig inkonsekvent, og hvorfor er en saadan Modernisering af Verbalformer et Bevis for Rigtigheden i det nævnte Postulat?

Sammenligner man derimod Pontoppidans Tekst med de forskellige Afvigelser fra Teksterne i Hefterne, som kan være fremkommet ved, at Ejeren har indført Blækrettelser i en corrupt Tekst, skulde der være en Mulighed for at naa til et nogenlunde sikkert Skøn.

Der kan nævnes adskillige Eksempler herfra, som tyder paa, at Pontoppidan virkelig har benyttet Hefterne som Forlæg, f. Eks.:

Nr. 4, 8—3 her har B *til vil dekke*, som er rettet til *vil til dekke* (= Kl., Pont. = B).

¹²⁾ f. Eks.: C 45, 5—1 liffsens, Pont. livets.
D 58, 2—3 Syndsens, Pont. syndens.
E 72, 2—1 Aandsens, Pont. Aandens.
H 110, 12—1 og 127, 2—1 Syndsens, Pont. syndens.
I 213, 11—4 Aandsens, Pont. Aandens.
jfr. Ea 83, 4—4 Forsyns, Pont. forsiuns.
ib. 82, 4—3 synke, Pont. siunke,
Ec 95, 2—3 siunge, Pont. synge.
F 187, 8—4 synke, Pont. siunker.
D 56, 3—10 siunge, Pont. synge.

- 80, 12—1 Ea: *Kon* frisk, I fromme, Blækrett. *Kun* (= Kl.), Pont. *Kom*.
- 83, 7—6 Ea: *Gud* (næste Ord rettet til *sig*) *selv* (= Kl.), Pont. *Guds Søn*.
- 102, 4—6 Ec: Satans *valde* (ikke rettet) Kl. *vælde*, Pont. *volde*.
- 188, 4—3 Hvo *veden* kun bærer, Blækrett. til *vreden* (= Kl.), Pont. *verden*.

I 48, 3—7 har Hefte C det meningsløse Syndens *skionne* Væsen, som Pontoppidan ændrer til *slemme* væsen, Kl. til *skidne*. Ifølge BSS¹³⁾ forstaas det sidste let, »fordi Brorson naturligvis har husket, at han havde skrevet *skidne* og været klar over, at sætteren blot havde læst et andet ord for *sk*.« Men naar Brorson næppe har haft noget med Kl. 1739 at gøre, hvorfra stammer saa Afvigelsen i J¹? Her staar Problemet skarpt, Pontoppidan og Sætteren kan ikke have benyttet samme Forlæg. I samme Psalme findes endnu to Blækrettelser i Teksten. I 3—1 er *giest* rettet til *geist* (Kl. + Pont.: *gnist*) og i 5—1 *Gud* til *Gid* (= Kl. + Pont.). Her maa begge have benytter samme Forlæg, som ikke kan være identisk med Hefte C. I samme Retning peger:

- 46, 10—7 *Gud* (erstatte udraderet Ord i Teksten) = Kl. + Pont.
- 71, 2—3 Og (.) *tegne*. Blækrettelse ændrer Læsemaaden til *Og dybe hav betegne*, = Kl. + Pont.

Disse Rettelser kan pege tilbage mod en fælles Kilde (fælles for Rettelser (Kl. og Pont.), som ikke kan være identisk med Hefterne.

At der foruden disse (og flere lignende) Tilfælde ogsaa findes andre, hvor Klenodiet og Pont. har ændret paa samme Maade, er selvfølgelig ikke undgaet Udgiiverens Opmærksomhed (III, 383), men det kan man gaa let hen over, »det drejer sig nemlig om rene småting«. Men Smaating kan stundom ogsaa vælte Læs. Ikke mindst disse »småting«, vi her anfører, er talende Vidnesbyrd om, at Pontoppidan maa have benyttet et andet Forlæg end det, man hidtil har regnet for hans eneste Kilde.

Men ligetil er Problemet ikke, thi man finder her og der Eksempler paa, at Blækrettelser i Hefterne ikke altid er identiske med de tilsvarende Læsemaader i Kl. og Pont. Meget talende er f. Eks. Rettelsen nævnt i Note 15.

Pontoppidans mange Afvigelser fra Teksten i Hefterne kaldes i den nævnte Oversigt i BSS for *Rettelser*. Men om disse (ofte betydelige) Afvigelser er *Tekstvarianter* eller *virkelige Rettelser*, kan man ikke altid afgøre med Sikkerhed. Naar man stricte fastholder, at kun

¹³⁾ III, 382.

Hefterne kan være og er Pontoppidans Forlæg — og det maa man ifølge den traditionelle Kronologi — maa alle Varianter uden Undtagelse være Pontoppidanske Rettelser af Brorsons Tekst. Men at føre Bevis herfor vil være vanskeligt.

Naturligvis vil ingen kunne benægte, at der ikke her og der i Pont. 1740 findes Rettelser af Brorsons Tekst, men i saa Fald drejer det sig dog kun om Rettelser af aabenbare Fejl. Pontoppidan har som Udgiver næppe følt sig kaldet til at optræde som Bessermacher. Han har ganske vist rettet adskilligt i Ægidius' Tekst, men i hvert Tilfælde ses det tydeligt, at det drejer sig om en paakrævet Rettelse eller Forbedring af en Tekst, som burde rettes. *Ædle Herr* eller *Ja, kom Herr* rettes til *Herre kier* (316,1) og *Kom Herre* (273,6). Ligeledes rettes *han og andre mere og de de meste* til *andre flere og fleste* (269,6 og 276,3). Eller *øjen til øjne* (44,4) og *synder til syndre* (273,1). Eller: *Lad verdens fryd mig hade* til *Mig verdens fryd lad hade* (316,5), *derfor min troe døden beleer* til *I troen jeg ad døden leer* (69,1), *himlens aander* til *Engle-Skaren*.

Ligeledes møder man Rettelser af Rostgaards Tekst, men her er Rettelserne ogsaa klare og forstaaelige. F. Eks. rettes *Ved saadant Syyn jeg vinder* til *Jeg derved seyer vinder* (69,10 i P.) og *Geist* til *aand* (458,3). Men naar Talen er om Brorsons Tekst, staar man ofte uforstaaende over for de mange Rettelser og spørger, om det ikke snarere drejer sig om *Afvielser fra et helt andet Forlæg*, som kan stamme fra en helt anden Psalmetradition.

Naar *Regierungs* rettes til *regierings* (71, 1—12) er der selvfølgelig Tale om en regulær Rettelse. Men hvad med *gand-ske* (87, 8—4), *u-begribelig* (91, 1—3), *u-nødigt* (152, 3—7) og lignende, hvor Hefterne ikke har Bindestreg? Eller *hverelvind* for *hvirvel-vind* (63, 9—7), *saadant* maa din gierning (Brorson *saadan* 73, 3—5), *forhaling bør ey skee* (forhaling ey bør skee, 108, 3—5. Er det Rettelser? Er det ikke snarere en teksttro Gengivelse af et andet Forlægs Stavemaade?

I BSS inddeles disse »Rettelser« i Grupper. I den første nævnes dem, »der skyldes sproglige og æstetiske hensyn«. Pont. har Læsemaaden *Tænk kun, at vor jammers minde og ikke Derved Troe* vor Jammers minde/ Hannem ind i Siælen gick (18, 4—7), men er den — og alle lignende — i sig selv et Bevis for Postulatet? Den Mulighed kan ogsaa foreligge, at Pontoppidan har haft en anden Tekst til Raadighed. I eet Tilfælde har Professor Paul Diderichsen da ogsaa bemærket til Teksten,¹⁴⁾ at »Pontoppidans Form er saa ypperlig, at

¹⁴⁾ BSS III, p. 384.

man vist maa tilskrive Brorson den«. Det drejer sig om Kl. Nr. 160, 3—3 og 4:

Med Jesu tencker jeg i graven glad at gaae,
Hvad skader mig, naar jeg kun Jesum have maae.

Pontoppidan har her en helt afvigende Form:

Med Jesu jeg engang gaaer til mit hvile-sted,
Det er jo ey at døe, naar livet følger med.

En anden betydelig Afvigelse fra Teksten i Hefterne bestaar i, at Pontoppidan i to Psalmer har tilføjet Vers, som ikke findes i henholdsvis A og I.

I A mangler det 7. Vers af I denne søde Juletid, det kendes først fra Kl. 1739. Pontoppidan har det imidlertid, men i en noget anden Form. Hvor har han det fra? Der er kun to Muligheder, enten maa Psalmen have staaet i det Forlæg, han benytter — og det er det sandsynligste — eller ogsaa har han staaet i Brevveksling med Brorson og faaet det leveret af ham. Den sidste Udvej vælger L. J. Koch. »Det rimeligste bliver da, at Brorson, inden »Troens rare Klenodie« endnu var udkommet, har leveret ham Verset skriftligt i den oprindelige Form, blot med den lille Rettelse »er uden lige«. I »Troens rare Klenodie« rettede han saa dette tilbage til »har ingen lige« og foretog desuden de andre ændringer«. ¹⁵⁾ Denne Løsning synes noget kunstig og konstrueret, ikke mindst i Betragtning af, at Pontoppidan ellers har arbejdet ganske uafhængigt af Brorson. Det ses i hvert Fald ikke, at han paa noget Punkt (f. Eks. m. H. t. Tekstvarianter) har søgt Brorsons Raad.

Det mest nærliggende er vel, at han her som overalt følger sit Forlæg. I det andet Tilfælde (Kl. Nr. 201) har Pont. Nr. 229 ligeledes et Vers, »som hverken findes hos Freylinghausen, Schrader eller Brorson«. ¹⁶⁾ Ogsaa i dette Tilfælde maa man antage, at Pontoppidan følger sit Forlæg, hvis Psalmer maa stamme fra en anden (nu ukendt) Psalmetradition. Som allerede nævnt findes Richters Psalme oversat til Svensk i Mose och Lammsens visor, hvorfra den er oversat til Dansk. I den svenske Tekst findes det omtalte Vers *tilføjet*, Pontoppidan maa have overtaget det fra et Forlæg, som maa være beslægtet med Ewalds og Andreas Hojers Oversættelser. Forfatteren er form. Georg Lybecker, i hvert Fald ikke Richter (og heller ikke Brorson eller Pontoppidan).

Heller ikke Afdelingen af Varianter »som Pontoppidan har foretaget af dogmatiske grunde« yder noget egentlig Bevis for den An-

¹⁵⁾ Brorson-Studier, p. 65.

¹⁶⁾ BSS II, p. 199 og III, p. 383, 393.

tagelse, at han i hvert Tilfælde »forbedrer« Brorsons Tekst. »Det er jo hårfine distinktioner, som det her gælder«. Hertil maa dog bemærkes, at Pontoppidan i saa Henseende ikke hørte til de sensible. Derfor er Afvigelser fra luthersk Rettehed i hans Psalmebog forbavsende mange. »Naar det gjaldt en kirkesalmebog, var det jo dobbelt nødvendigt at holde sig paa ortodoksiens streg«. ¹⁷⁾ Har Pontoppidan virkelig følt det? Man maa her ikke overse, at *det netop er ham, som ved sin Psalmebog* (maaske dog under Pres fra Bluhme, jfr. hans Tilføjelse om Kongens Krav) *aabner Sluserne for en Strøm af Religiositet, der havde sit Udspring fra helt andre Kilder end den lutherske Orthodoxy*, jfr. det følgende Afsnit om Jes Jørgen Jessen.

Med dette in mente indser man ikke, at de anførte Beviser i BSS beviser noget som helst. De saakaldte Rettelser af denne Art kan være legitime Ord af Brorson, kun er de optaget i Pont. i en Form, som afviger fra Hefterne. Vi vil anføre to Eksempler: Ordene *Du skal selv mit Hierte være* (F 175, 11—2) »rettes« af Pontoppidan til *Du skal i mit hierte være*. »Rettelsen« forklares ved, at »den kan skyldes frygt for mysticisme«. At tillægge Pontoppidan en saadan Frygt er aldeles ubegrundet. I denne Sammenhæng maa man lægge Mærke til, at ved Gengivelsen af Kl. Nr. 60, 9—5, har vi et Eksempel paa den helt modsatte »Tendens«. *Lad Jesu Fred i hierte boe* (D) har som tilsvarende Tekst i Pont. *Lad Jesum i mit hierte boe*. Begge Talemaader er sikkert Brorsonske, de stammer blot fra to forskellige Forlæg.

I det foregaaende er vi flere Gange stødt paa Tekstvarianter (i Skillingstryk, haandskrevne Samlinger), bag hvilke man skimtede ældre ukendte Forlæg. For Hefternes Vedkommende (og Kl. 1739) kan man formode, at en forsvunden Klenodieudgave kan ligge til Grund, men her forholder det sig anderledes. Man maa derfor spørge, *om der ikke ogsaa kan have eksisteret en helt anden Psalmetradition* (og -samling), som kan have sin Oprindelse i de Ewaldske Samlinger. Naar Ewald allerede i 1721 udgav en Sangbog, som indeholdt Oversættelser fra Freylinghausens Psalmebog, idet han betragtede Ecclesiola-Sangen som et meget betydningsfuldt Led i og for sit Arbejde, ligger det nær at antage, at der i denne sangglade Tid, hvor nye Oversættelser og Sange vrimlede frem, kan være udkommet nye Udgaver af Bogen, som har optaget det nye Psalmestof og udskilt en Del af Ewalds første, ubehjælpsomme Oversættelser.

Hvis man regner med denne Mulighed og tænker sig, at Pontoppidan har benyttet en saadan Udgave — her fandt han (eller Bluhme) i saa Fald netop de Sange, man søgte, og som kunde give den nye

¹⁷⁾ ib. III, p. 386.

Psalmebog det ønskede Præg — finder man en Forklaring paa, hvorfor der i hans Gengivelse af Brorsons Psalmer findes saa mange, ofte ganske umotiverede Varianter. Maaske finder man en Henviſning til en saadan Udgave i en Bemærkning til en af Brorsons Psalmer i den haandskrevne Samling S, hvor det hedder: *See i Psalmebogen Pag. 76.*¹⁸⁾

Det samme ukendte Forlæg ligger maaske til Grund for Pontoppidans ejendommelige Valg af Oversættelser, i flere Tilfælde vrager han f. Eks. Brorsons til Fordel for langt ringere. Det skyldes næppe,

¹⁸⁾ Det drejer sig om Kl. Nr. 197 »Den vey gaaer vist til himmerige«, som i saa Fald har staaet i denne Samling. Muligvis findes en lignende Henviſning i den haandskrevne Samling K. Et Hefte indeholdende 3 Ps. har paa Omslaget Notatet: Zur Nachricht. Diese Gesänge stehen schon im Neuen Gesang-Buch, der mittelste aber ist bey der Censur ausgestrichen, aber einer von denen die der König befohlen aufs neue zu revidiren. Also kann dessen Übersetzung von neuen nachgesehen werden.

Den første er en Oversættelse af Desslers *Wie wohl ist mir o! Freund der Seelen*. I sin Stil ligner den de Ewaldske Oversættelser, i hvert Fald er den utvivlsomt af sønderjydske Oprindelse (*Min Siæl er vaan*, 3,4 = vant til). Den findes i en anden Oversættelse hos Pont. (Nr. 429):

Hvor vel er jeg, naar jeg kun hviler
 O! Jesu, Siælens beste Ven,
 Udi din Kierlighed jeg iiler
 Fra ald Fortræd at komme hen
 Da Sorgens Natt skall reent forsvinde,
 Naar jeg din Kierlighed kand finde,
 Udi mit Hierte saa at boe,
 Da Jorden mig en Himmel bliver,
 Naar du fornoyet Siælen giver
 I dig at søge Lyst og roe.

Nr. 2 er Gottfried Arnolds *O der alles hätt' verloren*, oversat efter Freylinghausen og ikke efter Schrader (Freyl. Vers. 3: *O! Wer doch gar wär ertrunken/ in der Gottheit Urgrundsee. Schrader: O! wer doch erst wär gekommen/ durch die Liebe recht zu Gott.* Oversættelsen: *O! hvem sig dog lod begrave/ I Guds Naades dybe Hav. Brorson: O hvem dog først ret var kommen/ Ind til Gud i Kierlighed (= Schrader)*). Den findes i ændret Form hos Pontoppidan (Nr. 359). I nogle Vers er Ændringerne ret betydelige, f. Eks. Vers 7

O! Saae stedse Siælens øye	Var kun aandens skarpe øye
til sin Gud i Troen hen,	Stadig til sin Jesum vendt,
Ey Samvittighedens Møye	Da blev jordisk Sorg og møye
skulde quæle den igien.	Ey saa meget følt og kiendt.

Nr. 3 er Andreas Hojers (?) Oversættelse af Heiligster Jesu, = Z, dvs. gengivet efter Mose och Lamsens visor. Pont. Nr. 394).

at han ligefrem foretrækker disse,¹⁹⁾ men snarere at hans Kilde har dem. Det drejer sig om følgende:

Nr. 44	Gud skee lof! Jesus renser mig (Æg. Nr. 69)	
		forskellig fra Kl. 24
Nr. 212	Nu skal du, min siel, dig smykke (Rostgaard)	
		forskellig fra Kl. 148
Nr. 230	Den pligt er ey saa tung og suur (Rostgaard)	
		forskellig fra Kl. 202
Nr. 273	I arme syndre, kommer hid (Æg. Nr. 221)	
		forskellig fra Kl. 113
Nr. 316	O! Gud, min skaber, Herre kier (Æg. Nr. 257)	
		forskellig fra Kl. 151
Nr. 326	Den smalle vey er noksom bred til livet (Andreas Hojer?)	
		forskellig fra Kl. 166
Nr. 359	O! den alting kunde dræbe/ Med sig selv	
		forskellig fra Kl. 238
Nr. 360	Høyste Præst, du som selv dig (Andreas Hojer?)	
		forskellig fra Kl. 177
Nr. 394	Helligste Jesu, helligheds kilde (Andreas Hojer?)	
		forskellig fra Kl. 70

Endvidere maa bemærkes, at Pontoppidan har overtaget en Række Psalmer, som Ewald allerede havde oversat i 1721, men nu fremtræder i en anden og langt bedre Oversættelse. Enkelte af dem maa være ældre, da de nævnes som Melodihenviisning i Brorsons Ps. (f. Eks. Hefte B og I), i hvert Fald maa de have været kendte i Sønderjylland før 1740. Det er Psalmer som:

Nr. 32	Ach! Jesu, hvo kand dog med takkerøst	Ewald 19
Nr. 74	Af kierlighed min ven sit blod udgyder ²⁰⁾	Ewald ?
Nr. 137	Kom, o! kom, du Aand, som giver ²¹⁾	Ewald 29
Nr. 319	Jeg har endog ham kier ²²⁾	Ewald 64
Nr. 337	Giør dig dog, min Aand, bereed ²³⁾	Ewald 36
Nr. 348	Jeg slipper Jesum ey ²⁴⁾	Ewald 100

¹⁹⁾ Saaledes opfatter Skaar Forholdet, a. S. II, p. 341. »Uagtet Pontoppidan havde Adgang til at nytte Brorsons Oversættelse, har han dog foretrukket en højst middelmadig af Fr. Rostgaard. Grunden til dette Valg er ikke let at indse«.

²⁰⁾ Mein Freund zerschmilzt in seinem Blute, C. F. Richter. Den ældre Oversættelse Han smertes hen i kierlighed og Piine nævnes om Melodiangivelse i Hefterne B og I.

²¹⁾ Komm, o komm, du Geist der Liebe, H. Held.

²²⁾ Ich hab ihn dennoch lieb, anon. 1698.

²³⁾ Mache dich, mein Geist, bereit, Freystein. (N. 393).

²⁴⁾ Ich lasse Jesum nicht, flere Ps., denne anon. (N. 407).

Nr. 350 Kæmp alvorlig, nu Guds naade ²⁵⁾	Ewald ? Till. Æg. 96
Nr. 353 Jesu, giv Seyer! ²⁶⁾	Ewald 46
Nr. 359 O! den alting kunde dræbe ²⁷⁾	Ewald 49
Nr. 432 O! Jesu du er min ²⁸⁾	Ewald 111
Nr. 453 Lover den Herre, den mægtige Konge med ære ²⁹⁾	Ewald 75
Nr. 533 See, soelens skønne lys og pragt ³⁰⁾	Ewald 14

De her anførte Tydninger maa synes uforenelige med den Opfattelse, at Pontoppidan har overtaget sine Brorson-Psalmer fra Hefterne. Men paa den anden Side kan man heller ikke anføre en Kilde, pege paa den og sige: *Herfra* har han hentet sin Rigdom. Problemet er vel uløseligt, med mindre man vil acceptere Formodningen om, at der har eksisteret en senere, nu ukendt Udgave af Ewalds Sangbog, der maa have indeholdt Psalmer, bl. a. af Brorson, som findes i Pont. 1740. For at underbygge dette Synspunkt vil vi endnu minde om (jfr. p. 356 f.), hvor forbavsende hurtigt hans Psalmebog blev indført i de slesvigske Sogne med dansk Kirkesprog. Det kan ikke være tilfældigt, men maa skyldes, at just disse Psalmer, ikke kun Brorsons, men ogsaa de »ukendte«, har været kendt og elsket i Slesvig.

Pontoppidans Psalmebog (og Katekisme) har haft en uvurderlig Betydning for *Nordslesvig*. Vi skriver betænksomt Nord-slesvig og ikke Sønderjylland. Thi der var en Grænse her, længe før Statsgrænsen blev trukket i 1920. Tyske Generalsuperintendenter har Gang paa Gang følt (og ogsaa nævnt), at naar de paa deres Visitatser passerede denne Grænse, lød ikke kun Lærkernes Sang, men i Kirker, i Skoler, eller hvor de ellers mødte Mennesker, hørte de Sang, og fandt de Liv og Vækst.

Ægidius rejste en Skandse, men Pontoppidan befrugtede Hjerterne i mere end 150 Ar. *Saa meget godt og stort er i Sønderjylland knyttet til Navnet Erik Pontoppidan*. Kærlighed til Sproget, Omhu for det betrængte og foragtede Modersmaal i Slesvig, tilmed paa et Tidspunkt, hvor faa eller ingen bekymrede sig om det. Betydelig som Kateket, som Præst, banebrydende som Psalmebogsudgiver. Allevegne støder man paa dette

²⁵⁾ Ringe recht, wenn Gottes Gnade, G. Arnold. (N. 409).

²⁶⁾ Jesu, hilff siegen, du Fürste des Lebens, J. H. Schröder, (408).

²⁷⁾ O der alles hätt' verloren, G. Arnold (N. 356).

²⁸⁾ O Jesu, du bist mein, Joachim Lange.

²⁹⁾ Lobe den Herren den mächtigen König der Ehren, Neander. (N. 464).

³⁰⁾ Der lieben Sonnenlicht und Pracht, Scriver.

Navn i 18. og gennem hele det følgende Aarhundrede. Næppe noget Navn kan sidestilles med hans i Betydning gennem lange Tider. Selv en gammel Slesvig-Holstener som Provst Carstens i Tønder har i et tysk Tidsskrift skildret ham i Ord, som stammer fra Ærbødighed og Højagtelse i Hjertet. »Vor fædrelandske (dvs. slesvigske) Kirkehistorie kan kun opvise faa Mænd, for hvem det er lykkedes at udøve en saa betydningsfuld og vedholdende Indflydelse paa det hele religiøse og folkeligt Liv som den højfortjente Præst Erich Pontoppidan«.

Med mesterlig Kunst har Pontoppidan gemt det i Folkets Hjerter, der har Værdi i Livets og Sjælens store Husholdning. At hans Skatte stammer fra vidt forskellige Kilder, er en Sag for sig, det er i denne Forbindelse underordnet. I vor Landsdel har Slægt efter Slægt tæret paa denne aandelige Reserve, styrket sig ved den i Kampens Dage, taget sin Tilflugt til den, naar den enkelte Sjæl længtes efter en Hvilestund forud for den sidste Hvile.

VII. TILLÆG TIL ÆGIDIUS' PSALMEBOG 1743

En anden Psalmebog, som psalmehistorisk maa siges at være af stor Interesse, fordi den paa flere Punkter kaster Lys over de Problemer, som her behandles, er: *En Samling af de Opvekkeligste og Opbyggeligste Evangeliske Psalmer* . . . hvilken og kand bruges som et Anhang ved dend (saa kaldede) Warnitzer Psalmebog, Hvor samme her i egnen bruges. Tønder. Trykt hos Claus Kiesbuy, 1743.

Æg. Till. 1743 er paa 252 Sider, pagineret til Side 248 og indeholder 123 Psalmer, til sidst: Salighedens Orden. Ogsaa denne Psalmesamling er nu en stor Sjældenhed, og først i de senere Aar er man blevet opmærksom paa dens Eksistens. Et Eksemplar (A) findes nu ogsaa i offentlig Eje (Institut for dansk Kirkehistorie). Bogen foreligger desuden i et andet Tryk (B),³¹⁾

³¹⁾ »Man maa anse A, der har angivelse af trykkested og bogtrykker, for den oprindelige udgave, hvorimod B, der mangler disse, formentlig er et pirattryk, fremkaldt af, at bogen straks er bleven stærkt efterspurgt.« Venligst meddelt Forf. af Overbibliotekar R. Paulli.

der har samme Titel men uden Angivelse af Trykkested og Bogtrykker («Trykt i dette Aar«. 1743) og findes i Kgl. Bibl. og i Privateje. Ægid. Till. er udgivet for et lokalt begrænset Omraade («her i egnen»), og man maa gaa ud fra, at dens Psalmer var kendte og derfor savnede i de Sogne, hvor Varnæs-Psalmebogen var i Brug. Da Bogen hidtil kun har været nævnt,³²⁾ i hvert Fald ikke er blevet fyldestgørende undersøgt, maa vi ofre den en ikke ringe Opmærksomhed, hvilket er saa meget mere nødvendigt, da den gemmer paa gamle Hemmeligheder, som — naar de fremdrages og aflyttes — kan fortælle et og andet om sønderjydske Psalmesang i dens store Periode.

Æg. Till. har Flertallet af sine Psalmer fælles med Pont.,³³⁾ og da det ogsaa indeholder Psalmer af Brorson, som først kendes fra Klenodieudgaven 1742, vilde man paa Forhaand tro, at Kiesby har benyttet disse Kilder. Men da det ikke synes at være Tilfældet, maa han have øst af ældre Kilder. Spørgsmaalet er da: hvilke?

Excurs

Brorson-Psalmer i Ægid.-Till. 1743

De fleste af Bogens Psalmer er — selvfølgelig — af Brorson. Et sønderjydske Psalmetillæg maatte først og fremmest optage hans Psalmer, som jo iøvrigt kort før var udkommet i to nye Udgaver (Troens rare Klenodie), da disse Udgaver ikke er benyttet, maa ældre Tryk komme i Betragtning som Kilde. Tillægget har nemlig en Del selvstændige Varianter, som i enkelte Tilfælde kan indeholde noget oprindeligt og derfor synes at vise tilbage til Tiden før 1742 og 1739. F. Eks. Kl. Nr. 123 (Till. Nr. 52) 4—1: *Gak herind* i naadens kammer, hvor Ha og J¹ har det meningsløse *Gud herind* (i J² rettet til Ind, herind). Nr. 112 (Till. Nr. 42) 5—2: *Hvor glæden er saa sød* (øvrigt Udgaver: *der er sød*). Nr. 236 (Nr. 113) 14—6: *Hvi er min*

³²⁾ Sønderj. Maanedsskrift, 1952, p. 42 ff. BSS III, 394 f.

³³⁾ Tillægget er ikke afhængig af Pont., f. Eks. m. H. t. Brorsons Ps. Tydeligst ses det i følgende to Tilfælde, hvor Pont. maa have ændret Begyndelsesstrofen, mens Till. formodentlig overtager Ewald-Sangbogens Tekst uændret:
Till. Nr. 38: *Staae, arme siæl!* betænk dog dig,
Pont. Nr. 192: *Staae, Ephraim!*
Till. Nr. 45: *Min Jesus fauner syndere,*
Pont. Nr. 284: *Jesus annammer syndere,*

Trængselsnat saa lang (Kl. Hvi i). Nr. 266 (Nr. 116) 1—4: *Vor søde forløser* (Kl. *Den søde vor Frelser*).

Ifølge BSS skal J² være benyttet, der »findes nemlig 4 salmer fra det tillæg til Troens rare Klenodie, som først fremkom i J² (260, 264, 265, 266)«. Men ser man nærmere efter, viser det sig, at Udgaven netop ikke kan være benyttet, heller ikke i de nævnte Tilfælde. At der hist og her findes Læsemaader, »som hører denne udgave til«, er klart nok, men Eksemplerne (i BSS) viser snarere, at *begge* Udgaver er benyttet, eller — *ingen af dem*.

Nr. 28, 2—1 (Kl. 8) *Ingen skal* fordømmes, = IB + J². Nr. 44, 1—5 (Kl. 108) O! Op! = IB + J². Men 10—4 senkes = J¹ + Pont. (H + J² stænkes). Nr. 97, 8—1 (Kl. 204) følger = IB + J², men 6—2 *At liv* = J¹ (IB + J² *Til*). Nr. 99, 7—1 (Kl. 205) Men *hvo sagen rigtig kiender* (J¹+² Men *hvo ret i sagen kiender*). Nr. 16, 2—6 (Kl. 277) *Græde, det end hver vil lee*, = G + J¹ (J² *skjønt enhver*).

Denne Udgave kan altsaa ikke komme i Betragtning, men hvad saa J¹? Karakteristisk for den er Stavemaaden all, men i Till. findes den ikke et eneste Sted. I en Del Tilfælde kan det ganske vist se ud, som om Kiesby har benyttet den (BSS: Det er klart, at ogsaa J¹ har dannet grundlag), men Afvigelserne er alligevel saa mange, at der næppe kan være Tale om en Gengivelse af dens Tekst. Vi nævner nogle Eksempler:

Nr. 27, 5—5 (Kl. 63) trefninger = J¹. Men 2—4 sætte = Pont. + Kl.⁴, 11—5 den = Pont. (D + J¹ det).

Nr. 77 (Kl. 70) 1—2 et = J¹, 3—2 I din = J¹. Men 9—5 altid maae henge = J² + IB,³⁴) 8—3 *ey lidet* = J² + IB (*i lidet*, J¹).

Nr. 75 (Kl. 168) 8—7 denne hengang = J¹ (F denne hin gang, J² + Pont. denne din gang).

Nr. 109 (Kl. 223) 6—2 *svagt* = J¹ (J² *sagt*). Men 4—5 *løber* gierne (alle Kl. Udg. har *følger*).

Nr. 115 (Kl. 245) 5—1 *for snare* (J¹ *forsnare*, J² *forsvare*). 8—2 *den underste* = J¹ + J³ (J² *inderste*), men 2—2 *englernis* og 2—7 *hvor tiden* = IB (J¹ *vor tiden*).

Alt dette kan være et Fingerpeg om, at Kiesby sandsynligvis maa have øst af en helt anden Psalmetradition, som for Brorson-Psalmernes Vedkommende nok er beslægtet med Klenodieudgaverne og dog uafhængig af dem. Herved tænkes igen paa de Samlinger, som maa antages at have Rod i Ewalds Sangbog 1721.³⁵)

³⁴) M. H. t. Varianter i IB jfr. p. 343 f.

³⁵) Teorien har selvfølgelig den store Svaghed, at man maa operere med en Samling Psalmer og Sange, som ikke eksisterer i Nutiden;

Ægid.-Till. 1743 omfatter 123 Psalmer, som ikke staar i alfabetisk, heller ikke i tilfældig Rækkefølge, men derimod er *sammensat efter et System, som paafaldende minder om Klenodiets Opbygning*. (Jfr. Bilag II). Det kan betyde et af to. Enten indretter Kiesby bevidst sin Samling i Overensstemmelse med Klenodiets Inddeling, eller ogsaa har denne allerede foreligget (delvis) i Ewald II. For den sidste Antagelse taler en bemærkelsesværdig Omplacering af en Række Brorson-Psalmer som ikke kan være tilfældig og næppe skyldes en Bogtrykker. Nr. 71 (Kl. Nr. 260, Den gamle Adams sind, »en Advents-Psalme«) og Nr. 77 (Kl. Nr. 70, Helligste Jesu, »Paa alle Helgens Dag«) er indført i Afsnittet om *Christi Efterfølgelse og Verdens Fornægtelse*, hvor de ogsaa med rette hører hjemme. Nr. 82 (Kl. Nr. 265, Hvor Gud mig fører, gaar jeg glad) staar her blandt Brorsons Psalmer fra F »Om hjertets hengivenhed i Guds vilje«. Jfr. ogsaa Nr. 116 (Kl. Nr. 266). Hvis disse Psalmer ikke er overtaget fra Klenodieudgaverne (og herom vidner Varianterne), men fra Ewald-Samlingerne, maa de være ældre, end man hidtil har regnet med. De maa i saa Fald høre til de ældste Lag i hans Digtning.

Hvis man gaar ud fra denne Mulighed og tænker sig, at Ægid. Till. er et Udtog af Ewald II, falder det i Øjnene, at ogsaa »ældre«

den ældste er ganske vist bevidnet (og benyttet) af Fr. Rostgaard, men den anden har ikke efterladt noget Spor. Hvad eksisterer iøvrigt af Bogudgaver i Nutiden? Der kan stadig fremdrages nye Fund, det er ogsaa sket i denne Afhandling, og mens dette skrives, har Hans Magle fundet en hidtil ukendt plattysk slesvigske Psalmebog fra 1641. (Sønderj. Maanedsskrift 1959, p. 245 ff.). Omstændighederne er ikke ukendte: »Efter et dødsbo var der en bunke »skrammel«, der var dømt til at brændes, men en forstandig mand sorterede endnu noget fra, og mellem dette »noget« fandtes denne salmebog«. Man kan derfor paa Forhaand afvise den Mulighed, at Ewald II kan have eksisteret, selvom den p. t. ikke kendes. Men der maa selvfølgelig Beviser til, som er mere haandgribelige end de ovenfor anførte Varianter.

Endnu under Korrekturlæsningen meddeler Sognepræst Urban Schrøder i Varnæs (1. Febr. 1962), at han fornylig har fundet (i Varnæs) et gammelt Tønder-Tryk, nemlig Det Nye Testamente + Davids Psalmer + Nogle Uddrag af G. T., alt i eet Bind, trykt hos J. A. Reinholdt i Tønder (uden Aarstal, da det indledende Titelblad mangler). Schrøder formoder, at det drejer sig om en Bibeludgave, som er identisk med »des Lorenzenschen Biblischen Handbuch«, som er nævnt af Ludw. Andresen i Bogen om Vajsenhuset i Tønder (p. 70, Note 48). Bogen findes ikke nævnt i Bibl. Dan., heller ikke i Supplementet. »Kan det virkelig være Tilfældet, at Bibl. Dan., vor danske Hoved-Bogfortegnelse, ikke har saadanne slesvigske Ting med?« Ja, det er der mange Eksempler paa. Her er altsaa endnu eet. Jeg er saa heldig at være i Besiddelse af en Subskriptionsindbydelse, som nævnte Bogtrykker

Psalmer (kendt fra de ældste Hefter) her har en langt mere velvalgt Plads end i Klenodiet. Nr. 104 i Kl. (O, kiere siel, som bliver ey) indleder her det dogmatiske System, hvor den passer langt bedre som sammenfattende Overskrift til »Om Troens Orden« end som Slutning paa Hefte I (Om Troens Kamp og Sejr).

Ægid. Till. indledes med Psalmer Om Guds Billede og Menneskets Fordærvelse, Guds Forsyn og Naadevalg. Efter Kirkeaarpsalmerne følger Salighedens Orden: Guds Ord, Lov og Evangelium, Daab og Nadver (i Kl. under Troens Midler), dernæst Psalmer omhandlende Oplysningen, Genfødselen, Omvendelsen, Troens Egenskaber og Retfærdiggørelsen (Kl. Troens Grund), endelig Troens Frugt, Troens Kamp og Sejr, Troens Herlighed, Guds Lov og Pris, en Domspsalme og som Afslutning tre Morgen- og Aftenpsalmer.

Denne Inddeling, der paa en Maade er meget beslægtet med Klenodiets, men ogsaa viser selvstændige Træk, kan næppe være skabt af Kiesby; han har snarere overtaget Psalmerne og sat dem i den Rækkefølge, hvori de stod i Forlægget. Der er derfor Grund til at antage, at der har eksisteret flere Udgaver af Ewalds Sangbog. Udgaven 1721 var helt præget af Ewald (Freylinghausens Psalmer), men i de senere Udgaver kan Sangbogen have ændret sin oprindelige

Johann Anthon Reinholt udsendte i 1755, hvori det i Indledningen hedder: Saasom Forfarenhed haver lært, at hos vores Danske Allmue og Tieneste Folk hid og did i Stæder og paa Landet, findes een stor Mangel af Guds Ord og Skriftens Bøger, hvorved Guds Kendskab og følgelig Guds-Frygt forhindres; hvilket til deels derved forvoldes, at *de icke uden vidtløftig Umage fra andre Steder, og med større Bekostning kunde faa dem*. Saa har dette bevæget adskillige ærlige Mænd, at ønske sig et nyt Oplag af det danske nye Testamente for en Civil-Priiss her i Egnen trykt. De har derhos meent, at Christiani IVti Bibel Version, som af alle Danske Versioner med Lutheri tyske er meest overensstemmende, for dem som ere vant til at læse tyske Bøger, eller boer paa de Steder, hvor tyske og danske ere blandede med hver anden, kunde være meget fordeelagtig, alligevel man neppe er i Stand at faa et Exemplar af samme Version. »Den Danske Præst« i Tønder, Nicolai Lorentzen, hedder det videre, vil forestaa Udgivelsen.

Bogens Titel er: Biblisk / Haand-Bog / som befatter / Det Nye Testamente / Davids Psalter / og en Udtog af de vigtigste Histori / er og Sprog i det gamle Testamente. Tønder Aar 1756. Da jeg aldrig har set Bogen nævnt eller fundet den registreret, gik jeg ud fra, at den slet ikke var udkommet. Pastor Lorentzen døde 1735, og det kunde jo have foraarsaget, at Reinholts Planer ikke blev realiseret.

Nu er den altsaa dukket op og vil blive registreret — 200 Aar senere. Hvad der dengang udkom i Tønder, i »Hans Mayestæts tyske Provintzer«, havde ikke Hovedstadens Interesse. Det samme maa formodentlig ogsaa siges om de ældste, tabte Brorson-Tryk.

Karakter (takket være Brorson). Psalmer, som var yndede i separati-
stiske Kredse (og af Herrnhuterne), har ikke manglet i Bogen, (den
har maaske endda fra første Færd haft Slagside i den Retning), og
det svarer vel nogenlunde til den religiøse Udvikling i Nordslesvig
i de to Aartier.

Vi vil nu se, hvordan Ægid.-Till. kaster Lys over Forholdet.
Først møder man en Del af *Ewalds Psalmer*, kendt fra Sang-
bogen 1721 og fra Afskrifter heraf i Thott 202. Da der her og
der findes Afvigelser fra den ældre Tekst, maa man formode,
at Ewald II har været Afskriverens Forlæg. Det gælder f. Eks.
Nr. 9 Lystig skal mit hierte springe (1721: Lystig skal mit
Hierte springe), men Teksten i Thott 202 (Advent nr. XIII)
afviger herfra), Nr. 46 Jesu, Kraft for bange hierter (1721:
Jesu! som et bange Hierte, Oversættelse af Jesu! Krafft der
blöden Herten), Nr. 121 O Jesu! søde Lys, nu natten er for-
svunden³⁶⁾ (1721: O Jesu søde Lyys! Nu Natten er bortgan-
gen). Følgende Psalmer kan derimod være identiske med den
ældste Tekst:

Nr. 66 Jesu er det skønneste lys	(1721 Nr. 50)
Nr. 73 Sielens brudgom skøn	(1721 Nr. 70)
Nr. 76 Undviger nu I trætte kræfter	(1721 Nr. 43)
Nr. 84 Gud! min siel er stille	(1721 Nr. 109)
Nr. 104 See min Herre, dig til ære ³⁷⁾	(1721 Nr. 34)
Nr. 117 Priis, ære, roos, tak, kraft	(1721 Nr. 78)

Muligvis er disse Sange gaaet uændret over i Ewald II, som
sandsynligvis er Fælleskilde for baade Pont. og Ægid.-Till.
Dernæst maa nævnes en Række Sange (delvis Oversættelser),
som samtidig (eller senere) dukker op i Brødreresocietetets Sang-
bog »En liden Samling«.

Excurs

Brødreresocietetets Sangbog

I 1739 kom Herrnhuterens Fr. Neisser til København og fik grund-
lagt et Societet i Byen,³⁸⁾ som i Løbet af faa Aar blev til et fuldt

³⁶⁾ Ogsaa oversat af Brorson, Kl. Nr. 182.

³⁷⁾ Ogsaa oversat af Brorson, Kl. Nr. 182.

³⁸⁾ Jørgen Lundbye, Herrnhutismen i Danmark (1903) p. 72.

udviklet Brødresamfund, organiseret efter Herrnhuts Mønster med Inddeling i Kor efter Køn og Alder, med Korsammenkomster, Syngetimer, Kærlighedsmaaltidet osv., med Korhjælper og -hjelperinder og i Spidsen en Forstander.

Fra første Færd havde man ved Andagtsøvelser og Konferencer benyttet en Del Sange og Vers, skrevet af den førnævnte *Martens*,³⁹⁾ Ewalds Ven og senere Svoger. Fra 1744 skal man have benyttet Brødremenighedens Sange, som »var oversat af *Lorenz Prætorius*⁴⁰⁾ under Titlen *En liden Samling* af adskillige Vers og Sange til Opmuntring og Opbyggelse sammenskrevne«. Originaludgaven har hidtil ikke været kendt. Den findes i Brødremenighedens Arkiv i Christiansfeld, hvortil den formodentlig er sendt fra Ny-Herrnhut paa Grønland efter Stationens Nedlæggelse. Den har nemlig følgende Paa-tegning: Für Neuherrnhut in Grönland gehörig zum Andenken an ihre Brüder in den dänischen Landen. Sangbogen er trykt 1743 hos »Kongelig Universitets Bogtrykker Owe Lynow, boende paa Vandkonsten«. 139 Sider + Register, indeholder 130 Sange, 1. Del Nr. 1—64, 2. Del Resten. I samme Bind findes en Slags Tillæg Nogle Psalmer til gudelig Opbyggelse samlet og udgivet Kjøbenhavn 1746. (Trykt hos Niels Hansen Møller).

Kgl. Bibl. har samme Eksemplar men med Tilføjelsen: Andet Oplag formeeret, 1. Del omfatter Nr. 1—60, 2. Del Nr. 61—130. Indholdet er altsaa det samme.⁴¹⁾

³⁹⁾ Jørgen Lundbye, p. 72.

⁴⁰⁾ Jørgen Lundbye, p. 75, jfr. KS. 3 R. V, p. 599.

⁴¹⁾ *En liden Samling* udkom i følgende (kendte) Udgaver:

1. Udgave (?) Tønder 1743 (Institut for dansk Kirkehistorie), og København Trykt hos Lynow i København. (Brødremenigheden i Christiansfeld).

2. Oplag 1743. Kgl. B.

3. Oplag 1748. Kgl. B.

4. Oplag 1751. Kgl. B.

5. Oplag 1757. Kgl. B.

6. Oplag 1760. Kgl. B.

7. Oplag 1778. Kgl. B.

8. Oplag 1791. Haderslev. Kgl. B.

9. Oplag 1814. Haderslev. I Forfatterens Eje.

10. Oplag (Ikke bevaret).

11. Oplag Haderslev 1826 (ejes af Advokat Henning Meyer, Haderslev).

12. Oplag Haderslev 1860. (Haderslev Museum).

Selv inden for Brødremenigheden har man næppe haft Kendskab til Bogens Oprindelse, idet en senere Haand har skrevet følgende i Brødremenighedens Eksemplar af 6. Oplag: Diese Liedersammlung ist aus dem Brüdergesangbuch übersetzt von P. Hans Windekilde in Wilstrup. W. var Kapellan i V. fra 1786 og blev

En tredje Udgave af Bogen, ogsaa trykt i 1743, har tilhørt afdøde Professor J. Oskar Andersen og findes nu i Institut for dansk Kirkehistorie. Den er utvivlsomt identisk med det Kiesby-Tryk, som man ved har eksisteret,⁴²⁾ men som hidtil har været ukendt. Skønt Bogen mangler Titelblad (2. Del har Titelblad med Tilføjelsen »Trykt i Aar 1743«), lader den sig dog let identificere som Kiesby-Tryk. (Samme Materiel, Vignet p. 3 = tilsvarende Vignet i Ægid.-Till., ligeledes er Vignet II, p. 69 typisk for Kiesbys Trykkeri).

Da Ægidius-Tillægget og den herrnhutiske Sangbog har en Del Sange fælles, er Spørgsmaalet: Har Kiesby overtaget dem fra den herrnhutiske Sangbog? Af flere Grunde maa det sikkert besvares benægtende, men først maa vi se paa selve Sangene.

Ægid.-Till.

En liden Samling

Nr.		Nr.
20	Hvad monn dog til dig korset drev	23
21	O saared Lam! din smerte	47
22	Du blodige Forsoner, du arme synder skoner ⁴³⁾	
55	Abba min Fader! da Jesus er bleven	1
56	Ligge nær ved naades bryster ⁴⁴⁾	Till. 1746, 41
59	I syndere lader nu eder forsone ⁴⁵⁾	26

Sognepræst 1810 (født 1764). Han kan altsaa ikke have skrevet eller oversat de oprindelige Sange, men da de næsten alle er afløst af nye i de senere Udgaver (1791 ff.), maa man formode, at Hans Windekilde har oversat disse.

Skønt Bogen beholder sin oprindelige Titel, skifter Indholdet i en saadan Grad, at der faktisk er Tale om to helt forskellige Udgaver.

⁴²⁾ Sønderj. Maanedsskrift, 1952, p. 43. Tønder Magistrat bevidner, at Kiesby har trykt Bogen i 1743 (men mener iøvrigt, at den er blevet samlet i København, og at Kiesbys Tryk kun er et Pirattryk. Jfr. Tønder gennem Tiderne, p. 205).

⁴³⁾ Ægid. Till. Nr. 22: *Du blodige Forsoner, Du arme synder skoner, Du vores Siæle-mand, Vi dig i støvet møder, At favne dine fødder, Saadan vor svage troe den* *Till. til En liden Samling 1746: Du blodige forbarmer, Din Menigheds Omarmer, Du vores Siele-Mand, Med fode-fald vi møder, Omfavne dine fødder, Saa godt en arm i troen*
kand. kan.

⁴⁴⁾ Oversættelse af *An der Brust der Gnade liegen* (Herrnhuts Gemeinde Gesang-Buch, 1735).

⁴⁵⁾ Thott 203. Kgl. B. Den oprindelige Tekst er identisk med Ægid. Till. Forskellige Rettelser i den haandskrevne Tekst hidrører vistnok fra Schwartzkopf (*Synder rettes til Syndere, arme til fattige, tør til skal, aften til af tørt, med lampen i haanden mod fienderne træde, til Og tør udi lyset mod fienden træde*). Sidste Variant tyder paa, at en Nordmand har ført Pennen.

87	Hierter, som foreened ere ⁴⁶⁾	21
103	Den nød og armod, som enhver/ Sig i bestæd befinder	2
119	Frelser! hav tak og ære	16

For det første er det ikke sandsynligt, at Ægid.-Till. 1743 indeholder nye og ukendte Sange. Egnens Folk, for hvem det var bestemt, ønskede snarere kendte Sange, som allerede var i Brug. Det indeholder da ogsaa to Sange, som først senere (1746) blev optaget i det nævnte Tillæg. Nr. 59 findes desuden i Afskrift i Thott 203, som maa være ældre end 1743, og som vel ogsaa (over Schwartzkopf og Vajsenhuset) maa være af sønderjydske Oprindelse.

Endvidere maa det erindres, at baade Martens og Prætorius, som begge oprindeligt hørte til Ewalds Kreds (sidstnævnte var hans Elev), var Sønderjyder. De kan maaske have skrevet eller oversat disse Sange, mens de endnu opholdt sig i Sønderjylland. Man kan derfor ikke udelukke den Mulighed, at de nævnte Sange kan have staaet i en formodet 2. Udgave af Ewald.

Dernæst finder man i Ægid.-Till. tre Psalmer af *Thomas Hansen*; de to er allerede optaget i G (og i Klenodiet, Nr. 277 og 278), den tredie kender vi fra Gestrup-Samlingen, hvor »Thomas Hansen udi Medolden« nævnes som Forfatteren. Hvis Thomas Hansen, hvad vi formoder, er en Bonde i Mjolden (jfr. p. 353 f.), er de to Sange: O hvad er eenfoldig øye/ Fuld af naade og forstand (Nr. 81) og Ansee min fattig Stand/ O Herre dog i naade (Nr. 93), maaske ogsaa skrevet af ham.

VIII. JES JØRGEN JESSEN

Tilbage staar endnu en Samling Psalmer (næsten udelukkende Oversættelser), som man inden for Psalmeforskningen ikke har vidst at stille noget op med, skønt de fleste af dem har overlevet alle Omskiftelser og stadig bruges. De vil utvivlsomt ogsaa leve videre en Stund endnu. Nogle af dem har hidtil kun været benyttet i Sønderjylland og er over Pont. og N gaet over i Den danske Salmebog. Foruden de allerede omtalte (jfr. p. 277) maa endnu nævnes:

	<i>Pont.</i>	<i>N.</i>	<i>D.d.S.</i>
Lover den Herre den mægtige Konge med Ære	453	464	2
I Jesu søger jeg min fred	380	382	502

⁴⁶⁾ Oversættelse af Zinzendorfs *Herz und Herz vereint zusammen*.

Skynd fra Libanon dig ned ⁴⁷⁾	376		
Staae Ephraim, betænk dog dig	191		
O! frelser, som er lys og livet	328	382	
Forfængeligt er alt, hvad som jorden giver	361		334
Du kristnes fryd for rene sinde	322		
Jesus din søde forening at smage	377	290	419

De findes alle i Pont. Men hvor har Pontoppidan dem fra? Man har, som nævnt, gættet paa, at Poeten Wadskiær skulde være Oversætteren, men mon nogen har taget denne Formodning alvorlig? Hvis ikke Wadskiær tilfældigvis havde været Pontoppidans Amanuensis i nogle Aar, vilde vel ingen have nævnt hans Navn i denne Forbindelse.

En Del af dem har Pont. fælles med Ægidius-Tillægget, og med god Grund maa man antage, at begge øser af en ældre (sønderjydske) Kilde. Men heller ikke her kan der føres klart Bevis for, at Psalmerne (eller i hvert Fald en Del af dem) er af sønderjydske Herkomst. Man maa nøjes med at sige: Højest sandsynligt er det.

Excurs

Jesu, din søde Forening at smage. Peder Jakobsen Hygum?

Blandt disse Psalmer findes ogsaa Jesus din søde forening at smage, som har spillet saa stor en Rolle for det religiøse Liv herhjemme (og i Norge). Den skal jo — som bekendt — være oversat af Biskop *Peder Jakobsen Hygum*. Naar Blom Svendsen i Norsk salmesang⁴⁸⁾ skriver: fra hans præstetid i Sønderjylland har man »Jesu din søde Forening at smage«, en oversættelse af »Jesu, Jehova, ich such und verlange« fra en separatistisk menighed »Filadelfisk Samfunds« sangbog, det er den eneste salme, man har fra ham«, udtrykker han hermed en almindelig anerkendt Kendsgerning.

Ikke des mindre er der god Grund til at sætte Spørgsmaalstegn ved denne Antagelse. Vi staar her atter ved en af de »Kendsgerninger«, der er opstaaet ved idelige Gentaalser af en Bemærkning, som i og

⁴⁷⁾ Pont. nævner som Oversættelse: *Eyle her von Libanon*, men det maa være *Wenn erblick ich doch einmal meine Liebe?! Eile bald von Libanon, süsse Liebe*. Sangen hører nærmest hjemme i de separatistiske Menigheder og findes ikke i de slesvigske (incl. Schraders) Psalmebøger.

⁴⁸⁾ p. 222. Br. og Helw., II, p. 361.

for sig (kildemæssigt) er af tvivlsom Værdi, men som dog heller ikke kan forkastes.

Psalmen findes først optaget i Pont. og i Ægidius-Tillæg 1743. Den er utvivlsomt af sønderjydske Oprindelse, men mere ved man heller ikke med nogenlunde Sikkerhed.

Siden Biskop N. Fogtmann i 1850 fremsatte en Formodning om,⁴⁹⁾ at selve Psalmen skulde være *Originalen* og den tyske Tekst kun en Bearbejdelse eller Oversættelse, er *Peder Jakobsen Hygums* Navn knyttet til Psalmen, Fogtmann bygger sin Formodning paa en Notits i Lintrup Sogns Liber Daticus,⁵⁰⁾ hvor det hedder: Jesu din søde Forening at smage er af Biskop Hygum.

I Dansk Kirketidende (1851, p. 704 f.) afviste cand. J. M. L. Hjort Formodningen om, at Hygum skulde være Forfatteren, idet han gjorde opmærksom paa, at den tyske Psalme »Jesu Jehova, ich such und verlange« i hvert Fald var kendt i Tyskland i 1731, da den nævnes som Melodi i Zinzendorfs Psalmebog (Sammlung geistlicher und lieblicher Lieder). H. F. Feilberg støttede (1852) N. Fogtmann og henviste til det mærkelige Forhold, at i Ægidius-Tillæg 1743 findes »Hygums Psalme med Melodi Jesu, Jehova, ich such und verlange (Nr. 64) og i næste Nummer, Jesu, Jehova! mit Hierte begiærer . . ., der tydeligt er en Oversættelse af den tyske«. ⁵¹⁾ Feilberg tænker sig derfor, at den danske Original gennem slesvigske og holstenske Pietister kan have forplantet sig til Tyskland, »hvor den forefandtes før 1731 og altsaa være optaget i Schraders Psalmebog fra 1731«. Paa den Maade forklares det, at Ægidius-Tillægget baade indeholdt »den originale Psalme« og en Oversættelse tilbage til Dansk af en tysk Oversættelse af Hygums Psalme.

Saa indviklet er det nu ikke. Psalmen er en (fremragende) Oversættelse af en ukendt tysk Psalme *Jesu-Sophia, ich such und verlange*. Den findes ikke i Schraders Psb., heller ikke i en anden tysk Psb. fra Hertugdømmerne, ikke engang i en rigstysk almindelig Psb., men derimod i Joh. Wilh. Petersens Anmuthiger Blumenkranz⁵²⁾ aus dem Garten der Gemeinde Gottes etc. Schaffhausen 1712.

Det af ham oprettede separatistiske Samfund (Filadelfisk Samfund) skulde bestaa af »alle i Sandhed genfødte Guds Børn, ligegyldigt til hvilken Kirke de ellers hørte«. Det lyder jo altsammen meget kønt. Men den kyndige, som er fortrolig med slige Talemaader, vil være forberedt paa at møde adskillige Rædsler just her. Det slaar da ogsaa

⁴⁹⁾ Schous Dansk Ugeskrift 2. Række, Nr. 80 og 81.

⁵⁰⁾ For Afskrift af vedkommende Passus i Liber Daticus er jeg Hr. Pastor S. Christensen, Lintrup, Tak-skyldig.

⁵¹⁾ Dansk Kirketidende, 1852, p. 685.

⁵²⁾ Skaar, a. S. II, p. 711.

til. Bogen⁵³) synes fortrinsvis at have indeholdt dels Sange med fanatiske Udfald mod Kirken,⁵⁴) dels en overspændt Religiositet, hvor Fantasien bliver sexuel bestemt og slaar over fra en Slags aandelig Vellyst til den rene Erotik.

Gottfried Arnold havde indført »den guddommelige Visdom« — »Jesus-Sophia« — hvilken han forherligede i Vers og paa Prosa som den allerhuldsaligste Guds Brud, i den religiøse Mystik paa protestantisk Grund. Hun er de troendes Moder og Brud og skal elskes med Kærlighedsbegær.⁵⁵) Paa samme Maade blev selve Jesuskikkelsen i de Kredse Genstand for en tilsvarende kvindelig Længsel. I denne mærkelige Drivhusverden med eksotiske Planter og Dufte, smægtende Hjørter og Blikke, forelskede Ord og Sukke, møder man de forunderligste Sange, som baade aander brændende Religiositet (men ikke Kristendom) og sanselig Erotik:

Komm, Liebster, komm in deinen Garten,
Täubchen, fleug zu deinen Fenstern,
Nordstern des verliebten Herzen,
O Rosenmund, komm, küsse mich,

⁵³) Desværre er det ikke lykkedes mig at fremskaffe den, hvorfor jeg har maattet benytte de haandskrevne Dele af den, som findes i Frankenauske Samling, Universitetsbiblioteket i København. Jfr. E. E. Koch, Geschichte des deutschen Kirchenlieds VI, p. 161 ff.

⁵⁴) F. Eks. i »Jerusalem, mein Vaterland«, hvor den nyomvendte Separatist tager Afsked med Kirken i følgende Ord:

Der Sautrog steht mir nicht mehr an
zu fressen Träber mit,
da ich's doch besser haben kann,
Nein, nein! es schmeckt mir nit,
die rauhe Kost
bringst schlechten Trost!
Ich hab genug geschluckt
und vor dem Thier
zu Boden schier
mich nieder lang gebuckt.

In eure Versammlungen
ich nicht mehr richen mach!
Ich lache euer Ordnungen,
davon ich frei euch sag:
Dass sie verkehrt
und garnichts werth,
drum geh' ich aus von dir!
Ja, zürne nur,
du grosse Hur!
Ich fürchte nicht dein Thier.

⁵⁵) Das Geheimnis der göttlichen Sophia oder Weisheit, beschrieben und besungen (1700), p. 30, 40, 45 f., 77 f., 95 f. osv.

Prinz aus der Höh, der du mir die Lieb versprochen,
Schenck mir das Kleid zu unsrer Hochzeitsfreud,
Dass ich verliebet bin, das machst du mit verliebten Sinn,

I disse Omgivelser staar »Jesu-Sophia, ich such und verlange Mit dir allein verbunden zu sein«. ⁵⁶⁾

Har Peder Jakobsen Hygom kendt denne Separatistsangbog? Og i saa Fald har han formaaet at udføre det Kunststykke at omskabe denne Sang til en Nadverpsalme ⁵⁷⁾ af høj Karat? Der forlyder intet om, at han har haft digteriske Evner eller i det hele taget har haft fremragende Evner i nogen Retning.

Oversætteren maa derfor langt snarere søges i *de separatistiske Kredse herhjemme*, som har kendt den Slags Sange og ikke blandt Mænd, hvem den herskende statskirkelige Pietisme lod stige højere og højere paa den gejstlige Rangstige. I det første Tilfælde maa man regne med, at Oversætteren var og forblev navnløs.

Tvivlen m. H. t. Hygoms Forfatterskab bliver ikke mindre, naar man undersøger selve Kildebeviset. Allerede Rudelbach følte sig ikke videre tryk ved det og taler om »den eneste nogenlunde tilforladelige Optegnelse derom«. ⁵⁸⁾ Det drejer sig om en Indførelse i Lintrup Liber Daticus, som fortæller følgende:

Peter Jacobsen Hygom, fød i Hygom 22. Nov. 1692, hvor hans Fader Jacob Hygom var Præst, blev Student 1710 ved Universitetet, tog Attestats 1714 med laud. Adjunct her 5. Decbr. 1718, ordineret 11. Novbr. 1719, her som Adjunct i 11 Aar og var derpaa Sognepræst i 2 Aar. 12. Juli 1732 Præst i Hygom, 5. Ocbr. 1736 Sognepræst ved Frue Kirke i Aarhus og Provst i Ning Herred. 22. Novbr. 1737 Stiftsprovst i Aalborg og Sognepræst til Budolphi Kirke, 17. Januar 1738 Biskop over Christiania Stift, 14. Febr. 1738 Biskop i Aarhus, døde 8. Juni 1764, 71½ Aar gl.

⁵⁶⁾ Fra Blumenkrantz vandrede Sangen over i Cöthnische Lieder, som først blev trykt i Hefter udgivet af Hofpræst Allendorf ved det fyrstelige Hof i Köthen. 1. Samling uden Aar. 2. Saml. 1733. Sangen findes dog formentlig først i 1. samlede Udgave 1736. 1740 fandt den Optagelse i Stimmen aus Zion, Stargard. Under denne Vandring fremkom stadig nye Varianter i Teksten. Johann Conrad Allendorf (født 1693) kan ikke have skrevet Psalmen, naar han alligevel stadig optræder som dens Forfatter, skyldes det vel, at han har udgivet den. — Vor Viden om den Slags Psalmer, om deres Oprindelse og Forfattere, er i Virkeligheden højst mangelfuld. De er faktisk anonyme, kun Udgivernes Navne (G. Arnold, Allendorf osv.) kendes.

⁵⁷⁾ Oversætteren har dog næppe tænkt sig, at den skulde finde Anvendelse som *Nadverps.*

⁵⁸⁾ Rudelbach, a. S. p. 363.

Psalmen: »Jesu din søde Forening at smage« er af Hygum.

(Indberetning til Dr. philos. Pastor Jensen⁵⁹) i Gelting, skrevet af Pastor Kragh den 10. Juni 1841).

Hvor meget er en saadan Oplysning værd? Pastor Kragh kom først til Lintrup i 1838 (mindst 100 Aar senere) og havde ikke tidligere haft nogen Tilknytning til Sønderjylland.⁶⁰ Han har rimeligvis sin Viden fra Folk i Sognet, og selv om den Slags Overleveringer ingenlunde er at forkaste, er der dog Grund til at drage dens Paalidelighed i Tvivl. For det første fejler Traditionen paa det Punkt, at den nævner Hygum som Forfatter. Dernæst kan den meget vel have forvekslet Oversættelsen med en helt anden (og ringere), som findes i Tillægget til Ægidius (Nr. 65 Jesu Jehovah! mit hierte begiærer).

To Indvendinger maa endnu rettes mod Traditionen om Hygums Forfatterskab. Hvis han virkelig var Oversætteren, hvorfor har han saa *kun oversat denne ene Psalme*? Vilde Ewald og de andre Venner ikke i saa Fald have tilskyndet ham til at bruge sit Pund, hvis han virkelig havde været »en poetisk Genius«?

Og dernæst. I Stil og Tone falder Psalmen helt anderledes naturligt sammen med et andet Forfatterskab, hvis Psalmer vi finder i Pont. Det ligger derfor nærmere at antage, at *den store ubekendte* ogsaa har oversat Jesu, din søde forening at smage. Han var nemlig — for at bruge Rudelbachs Ord om Hygum — »et rigt begavet poetisk Genius«.⁶¹) Men hvem var han?

I vakte sønderjydske Kredse nævnte man i Slutningen af 18. Aarhundrede *Brodersen og Jessen*⁶²) som »de gode danske

⁵⁹) H. N. A. Jensen samlede i de Aar Materiale til sit monumentale Værk, Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig, I–IV. (1840–42).

⁶⁰) Født i Gimming ved Randers 1794, død som Sognepræst i Øsby 1883. Pastor Kragh havde i Aarene 1818–28 været Missionær paa Grønland.

⁶¹) »Vi maa kun beklage, at et saa rigt begavet poetisk Genius ikke fandt Lejlighed til at skjenke os Mere, eller i det mindste, at Tiden har misundt os, hvad han ellers kan have sunget til Kirkens Trøst og Sjælenes Vederqvægelse.« Rudelbach, p. 363.

⁶²) *En Compas og Reiskort til Det Himmelske Canaan*. Enfoldig sammensat af Hinrich Jørgensen i Leerskov. (Manuskript ejes af Gaarden Leerskovs nuværende Ejer Nis H. Callesen). Bogen er skrevet »til en aandelig Forlystelse og undervisning for dem som tragter efter at vandre paa Himmel-Vejen, og til Opmuntring for dem som Veien falder Tung og Besværlig«. Hinrich Jørgensen (født 1734 i Nybøl, Hjordkær Sogn, Aabenraa Amt, død i Leerskov, Østerløgum Sogn, Aabenraa Amt, 1818 10/9),

Mænd, der som Striidsmænd ej tabte Modet, men maatte stride indtil Blodet. Vor kiere frelser har gaaet foran, hvo vil være hans Efterfølgere maa og heran. Sct. Povel maa tage imod Sattans Næve Hug, Kong David beklager sig saavel som en Job«.

Hvem er den Jessen, som her stilles lige med H. A. Brorson? Navnet⁶³⁾ peger mod selve Landsdelen. Den gamle Bonde, som nævner Navnet, kan have kendt ham,⁶⁴⁾ eller i hvert Fald hans Skæbne, en beklagelsesværdig Skæbne.

Og han forudsætter vel, at andre ogsaa kender Jessen. Men hvem er han, og hvor har han levet, og hvordan var hans Skæbne? Vil det i dette Tilfælde kunne lykkes at fravriste Glemselen et Navn?

Paa Brorsons Tid har der ikke levet mange af Navnet Jessen, som efterlod et Navn. Indkredser man dem, idet man spørger efter, hvem af dem der kan være Oversætter af pietistiske, maa-ske endda fortrinsvis *separatistiske Psalmer*, kan der kun blive

hørte i sin Tid til de mest kendte og ansete Bønder i Amtet. Gaarden Leerskov (dengang c. 1000 Tdr.) var hans Hustrus Fødegaard. I Østerlygum Menigheds Annaler skriver hans Sognepræst, Peder Kier, følgende om ham: Jeg har aldrig kjendt saa gudfrygtig en Mand, som (Hinrich Jørgensen) var, skjønt hans Grund-sætninger var noget sværmeriske, maatte jeg dog inderlig højagte ham. Han havde af sine egne Tanker og religiøse Digtning la-det sin Søn Johan sammenskrive en Bog, af hvilken han holdt saa meget, at man vilde have den trykt. Saa vidt jeg husker, kal-des den »Rejse eller Vejledning til det himmelske Canaan«. Men den var dog nødtørftig og indeholdt alt for lidet godt. (Præsten var Rationalist). Dog denne Mand havde ved sin sindige og gud-frygtige Vandel overvundet saare mange Gienvordigheder. En sygelig Hustru havde han haft, svagelige Børn, hvoraf 10 døde. Alt havde han overvundet og var i lykkelige Kaar. Han saa sine 4 endnu levende Sønner i Velstand og Hæder. Over ham holdt jeg Parentation i Huset over Ps. 16, 5–6, hvortil jeg foranledigedes af det Ord af den Psalme »Jeg er i min Jesu glad«, som efter hans Anordning blev sunget først«. (Bd. VII, p. 336 f. Manusk.).

⁶³⁾ At Jessen i Anklagematerialet fra Korsør-Tiden kaldes *Jes*, i Ærøskøbing (og af Schwartzkopf) derimod *Jørgen*, betyder mindre. Datiden tillod sig ikke sjældent den Slags Inkonsekvenser. Hovedsagen er, at der i begge Tilfælde er Tale om samme Mand.

⁶⁴⁾ Maaske stammer Jessen fra *Hjordkær* Sogn. Hinrich Jørgensen har i saa Fald kendt ham, eller i hvert Fald haft Kendskab til ham og hans Skæbne. Ifølge *Hjordkær Kirkebog* (1673–1742) blev en Jørgen Jessen født her i 1693. »Jürgen filius Jess Iversen af Alslev baptizatus 22. p. tr., 12. 9bris«.

tale om een: *Jes Jørgen Jessen*, død 1750 som Organist og By-skriver i *Ærøskøbing*.

Her slaar Junglen igen sammen om den, som vil forsøge at trænge videre frem. Men naar den gamle Sønderjyde Hinrich Jørgensen, en vaagen og belæst Mand i sin Tid, nævner Navnet Jessen Side om Side med selveste Brorson, maa man videre.

Som før i dette Tidsrum rækker Schwartzkopf os en hjælpende Haand. I sit Lidet Erindrings-Lexicon har han optegnet et og andet Navn, som andre gik ligegyldige forbi, og som Efterslægten saaledes udleverede til den fuldkomne Glemsel. Om Jessen fortæller han: *Jessen (Jørgen)* først organist udi Corsøer, hvor han selv villig tog sin Afsked for Samvittigheds frihed, men efter nogle Aar blev han dog atter igjen Organist og Byeskriver paa Errøe. En uforlignelig Musicus, saavel in Theor. som Praxi. En særdeles stor mester paa Fiolin og Klaver, saa at han mange gange blev hentet anden steds hen for at probere nye orgler. Han burde efter hans meriter have opvartet et kongeligt Herskab, dernæst en saadan Arithmetico og Skrive-Mester, som nogen steds kunde findes. Alt hvad denne Mand forestoed og vedste, det vedste han i slig fuldkommenhed, at der snart ikke kunde legges mere til.⁶⁵⁾

Jessen har altsaa ikke hørt til de helt almindelige Mennesker. Desværre faar man ad den Vej ikke noget at vide om Jessen som Oversætter. Det betyder dog ikke, at han ikke kan have oversat Psalmer. Tiden ofrede ikke mange Ord — ofte slet ingen — paa den Slags Oplysninger. Naar man om Brorsons Digtning kunde bruge Ordene (i et højofficielt Dokument): *Nihil Scripsit præter . . .*, forundrer det ikke, at Enewald Ewalds og Peder Lucoppidans Psalmer blev udleveret til Glemsel. Nordmændene har ogsaa ganske oversat, at Eiler Hagerup oversatte (og udgav) Psalmer, skønt hans Navn og Virke i nyeste Tid er blevet fremdraget (af Anders Nilssen).⁶⁶⁾

⁶⁵⁾ Manuskript, Kgl. Bibl.

⁶⁶⁾ Biskop Ejler Hagerup, 1685–1745. Oslo 1951. »Det synes temmeligt ubegribeligt, at man kan skrive en hel stor Biografi af en Mand som Hagerup uden at gøre et Forsøg paa at underkaste saa-

Schwartzkopfs Tavshed paa dette Punkt behøver derfor ikke at betyde, at vi er paa Vildspor. Gaar man videre, finder man da ogsaa her og der — oftest paa afsides Steder — en lille Oplysning, og naar de alle lægges sammen til en Sum, et Resultat, maa det blive dette: Jessen *kan* være identisk med den store Oversætter, man møder i Pontoppidans Psalmebog, men hvis Navn og Skikkelse staar skjult i det fjerne. Han kan desuden ogsaa være den musikkyndige Mand, som har hjulpet Ewald med at formidle de Freylinghausenske Melodier til Brug i Danmark. At han har haft Forbindelse med Vajsenhusfolkene (og med Ewald) er uden for al Tvivl. I *Korsør*, hvor han først ses i det fulde Dagslys, er han i 1730erne Medlem af en separatistisk Kreds,⁶⁷⁾ hvortil ogsaa de tidligere Vajsenhuslærere Mathias Dyrhoff⁶⁸⁾ og Jacob Dannefer⁶⁹⁾ hørte. Alle tre søger senere (af Samvittigheds Grunde) til de slesvigske Egne, hvor de var uden for Generalkirkeinspektionskollegiets Rækkevidde.

I 1732 indberetter Sognepræst *P. Rold* i Korsør til Biskop Hersleb, at en vis Conrad Fabricius »som er constitueret af Magistraten til at være organist, men quitterede samme tjeneste, søgte ikke Kierken, derefter reiste han til Fyen og hafde en Condition hos Obrist Grauer, nu er han efter et Aar kommet her til Byen og Logerer hos Sr. *Jes Jessen*, som har en Deel Børn under Information, men endnu som tilforn icke gaar i

danne vigtige Vidnesbyrd om hans litterære Virksomhed en Undersøgelse.« Bjørn Kornerup, KS. 7. R. II, 1954, p. 46. Heller ikke Kornerup har været opmærksom (eller gjort opmærksom) paa Hagerups Psalmeoversættelser. Blandt disse maa nævnes *Jeg vil dig elske, Gud, min Styrke* (Joh. Scheffler, Ich will dich lieben, meine Stärcke. Ich will dich liegen, meine Zier).

⁶⁷⁾ Den danske Kirkes Historie, V, p. 214 (Johs. Pedersen).

⁶⁸⁾ *Mathias Dyrhoff*, cand. 1729, Lærer ved Vajsenhuset 1730–35, Sognepræst i Vilstrup 1756–69. Jfr. KS. 5. R. IV, 506. H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexicon, II, 388.

⁶⁹⁾ Jacob Dannefer, cand. 1729, Lærer ved Vajsenhuset samtidig med Dyrhoff. Sognepræst i Halk 1759–79. Jfr. Carsten Petersen, Slesvigske Præster, p. 291. Dyrhoff og Dannefer kom til Slesvig Stift, hvor Generalsuperintendenten (Conradi) saa mildt til den Slags Ansøgere.

Kierke eller til Guds Bord«.70) Heller ikke i 1739 er Jessen at finde blandt dem, som søger Guds Hus og Alterets Sacramente. Land-Fiscal Lintrup i Slagelse indberetter nemlig, at blandt den Slags Folk er *Jes Jessen*, »som uden Tilladelse holder dansk skoele og informerer udi Regnen og Skrifven, uagtet Klockeren Mr. Lass til Dansk skoleholder med kgl. Confirmation udi Corsøer stabel Stad er bestilt«.71) Sagen mod Jessen behandles nu i Kollegiet (1739, 29/10), hvor Biskop Hersleb forelagde Fiscalens Skrivelse, og Resultatet blev, at Jessen maatte forlade Korsør og begav sig til Ærø. I et Memorial oplyser Morten Kullerup, personel Kapellan i Ærøskøbing, at han 15. Oktober 1741 har »til Alterens Sacramente antaget og det en Søgnedag tvende Personer, nemlig Jørgen Jessen fra Corsøer og Conrad Fabricius ibid., som begge i nogle Aar af en øm og bekymret Samvittighed har holdt sig fra Herrens Bord formedelt adskillige sinipler i denne Sag, indtil de omsider er kommet til Ærø«.72) Om Jessens Død oplyser Ærøskøbing Kirkebog kun, at »Anno 1750, 18. Juli kast Jord paa Byeskriveren og Organisten Jørgen Jessen udi hans Alder 55 Aar«.73)

Alt dette siger i og for sig ikke meget, men dog nok til at man kan genkende en af de »ømme Samvittigheder«, i hvem en Sindets Uro var vakt ved — f. Eks. — Ewalds Forkyndelse. I Kirken følte disse Folk sig hjemløse, her raadede en himmelraabende Uvidenhed og Halvhed, som prægede baade Præster, Kirkegængere og nadversøgende. Det gjaldt derfor om at skille sig ud fra dette Babel. Selvom man derved blev udsat for Haan og Foragt og Forfølgelse, var det altsammen kun gode og usvigelige Tegn paa, at man var paa den rette Vej. I Forsamlingen, og ikke i Kirken, var den rene, apostolske Menighed.

Efter Jessens Død stod hans Bibliotek tilbage og vidnede om, hvad han havde læst og tænkt og arbejdet med. Heldigvis op-

70) Rolds Brev dateret 28/9 1739. Gen. Kirke-Inspektionskollegiets Protokoll 1737-42, Nr. 147. R.

71) Lintrup 1/10 1739. Ib.

72) 15/10 1741. Ib.

73) Ærøskøbing Kirkebog 1744-85. LA, Odense.

tog Skifteretten en Fortegnelse over hans Bøger.⁷⁴⁾ Nu saa længe efter kan Tænderne løbe i Vand (adskillige af Bøgerne hører til de store bibliofile Sjældenheder) ved at læse Retsbetjentens Notater, selv om denne ikke har haft megen Forstand paa Bøger og ofte knap nok har kunnet afskrive en Bogtitel.

1750 14. August var »Borgmester Brolund m. fl. forsamlede for at behandle sal. Byeskriver Jessens Sterfboe, holde Skifte og Deling«. Vi gaar straks ind i det Kammer, hvor Bøgerne staar. Det maa siges, at det er en — efter Tidens Forhold — meget anselig og ikke mindre interessant Bogsamling. Jessen maa have haft Raad til at købe baade inden- og udenlandsk Litteratur efter sit Hjertes Behag. Der findes næsten kun teologisk og opbyggelig Litteratur, Psalmesamlinger, trykte og utrykte, talrige Nodebøger, trykte og haandskrevne.

— *Er Jessen den store ukendte, hvis Oversættelser Pontoppidan har øst af?* Finder man her Nøglen, der lukker Døren op ind til en forunderlig Verden af Sang i Ord og Toner, en Verden, Hans Adolph Brorson og flere andre levede i? Stod man selv i dette Kammer og fik Lov til at se alt, læse alt, studere alt, kunde man give et Svar. Nu maa man nøjes med at se alt gennem en uinteresseret og ukyndig Mands Brilller, og Resultatet bliver da ogsaa derefter.

Der er Bibeludgaver paa Dansk og Tysk. Af egentlige Bibelfortolkninger findes saa at sige intet. »Wulfsborgs Juda Emindel. Epistel« (= M. C. Wolfsburg, S. Judæ almindelige Sendebrev udi dend Grædske Grund-text... oversat paa Latinsk, Dansk, Tysk osv. Flensborg 1716) og »Ein Reise-Bug über die gantze heilige Schrift« (= Henrich Bunting, Itinerarium Sacrae Scripturae, das ist Ein Reisebuch über die gantze heilige Schrift, 1602) og »Hr. Ewalds Tiids Register« og »Harmonie om den Lærdom om Christo«⁷⁵⁾ kan vel henregnes hertil.

Der er først og fremmest de store Vækkeres opbyggelige Skrifter fra ældre Tid: *Scriveres Seelen-Schatz*, *Jersiens Troens*

⁷⁴⁾ Ærøskøbing Skifteprotokol 1727–56, p. 667 ff. LA, Odense.

⁷⁵⁾ H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon, II, 472.

Kamp og Sejr, *Joh. Quirsfelds* Garten-Gesellschaft («garden geselschaft»), »Wiidrians Kors skole« (= Valentin *Wudrian*, Schola crucis et tessera Christianismi. En ret Christlig Undervisning om det gode Kaars . . . 1634 (her vel i en senere Udgave)). *Arnds* Sande Christendom og »Paradiises urte-Gaard«; af samme Forfatter («*Joh. Arentz*») »Hemmelighed om det evige Ord«, haandskrevet. »Møllers Aandelige Spare-timer« (= *Heinrich Müller*, Geistliche Erquickstunden (1664), oversat af P. Møller 1681). »Et nyt Creaturer eller et igienfødt Menneske« (= Jens Pedersøn, Et nye Creature, et igienfødt Menniske, 1665 og 1739) og »Aandelig Bedende Kiæde« (= H. J. Hwalsøe, De Bedendis aandelige Kiæde, 1700 og mange senere Udgaver) hører vel ogsaa med hertil.

Ligeledes »Creutzen Gedult Spiegel« (= *Chr. Kortholt*, Creutz- und Gedult-Spiegel, Ploen 1693). Det er paafaldende, at Jessen ikke synes at have ejet en eneste Bog af *Luther*, bortset fra »Bibelske Skatt-Kiste Dr. M. Luther« og den højst problematiske Sammenstilling af løsrevne Luther-Citater »Lutherus ante Lutheranismum«, hvorom senere.

Derimod er den i Datiden meget yndede *engelske Opbyggelseslitteratur* rigt repræsenteret, men da man kun har Bogfortegnelse ofte mangelfulde Angivelser at rette sig efter, er det ofte vanskeligt at identificere disse Bøger. Hertil kommer, at dette interessante Indslag i dansk Opbyggelseslitteratur stadig er et ret uopdyrket Felt, men man genkender dog let følgende: »Pilegrims Vandring« og »Pille Grims vandring« (= *Bunyan*s Pilgrims Progress, oversat 1704 under Titlen Een Pillegrims Fremgang, senere Udgaver Pilegrims Vandring). »Bunians Liebe Christi« (= *Bunyan*, Zartestes Hertz der Liebe Christi allen Sündern gezeiget, Oversættelse til Tysk 1713). »Bunians Nate Gottes« (= *Die Gnade Gottes, welche sich erstreckt auff die grössesten Sünder*, Hamburg 1701. Grace abounding to the chief of sinners, 1666). »Der heilige Krieg Bunians« (= *The holy war*, 1682, tysk Oversættelse *Der heilige Krieg, wie derselbe geführet wird von Jesu Christo*). »Fattig Mands Huus Bog« (= *Richard Baxter*, *The poor man's family book*, over-

sat til Dansk af Eiler Hagerup 1715: En fattig Mands Huus-Bog, lærende, hvorledis man skal blive en sand Christen og leve og døe som en sand Christen. Hagerup har muligvis benyttet et tysk Forlæg, Das Hausbuch der Armen, som udkom 1684.⁷⁶⁾ »Guds Børns gyldne Klenodie« (= *Sonthom*, Güldenenes Kleinot der Kinder Gottes, das ist der wahre Weg zum Christenthumb). Sonthom er ikke Forfatteren, men har kun oversat Bogen til Tysk.⁷⁷⁾ Den er i høj Grad afhængig af den katolske (jesuitiske) Opbyggelseslitteratur. »bey nahe ein Christ« (*Matthew Meade*, The almost Christian discovered, substance of three sermons, 1661; i tysk Oversættelse af Georg Heinius 1671, »Der bey-nahe Christ geoffenbaret«, das ist ein Tractat, darinn der falsche Bekenner oder Schein- und Maul-Christ eigentlich untersucht und verworffen und hergegen zum wahren Christenthum treulich angewiesen wird). Meade var puritansk Præst og Nonkonformist, Bogen hørte til de mistænkelige og blev forbudt i Sverrig.⁷⁸⁾

»Vejen til Sabbatshvilen, tydisk« (= *Thomas Bromley*, The way to the sabbath of rest, 1685; tysk Udgave: Der Weg zum Sabbath der Ruhe durch der Seelen Fortgang im Werck der Widergeburt, oversat af A. W. Böhm 1712). Bromley er den engelske Teosofis store Forfatter og er helt præget af Jacob Böhmes Tanker. Han beherskedes af Ideen om det indre Lys, forkastede Kirke og Organisation, Skriftens normative Værd og selv Ægteskabet, som han ansaa for at være en Hindring for Saligheden. »Vejen til Sabbatshvilen« fik fortrinsvis sine Læ-

⁷⁶⁾ Bengt Hellekant, Engelsk Opbyggelseslitteratur i svensk Översättning. Samlingar och Studier till Svenska Kyrkans Historia. Bd. 10 (1944), p. 148 ff., KS 7 R. II, p. 48 f. (Bjørn Kornerup).

⁷⁷⁾ Hellekant p. 24 ff. Leube, a. S. p. 168. Forordet til 1. Udgave er dateret Stade 1611. Bogtrykkerne Brødrene Stern i Lüneburg udgav Bogen i en bearbejdet Version 1632 og senere. Oversat til d. 1651. En senere Udgave 1732 (besørget af J. L. v. Holstein, J. Frawen, J. W. Schröder og H. Steenbuch).

⁷⁸⁾ Hellekant p. 202 ff. »Den noget nær en Christen, af Engelsk oversat paa Tydisk og derfra paa Danske« udkom 1745.

sere i radikal-pietistiske Kredse; i Sverrig, hvor den udkom i Oversættelse, blev den forbudt.⁷⁹⁾

Flere uidentificerede Bøger hører rimeligvis til samme Genre, f. Eks. »Bachtrums Weitlichkeit«,⁸⁰⁾ »Guds Raad til Salighed«, »Gudsfrygtens Hemmelighed« og »Vejen til den sande Lyksalighed, paa tydsk«.

Af *Spener* finder man kun mindre, populære Ting som »Tractat om Natur og Naade«,⁸¹⁾ »Christendoms Øvelse« og »Speners Catechism«. ⁸²⁾ Af *Francke* kun »Franckens underretning« (Kort Undervisning, udgivet af Vajsenhuset 1730). Af de øvrige Hallensers Skrifter møder man *Rambachs* Underretning om Troen, »Wiegles 2.de Tractater«⁸³⁾ (= *Job. Hinr. Wiegles*, Tvende Tractater, Vajsenhuset 1730). Wiegles var Rektor i Glaucha og stod Francke nær).

»Carlbergs vorletzten«, »Carlenbergs Relationen«, »10. Stück Calenbergs Relation« (= Callenbergs Relationer). *Callenberg*,⁸⁴⁾ Professor i Jena, Franckes Ven, grundlagde 1728 Institutum Judaicum med eget Trykkeri. De her nævnte Traktater maa være Dele af »Relation einer weiteren Bemühung Jesum Christum dem jüdischen Volk bekannt zu machen«, 1736—51, ialt 30 Traktater).

»Evangeliske Naadens orden« (= *David Hollaz jun.*, Evangeliske Naadens Orden, hvorledes en Siel bringes fra dens egen Retfærdighed og Gudelighed til sin syndige Elendigheds Erkendelse, Tønder 1745) og »Sande Christnes Klogskab« (= *L. E. von Faramond*, Sande Christnes Klogskab og falske Christnes Daarskab i Samtaler forestillet, af det tydske oversat 1734) hører vel ogsaa hjemme i denne Afdeling. Maaske ogsaa »der

⁷⁹⁾ Hellekant p. 164 ff.

⁸⁰⁾ Muligvis J. T. Baxtrums *Deutlichkeit und Klarheit* als das wichtigste Kennzeichen der göttlichen Wahrheit. 1735.

⁸¹⁾ Udgivet af Vajsenhuset 1732. KS 5. R. V, p. 603 ff.

⁸²⁾ Den christelige Lærdoms eenfoldige Udlæggelse. Udgivet af Vajsenhuset 1728.

⁸³⁾ Jfr. P. G. Lindhardt, Peder Hersleb I. (1939) p. 262.

⁸⁴⁾ Jfr. Hoffbauer, Geschichte der Universität Halle (1805), p. 231. Callenbergs udgivne Skrifter nævnes hos M. G. Meusel, Lexikon der teutschen Schriftsteller, II (1803), p. 6 ff.

klejne görgels vor jüngerste leben« (= *Joh. Ernst v. Schütz*, *Der kleine Görgels vorjüngstes Leben* (1719, dansk Udgave 1729 *Dend lille Görgel i Lives-Størrelse*. Af det tyske 1729 af den bekendte Herre v. Farremund).⁸⁵⁾

Af udpræget separatistisk Observans findes kun faa Bøger i Samlingen. Tilsyneladende ingen af Dippel eller J. W. Petersen, men nok enkelte af *Gottfried Arnold*. »Der richtige Weg durch Christum zu Gott« er vel identisk med Arnolds Richtigster Weg durch das Christenthum zu Gott. Den anden, Lutherus ante Lutheranismum, greb direkte ind i de dansk-kirkelige Forhold, idet det var denne skæbnesvangre Bog, der fremkaldte Forbudet mod de gudelige Forsamlinger i København (1706), fordi den skabte Separatister i Byen »med sær-sindede fanatiske Lærdomme«. ⁸⁶⁾ Den anonyme Forfatter (Arnold eller flere?) paastod, at der var en skrigende Modsætning mellem det, den unge Luther kæmpede for, og det den orthodoxe Kirke forkyndte. Den ydre Gudstjeneste var falsk, dens Lærere blinde, de sande Kristne burde derfor samles separat og udskille sig fra Babel.

Af ældre Separatister af *Hobburg* repræsenteret ved *Mystische Postille*, Frankfurt 1663 (»Chr. Hoborgs Præd. tysk«); maaske ogsaa *Fr. Breckling* ved *Mysterium magnum* (kan være *Mysterium magnum*, *Christus in nobis*, Amsterdam 1662). En Bog af samme Navn, men med Tilføjelsen »Jacob Beums«, maa være *Böhmes Mysterium magnum* oder *Erklärung über das erste Buch Mosis*, 1—2, 1690. Böhmes Skrifter var frem for alle yndet i de Kredse, hvor man endog paastod, at de »bør agtes ligesaa højt som Bibelen selv«. Her finder man da ogsaa næsten hele Rækken: *Theosophische Fragen* (i Fortegnelsen: »Jacob Beums Quæstiones theosophiske«); *De signatura rerum*, das ist *Bezeichnung aller Dinge*; *De vita et scriptis*; *De tribus principiis* (i to Eksemplarer, *Die drei Principien des Menschen*).

⁸⁵⁾ *Bibl. Dan.* I, 441. *Der kleine Görgel in Lebens Grösse* udkom 1733.

⁸⁶⁾ *Michael Neiiendam*, *Erik Pontoppidan I*, p. 81 f. *Den danske Kirkes Historie V*, p. 33 (*Johs. Pedersen*).

J. O. Glüsings Udgave af Böhmes Skrifter⁸⁷⁾ (1715) under Titlen Theosophia revelata, das ist alle göttliche Schriften («Theosophiske Revelato»); De triplici de vitæ hominis (Vom dreifachen Leben des Menschen); De incarnatione verbi (Von der Menschwerdung Christi); Christosophia, das ist Der Weg zu Christo («Jacob Beums weg zu Christo»). Endvidere »den tydske Theologie« (Theologia deutsch, formodentlig Arnds Udgave), »Wajers Mystisk Theologie« (form. Matthias Weyer, hvis Geistreiche Schriften udkom i Amsterdam 1658, men siden sammen med hans Skrift Theologia Mystica blev oversat til Tysk. Jfr. Jöcher). »Alberti magni Unterricht«, »Thomas a Kempis 3 bøger« og Joh. Crügers Delinatio interioris hominis, das ist Abbildung des Inwendigen Menschen (1664) («Afbildung des forborgnen menneske»⁸⁸⁾)

Separatisterne J. O. Glüsing og J. H. Reitz⁸⁹⁾ har ogsaa fundet Vej til Jessens Bibliotek, f. Eks. Nativitas vita et mors Christi (foruden Böhme-Udgvæn). »Reitzens fyrbelde der heilsamen worde« kan være en (hollandsk?) Udgave af Das Fürbild der heilsamen Worte vom Glauben und der Liebe in Christo, 1705. »Reitzens Nachfolge Jesus« maa være et af Bindene af Historie der Wiedergebohrenen (1717). Begge disse hørte til de suspecte Bøger og var forbudt i Sverrig. Paa samme Linie ligger formodentlig ogsaa en Bog, som kaldes »Troens Speyl« (? = Speculum fidei, das ist Glaubens-Spiegel, verfertigt durch Philalethes (1699)).

Fra det hjemlige Bogmarked findes forbavsende lidt,⁹⁰⁾ udover de allerede nævnte egentlig kun *Pontoppidans* »Menoza«

⁸⁷⁾ Om Johann Otto Glüsings Böhme-Udgave, jfr. Der Altonaer Sektierer Johann Otto Glüsing und sein Process, Verein . . . XI (1952), p. 160 f. (Hans Haupt). Leder af en radikal-pietistisk Bevægelse i Norge, udvist 1706. KS 6 R. VI, 238 ff. Jfr. P. G. Lindhardt, a. S. 41.

⁸⁸⁾ Eller maaske snarere: Abbildung des verborgenen Menschen-Herzens. 1721.

⁸⁹⁾ Tysk Separatist, afsat reformeret Præst, død 1720.

⁹⁰⁾ Af ikke-teologiske Bøger nævnes kun »Saxo Gramatica« og »Holbergs Natur og Folke Rettens Lov«. Endvidere en tysk Geografi af Hübner. (Johann Hübner, kendt Skolebogsforfatter, Rektor i Hamborg. Hans Skolebøger var i Brug i Slesvig gennem hele 18. Aarh., jfr. Johs. Moller, Cimbr. litt. II, p. 373–376).

(1742—43), *P. Herslebs* »En Christens Liv som en Striid« (Prædiken paa Mikkelsdag 1730) og sammes »Ligprædiken over Christian VI« (1746) og »Dito pastor Blums, tydsk« (1747). Skal man karakterisere Jessens aandelige Stade ud fra hans bevarede Bøger, maa han vel betegnes som en af *de moderate Separatister*. Vildskuddene er hvert Fald kun faa, talrige er derimod de spekulative, mystiskfarvede Skrifter, særlig bemærkelsesværdig er hans omfattende Böhme-Samling. Han maa have følt sig hjemme i baade Dansk og Tysk (vel ogsaa i Latin). Om han fra den subjektiv-praktiske Mystik er blevet ført til den objektiv-teoretiske, til Teosofien, eller omvendt, lader sig næppe besvare. Han har utvivlsomt været betaget af den gamle Tanke om at trænge igennem Naturens skjulte Visdom til de guddommelige Kræfter bag ved den, til Gud som alle Tings Centrum.

Men findes der i hans Bibliotek Vidnesbyrd om, at han har oversat Psalmer? Ikke klare, haandgribelige Beviser, men det maa dog straks tilføjes, at Fortegnelsen over hans Bøger (og Haandskrifter) er saa skødesløst affattet, at man alene derudfra ikke tør drage en Slutning.

Følgende Bøger og Haandskrifter vidner om Jessens Interesse for Psalmer (og Oversættelser):

Tydsk Hamburg-Psalmebog,⁹¹⁾
 nogle uindbundne Psalmer,
 Kingos Siunge-Koor,
 Graboes verdige giæst (jfr. Grabow p. 234),
 Uindbundne Psalmer og Bønner,
 En liden Samling af adskillige Vers og Sange (jfr. p. 373ff.),
 Freylinghausens gesang Buch,
 Freylinghausens gesang Buch,
 (de to Halle-Sangbøger er formodentlig Geistreiches
 og Neues geistreiches Gesangbuch),

⁹¹⁾ Hamburgisches Gesang-Buch / zum Heiligen Gebrauch des Öffentlichen Gottes-Dienstes / Als auch derer Hausz Andachten. Hamburg 1700 (flere senere Udgaver). Forordet er dateret 27. Martii anno 1700.

»9 Bøger Metalbog Guld for«,

»2 Bøger ægte Bog Guld«.

De to sidste Grupper (11 Bøger) staar opført under Sølvtoj, form. *Psalmebøger*.

En Bog kaldet »Geistlicher Gärten«⁹²⁾ tør maaske ogsaa henregnes hertil, netop Separatisterne yndede at betegne deres Sangbøger med den Slags Navne, f. Eks. Anmuthiger Blumen-

⁹²⁾ *Geistlicher Gärten* er antagelig identisk med *Tersteegens Geistliches Blumen Gärtlein* (1729). Da Fortegnelsen er saa slet affattet, at flere anførte Bogtitler overhovedet ikke lader sig identificere (jfr. hvor ufyldstgørende Bogtitlerne er anført, f. Eks. Creutzens *Gedult Spiegel*, *Aandelig Bedende Kiæde*, *Bunians Nate Gottes*), er det ikke umuligt, at det virkelig drejer sig om *Tersteegens Bog*. Det vilde iøvrigt være meget paafaldende, dersom den ikke fandtes netop i denne *Bogsamling*. Thi Separatisten *Tersteegens Fromhedstyp* med sin udprægede *Sympati* for en religiøs Inderliggørelse af mystisk-kvietistisk Art maa utvivlsomt have virket dragende paa en Mand som *Jessen*. Men alligevel er Identificationen usikker. Det er meget beklageligt, da man ellers vilde have haft en vis Mulighed for at identificere *Jessen* som Forfatter (Oversætter) af en Del af Sangene i *Thott 203* og *204*. Her findes i hvert Fald to Oversættelser af *Tersteegens Sange*. *Thott 203 Gud er her tilstede* (Gott ist gegenwärtig), *Thott 204 (Kom Brødre lad os ile* (Kommt, Kinder! lasst uns gehen), jfr. *Brandt og Helw. II*, p. 54, og *Den d. Salmebog 341*. Denne sidste staar i en lille Samling: *Cantata quaedam é Germanica in Danicam translata*, der som et særligt Hefte er indført i Samlingsbindet *Thott 203*. Ganske vist har ogsaa dette Hefte den sædvanlige Oplysning (i *Thott 202, 203, 204*) om, at Sangene er affattet af *E. O. Schwartzkopf*, skrevet med samme Haand som de øvrige (her dog paa Latin), men som tidligere nævnt er disse Tilføjelser ikke skrevet af *Schwartzkopf* og bør derfor ikke betragtes som et falsum, men skyldes snarere en (senere) Misforstaaelse. Ogsaa denne Samling maa aabenbart via *Schwartzkopf* være havnet i de *Thottske Samlinger*.

En grundig Undersøgelse af Oversættelserne i *Thott 203*, ikke mindst i *Cantata* (*Thott 204* er stort set identisk med den), vil maaske kunne kaste Lys over hele Forholdet og dermed ogsaa over *Jessens* formodede Forfatterskab. Umuligt er det ikke, at en Del af *Jessens* haandskrevne Oversættelser blandt hans Efterladenskaber netop via *Schwartzkopf* nu er at finde i *Thott 203* og *204*.

Som bekendt fik *Tersteegens Fromhedstyp* med sin særlige Betonning af Tilbedelsen siden hen stor Betydning for Oplysningstidens fromme Konventikelkredse og for mange »stille i Landet«. Det var blandt disse sidste (og kun her), at *Jessens* Navn blev bevaret, tilmed i stor Højagtelse og Taknemlighed. Alt sammen Fingerpeg — men vel heller ikke mere.

Kranz aus dem Garten der Gemeinde Gottes (J. W. Petersens filadelfiske Samfund). To haandskrevne Bøger er maaske af størst Interesse: »Vellugtens Urtekrands« og »3. Prøve af aandelige Poletie«, (= Poetica?).⁹³⁾

- ⁹³⁾ Bogfortegnelsen nævner endvidere følgende uidentificerede Bøger:
- Scherers Fuge Melanche Tydsk.
 - Josephs Kleins Christenthum.
 - der sichtbaren Welt.
 - von Ostens Garten.
 - Guds Børns sande Brøllup-Klæder.
 - ABC Bugloin. (? Barclay, Kvæker-Katekisme).
 - Christi bittre udgang til Golgata.
 - Zimmermanns Erkentnis.
 - Nachleese, 1. Sammlung.
 - Nachleese, 5. Sammlung.
 - Peter Selichens Afskeedsbrev.
 - forstands oplyste øyne.
 - Der himlischer Lenker.
 - Theologia Pastoralis. (? Erik Pontoppidan).
 - Guds Raad til Salighed.
 - En liden dansk Bog.
 - Prædikener over Christendommens Hovedstykker.
 - Die Pietisterey ein fiskbeen.
 - Wuldiches 1.te Trin til Christendommen.
 - Stein Messens Sendt schreiben.

Desuden følgende Haandskrifter (Oversættelser?):

- Beskrivelse om det aandelige Babylon.
- Den skrevne evangeliske Sandhed.
- En skreven Vellugtens Urtekrantz.
- aabenbarede Gudfrygtigheds Hemmelighed.
- den sande viidsoms Steen.
- Joh. Arentz Hemmelighed om det evige ord.
- En skreven Bog om den sande Igjænfødselse.
- 36 skrevne Spørgsmaal.
- Christen Genealogia.

»Zimmermanns Erkentnis« er form. en Prædikensamling af *Joh. Liborius Zimmermann, Erkentniss Jesu*, som var meget yndet i pietistiske Kredse herhjemme (jfr. KS 5. R. VI. Brev fra cand. Læsøe af 9/7 1738. Ogsaa paa Tønderregnen var Bogen kendt og yndet). Z. (født i Wernigerode 1702) kom først under Paavirkning af Zinzendorf, siden fik Joh. Sigismund Ulitsch ved Pædagogiet i Halle stor Betydning for ham (Ulitsch blev Sognepræst i Tønning, senere Provst i Segeberg). Z. hørte til de statskirkelige Pietister og repræsenterede en levendegjort Retroenhed. 1731 Professor i Halle, død 1733. Zeitschrift des Harzvereins für Geschichte und Altertumskunde XXXI (1898).

»Die Pietisterey ein fiskbeen«, maa være *Die Pietisterey im Fischbein-Rocke*, Rostock 1736.
Stein Messens Sendt schreiben, maaske *Steinmetzen, Betrachtungen der grossen Verheissung*, 1731, ein Sendtschreiben.

Af Musikinstrumenter og Musicalier fandtes:

- Laqeret Claveer (vurderet til 120 Mk.)
- Clausemboll (Cembalo?) 110 Mk.
- Grønt malet Claveer (12 Mk.)
- Lut med futral (3 Mk.)
- Fiol (1 Mk. 8 Sk.)
- Harpe med Futral (3 Mk.)
- Flere Bundter Noder
- Johan Mathiesens grosse General-Bassskule⁹⁴⁾
- Node bog
- 13 dito + et bunt af adskillige slags Noder
- Coral Bog (beholdt Hans Jessen efter (Vurdering)
- Et Claveer Svite
- En skreven Node Bog efter alphabetet
- Et Bunt Musicaliske Sager.

Naar Siungekoret og Herrnhuternes Sangbog nævnes, maa man gaa ud fra, at han ogsaa har haft Ewalds og Brorsons Psalmer, for ikke at tale om Pontoppidans Psb. Hvad gemmer sig bag de to Bind »uindbundne Psalmer«, og de 11 Bøger, som nævnes i Forbindelse med den afdødes Sølvtoj?

Nu har man kun en ukyndig Mands Opremsning af Bøger og Haandskrifter, som ikke tillader videre Slutninger. Alligevel tyder forskellige Forhold paa, at Jes Jørgen Jessen er identisk med den Mand, som i sønderjydske oplyste Almuekredse blev betragtet som Brorsons Ligemand. Freylinghausens tyske Psalmebøger nævnes, ligeledes haandskrevne Ting, og her er der særlig Grund til at standse ved den Pakke, som benævnes »3. Prøve paa aandelige Poetice«. *Hvad er det for »Prøver«?* Der maa jo have eksisteret flere. Er det haandskrevne Oversættelser? Hvis disse Spørgsmaal kunde besvares

⁹⁴⁾ Formodentlig den Hamborgske Organist og Musikpædagog Joh. Mattheson hvis Exemplarische Organisten-Probe im Artickel vom General-Bass . . . udkom 1719.

Som inedita nævnes (Møller I, p. 561 f.) *Modulata Poemata Sacra, oder der Klingende Gottesdienst. Ligeledes Kleine General-Bass-Schule. Grosse G-B-S. kan være udkommet senere.*

med Sikkerhed, vidste vi formodentlig ogsaa, hvem der har oversat de nævnte Psalmer i Pontoppidans Psalmebog.

Finn Viderø fremsatte i 1943 den Tanke, at *Brorson* skulde have haft en særlig Luthbog at spille efter (maaske fra sine Brødres eller Venners Studieophold i Tyskland), hvis Stykker han saa havde digtet til.⁹⁵) I Stedet for Brorsons Brødre bør — efter det oplyste — sættes *Ewalds* Navn. Det var ham, som bragte disse Sange med hjem fra Halle. Hvis Jessen har været Nordslesviger og har haft Forbindelse med Ewald, og begge Muligheder er nærliggende, *kan han ogsaa have haft Indflydelse paa Melodivalget, da denne Sang kom til Verden.* Schwartzkopfs Ord maa staa til troende, naar han siger, at Jessen paa flere Omraader, ikke mindst paa Musikkens, var en fremragende Mand, men paa Grund af sine særprægede Meninger maatte han — ligesom Peder Lucoppidan — leve »in obscuro sin øvrige tiid«, dvs. begge blev udleveret til Forglemmelsen. Hvis Jessens haandskrevne Samlinger af Ord og Toner forelaa i Dag, vilde sandsynligvis noget af det gaadefulde, som hviler over disse Psalmer (og deres Melodier) kunne løses.

Var Jessen Pietist? Hans Bogsamling vidner om, at han har levet i den middelalderlige Mystiks fascinerende Verden og har været betaget af Jacob Böhmes Tanker. Den engelske puritanske Opbyggelseslitteratur med dens ulutherske eller anti-lutherske Elementer af calvinsk eller jesuitisk eller teosofisk-mystisk Oprindelse er en anden Kilde, hans Sjæl har øst af. Netop Psalmer af denne Art maatte friste en Oversætter som Jessen til at gengive dem paa Dansk. Her var Mystikkens Mortificatio-Ideal, Tanken om Christus in nobis og hele den nye Syncretismes sædvanlige Kendeord og Elementer. I hvert Fald maa det anses for sandsynligt, at Oversætteren skal søges i de separatistiske Smaakredse, hvor den Slags Sange var yndede, og at han paa Grund af dette Tilhørselsforhold blev holdt nede og holdt ude og saaledes hurtigt blev glemt. Kun i de senere, isolerede Smaakredse blandt Almuen gemtes Navnene *Bro-*

⁹⁵) BSS III, p. 529.

dersen og Jessen som kostelige og umistelige. Det er jo velkendt, at selv Brorson omkring 1800 var aldeles ukendt paa Bjerget.⁹⁶⁾

Takket være de ægte lutherske Tanker, som er indvævet i den nye Syncretisme, blev disse Psalmer snart betragtet som renlæret Sang, og i de pietistiske Kredse som den eneste levende-gørende Lære. At de indeholdt betænkelige Udtryk, blev nok paavist af orthodoxe Autoriteter,⁹⁷⁾ — det var ikke vanskeligt

⁹⁶⁾ BSS III, p. 8 ff.

⁹⁷⁾ Af »indenlandske« Advarsler maa først og fremmest nævnes Gen.-Sup. T. Dassows *Treuhertzige Warnung vor die Quäckerische und Enthusiastische Lieder*, welche im Hallischen Gesang-Buch, so Anno 1698, 1703 gedruckt und folgende Jahre wieder aufgelegt. Zur Ehre Gottes und Bewahrung der Schlesswig-Hollsteinischen Kirchen für die Augen gelegt. Flensburg 1720.

Det hedder her bl. a.: Da denne Psb. (Freylinghausens) udkom, udtalte det teologiske Fakultet i Wittenberg 1714, »dass besagtes Gesang-Buch weder ohne besorgendes Aergerniss öffentlich eingefüret noch denen Leuten recommendiret und in die Hände gegeben werden könne.« Solches habe ich gleichfalls Wahrgenommen, ... und weil dann nunmehr dieses anstössige Gesang-Buch in die Hollsteinische Kirchen eingefüret werden will, auch bey vornehmen Leuten recommendiret wird, als habe erachtet etliche Quäckerische und Enthusiastische Lehren heraus zu ziehen und dafür zu warnen.

- 1) *Die Seele des Menschen ist nicht Gottes Wesen.* So lehren die Quäcker und Enthusiasten und Jac. Böhme: Suche ihn (Gott) nur in deiner Seelen. Die ist aus der ewigen Natur darin die Göttl. Gebuhrt stehet. Saaledes lærer den nye Psb.
- 2) *Die Seele des Menschen kann in Gottes Wesen nicht eindringen.* Die Enthusiasten hingegen lehren, dass sie es könne. Böhme Von den dreyen Principiis, Cap. 16, V. 53: Darum kans allhie in diesem Leben geschehen ... dass du die Tohren der Tieffe zersprengest und zu Gott durch eine neue Gebuhrt eindringest. Samme svigefulde Lære i Halle-Psalmebogen.
- 3) *Der gläubige Mensch wird nicht der göttlichen Natur theilhaftig durch eine Verwandlung.*
- 4) *Die wesentliche und unmittelbare Einwohnung des Herrn Christi in unseren Herten macht uns nicht gerecht.*
- 5) *In der Erneuerung werden nicht die Sünden getilget und ausgewürtzet.*
- 6) *Es ist in den Menschen kein inwendiges Licht, ... von denen Quäckern die keusche Jungfrau Sophia gennenet wird.*
- 7) *Die unmittelbare Offenbahrungen und Entzückungen haben aufgehört und sind nicht mehr zu erwarten.*
- 8) *Die Quäckerische und Enthusiastische Stille, da sich der Mensch vor Gott will unmittelbahr seyn, ist irrig.*
- 9) *Das Tausen-jährige Reich ist nicht zu hoffen.*

at finde Kætterier, naar Mænd som Scheffler for ikke at tale om Gottfried Arnold og J. W. Petersen var blandt Forfatterne. Men da disse Autoriteters Tid var uigenkaldelig forbi, genemsivedes den nye Andagtslitteratur og ikke mindst Pontoppidans Psalmebog uhindret af en Strøm af vidt forskellig Religiositet.

Sønderjylland berørtes først heraf, og hverken Enewald Ewald (eller Brorson, som i sit Psalmevalg⁹⁸) var stærkt afhængig af Ewald) eller den store Oversætter hos Pontoppidan vragede de nye Sange, men *hentede tværtimod med Forkærlighed deres Psalmer her fra*, endog fra de separatistiske Menigheders Samlinger, hvor det netop vrimlede med ubibelske og ulutherske Udtryk og Vendinger. Ved Optagelse i Pontoppidans Psalmebog fik ogsaa de sidstnævnte en kirkelig Autorisation.

Da Navnene Brorson og Jessen nævnes Side om Side i Sønderjylland, er der en til Vished grænsende Sandsynlighed for, at den ukendte Jessen er *identisk med Byskriver og Organist Jes Jørgen Jessen i Ærøskøbing*.

Paa disse (og mange andre Punkter) er de nye »enthusiastiske« Psalmer i klar Modsigelse baade med den h. Skrift og den lutherske Lære.

En lignende Kritik blev fremført *mod Schraders Psb.* i et af Provst Koch i Aabenraa og Pastor Erdmann Neumeister i Hamborg udgivet Skrift *Schriftgemässe Prüfung des zu Tondern gedruckten und bey dem Gottesdienst zum öffentlichen Gebrauch eingeführten Gesang-Buchs nach welcher einige darin enthaltene gefährliche Irrthümer kürztlich entdeckt worden. 1736.*

Ogsaa her nævnes en lang Række Eksempler paa Vranglære i de nye Psalmer. Jfr. Brederek, p. 96 f., man forstaar næppe, at Brederek kan kalde denne Kritik for kleinliche Ketzerrichterei, da adskillige Eksempler fra de nye Psalmer forkynder *en direkte antiluthersk Lære*.

⁹⁸) Følgende Oversættelser optaget i Troens rare Klenodie var i Forvejen oversat af Ewald i 1721: Nr. 4 (Ewald Nr. 11), 25 (22), 103 (1), 123 (83), 125 (81), 135 (35), 138 (34), 157 (61), 161 (67), 167 (41), 170 (68), 171 (93), 182 (109), 183 (91), 184 (90), 188 (71), 195 (97), 201 (48), 207 (106), 211 (63), 212 (108), 232 (89), 233 (68), 245 (107).

AFSLUTNING

Ved systematisk Forskning kan der endnu føjes nyt til vor Litteraturs brogede Mangfoldighed. Men vi har Gang paa Gang maattet sande, at Flid og Forskning alene strækker ikke til, naar man vil trænge dybere ind i Problemerne. Kun ved Samspil af rene Tilfældigheder, hvor nye, overraskende Fund kaster Lys over gamle »Sandheder«, naar man over det døde Punkt, hvor alle Sunde syntes lukkede.

De unge Sønderjyder, som i Aarene omkring 1720 blev grebet i deres Hjerters Inderste af Pietismens Tanker, Tilskyndelser og Maalsætning og gav sig til at oversætte dens Sange og Psalmer, har i langt højere Grad end antaget virket banebrydende i deres Hjemstavn. *Brorson er slet ikke saa afhængig af Schrader og hans Psalmebog, som man har villet paastaa.* Som Oversætter har han derimod i sine unge Aar staaet i *Afhængighedsforhold til Ewald.* Hans tidligste Arbejder, Ungdommens Tilløb med uselvstændige, barokt oppustede Udtryk, stammer fra denne Periode. Men allerede før 1730 maa han have tilegnet sig sin egen Tone og have naaet den fulde Beherskelse af sin digteriske Teknik. Alene i Ordenes Spejl kan man iagttage Ejendommeligheder, som tillader en Slutning.

Klenodiet er ikke Efterklang af Schrader, snarere omvendt. Brorson selv var en selvstændig og skabende Aand og fortjener derfor en endnu mere ophøjet Plads i vor Hjemstavn og i vor fælles Historie. Det kan maaske endog betragtes som sandsynligt, at enkelte Psalmer, som nu tillægges Schrader, og som Brorson skal have oversat, i Virkeligheden er Brorsons.*)

*) Selve Spørgsmaalet skal kun strejfs her og kan iøvrigt næppe besvares, da vort Kendskab til Periodens litterære Frembringelser for Øjeblikket er for ringe. Men har man i aarevis arbejdet med disse Problemer, støder man stundom paa mærkelige Ting, f. Eks. paa Rester af en Litteratur, der tilsyneladende har levet i det skjulte, næsten som under

Lægger vi til Slut Resultaterne af alt det, vi paa en lang Vandring fandt, betragtede og undersøgte, sammen til en Sum, maa det blive: *Sønderjylland og hele vor nyere Historie, kirke- ligt, folkeligt og nationalt, vilde have været fattigere, vort Folks Position i Slesvig svagere, og Modersmaalets Stilling vilde ned gennem Tiderne have været mere truet, hvis ikke Enewald Ewald og Hans Adolph Brorson havde skabt den Sang, vi her har søgt at placere i sin rette historiske Sammen- hæng, og som siden bredte sig til hele Danmark og Norge og endnu den Dag i Dag rører ved vort Hjerte.*

Jorden. (Det danske Slesvigs Isolation fra sit Moderland kan være en af flere Forklaringer herpaa). Der ligger endnu ubearbejdet Stof i Thott 203 og 204, som sandsynligvis hører ind under vort Emne. Eller man støder paa Spor, som skaber vide Perspektiver, men dog forsvinder i et tæt Vildnis.

M. H. t. ovennævnte Spørgsmaal skal kun henvises til, at Kl. Nr. 71 (O Gud! hvad est du meer end skjøen) i hvert Fald er oversat til Tysk («Ach Gott, was bistu mehr etc.», jfr. Pont. Nr. 148). Er ogsaa Psalmer som »Der Glaub ist eine Zuversicht« og »Jesus nimmt die Sünder an«, som tillægges Schrader, eller »Heut ist der Tag des Heils« (ukendt Forfatter) Oversættelser af Brorsons Psalmer?? Maaske vil Eftertiden kunne give et Svar. Men har denne Afhandling Ret i sit Syn paa Brorson (og i sin Opfattelse af Psalmernes Datering), at han ingenlunde er en Efterklang af Schrader, men at Forholdet snarere er det omvendte, er det ikke usandsynligt, at Brorson ogsaa paa dette Punkt kan gøre Kræv paa Primatet.

BILAG I

Udtog af Brev¹⁾ fra Pastor Ewald²⁾ Ægidius i Bylderup til Provst Reimarus i Tønder (1718).

Hoch-Ehrwürdiger und Hochgelahrter
Hochgeneigter H. Ober-Consistorial und Kirchen Rath.

Gleich wie die gute intention ofters sinistre interpretiret, und der Entschweck, so auff die Erbauung abgeziehlet, manghmahl ziml. verrücket wird, welche obstacula sich auch gewaltig bey denen, die das Werck des Herrn treiben, hervorthun. Also scheinete es ebenfals das das Gesang-Buch so endtl. dem preto, nachdem man nicht ohne Mühe, Sorge und Unkosten jedoch in Gott und durch seinen Beystand so weit damit avanciret, in ligatura zum Vorschein gekommen, nicht bey allen einen solchen ingress als man ominiret und sich fürgestellet gefunden. Indem es will verlauten, dass Einige es zu recipiren Bedenken tragen in specie aber auch wegen Verenderung etl. wenigen Gesängen, so hier vorhin in usu gewesen. Die Einwürffe sampt deren Beantwortung und argumentis sind folgende, als

1) *Mann hätte die Gesänge nicht verendern sollen.* R(esponsum) Inter mutationem substantialem da textus ex sensu invertiret wie in das von Stöcken³⁾ so doch in totum desfals nicht verworffen sondern in Rensburg ad publicum usum adhibiret wird. Hette mans in statu quo gelassen, würde man es auch carpiret haben darum, das was corruptes mit ein geflüket und nicht accurater verfaret worden. Die Dänen⁴⁾ selbst haben uns den Weg gebauet⁵⁾ und gezeigt ja dringen noch darauf etc. Es haben Prediger hier im Ampt zur mir gesagt, das Sie sich stiessen an einige dänische Lieder, darin weder Rythmus noch Metron were. Die sogar vom Text abgehen, das Sie

1) Tønder Amts Provstearkiv, Korrespondancesager. LA.

2) Ewald Ægidius (Broder til Bertel Christian Æ. i Varnæs) var Sognepræst i Bylderup 1698–1732. Jfr. Arends I, p. 282.

3) Det drejer sig formodentlig om v. Stöckens Psb., hans Katekisme blev oversat og udgivet af Niels Ewald i Højst (Enewald Ewalds Fader), jfr. § 8 i Brevet. Katekismen er ikke bevaret, jfr. Carsten Petersen, a. S. p. 95.

4) »Die Dänen selbst«, herved tænkes paa Præsterne i Enklaverne (i Tønder Amt).

5) gebauet, maaske skal læses *gebanet* (i saa Fald en Danisme).

einer version nicht gleichen. Nun aber selbige restituiret, können Sie (si usus accedat) disto fertiger und lieblicher abgessungen werden. Und wenn mans beym licht besiehet, so sint die mutirten nur prater propter 18 so in usu sint gewesen, der numerus ist so hoch nicht, solte darumb das gantze Buch, darin ein solcher delectus der Kern Gesänge fast auf 400, so ohne der andern können gebraucht werden, niedergelegt sein.

2) *Man hat es proprio ausu ex autoritate gethan?* R. absit.

α) ist hier consensus superiorum in diesen beeden an einander grentzenden und unter sich melirten Ämptern,⁶⁾ auf deren Einrathen und consens alles geschehen und wornach man sich in schuldichster overservantz reguliret.

β) ist das Buch nach der Copenhagischen universität zur revision einer bedenklichen praecautio halber gesandt und endlich remittirt mit diesem subscripto: Imprimatur.

γ) ist das werck ehe zum druck befördert, dem gantzen ministerio⁷⁾ durch ein circulaer verschickung communiciret worden, darunter Einige durch gute Anmerckungen und Unterstreichung, andere tacito consensu ohne einiger protestation es approbiret, wer köndte von einem Bruder in Christo andere concepten machen, als das es acceptabel were, den unter uns muss ja kein amphibolia et amphibologia sein. Itzo aber zu plestiren ist post festum, die Unkosten sint gemacht.

3) *Ein Jeder kan in seiner Gemeine singen was Es will?* R. Ja so lange bis das corpus ministerii aut maxima pars ein gleichlautend formular beliebet, in specie die so dependenter das jus Episcopale exerciren was anderes für Augen legen und recommendiren denen man sich aus praedominirenden affecten (illæsa inscientia) nicht opponiren kan. Und was ist die uniformitaet nicht eine angenehme Sache, ja nöthige Sache, darauff nicht nur die neue ritualen, sondern auch die post tempora reformationis aelteste Kirchen Ordnungen dringen. Die Eingepfarreten selbst so oft loca mutiren, desideriren diese Egalität. Wer wolte diesen harmonialischen concent turbiren. Und posito, das einer oder ander kondte abtreten und sich absentiren, Er thäte übel bey seiner Gemeine, so anderwärts nicht mitsingen kondte.

4) *Dies vornehmen wird verdruss setzen und wegen der variation murriren causiren, der Prediger muss es doch hören?* R. Dieser Eventus rei ist nicht per se, neq universalis, sed per accidens ex

⁶⁾ altsaa ogsaa Provst Koch i Aabenraa.

⁷⁾ Det drejer sig dog form. kun om Præsterne i Provstiets nordlige Del, hvor Kirke- og Skolesproget overvejende var dansk.

particularis und kan dem Werck selbst nicht imputiret werden. Es heist sonst: omne principium grave, non malum. Hier sint zwey extrema: Es ist beschwerlich, doch nützlich. *α*) Befindet Jemand das letzte in seinem Gewissen wahr zu sein, so ist die application aus Pauli Mund unfehlbar: Wehe mir, so ich es nicht thue, und das erste fällt von selbst hinweg. Denn wie können wir geistliche Bauleute sein, wan wir unterlassen was zur Erbauung dienet darumb das etwa ein Sannebalet den Bau des hl. verhindern will, ein redlicher Nehemias dringet und beten und arbeiten durch.

β) Erklehret man das Werck absq. fructu zu sein und unnötig, so müssen die causales und rationes quare non dabey sein. Will aber ein Prediger selbst scrupuliren und unnötige dubia der gemeine machen, der kan leicht ein intricates wesen aus und anspinnen. Ich praesumire aber dieses von niemand, denn wer solte wol Israel vor wirren und Spaltungen ohne Ursach erregen.

- 5) *Die Variation der Gesänge ist was neues so aufgebracht wird und denen auditoribus odiös dafür sie abhorriren?* R. Ja, was neues, aber was gutes. Sonsten hiess es in civilibus: chora rerum novitas, warumb auch in moralibus quod res honestas et licitas. Ein verständiger Prediger invertiret hier dies argument und gebrauchts pro se: Weil es neu, gut und besser ist, macht Er es disto mehr recommendabel und erwecket einen appetit darnach.
- 6) *Die alten, so im Lesen nicht informiret, können nicht mitsingen.* R. Derer sint sehr wenig und können noch weniger Gesänge. Sie können bey ihren formalien bleiben, ist keine grosse Disharmoni, hier singet man oft beides deutsch und dänisch zugleich. In dem argumentiren des universalitatis et particularitatis ist hier der medius terminus. Die menge derer die da lesen können variatos ex invariatis cantiones, welche nicht müssen versäümet und der melioration beraubet werden in gratiam der wenigen alten, qui tantum eandem cantitenam canunt und denen nicht genommen wird, was denen gegeben wird. Soll des Einen Ignorantz des andern Wachstumb verhindern? Ein ungelehrter Vater gönnet disto mehr seinem Kinde die information, als Er selbst die Entbehrung bedauert.
- 7) *Wir haben schon Gesangbücher eingeführt.* R. Noch eins dazu. Gottes Wort wohnt unter uns reichlich. Wir suchen einen grossen apparatus der irrdischen Dingen und deren Verdoblung, warumb auch nicht der geistlichen. Ein privat Hausbuch ist nützlich, ein allgemeines Kirchen Buch noch nützlicher.⁸⁾

⁸⁾ Her skelnes klart mellem »ein privat Hausbuch« og »Kirchen Buch«.

8) *Dis vornehmen hat allen nicht gelungen.* R. Ja, wenn es mit Gott, dousement und vernünftigt angefangen wird. Man hat wol eher einen Prediger wegen Einführung frembder Gesänge ein proces doch vergebens gemacht, aber hernach doch mit freuden diesselbe aus den Büchern gesungen. Die regulirung und Veraenderung des Catechismi nach dem textu originali des seel. Lutheri schiene anfängl. schwer und unpracticabel, itzo verspüret man den nutzen merklich in Kirchen und Schulen wegen der lieblichen conformitaet.

Die neue dänische Bibeln sint auch mutiret und den fonti näher gesetzt. Das dictum classicum Hiob 29—25 seq. Item in apocryptis vieles ausgelassen, und werden uns was zu schaffen thun, da die alten noch in Händen sind, darumb können wir nicht sagen: Weg damit. Dasjenige so richtig, correct und verbessert ist, muss nicht für den gegentheil in der Wahl verworfen werden, ist contra sanam rationem.

In summa wenn die Herren Prediger die Sache secundum prudentiam theologicam vorlegen werden und die gute Verbesserung und liebliche conformitaet vorstellen, wird alles seine richtige Wege haben. Gott lob wir haben nicht mit blinden heiden zu thun, unsere Schulen sint itzo durch Gottes gnade und fleissige Aufsicht so in flore wie niemals so das ein Jeder lernet lesen, schreiben etc. Der lesen kann, kann auch nicht excipiren.

Meine Gemeine erkundigte sich bey mir ob das Buch durchgehends solte introduciret werden, und wie ich dieses affirmiret und promitteret ihnen die Gesänge Sontags vorher zu intimiren das Sie in den 8 Tagen sich darin etwas perfectioniren kondten, haben sie die Bücher mit freuden angenommen, das ich woll in ein und andern Hause 5, 6 Exemplare abgesetzt. Wir 6 Prediger in Schlux harde haben uns brüderlich vereinigt das Gesang Buch anzunehmen und einzuführen. Ich bin versichert, Gott werde die Herten anderer Gemeinen auch dahin dirigiren, das Sie darnach verlangen werden, welche Hoffnung ich daraus schöpfe, das bereits Leute aus Biolderup Kirchspiel, aus Holbyl, aus Humtrup so notice davon bekommen, die Bücher desideriret.

Gott der Herr stifte unter uns und allen Zuhörern eine Brüderliche Einigkeit das idem velle ex nolle unter uns sein möge.

.....
Bylderup

Ao. 1718, d. 20. Jan.

Ewald Ägidii.

BILAG II

Tillæg til Ægidius-Psalmebogen, 1743

Nr.	Kl. Nr.	
1	89 Eb	<i>Om Guds-Billedet</i>
2	J ²	<i>Guds Venlighed</i>
3		Erleucht mich Herr, mein Licht, ¹⁾
4	80 Ea	<i>Guds Forsyn</i>
5		Dein Erbe, Herr, liegt vor dir. Pont. 56
6	76 E	<i>Guds Naadevalg</i>
7	4 B	<i>Advent</i>
8	9 A	<i>Advent</i>
9		Fröhlich soll mein Herze. (Ewald, Nr. 12)
10	13 B	—
11	11 A	—
12	95 Ec	<i>Nytaar, Om Jesu Navne, Embeder og Stænder</i>
13	18 A	—
14	97 Ec	—
15	98 Ec	—
16	277 G	<i>Passions-Psalmer</i>
17	278 G	—
18	39 G	—
19	28 G	—
20		En liden Samling, 1743, Nr. 23
21		En liden Samling, 1743, Nr. 47
22		En liden Samling, Tillæg 1745
23	46 C	<i>Paaske-Ps.</i>
24	45 C	—
25	56 D	<i>Himmelfarts-Ps.</i>
26		<i>Pinse-Ps.</i>
27	63 D	Kom, o kom, du Aand som giver. Pont. 137.
28	8 A	<i>Om Salighedens Orden</i>
29	104 I	—

¹⁾ Freyl. og Schrader (E. W. Birchfelder), Oplys, o Gud, min Vey.

Nr.	Kl.	Nr.	
30	129	J ¹	<i>Om Guds Ord, Lov og Ev.</i>
31	131	J ¹	—
32	133	J ¹	—
33	143	J ¹	<i>Om Daaben</i>
34			<i>Om Alterets Sacramente</i> Ich komm jetzt als ein armer Gast. Pont. 210. Gott Heiliger Geist, ich . . . Pont. 209
35			
36	144	J ¹	
37	147	J ¹	
38			Steh, Ephraim, besinne dich. Pont. 192 (Varianten)
39	102	Ec	<i>Om Oplysningen</i>
40	103	Ec	—
41	106	H	<i>Om Igienfødselen</i>
42	112	H	<i>Om Omvendelsen</i>
43	111	H	—
44	108	H	—
45			Mein Heyland nimmt die Sünder an. Pont. 284 (Variant)
46			Jesu, Kraft der blöden Herzen ²⁾
47	110	H	
48	124	H	<i>Om Troens Egenskaber</i>
49	122	H	—
50	120	H	—
51	119	H	—
52	123	H	—
53	125	H	<i>Om Retfærdiggjørelsen</i>
54	127	H	—
55			En liden Samling, 1743, Nr. 1
56			En liden Samling, Tillæg 1746, 41.
57			? (Udaf Christi ømme vunder)
58	150	F	<i>Daglig Prøve paa et h. Levnet</i>
59			En liden Samling, 1743, 26. Thott 203
60			Mose och Lamsens w., jfr. p. Pont. 324
61			Pont. 328
62	152	F	<i>Om hl. Frygt</i>
63	156	F	<i>Om Tillid til Gud</i>

²⁾ Freyl. og Schrader (C. Knorr v. Rosenroth) Jesu, kraft for bange Hierter, Ewald I.

<i>Nr.</i>	<i>Kl. Nr.</i>	
64		<i>Om Længsel efter Gud</i> Jesu, Jehova, ich such ³⁾
65		Jesu, Jehova, ich such ⁴⁾
66		Jesus ist das schönste Licht ⁵⁾
67		Wann erblick ich dich. Pont. 376
68	157 F	<i>Om Længsel efter Gud</i>
69	170 F	—
70	169 F	<i>Om Christi Efterfølgelse</i>
71	260 J ²	
72	161 F	
73		Seelenbräutigam ⁶⁾
74	163 F	<i>Om den sande Visdom</i>
75	168 F	—
76		Ewald I, 43 (Undviger nu, I trætte kræfter)
77	70 J ¹	<i>Om Christi Efterfølgelse</i>
78		Mose och Lamsens w. Pont. 361
79	164 F	
80	167 F	
81	?	(O, hvad er eenfoldig øye)
82	265 J ²	<i>Om hiertets Hengiv. i Gud</i>
83		Wie wohl ist mir, o Freund. Pont. 429
84		E. Ewald I, Nr. 109
85		Mose och Lamsens w.
86	181 F	<i>Siælens Roe og Hvile i Gud</i>
87		<i>Om broderlig Kierlighed</i> Herz und Herz vereint z. ⁷⁾ En liden Saml., Nr. 21
88	188 F	
89	191 F	<i>Om Kydskehed</i>
90	189 F	—
91		Fleuch mein Geist. Pont. 321
92	201 I	<i>Om aandelig Striid</i>
93	?	? (Ansee min fattig stand)
94	207 I	

³⁾ Jesu, din søde forening at smage. Jfr. p. 377 ff.

⁴⁾ Jesu, Jehovah! mit hierte begierer.

⁵⁾ Freyl. og Schrader, C. F. Richter. Ewald I, Nr. 50.

⁶⁾ Freyl. og Schrader. Ewald I, Nr. 70

⁷⁾ Hierter, som forenet ere, Herrnhut 1741. Zinzendorf?

Nr.	Kl. Nr.	
95		Jesu! hilf siegen! Pont. 353
96		Ringe recht. Pont. 350
97	204 I	
98	202 I	
99	205 I	
100	211 I	<i>Om høje aandel. Anfægtelser</i>
101	281 J ¹	<i>Om Bestandighed og Vækst i Troen</i>
102		Af naade skal man salig blive ⁸⁾
103		? (Den nød og armod, som) En liden Saml., Nr. 2
104		Ewald I, 34 (See, min Herre, dig . . .) ⁹⁾
105		Milde Jesu, hvordan faar. Gestr. (Thomas Hansen)
106		Mache dich mein Geist. Pont. 337
107		Had fattes mig, hvi er jeg dog. Pont. 335
108	215 I	<i>Om Bestandighed og Vækst i Troen</i>
109	223 I	
110	218 I	
111	219 I	
112	238 J ¹	<i>Om den aandelige Foreening med Jesum</i>
113	236 J ¹	
114	242 J ¹	
115	245 J ¹	<i>Om de troendes forborgne Liv</i>
116	266 J ²	<i>Om Guds Lof og priis</i>
117		E. Ewald I, Nr. 78
118		O! at jeg hafde tusind munde. Pont. 457
119		? (Frelsere! hav tak og ære) ¹⁰⁾
120		? (O Jesu, søde Lys) ¹¹⁾
121	252 J ¹	<i>Om den yderste Dom</i>
122		<i>Aftenpsalme</i>
		Gott lob, ein Schritt zur E. Pont. 537
123		Der lieben Sonnenlicht und P. Pont. 533

⁸⁾ Aus Gnade soll ich seelig werden, C. L. Schlidt.

⁹⁾ Sieh hier bin ich, Ehren König, J. Neander.

¹⁰⁾ En liden Saml., 1743, Nr. 16: Frelsere, vær tak . . . 6. Udg. (1760) *Hav tak.*

¹¹⁾ O Jesu, süßes Licht, nun ist die Nacht vergangen, J. Lange, Freyl. og Schrader, Ewald I, Thott 202.

ZUSAMMENFASSUNG IN DEUTSCHER SPRACHE

Die Begebenheiten des Jahres 1721 (Erbhuldigung und Vereinigung des gottorpschen Anteils von Schleswig mit dem königlichen) haben zwar zahllose Schriften und Gegenschriften zu dieser Frage und deren staatsrechtlicher Bedeutung und Folgerung hervorgerufen. Doch hat man während dieser geschichtlichen Auseinandersetzung nur äusserst selten ins Auge gefasst, dass nicht nur die dänisch-redenden Teile von Schleswig, sondern auch die Landesteile mit dänischer Kirchen- und Schulsprache kulturell nicht in das Königreich eingliedert wurden. Das bedeutete: Nordschleswig musste dadurch zukünftig seinen eigenen Weg gehen und sich zu einer eigenen Welt entwickeln, die wohl zum dänischen Kulturkreis gehörte, aber doch autonom war. Dieser Weg wurde auch beschritten, und dadurch konnte der schleswigsche Kirchengesang auf den dänischen und norwegischen Gesang bedeutenden Einfluss gewinnen. Wie das zustande kam, und wie diese Entwicklung im Einzelnen verlief, will diese Abhandlung näher beleuchten. Dabei ist auch auf die handschriftliche Literatur Rücksicht genommen worden.

Schauplatz ist das Nordschleswig, das zum alten schleswigschen Bistum gehörte. Die nicht unbedeutenden Teile Nordschleswigs, die in kirchlicher Beziehung zur dänischen Landeskirche gehörten, (das unter dem Bischof zu Ripen stehende Törningeahn und die unter dem Bischof in Odense stehende, später mit der Insel Ärö ein eigenes Bistum bildende Insel Alsen, und noch dazu die sogenannten dänischen Enclaven, die sowohl kirchlich als politisch zu Dänemark gehörten) sind nur ausnahmsweise berücksichtigt worden.

Obwohl dieser Teil von Schleswig dänische Kirchen- und Schulsprache hatte, blieb doch die Kirchen-Ordnung von 1542 die gemeinsame Grundlage der kirchlichen Ordnung, auch nachdem die vereinten Königreiche unter Christian V. ein neues Kirchen-Ritual und eine neue Agende (Danmark og Norges Kirke-Ritual und Forordnet Alterbog) erhalten hatten. Die oben erwähnte Stifftsgrenze war kirchlich zugleich die Grenze zwischen der Doppelmonarchie und »Hans Majestæts tydske Provintser«. Kirchen-Ritual, Agende, Gesangbuch und Katechismus hatten nur rechtliche Gültigkeit in Dänemark und

Norwegen und wurden nicht auf die Herzogtümer, auch nicht auf das dänischredende Nordschleswig, extendiert.

Kirchenritual. Das dänische Kirke-Ritual (1685) hatte in unserem Zeitraum keine rechtliche Gültigkeit in N (Abkürzung für Nord-schleswig). Hier benutzte man in den Städten die Arbeiten von Walther und Olearius, auf dem Lande auch das letztere Buch, obwohl es nicht ins Dänische übersetzt worden ist. Soweit man die Formulare des Kirchen-Buchs benutzte, fertigte man handschriftliche Übersetzungen an, die noch hie und da den deutschen Ritualbüchern beigebunden, sich vorfinden. Im allgemeinen behielt und benutzte man das alte Altarbuch von P. Palladius, oder — wie es oft heisst: »Keins«, »Der Pastor bindet sich an kein gewisses« usw. Auch in der Beziehung war N eine Welt für sich.

Katechismus. Im Amte Hadersleben waren, allem Anschein nach, deutsche Katechismen im Gebrauch bis zum Jahre 1651, als Gen.Sup. St. Klotz seine erste Generalvisitation dort abhielt und erwirkte, dass die deutschen Katechismen in den Landschulen durch einen neuen deutsch-dänischen (von Rehfeld) ersetzt wurden. Später (1693) übersetzte der Archidiaconus Sass in Hadersleben von Stöckens: Die vernünftige lautere Milch des heiligen Catechismi. Auch spätere deutsche Katechismen wurden ins dänische übersetzt, z. B. Johs. Tychsens: Kurtze und einfältige Abbildung (Hadersleben), im Amte Tondern den vom Propsten Schrader übersetzte und bearbeitete Katechismus von Johs. Porst. Wie eigenartig die Verhältnisse waren, wird durch die Einführung von Pontoppidans Katechismus klar beleuchtet. Erik Pontoppidans: Sandhed til Gudfrygtighed wurde 1738 für die Königreiche autorisiert und dort überall eingeführt. Für die Herzogtümer wurde eine Übersetzung: Anweisung zur Erkenntniss der Wahrheit und Gottseligkeit hergestellt, die als dortiger Landeskatechismus gebraucht wurde. N dagegen, wo die Schulsprache dänisch war, musste sich mit einer schlechten Übersetzung der deutschen Version begnügen: Anviisning til Sandheds Kundskab til Gudelighed. Dass man nicht ohne weiteres die Originalausgabe autorisierte, zeigt, wie verworren die Verhältnisse waren, Auch der spätere Katechismus der Aufklärungszeit (Cramer) wurde ins dänische übersetzt zum Gebrauch in N. Ebenso waren bis weit in das 19. Jahrhundert hinein deutsche Schulbücher im dänischen N im Gebrauch. Erst in den ersten Jahren des Jahrhunderts bekam man hier dänische Rechenbücher (Kroymann und Kier), aber allgemein eingeführt wurden sie nicht. In den meisten Schulen in N waren die alten Hamburger Rechenbücher von Valentin Hein und Lambeck noch viele Jahre später im Gebrauch.

Kirchensprache. Die Frage, warum die deutsche Kirchensprache

durch alle Jahrhunderte hindurch (nach der Reformation) ihre Alleinherrschaft in den Kirchen Mittel- und Südschleswigs behauptet hat, auch dort, wo sie von der Bevölkerung nicht verstanden wurde, ist noch unbeantwortet. Sie ist nicht geklärt durch einen Hinweis, dass landesfremde Generalsuperintendenten und deutsch gebildete Geistliche ihre Alleinherrschaft befürwortet haben, denn das letztere ist nicht immer der Fall gewesen. Diese haben auch oft auf die widernatürliche Sprachgrenze hingewiesen. Die Pietisten bedauerten es, weil die Fremdsprache die Ausbreitung der Heilsbotschaft hinderte, die Aufklärer dagegen, weil sie ihre Intensionen erschwerte. Es scheint, dass die Bevölkerung selbst sich gegen eine Änderung gewehrt hat. Es wird hier versucht, die alte, viel umstrittene Frage im Lichte der Religionswissenschaft zu sehen und zu beantworten. Auch den dänisch redenden Gemeinden war die unverständliche Sprache im Laufe der Zeit *eine heilige Sprache* geworden. Eben das Alte und Hergebrachte ist gerade im Religiösen von einer besonderen Ehrwürdigkeit umgeben und lässt sich nicht leicht verdrängen, auch nicht dort wo die Sprache nicht verstanden wird. Der latreutische Sinn des Kultus hat den Vorrang vor dem didaktischen. Kultische Erfahrungen sind an gewisse verbale Ausdrücke gebunden und werden als solche gewertet und bevorzugt. In N ist die deutsche Kirchensprache wahrscheinlich mehr ausgebreitet gewesen (im 16. und 17. Jahrhundert) als hisher angenommen. Vielleicht wurde nur die Predigt in dänischer Sprache gehalten. So war und blieb es jedenfalls in den Städten (im sogenannten dänischen Gottesdienst) bis nach 1800. In Tondern sang man in diesem »das ganze Jahr hindurch dasselbe Lied« (auf deutsch). Hier und da findet man noch Spuren von einem deutschen Kirchengesang auf dem Lande im 18. Jahrhundert (Hammeleff in der Nähe von Hadersleben). In Rinkenis wollte der Gen. Sup. Conradi 1738 eine Änderung herbeiführen, aber trug doch Bedenken gegen eine gänzliche Abschaffung der deutschen Sprache, »ohngeachtet ihrer der mehreste Theil kein Teutsch, hingegen fast alle, nur einige wenige ausgenommen, dänisch verstunden, dennoch auf die Teutsche Sprache, unwissend aus welcher irrigen Einbildung, sehr verpicht und begierig seyn sollen«.

Gesangbuch. (Im folgenden als GB, Mehrzahl GGBB, bezeichnet). Man hat die Ansicht vertreten, dass die gewöhnlichen dänischen GGBB (im 16. und 17. Jahrth.) auch in N in Gebrauch gewesen sind. Das ist nicht der Fall. Von den alten GGBB (Tausens 1553 und Thommisøns 1569) finden wir hier keine Spur. Kingos GB (1699) ist nur ganz vereinzelt im Gebrauch gewesen. Man benutzte überhaupt keine GGBB in den Kirchen, sondern sang einen kleinen Bestand von Kirchenliedern auswendig. Aus dem gottorpschen Oster-

lügum ist ein Verzeichnis solcher Kirchenlieder noch archivalisch vorhanden. Das dänische Kirchengesangsgebiet ging vom Nordkap bis zur schleswigschen Stiftsgrenze, d. h. bis Kolding, und hierdurch überliess man N seinem eigenen Schicksal. »Wieder und wieder wurde für deutsche Minderheiten gesorgt (in N), während in dieser Hinsicht für rein dänische Gemeinden nichts geschah.«

»*Der Frühling kommt.*« Um die Jahrhundertwende (1700) ist der Analphabetismus, jedenfalls überwiegend, zurückgedrängt worden in N, und dies in Verbindung mit einer grösseren Ausbreitung der praktisch-mystischen Erbauungsliteratur in ihren verschiedenen Abstufungen löste eine neue Sangesfreude aus. Die Reformideen in der lutherischen Kirche hatten ihre Quelle in Rostock, und noch im 17. Jahrhundert zogen schleswigsche Studenten vorzugsweise dorthin (seit 1665 neben Kiel, wo Kortholt der grosse Name war). Arndt und Heinrich Müller so wie die übrige auf Praxis drängende Literatur hatten auch viele Verehrer in N. Auch englische Erbauungsschriften derselben Gattung fanden eine weite Verbreitung. Hierdurch wurde der geistliche Gesang beeinflusst. Man begnügte sich nicht mit dem alten Bestand einiger wenigen auswendig gelernten Lieder, und die Nachfrage nach GGBB wurde grösser. Diese Nachfrage hat offensichtlich zur Folge gehabt, dass Buchbinder und Buchführer in Flensburg und Tondern GGBB drucken liessen, die eine kleinere oder grössere Auswahl von dänischen Kirchenliedern enthielten. In Flensburg wurde eine solche kleine Sammlung 1716 gedruckt und eine grössere 1717, letztere von einem Buchbinder Kiesby in Tondern. Aber auch unter einigen Pastoren wurde in diesen Jahren der Wunsch rege, ein eigenes GB in dänischer Sprache zu schaffen, um den Gemeindegang im Gottesdienst zu stärken. Unter ihnen waren der Propst *Samuel Reimarus* in Tondern und der Pastor *B. C. Ægidius* in Warnitz. Ægidius hatte (vielleicht mit Hilfe von Verwandten und Freunden) viele von den alten und neuen deutschen Kirchenliedern übersetzt und hatte auch selbst über 200 eigene Lieder hinzugefügt. Dieses GB wurde 1717 in Flensburg gedruckt, fand aber als Kirchen-GB nur in wenigen Gemeinden geringen Eingang, zum Teil dort, wo man bisher unverständliche deutsche Kirchenlieder oder einzelne Gesänge in beiden Sprachen gleichzeitig gesungen hatte. Die Zeit war für diesen Versuch noch nicht reif. Hierzu kam noch, dass es in denselben Jahren offenkundig wurde, dass die Grenzlinie zwischen orthodoxer Kirchenfrömmigkeit und pietistischer Religiosität nicht nur durch verschiedene Auffassungen in Lehr- und Kirchenfragen abgesteckt wurde, sondern tiefer ging. Schon 1721 hörte man in N einen ganz anderen Gesang als den, der von Ægidius erzielt worden war. Der neue Gesang kam aus Halle und wurde

durch den jungen Studenten *Enewald Ewald* aus Hoist vermittelt. Hier wurde ein neuer Menschen- und Frömmigkeitstypus vertreten. Im Mittelpunkt stand nicht länger das unreflektierte Gemeinschafts-christentum, sondern das persönlich erkämpfte religiöse Bewusstsein und Heiligungsstreben des Einzelnen. Eine religiöse Zweiströmigkeit ging durch N und schuf in diesen Jahren (1717 und 1721) zwei gänzlich verschiedene GGBB.

Das Warnitz-Gesangbuch von Ægidius. Für Dänemark hat dieses GB eine grössere Bedeutung erhalten, weil das spätere in N sehr beliebte GB des Erik Pontoppidan ca. 50 von seinen neuen Kirchenliedern hieraus übernommen hat, und von hier sind nicht ganz wenige von ihnen in spätere GGBB hinübergewandert. Auch für Norwegen hat das GB Bedeutung gewonnen. Trotzdem ist es jetzt im grossen und ganzen vergessen. Es fehlte den nachherigen geistigen Bewegungen (Pietismus und Aufklärung) an Verständnis für Inhalt und Ziel dieses GBs, und noch später hat man es als ein geringes und in nationaler Beziehung als ein verdächtiges Buch kurzerhand abgewiesen. Pietistisch ist das Buch nicht, obwohl der Inhalt öfters so charakterisiert worden ist. Es gehörte noch der Zeit der ausgehenden Orthodoxie an.

Ægidius (geb. 1673 in Bilderup) ist im Übergangsgürtel der beiden Kirchensprachen geboren. Seine ganze Ausbildung war die damals gewöhnliche deutsch-lateinische. Obwohl Dänisch seine Muttersprache war, in der er auch gepredigt hat, waren seine Kultursprachen Deutsch und Latein. Infolgedessen hat er als Übersetzer mit sprachlichen Schwierigkeiten zu kämpfen gehabt, aber dennoch ist das Gesamtresultat seiner mühsamen Arbeit kein geringes. Er wollte der Heimatkirche ein dänisches GB schenken, weil die eigentlichen dänischen GGBB hier nicht in Gebrauch waren und auch nicht in Gebrauch kommen konnten. In seinen Augen war die Heimat eine deutsche Kirchenprovinz mit dänischer Kirchensprache. Deshalb sollten die Kirchenlieder, die überwiegend aus dem Deutschen übersetzt waren, ihr Gepräge als Übersetzung behalten. Einige sollten auch zugleich in beiden Sprachen gesungen werden können (z. B.: Allein Gott in der Höh sei Ehr = Alleen Gud i det høy vær ær). Von den alten dänischen Kirchenliedern hat er die gebräuchlichen übernommen, aber in solcher Form, dass sie dem Original näher kamen, nur diejenigen, »so in usu« waren, hat er unverändert in seinem GB eingegliedert.

Als Hauptvorlage hat er das gottorpsche GB von 1712 benutzt, doch ist sein GB nicht eine dänische Übersetzung dieses GBs. In vielen Fällen benutzte er auch eine andere Vorlage, nämlich das Lüneburgische GB von 1695 und andere.

Auf Anregung von Propst Reimarus hat Ægidius sein Werk angefangen und fortgesetzt. Reimarus war der Überzeugung (nach seinen Erfahrungen bei den Visitationen), dass die Benutzung von dänischen Katechismen und dänischen GGBB von grösster Bedeutung war. In den Gemeinden, wo die deutsche Kirchensprache herrschte, obwohl die Gemeindeglieder sie nicht verstanden, waren die Kinder hinter den übrigen weit zurück. Die Arbeit mit dem GB wurde deshalb von einer rein kirchlichen Intension beherrscht — ad gloriam Dei. Als das GB im Jahre 1716 handschriftlich fertiggestellt worden war, liess Reimarus dem Professor Steenbuch in Kopenhagen bitten, es zu beurteilen und zu prüfen, »ob etwa hie und da wieder die idiotismo linguae Danicae preciret wäre«. Nachdem das geschehen war, ist das GB 1717 in Flensburg gedruckt worden.

Ægidius wünschte den Gemeinden das Erbe der vorigen Jahrhunderte zu übermitteln, neue Lieder sind daher verhältnismässig selten in seinem GB. Doch hat er Paul Gerhardt hoch gewürdigt und hat 22 von seinen Kirchenliedern übersetzt (oder eine ältere Version »verbessert«), 8 von den neuen Liedern waren nicht im gottorpschen GB 1712. Zum ersten Mal wurde »Befiel du deine Wege« durch ihn in dänischer Sprache übersetzt. Joh. Rist, Joh. Franck und Joh. Heermann hat er auch berücksichtigt, weniger Scheffler und Schmolcke und nur ganz einzelne von den Liedern im GB von Freylinghausen sind übernommen worden, höchstens zwei bis drei, und keins von diesen kann als pietistisch gewertet werden. Auch in seinen eigenen Kirchenliedern zeigt er sich als ein Verkünder, der noch in der Orthodoxie fusst, d. h. in der Reformbewegung der Orthodoxie, die damals auch im Schleswigschen ihren Einfluss ausübte.

Die Zeit aber war noch nicht reif für diesen Versuch. Nur in ganz wenigen Gemeinden wurde das neue Warnitz-GB und die neue Praxis eingeführt, und dies zum Teil erst in den vierziger und fünfziger Jahren, als andere Strömungen den Boden gelockert und eine neue Freude am Gesang geschaffen hatten, konnte es sich weiter behaupten und kam in mehreren Ausgaben heraus, zuletzt 1765.

Das Halle-GB wird übersetzt. 1718 kam der Student Enewald Ewald aus Hoist, ein Vetter von Ægidius, aus Jena und Halle zurück in die Heimat. Er brachte die beiden GGBB von Freylinghausen mit: »Geistreiches GB« (1704 und 1714) und »Neues Geistreiches GB« (1714). Was er in Halle gesehen, gelernt und erlebt hatte, wollte er nun auch in seiner Heimat verwirklichen. Die Versammlungen, die er in den Dörfern hielt, zuerst in seiner Heimatgemeinde, später auch in der Umgegend von Hoist und Lügumkloster, erhielten grossen Zulauf. Er schuf die Ecclesiola und gab ihr die Lieder und Gesänge

in dänischer Sprache (1721), die schon ihren Siegeszug durch grosse Teile des norddeutschen Raums und auch nach Schweden angetreten hatte. Hier begegnen wir zum ersten Mal den pietistischen Gesang auf dänischem Boden, und dieser erhielt grosse Bedeutung in zwei Beziehungen. Erstens schuf der neue Gesang die Voraussetzung für den späteren, uns unentbehrlich scheinenden Gemeindegesang. Wenn die neuen Lieder erst vielen bekannt und lieb waren, kam der Tag, wo diese nicht nur im Hause und auf dem Felde gesungen wurden, sondern nun auch in den Kirchen ihren Einzug hielten. Dies geschah in den vierziger Jahren, nachdem ein neues GB, das viele von diesen Liedern enthielt, von Erik Pontoppidan ausgearbeitet wurde. Zweitens hat Ewalds erster und etwas holperiger Versuch (Dichter war er nicht, sondern Erweckungsprediger und Organisator) den jungen Geist in seinen Bann gezogen, der später als einer der grössten dänischen Dichter bekannt wurde: *Hans Adolph Brorson*. Noch während der Sturm- und Drangperiode der neuen Bewegung ist Brorson im Kreise Ewalds als Übersetzer bekannt geworden. Später, als Ewald nach Kopenhagen versetzt wurde (als Prediger am dortigen Waisenhaus), und Brorson selbst als Pastor in Randerup tätig war, hat er seinen eigenen Ton gefunden, und seine Kirchenlieder werden noch heute oft und gern in Dänemark und Norwegen gesungen.

Ewald hat auch später (nach 1721) seine Arbeit als Übersetzer fortgesetzt und hat nun auch »Neues Geistreiches GB« als Vorlage benutzt. Einige von seinen Liedern finden wir in einem Anhang zum Warnitz-GB, das 1743 gedruckt wurde, andere in Handschriften, die in der königl. Bibliothek in Kopenhagen aufbewahrt werden (irreführend unter einem fremden Namen, E. O. Schwartzkopf).

1731 hatte der Propst Schrader in Tondern (Nachfolger von Reimarus) ein eigenes »Tondernsches GB« drucken lassen. Als Herausgeber hat Schrader eine grosse Fülle von den neuen Liedern in seinem GB aufgenommen, nicht nur manches Mittelgut, sondern auch viele Lieder, die vom Standpunkt der »reinen Lehre« verdächtig erschienen. Man hat bisher die Ansicht vertreten, dass Brorson hier zum ersten Mal die neuen Lieder kennengelernt hatte, dass das GB sozusagen seine Inspirationsquelle gewesen sei. Wie wir jetzt erkannt haben, kann das nicht der Fall gewesen sein. Nicht Schrader, sondern *Ewald bildet die neue Epoche*. Die Propstei Tondern war schon ein Jahrzehnt vorher mit so vielen von den neuen Liedern in beiden Sprachen versehen worden, dass Schrader (oder sein Gehilfe bei der Arbeit, »ein alter Mysticus« namens Hagerstein) nur einen Teil davon auserlesen hat. In manchen Fällen hat er die Lieder der Separatisten (z. B. J. W. Petersen und Gottfried Arnold) verändert und zu kühne oder

geradezu wilde Ausdrücke gemildert. Das hatte Ewald nicht getan. Durch ihn kamen zahlreiche Lieder des mehr oder weniger separatistischen Pietismus in unser Land. Etliche davon hat auch Brorson, vermutlich in seinen jungen Jahren, übersetzt.

Mit diesen Worten nähern wir uns einem Problem, das in den letzten Generationen in Dänemark verschieden beantwortet worden ist und geradezu umstritten ist. Die Frage ist: *Wann und wo hat Brorson seine Kirchenlieder gedichtet?* Es galt als sichergestellt, dass er zum ersten Mal im Jahre 1732 und in den folgenden Jahren seine ersten Lieder in Tondern drucken liess, und dass er später diese kleinen armseligen Hefte mit anderen hinzugefügten neueren Liedern in einer Gesamtausgabe »Troens rare Klenodie« (Das seltene Kleinod des Glaubens) herausgab (Kopenhagen 1739). Es wird hier der Versuch unternommen, die Chronologie neu zu gestalten, indem darauf hingewiesen wird,

1. dass Brorson schon in seinen jungen Jahren als Hauslehrer in Lügumkloster in geistige Verbindung mit Ewald getreten und wahrscheinlich von ihm beeinflusst worden ist, und dass seine Lieder teilweise, jedenfalls diejenigen aus der Sturm- und Drangperiode, in jene Zeit gehören.
2. Die sogenannten »Tønder-Hefter«, die vereinzelt durch einen reinen Zufall erhalten wurden, sind nicht in Tondern gedruckt worden. Allem Anschein nach sind diese in Flensburg (oder vielleicht in Hamburg) gedruckt worden, nicht auf Anregung von Brorson, sondern auf Kosten eines regen Buchführers in Tondern, namens Claus Kiesby. Wahrscheinlich sind es also Piratdrucke, billig und schlecht hergestellt (es handelt sich teilweise um Marktverkauf in einer Zeit, wo solche Lieder »modern« und also begehrt waren).

Wenn es sich aber um Piratdrucke handelte, die »ohne sein (Brorsons) Wissen und Wille in Flensburg gedruckt seyn sollen«, muss man damit rechnen, dass eine ältere, uns unbekannte und verschollene Ausgabe des Troens rare Klenodie, dem Buchdrucker als Vorlage gedient hat. Eine solche — aus dem Jahre 1730 — ist auch in der älteren Literatur erwähnt worden. Man hat aber angenommen, dass es sich dort um einen Druckfehler handelte (1730 statt 1739). Eine klare Antwort dieser sehr verwickelten Frage lässt sich heute wohl kaum mehr geben, aber aller Wahrscheinlichkeit nach verhält es sich so, wie oben angedeutet wurde. Besonders wichtig dabei ist zu erinnern, dass Ewald schon 1721 sein Liederbuch fertiggestellt hatte, und dass die »Tønder-Hefte« nicht in Tondern gedruckt worden sind. Wir behaupten daher, dass Brorsons Kirchenlieder bedeutend älter sind, als man bisher angenommen hat. Manche Spuren hier

und dort sind als Fingerzeige zu deuten, die zurück in die zwanziger Jahre zeigen. Es wird vielleicht der Zukunft vergönnt sein, eine klare Antwort zu geben, wenn neue Entdeckungen und Funde hierüber Aufschluss geben können.

Ewald und Brorson waren nicht die einzigen, die den neuen Gesang aus Halle ins Dänische übersetzten. Auch der bekannte *Andreas Hojer* (aus Karlum), Professor in Kopenhagen, hat an dieser Arbeit teilgenommen. Ihm hat aber die schwedische Übersetzung der Lieder (Mose och Lamsens visor) als Vorlage gedient. In N hat man einen Mann namens Jessen genannt und ihn zur Seite Brorsons gestellt. Wer war dieser jetzt völlig unbekannte Jessen? Wahrscheinlich der frühere Separatist *Jes Jørgen Jessen* aus N, gestorben 1750 als Organist und Stadtkämmerer in Ärösköbing auf der schleswigschen Insel Ärö.

Als Erik Pontoppidan an die Arbeit mit der Herausgabe eines neuen GBs ging, hat er — der früher Pastor in N gewesen war — die neuen Kirchen- und Ecclesiolalieder weithin berücksichtigt. Das neue GB (1740) enthielt nicht weniger als 92 Lieder von Brorson und 50 aus dem Warnitz-GB. Hierzu kommt noch eine grössere Anzahl von Übersetzungen ersten Ranges aber unbekannter Herkunft. Ob diese die Lieder Jessens sind, kann nicht bewiesen werden, wenigstens nicht bei dem heutigen Stand der Forschung, doch ist es anzunehmen, dass es sich so verhält. Von grosser Bedeutung ist es, dass die Namen Brodersen (= Brorson) und Jessen später in N zusammen genannt werden, und Jessen in Ärösköbing ist wohl der einzige Name, der in Frage kommen kann. Jessen kann auch der Vermittler der neuen Melodien aus Halle sein, die bald in vielen Gemeinden bekannt und beliebt wurden.

Das Pontoppidanische GB. Auf des Hofpredigers J. B. Bluhmes Rat und durch seine Vermittlung wurde es dem bekannten Erik Pontoppidan übertragen, ein neues GB für den kirchlichen Gebrauch auszuarbeiten. Das GB (1740) wurde zunächst nur für die Schlosskirchen befohlen und musste sich sonst selbst Eingang verschaffen. In N hat es in den meisten Gemeinden Eingang gefunden, obwohl man dort bisher kein GB als Kirchen-GB benutzt hatte. Diese nicht unbedeutende Umwälzung geschah leicht und ohne merkbaren Widerstand oder Unwillen. Das steht ohne Zweifel damit in Verbindung, dass die meisten (neuen) Lieder hier schon bekannt waren und gern gesungen wurden; denn eben diese hat Pontoppidan von N empfangen. »Die religiöse Anschauung des Pontoppidanischen GBs ist vorherrschend die des Volkes in den dänischen Gemeinden Nordschleswigs«, hat Propst Carstens in Tondern später gesagt (1870). Hier war es im Ge-

brauch bis in die neunziger Jahren des vorigen Jahrhunderts, in einer Gemeinde noch nach 1900. Auch in Norwegen war es beliebt und fand auch dort eine weite Verbreitung.

Zusammenfassend kann man sagen, dass Ns Beitrag zum dänischen Kirchengesang 1717—40 von grosser Bedeutung war und noch ist. Obwohl diese Kirchenlieder in einem fernen Winkel, abseits der dänischen Hauptstadt und in einem sich selbst überlassenen Gebiet entstanden sind, haben sie sich aber weit ausserhalb der engen Heimat Eingang verschaffen, ganz bis in den hohen Norden. Die Lieder waren mit dem nordschleswigschen Volke eng verwachsen, und deshalb nahm es mit Freude Pontoppidans GB in Besitz, das eine gute Auswahl von Ægidius' und Brorsons (und die übrigen seines Schlages) enthielt. Dadurch sind diese Kirchenlieder auch in nationaler Beziehung von grösster Bedeutung geworden in einem Landesteil, der durch Jahrhunderte vom Königreich völlig vernachlässigt worden war. Das dänische N hat ihnen viel zu verdanken, denn Wort und Melodie haben dazu beigetragen, dass die Muttersprache nicht erlosch (wie es in Südschleswig der Fall wurde), sondern gestärkt und erneuert wurde. Es ist deshalb kein Zufall, das dort, wo sich damals die Grenze des Kirchengesangs befand, heute die Grenze zweier Staaten entlangführt.

PERSONREGISTER

- Achelis, Th. O. 37.
 Adler, J. G. C. 21, 31 f, 37 ff, 152, 157 ff.
 Aemilie Juliane (Schwarzburg-R.) 112.
 Allen, C. F. 31, 50.
 Allendorf, J. C. 380.
 Ambders, A. 97, 178.
 Ambders C. (Ubjerg) 51.
 Ambders C. (Burkal) 98, 287.
 Ammundsen, V. 76, 83, 100 ff, 125.
 Andersen, J. O. 321, 375.
 Arcander, 120.
 Arends, J. J. 51, 55, 287, 337.
 Arlaud, 329.
 Arnd, J. 60 ff, 387, 391.
 Arnholtz, A. 292, 311 f.
 Arnkiel, T. 28, 86, 194.
 Arnold, G. 12, 59, 111, 214, 222 ff, 231, 255, 268 ff, 314, 365 ff, 379, 390.
 Bähr, D. 210 ff.
 Bagge, J. C. 54.
 Balle, N. E. 29, 158.
 Barsoenius, F. M. 208.
 Bayley, L. 63 ff.
 Baxter, R. 387.
 Baxtrum, J. T. 389.
 Beckh, 222.
 Bernhard, 64.
 Bernstein, C. A. 224, 227, 231.
 v. Birken, 220 f.
 Black-Hansen, N. 98.
 Bluhme, C. 178.
 Bluhme, J. B. 178, 189 f, 258, 260, 357 f, 364, 392.
 Boisen, P. O. 354.
 Brandt, C. I. 82 f, 232.
 Brandt, F. 120.
 Breckling, F. (Hanved) 60.
 Breckling, F. 59, 390.
 Breckling, J. 59.
 Brederék, E. 108 ff, 217, 398.
 v. Breitenau, G. 109.
 Bromley, T. 388.
 Brooks, Th. 62.
 Brorson, Anne Chr. 192.
 Brorson, A. W. 339, 349, 353.
 Brorson, B. 276, 257, 352 f.
 Brorson, B. P. 257.
 Brorson, H. A. 13, 39, 96, 109, 118 ff, 127, 152, 170, 172 ff, 189, 212, 229 ff, 238, 253 ff, 275, 282 ff, 373, 381 ff, 386, 396 ff.
 Brorson, N. 186 f, 190 ff, 213, 217, 230, 264 f, 284 f, 313, 348.
 Bruhn, C. F. 55, 178, 185, 189, 204 ff.
 Bruun, S. O. 125.
 Buddeus, J. F. 178 f.
 Bunyan, 387.
 Bunting, H. 386.
 Böhm, A. W. 388.
 Böhme, J. 202, 388 ff, 396 ff.
 Böhmer, M. 224.
 Callenberg, 389.
 Carstens, C. E. 368.
 Christian V. 16, 102, 189.
 Christian VI. 20 f, 50, 260, 265 f, 286, 339, 357.
 Christian August, 102.
 Clausen, C. H. 54.
 Clausen, H. G. 54.
 Clausen, P. 99 f.
 Clausen, Th. 182, 187.
 Clausnitzer, T. 121.
 Connow, C. F. 117.
 Conradi, J. C. 20 f, 52, 54, 194, 201 ff, 384.
 Cramer, J. A. 29.
 Crasselius, B. 221.
 Cretschmer, J. 28, 41.
 Cronhelm, 19.
 Dach, S. 268.
 Dall, N. 179.
 Dame, F. 60.
 Dannefer, J. 384.
 Dannhauer, C. F. 59.
 Dassow, T. 57, 105, 397 f.

- Denicke, D. 116.
 Dessler, 228, 365.
 Diderichsen, P. 322 f, 342, 362.
 Dippel, I. C. 390.
 Drese, A. 220, 224, 227, 231.
 Dyke, D. 62 ff.
 Dyrhoff, M. 384.
- Eber, P. 117.
 Egardus, P. 59.
 Elmenhorst, 236.
 Esmarch, A. 27.
 Ewald, C. 176.
 Ewald, Enewald 13, 72, 78, 94,
 155 ff, 165, 175 ff, 186 f, 189, 191,
 202, 205, 213 ff, 230, 233, 239 ff,
 253 ff, 281 f, 296 ff, 312 ff, 346,
 355, 364 ff, 372 f, 381 ff, 385 f,
 396 ff.
 Ewald, G. 176.
 Ewald, J. 176.
 Ewald, L. 175 f.
 Ewald, N. 67, 78, 89, 98, 175, 180 ff,
 401.
 Ewald, P. 176.
 Ewald, Mette 77.
- Fabricius, C. 384 f.
 Fabricius, E. 17, 28.
 Fabricius, J. 65 f.
 Fabricius, J. C. 98.
 Fabricius, L. 54.
 Fabricius, P. 77.
 Falster, C. 275, 286, 306 f.
 v. Faramond, L. E. 389.
 Fecht, 80.
 Feddersen, E. 39, 65.
 Feilberg, H. F. 34, 378.
 Finx, E. 222.
 Fischer, 209 ff.
 Fischer, F. 39.
 Flaccius, M. 195.
 Fleming, P. 121.
 Fogel, (Vogel) 74, 325.
 Fogtmann, N. 378.
 Franck, C. 80.
 Franck, J. 117, 119, 143.
 Franck, M. 125.
 Francke, A. H. 57, 80, 179, 186,
 215 f, 269 f, 389.
 Frank, P. 219.
 Frandsen, E. 14, 292.
 Frankenberg 268.
 Frawen, J. 388.
- Frederik IV. 91, 135.
 Frederik (Gottorp) 102, 110.
 Freylinghausen, J. A. 137, 214, 231,
 364.
 Freystein, 111, 222, 366.
 Friderici, E. L. 159.
 Fries, L. 180.
 Fritsch, A. 109, 223.
- Gerhard, J. 62.
 Gerhardt, P. 68, 109, 117 f, 132,
 219 ff, 231, 240 ff.
 Gesenius, J. 63, 114, 116.
 Geyer, 62.
 Glüsing, J. C. 391.
 Gotter, L. A. 111, 138.
 Grabow, G. 234 ff, 279, 392.
 Gramann, J. 114.
 Grundtvig, N. F. S. 284.
 Guldberg, F. H. 163, 167 ff.
 v. Görtz gen. v. Schlitz, 134.
- Hagen, L. C. 334, 349.
 Halberstadt, 226.
 Hagerstein, 255.
 Hagerup, E. 234 ff, 279, 358, 383,
 388.
 Halfmann, W. 80.
 Hansen, Barbara Agnete 208.
 Hansen, C. 351.
 Hansen, John, 285, 350.
 Hansen, Jørgen 304.
 Hansen, J. W. 208 ff.
 Hansen, Th. 376, 306, 349 ff.
 Hanssøn, A. 132.
 Haslocher, J. A. 111, 138.
 Hass, L. D. 217.
 Hauge, H. N. 163.
 Hedinger, 222.
 Heermann, J. 119, 133, 220, 231.
 Heinemann, A. J. 101 f.
 Heinius, G. 388.
 Held, H. 117, 221, 231, 366.
 Helder, 225.
 Helmbold, L. 130.
 Heldvad, N. 309.
 Helweg, L. 82.
 Hensler, P. 255.
 Herrnschmidt, J. D. 221, 227.
 Hersleb, P. 286, 384 f, 392.
 Herzog, 116.
 Heunisch, 228.
 Hinkelmann, 111.
 Hinrichsen, Anna 79.

- Hinrichsen, L. 79.
 Hinrichsen, N. 79.
 Hippen, J. H. 117.
 Hjort, J. M. L. 378.
 Hohburg, H. 62, 390.
 Hojer (Hoyer), A. (Karlum) 59.
 Hojer, A. (Rektor) 27.
 Hojer, A. (Provst) 190.
 Hojer, A. (Professor) 189 f, 258,
 265 ff, 271, 279, 282, 355, 359,
 363, 365 ff.
 Holberg, L. 391.
 Hollaz, D. 389.
 Holm, N. J. 216.
 v. Holstein, J. G. 93 ff, 184 ff.
 v. Holstein, J. L. 388.
 v. Holstein, W. 51.
 Holwein, J. 28, 105, 156.
 Homburg, E. O. 117.
 Hwalsøe, H. J. 387.
 Hübner, J. 391.
 Hübschmann, K. 18.
 Hygum, P. J. 377 ff.
 Hörner, J. 285.
 Høxbroe, S. 160.

 Ingolstätter, A. 137.

 Jacobsen, B. 165, 238.
 Jansen, E. J. Billeskov 162.
 Jensen, C. 309.
 Jensen, H. N. A. 381.
 Jersien, J. D. 386.
 Jespersøn, N. 150.
 Jessen, J. 160.
 Jessen, J. J. 314, 376 ff.
 Johnsen, J. 164, 167 ff.
 Jonæson, S. 114, 118, 125.
 Jørgensen, A. D. 14, 76, 131 f,
 292 ff, 345, 350.
 Jørgensen, Hans 303 ff.
 Jørgensen, Hinr. 381 f.

 Kaas, B. 120 f, 171 f, 260, 355.
 Kaftan, T. 197 f.
 Karl Friedrich (Gott.) 102, 135.
 Kempf, J. 112, 117.
 Kier, P. 30, 382.
 Kierkegaard, M. P. 212.
 Kiesby, C. 28, 69 ff, 157, 239, 290,
 317 ff, 368, 370 ff.
 Kiesby, H. 71 f, 318, 325.
 Kiesby, H. C. 290, 318 ff.

 Kingo, 104, 124, 126, 237, 273, 284,
 308, 321, 358, 391.
 Klotz, S. 58, 61, 139.
 Knopken, A. 114.
 Knudsen, J. 354.
 Knutzen, N. 61.
 Koch, C. G. 12, 17, 89, 185, 190 ff,
 398, 402.
 Koch, Hans 354.
 Koch, Hal 354.
 Koch, L. J. 230, 238, 286, 290, 294 f,
 360, 363.
 Koitsch, C. J. 222 ff, 231.
 Kornerup, B. 384.
 Kortholt, C. 80 f, 178, 387.
 Kraft, J. E. 338.
 Krafft, J. M. 116.
 Kragh, P. 381.
 Kræmer, H. H. 353.
 Kullerup, M. 385.

 Labadie, J. 204.
 Lackmann, 221.
 Landstad, M. B. 168 ff, 280.
 Lange, J. C. 219, 226, 228, 231,
 367.
 Lassenius, J. 109, 116 f, 123 ff, 132.
 Lauerentzen, J. 73.
 Laurentsen, Gj. 77 f, 175.
 Lauridsen (Laurentsen) 78, 97.
 Lawerentzen, J. 125.
 Layritz, 184.
 Lilie, F. 176.
 Liscow, S. 223 f, 226.
 Lohmann, E. 98.
 Lohmann, H. 60.
 Lorenzen (Laurentii), L. 111, 117,
 140, 146, 220 ff, 226, 231, 245.
 Lorenzen, N. 372.
 Lorenzen, N. 79.
 Lorenzen, P. 208.
 Lucander, N. 298.
 Lucoppidan, N. 165.
 Lucoppidan, P. 122, 164 ff, 233,
 383, 396.
 Lundius, P. E. 54.
 Lund, C. 67.
 Lund, Th. 59.
 Lundius, P. E. 54.
 Lundius, T. 180.
 Ludämilie, Elisabeth, 109.
 Luther, M. 114, 126, 129, 197, 200,
 387.

- Lybecker, G. 216, 269 ff, 363.
 Lynow, O. 154, 300, 374, 321.
- Magle, H. 371.
 Malling, A. 37.
 Martens, C. F. 190, 281, 374, 376.
 Masius, H. 219.
 Mathesius, J. 114.
 Mattheson (Matthiesen) J. 395.
 Mayer, I. F. 109 f, 116, 136.
 Meade, M. 388.
 Michelsen, E. 16, 91.
 Moller, O. 30.
 Monrad, J. 59, 62.
 Moth, J. 60.
 Muhlius, H. 57, 105 ff, 117, 126, 136.
 Mumme, F. C. 289, 341 ff, 349.
 Müller, H. 60 f, 113, 222, 226, 230, 387.
 Müller, M. 224.
 Müntzer, T. 197.
 Møller, A. 209.
 Møller, H. L. 189.
 Møller, P. 118, 123, 132, 387.
- Nachtenhöfer, 220.
 Nagel, 157.
 Naur, E. 234 ff.
 Neander, J. 219 ff, 367.
 Nehring, 222.
 Neumark, G. 115, 137.
 Neisser, F. W. 281, 371.
 Neumeister, E. 62, 109, 398.
 Nilsen, H. 163.
 Nissen, H. 79, 97.
 Norendal, H. 163 f.
 Nyerup, R. 338.
- Ocksen, J. 59.
 Olearius, A. 18 f.
 Olrik, A. 297.
 Orloff, F. 293 ff, 314, 324.
 Opitz, H. 80.
 Otzen, P. 292 ff, 317, 345.
- Palladius, P. 19, 22 ff, 64.
 Paludan, P. 77.
 Paulli, R. 368.
 Pedersøn, J. 387.
 Petersen, C. 35.
 Petersen, B. 91, 255 f, 259.
 Petersen, F. 59.
 Petersen, J. 76.
- Petersen, J. W. 80, 139, 221 ff, 236, 243, 255, 314, 378, 390, 394.
 Petersen, N. M. 338.
 Petræus, A. 85, 150.
 Petræus, P. 23.
 Pfefferkorn, G. M. 117, 222.
 Philaletes (pseudon.) 391.
 Pontoppidan, E. 27, 76, 152, 163, 171, 261, 279 f, 282, 286 f, 321, 355 ff, 377, 391, 394 f.
 Porst, J. 27.
 Prael, H. S. 147.
 Prætorius, B. 221.
 Prætorius, J. 78, 175.
 Prætorius, L. 182, 190, 281, 374, 376.
- Quirsfeld, J. 387.
- Rachløw, J. R. 73, 305.
 Rackebrandt, A. J. 185, 196.
 Raffn, H. 130.
 Rambach, J. J. 389.
 Ratenborg, B. 201.
 Reenberg, M. 202.
 Reimarus, S. 26, 55, 89 ff, 101, 147, 175, 180 ff, 185 f, 284, 337.
 Reinholdt, 157, 299, 371.
 Reitz, J. H. 391.
 Rhode, P. 337.
 Richter, C. F. 111, 219 ff, 231, 267, 363 ff.
 Richtsen, H. 184, 286.
 Riegels, D. G. 338.
 Riese, O. 179, 191.
 Ringwald, M. 137.
 Rinkart, M. 112, 115, 121.
 Rist, J. 68, 115, 119, 137, 220, 225, 231.
 Rold, P. 384.
 Roost, J. 185.
 v. Rosenroth, K. 219, 221, 224 f, 231, 246.
 Rostgaard, F. 118 f, 165 f, 171, 218, 231, 234 ff, 268, 271, 277 ff, 282, 355, 358, 362 ff, 371.
 Roth, H. 160.
 Rotmer, H. H. 329.
 Rudelbach, A. G. 120, 131, 162, 315, 380.
 Runge, 225.
 Ruopp, 111.
 Rønning, F. 64 ff.
 Rørdam, H. F. 154.

- Sacer, G. W. 117, 137.
 Sandhagen, C. 57, 116.
 Sandorf, C. 202, 207.
 Sannom, 224.
 Sass, P. 25.
 Saxo, 391.
 Schade, J. C. 140, 223, 225 f, 228, 231.
 Schandorph, S. 310.
 Scheffler, J. 68, 115, 117, 122, 143, 220 ff, 231, 272.
 Schenck, H. 122.
 Schirmer, M. 115.
 Schmidt, J. 178, 184.
 Schmidt, J. (Separat.) 211 f.
 Schmidt, J. E. 277.
 Schmolcke, B. 109 f, 136, 162.
 Schrader, J. H. 12, 27, 91, 94, 152, 185, 230, 253 ff, 259, 261, 272, 284, 287, 293 ff, 319 ff, 365, 399 f.
 Schröder, J. W. 189, 258, 287, 388.
 Schröder, J. H. 222, 268, 367.
 Schröder, U. 156, 371.
 Schulin, J. S. 20.
 v. Schultt, 227.
 Schumacher, C. 178.
 Schütz, 111.
 Schütz, J. J. 139.
 v. Schütz, J. E. 390.
 Schwartz, J. 48, 57, 105, 196.
 Schwartzkopf, E. O. 165, 182, 232 ff, 314, 375, 382 f, 393.
 Schwartzkopf, M. 207.
 Scriver, C. 219, 230, 246, 367, 386.
 Sehested, J. 131.
 Severinsen, P. 40, 233, 292, 350 f.
 Sieber, 225.
 Sinold, 223.
 Skaar, J. N. 232, 366.
 Sonthom, 388.
 Sophia Christiane af Wolfstein, 260.
 Spener, Ph. 59, 80, 93, 191, 389.
 Steenbuch, H. 91, 99 ff, 155, 388.
 Stegmann, J. C. 219, 247.
 Stern, H. og H. 63, 116, 388.
 Stheen, H. C. 48, 66, 129, 132.
 Steinmetzen, 394.
 Struck, P. 95 f.
 Struensee, A. 21 f, 28, 32, 40 f, 154.
 v. Stöcken, H. 25, 91, 100, 109, 116.
 Svendsen, Blom H. 164, 377.
 Talpo, J. 216, 270.
 Tersteegen, G. 393.
 Teting, N. 60.
 Thielsen, A. 304.
 Thomas af Kempis 391.
 Thomsen, J. 178, 337.
 Thura, L. 236, 306.
 Tietze, C. 137.
 Tode, P. 17.
 Tonnesen, H. 197 f.
 Tuxen, L. R. 230, 285, 291.
 Tychsen, J. 26, 28, 178, 184, 208, 337.
 Ulitsch, J. S. 394.
 Ussing, H. 82.
 Wadskiær, C. F. 355 f, 377.
 Walther, P. 19, 48, 60.
 Wedel, A. Æ. 257.
 Wedel, P. 179.
 Wedel, P. N. 257.
 Wedel, S. 179 f, 186 f, 215, 217.
 Wegelin, 221.
 Weisse, M. 109.
 Weissenborn, J. 112.
 Weyer, M. 391.
 Viderø, F. 396.
 Wiegleb, J. H. 398.
 Vilstrup, H. 311 f.
 Windekilde, H. 374.
 Wolfsburg, M. C. 386.
 Volckhardt, 17.
 Worm, C. W. 154.
 Worm, J. 338.
 Wudrian, V. 387.
 Wulff, M. 281.
 Zeller, 225.
 Zimmermann, J. L. 394.
 v. Zinnendorf, 224.
 v. Zinzendorf, N. L. 376, 378, 394.
 Zitscher, P. 81.
 Zoega, J. M. 159.
 Zwerg, G. J. 30, 95.
 Zwingli, U. 215.
 Ægidius, B. C. 69, 74 ff, 176, 234 ff, 247, 347, 356, 358, 362.
 Ægidius, C. 79.
 Ægidius, E. 67, 78 f, 89, 98, 103, 147 ff, 401 ff.
 Ægidius, J. 79, 98.

I serien
Skrifter, udgivne af
Historisk Samfund for Sønderjylland
er udkommet:

- Nr. 1. Erik Christensen: *Fra min Virksomhed i Tønder*. 2,25 kr. (I boghandelen 3,00 kr.).
- Nr. 2. P. J. Refshauge: *Bonden, der blev Landråd*. Udsolgt.
- Nr. 3. *Tønder gennem Tiderne*. Under redaktion af M. Mackeprang. I udsolgt, II 11 kr. (16 kr.).
- Nr. 4. M. H. Nielsen: *Fra Slesvøigsk Fattigvæsens Fortid*. 4,50 kr. (6,00).
- Nr. 5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i Studiet af Sønderjyllands Historie*. Udsolgt.
- Nr. 6. Johan Hvidtfeldt: *Nævnerregister til H. P. Hanssens Værker*. 2,00 kr. (4,00).
- Nr. 7. *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs Tilblivelse*. 3,00 kr. (4,50).
- Nr. 8. Peter Kr. Iversen: *Vejledning for Sønderjyske Lokalhistorikere*. 2,00 kr. (3,00).
- Nr. 9. Johan Hvidtfeldt: *Slægtshistoriske Studier i Sønderjylland*. Udsolgt.
- Nr. 10. *Nordslesvøigs åndelige Genforening med Danmark*. Under redaktion af Cl. Eskildsen, J. Hvidtfeldt og P. Kr. Iversen. 6,00 kr. (10,00).
- Nr. 11. Olav Christensen: *Bibliografi over Sønderjysk Slægtstave-literatur*. 2. udgave med tillæg: Manuskripter vedr. sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet i Åbenrå ved Peter Kr. Iversen. Indbundet 7,50 kr. (12,00).
- Nr. 12. *Nordslesvig efter Genforeningen*. 7 radioforedrag. 3,00 kr. (4,50).
- Nr. 13. Thorvald Petersen: *Fra Als til Tønder*. Udsolgt.
- Nr. 14. N. Black Hansen: *Åbenrå Annaler, 1524, 1584—1694*. 4,00 kr. (6,00).
- Nr. 15. Peter Kr. Iversen: *Kniplingskræmmer Jens Wulffs Dagbog*. Udsolgt.
- Nr. 16. A. Svensson: *Redaktør J. Jensen, Flensborg Avis*. I udsolgt, II 10,00 kr. (17,00), III 15,00 kr. (25,00).
- Nr. 17. H. V. Gregersen: *Niels Heldvad. En Biografi*. 8,00 kr. (14,00).
- Nr. 18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: *Kaptajn Hans Bruhns Erindringer*. Udsolgt.
- Nr. 19. Asger Nyholm: *Nationale og Religiøse Brydninger i Tønder på Sprogskripternes Tid*. Indbundet 12,00 kr. (21,00).
- Nr. 20. Knud Kretzschmer: *Den Sønderjyske Fond*. Indbundet 8,00 kr. (13,00).
- Nr. 21. H. V. Gregersen: *Gotiske Skriftprøver fra Sønderjyske Arkivalier*. 8,00 kr. (12,00).

- Nr. 22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: *Borgmestre, Rådmænd, Byfogeder og Byskrivere i Flensborg 1550–1848*. Indbundet 6,00 kr. (11,00).
- Nr. 23. Gottlieb Japsen: *Den Nationale Udøikling i Åbenrå 1800–1850*. Indbundet 15,00 kr. (25,00).
- Nr. 24. Sigurd Schoubye: *Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550–1900*. Udsolgt.
- Nr. 25. *Åbenrå Bys Historie I*. Under redaktion af J. Hvidtfeldt og P. Kr. Iversen. Indbundet 16,50 kr. (30,00).
- Nr. 26. Harald Jørgensen: *Brevvekslingen mellem H. P. Hanssen og H. V. Clausen*. Indbundet 15,00 kr. (25,00).
- Nr. 27. H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjydsk Psalmesang 1717–1740*. Indbundet 22,00 kr. (40,00).

I

Historisk Samfund for Sønderjyllands »lille serie« er udkommet:

- Marie Boesen: *Agnes Smidt fra Lundsmark. Træk af en Livshistorie*. 4,00 kr. (6,00).
- Hans Hansen: *Fra tidlig Vår til Efterår. I sønderjysk Landbrugs Tjeneste*. 5,00 kr. (8,00).
- Morten Kamphövener: *Skrumsager. En sønderjysk Fører*. 5,00 kr. (8,00).
- Johan Meyer: *Det gamle Frøslev*. Indbundet 5,00 (8,00).

Begge skrifttrækker redigeres af et udvalg bestående af generalkonsul, dr. phil. Troels Fink, Flensborg, seminarieadjunkt H. V. Gregersen, Haderslev, landsarkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå, og fhv. forstander Hans Lund, Tanderupgård. Redaktionssekretær: seminarieadjunkt H. V. Gregersen, Nørrevang 2, Haderslev.

Medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland kan bestille skrifterne ved henvendelse til Landsarkivet, Åbenrå. Ikke-medlemmer kan købe dem i boghandelen til de i parentes angivne priser.

Medlemmer af
Historisk Samfund for Sønderjylland
får for medlemskontingentet kr. 11,50 + porto)
i to halvbind om året:

Sønderjyske Årbøger

Henvendelse om medlemskab til Landsarkivet, Åbenrå, eller til medlemmer af styrelsen.

Endvidere udgives i frit abonnement med tolv hefter om
året for kr. 14,—:

Sønderjysk Månedsskrift

Bestilling tegnes i Landsarkivet, Åbenrå, eller i Månedsskriftets ekspedition:
Brorsonsvej 37, Tønder.